

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДОНЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

На правах рукопису

УДК 94 : 314.7. 045 (100)

Пронь Тетяна Михайлівна

**МІЖДЕРЖАВНИЙ ОБМІН ТЕРИТОРІЯМИ І НАСЕЛЕННЯМ
СРСР/УКРАЇНИ Й ПОЛЬЩІ В 1944-1951 РОКАХ ТА ЙОГО НАСЛІДКИ**

Спеціальність 07.00.02 – Всесвітня історія

**Дисертація на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук**

Науковий консультант –
Литвин Микола Романович
доктор історичних наук, професор
заслужений діяч науки і техніки України,
директор Інституту українознавства
імені Івана Крип'якевича НАН України

Донецьк – 2013

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	5
ВСТУП.....	8
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧ- НІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ	18
1.1. Стан наукової розробки.....	18
1.2. Структура та інформаційний потенціал джерельного комплексу....	25
1.3. Засадничі теоретико-методологічні принципи та методи дослід- ження.....	28
1.4. Ключові концепти удокументованого та історіографічного нарративу проблеми.....	30
РОЗДІЛ 2. ПЕРЕФОРМАТУВАННЯ КОНФІГУРАЦІЇ РАДЯНСЬКО/УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКОГО КОРДОНУ В ПРАКТИЧНІЙ ПОЛІТИЦІ І ДИПЛОМАТІЇ ПЕРІОДУ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ.....	31
2.1. «Лінія Керзона» як етноісторична альтернатива міжвоєнного кордону 1921–1939 рр.	32
2.2. «Польське питання» й доля населення прикордоння в переговор- ному процесі СРСР, Великобританії, США і ПР 1941–1944 рр.	46
2.3. Двосторонні угоди між урядами СРСР, УРСР і ПКНВ щодо кордону й обміну населенням 1944 р.	55
2.4. Міжнародне визнання нових ліній кордонів на Ялтинській і Потсдамській конференціях. Договори між Радянським Союзом і Польською Республікою 1945 р.	62
РОЗДІЛ 3. РЕАЛІЗАЦІЯ ЛЮБЛІНСЬКОЇ УГОДИ ЩОДО «ЕВАКУАЦІЇ» УКРАЇНСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ З ПОЛЬЩИ В УКРАЇНСЬКУ РСР. ПОСТЛЮБЛІНСЬКІ ВНУТРІШНЬОДЕРЖАВНІ ПЕРЕМІЩЕ- ННЯ.	67
3.1. Масове переселення / депортування українців з теренів Підляш- ся, Холмщини, Надсяння і Лемківщини в 1944–1946 рр.	84

3.2. Господарсько-побутове влаштування переселенців у південно-східних, західних, окремих північних і центральних областях України	132
3.3. Адаптація новоселів до змін життя й інтеграція в локальні середовища республіки.....	170
3.4. Тотальне виселення українців із південно-східних на північно-західні землі Польщі в 1947 р.: Акція «Вісла».....	198
3.5. Повторне переселення депортованих з Польщі українців у зв'язку з демаркацією нової лінії кордону в 1946–1948 рр.	201
РОЗДІЛ 4. ВИКОНАННЯ УМОВ МІЖДЕРЖАВНИХ УГОД ВІД 9 ВЕРЕСНЯ 1944 р. ТА 6 ЛИПНЯ 1945 р. ЩОДО ПОЛЬСЬКИХ ГРОМАДЯН	206
4.1. Масове переселення етнічних поляків і євреїв із західних областей України в Польщу в 1944–1946 рр.	229
4.2. Репатріація колишніх польських громадян (спецпоселенців) із південно-східних і центральних областей України в 1945–1946 рр., 1950–1951 рр.	237
4.3. Розселення і соціально-економічна адаптація «вихідців східних кресів» повоєнної Польщі у північно-західних воєводствах Польщі.....	264
РОЗДІЛ 5. ВНЕСЕННЯ КОРЕКТИВІВ В УСТАНОВЛЕНИЙ РАДЯНСЬКО/УКРАЇНСЬКО- ПОЛЬСЬКИЙ КОРДОН Й ОСТАННЯ ХВИЛЯ ПРИМУСОВОГО ПЕРЕМІЩЕННЯ ЕТНІЧНОГО НАСЕЛЕННЯ (1951 р.)	267
5.1. Міждержавний обмін прикордонними ділянками територій Дрогобицької області УРСР і Люблінського воєводства ПНР.....	267
5.2. Суцільне «відселення» українців і поляків із виміняних ділянок Західної Бойківщини і Галичини та їх становище на нових місцях поселення.....	280

РОЗДІЛ 6. ПОВОЄННЕ РОЗМЕЖУВАННЯ КОРДОНУ МІЖ СРСР/УКРАЇ-	
НОЮ І ПОЛЬЩЕЮ З ПОГЛЯДУ СУЧАСНОСТІ	287
6.1. Амбівалентні наслідки процесу	296
6.2. Болісна точка в історичній пам'яті українського народу	305
6.3. Вразливе місце в історичній свідомості польського суспільства...	363
ВИСНОВКИ.....	369
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ.....	374
ДОДАТКИ.....	464

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ААН	– Архів Актів Нових у Варшаві (Archiwum Akt Nowych w Warszawie)
АК	– Армія Крайова
ВКП(б)	– Всеросійська Комуністична партія
ГАРФ	– Державний архів Російської Федерації (Государственный архив Российской Федерации)
ГДА СБУ	– Галузевий Державний архів Служби безпеки України
ДАВО	– Державний архів Волинської області
ДАДнО	– Державний архів Дніпропетровської області
ДАДО	– Державний архів Донецької області
ДАЗО	– Державний архів Запорозької області
ДАКО	– Державний архів Кіровоградської області
ДАЛО	– Державний архів Луганської області
ДАЛьО	– Державний архів Львівської області
ДАМО	– Державний архів Миколаївської області
ДАОО	– Державний архів Одеської області
ДАРО	– Державний архів Рівненської області
ДАТО	– Державний архів Тернопільської області
ДАХаркО	– Державний архів Харківської області
ДАХО	– Державний архів Херсонської області

ЗУНР	– Західноукраїнська Народна Республіка
КП(б)У	– Комуністична партія (більшовиків) України
КРН	– Крайова Рада Народова
НАНУ	– Національна академія наук України
НКВС	– Народний комісаріат внутрішніх справ
НКДБ	– Народний комісаріат державної безпеки
НРП	– Народна Республіка Польща
ОУН	– Організація українських націоналістів
ПКНВ	– Польський Комітет Національного Визволення
ПОРП	– Польська об'єднана робітничка партія
ППС	– Польська соціалістична партія
РГАСПИ	– Російський державний архів соціально-політичної історії (Российский государственный архив социально-политической истории)
РМ СРСР	– Рада Міністрів СРСР
РНК СРСР	– Рада народних комісарів СРСР
РМ УРСР	– Рада Міністрів УРСР
РНК УРСР	– Рада народних комісарів УРСР
РП	– Республіка Польща
РАТАУ	– Радянське телеграфне агентство України
СМЕРШ	– Смерть шпигунам, радянська військова контррозвідка в період Другої світової війни

- СПП – Союз польських патріотів
- СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік
- ТУНЄ – Тимчасовий Уряд Національної Єдності
- УНКВС – Управління НКВС
- УНКДБ – Управління КДБ
- УНР – Українська Народна Республіка
- УПА – Українська Повстанська Армія
- УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка
- ЦДАВО України – Центральний державний архів громадських органів влади та управління України
- ЦДАГО України – Центральний державний архів громадських об'єднань України
- ЦК КП(б)У – Центральний Комітет Комуністичної партії (більшовиків) України

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Зміцнення суверенітету Української держави як запоруки територіальної цілості багатьох держав Центрально-Східної Європи, безпеки і стабільності на значній частині європейського континенту потребує посилення уваги до питань минулого, які залишили болісний слід в історичній (національній) пам'яті як України, так і сусідніх держав. До сьогодні історична площина є однією з найвагоміших перешкод на шляху до внутрішньої консолідації суспільства та налагодження взаємовідносин між народами на засадах гуманізму, демократії і солідарності. Значущість окресленої реальності спонукає до корінного переосмислення процесу повоєнного розмежування, встановлення й утвердження кордону між СРСР/Україною і Польщею в 1944–1951 рр. та його наслідків у міжнародному, взаємному українсько-польському і соціальному контекстах.

Масштабні міждержавні переміщення людей внаслідок зміни кордонів східноєвропейських держав на завершальному етапі Другої світової війни та в перші повоєнні роки більше двох десятиліть перебувають у проблемному полі досліджень учених різних країн. Актуальність даної наукової розробки посилюється відсутністю комплексного, синхронного дослідження двостороннього руху, сучасними можливостями широкої контекстуалізації процесу з огляду на достатній рівень відображення окремих аспектів в історико-археографічній літературі й дослідженнях суміжних наук та компаративного аналізу документів із центральних і регіональних архівів України, Росії й Польщі, матеріалів «усної» історії. Розгляд проблеми у такому аспекті актуалізується різкою асиметрією історичної пам'яті в Україні і Польщі, необхідністю подолання інерції минулого, формування нового мислення, закріплення важливих сегментів національної пам'яті, зваженого оцінювання історіографічного доробку та включення його в загальнонаціональну спадщину й освітній процес.

Утвердження нігілістичного ставлення до радянського періоду новітньої історії у суспільстві не сприяє встановленню історичної правди,

взаєморозумінню і примиренню. Критичне переосмислення минулого не повинно перекреслювати здобутків багатьох поколінь. Неможливо заперечити, що повоєнне розмежування кордону призвело до перетворення етнічних територій на модерні європейські держави і нації. Зважаючи на роль і місце України й Польщі у світовому співтоваристві, впливовість польської та української громад, в обох країнах необхідно долати почуття національної зневаги та формувати нову культуру національної пам'яті.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження (номер державної реєстрації – 0109U008546) виконано в рамках пріоритетного напрямку наукових досліджень «Українсько-польські відносини: спадщина історії і суспільна свідомість», визначених Президією НАН України (2005 р.) для діяльності відділень соціогуманітаристики, згідно з плановою науковою темою Центру дослідження українсько-польських відносин Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України «Українсько-польські взаємини в контексті європейської історії: роль історичної спадщини у формуванні сучасних культурних і політичних пріоритетів України і Польщі» (2010–2012 рр.), а також відповідно до наукової проблеми кафедри всесвітньої історії Чорноморського державного університету імені Петра Могили «Національне історичне минуле і міждержавні відносини в системі країн сучасної західної цивілізації» (№ д. р. – 0110U000740).

Мета дослідження – комплексно проаналізувати і висвітлити в історичній ретроспективі процес повоєнного розмежування, переформатування державного та етнічного кордонів між СРСР/Україною і Польщею в 1944–1951 роках у міжнародному, взаємному українсько-польському й соціальному контекстах, у сукупності причинно-наслідкових зв'язків та супровідних подій.

Досягнення визначеної мети зумовило необхідність послідовного вирішення таких дослідницьких **завдань**:

– проаналізувати стан наукової розробки проблеми, узагальнити публіцистичний наратив, що впливає на формування громадської думки, випереджаючи наукові дослідження; з'ясувати репрезентативність джерельного

забезпечення;

– виокремити і уточнити семантичне значення удокументованих та наративних ключових понять процесу, запропонувати концептуальне обґрунтування доцільності використання дефініції «депортація» для означення переселення українців з Польщі в Україну 1944–1946 рр.;

– з'ясувати генезис концепту «лінія Керзона» як етноісторичної альтернативи міжвоєнного кордону 1921–1939 рр.;

– окреслити переговорний процес СРСР, США, Великобританії й Польщі у період Другої світової війни щодо врегулювання проблеми кордону та долі населення;

– розглянути відповідні двосторонні угоди між урядами СРСР, УРСР і Польського Комітету Національного Визволення 1944–1945 рр., що послужили правно-політичною підставою реалізації міжнародних домовленостей;

– охарактеризувати діяльність уряду УРСР і ПКНВ щодо реалізації міжнародних домовленостей про синхронне переселення українців і поляків у нові межі держав 1944–1946 рр.;

– висвітлити масштабне переселення українського населення з Польщі в Україну, їх господарсько-побутове влаштування на нових місцях поселення, адаптацію та інтеграцію у нове локальне середовище;

– простежити постлюблінську депортаційну акцію «Вісла» щодо тотального виселення українців зі східних воєводств та їх становища на північно-західних землях Польщі, можливості переселитися в Україну 1949 р.;

– розкрити особливості повторного переселення депортованих з Польщі українців із прикордонної зони у зв'язку з демаркацією нової лінії кордону в 1946–1948 рр.;

– описати масштабний переселенсько-репатріаційний рух «польських громадян» з України в Польщу 1944–1946 рр., 1950–1951 рр., їх облаштування на нових місцях та суспільно-політичну адаптацію;

– реконструювати «заштункову» історію міждержавного обміну ділянками державних територій 1951 р. і його супровідний процес –

«відселення» / виселення бойків-українців і поляків;

- об'єктивно оцінити амбівалентні наслідки повоєнного розмежування територій держав;

- структурувати фрагменти болісної історичної пам'яті повоєнних поколінь переселенців-українців і поляків, наголосити на гострій необхідності подолання наслідків історичних травм у сучасності, формування нової культури пам'яті.

Об'єкт дослідження – системна історія міжнародних відносин країн Центрально-Східної Європи, їх зовнішня і внутрішня політика, етнонаціональні та соціально-політичні процеси у новітню добу.

Предмет дослідження – радянсько/українсько-польські відносини щодо територіально-кордонних питань і міждержавного переміщення населення на завершальному етапі Другої світової війни та в перше повоєнне десятиріччя.

Територіальні межі дослідження практично відповідають обрисам сучасних суверенних держав України і Польщі, як географічного ареалу виходу і розселення українського та польського етнічного населення, що «підлягало» переселенню в нові межі державних кордонів СРСР/УРСР і ПР у 1944–1951 рр. Основну увагу зосереджено на українських етнічних теренах Східної Галичини, Західної Волині, Лемківщини, Надсяння, Підляшшя, Холмщини та Західної Бойківщини як предмета міждержавної і міжнаціональної територіальної суперечки і районів безпосереднього виходу мігрантів.

Оскільки процес переформатування й усталення радянсько/українсько-польського кордону в період Другої світової війни та перше повоєнне десятиріччя має досить довгу передісторію і торкається сучасності **хронологічні рамки дослідження** мають два виміри:

Перший – 1944–1951 рр. Нижня межа визначається часом укладання угод про радянсько-польський кордон від 27 липня 1944 р. та «евакуацію» українського населення з Польщі в УРСР і польських громадян в Польщу від 9 вересня 1944 р., що поклали початок реалізації міжнародних домовленостей СРСР – Великобританії – США 1943–1945 рр. щодо західного (державного /

політичного і штучного зсуву етнічного) кордону Радянського Союзу з Польщею на українському відтинку чи східного кордону Польщі по «лінії Керзона». Зміна конфігурації радянсько/українсько-польського кордону відбулася фактично шляхом досягнення згоди про територіальні поступки як з боку СРСР, так і Польщі (остання де-факто погодилася на лінію кордону станом на 22 червня 1941 р., що майже збігалася з «лінією Керзона», а Радянський Союз дещо відступив від неї на користь Польщі). Водночас втрата Польською державою значної частини території на сході країни компенсувалася союзниками антигітлерівської коаліції СРСР, США і Великобританії шляхом зсуву лінії її західного кордону в бік Німеччини. Верхня хронологічна межа дослідження визначається коригуванням СРСР і Польщею, за участю УРСР, лінії кордону у 1951 р. шляхом «рівновеликого» обміну ділянками державних територій і «відселення» у зв'язку з цим населення, що завершив процес переформатування конфігурації міждержавного кордону, західних обрисів України й Польщі в цілому, вніс зміни в етнічний та демографічний склад населення, у тому числі за рахунок повернення 1950–1951 рр. у Польщу дітей з дитбудинків і родин-опікунів.

Другий – 1918–1921, 1939–1944, 1991–1992 рр. – зумовлений необхідністю вивчення наслідків процесу встановлення радянсько/українсько–польського кордону після Другої світової війни. Однак це неможливо здійснити без короткого аналітичного екскурсу з історії виникнення концепту «лінія Керзона», укладення Ризького договору про встановлення польського кордону на українському відтинку 1921 р., зрушення СРСР 17 вересня 1939 р. лінії радянсько-польського кордону 1921–1939 рр., політико-дипломатичного переговорного процесу 1941–1944 рр. та сучасності. З набуттям Україною реального суверенітету і припиненням існування СРСР усталену лінію міждержавного кордону було підтверджено на офіційному рівні як Польщею, так і Україною. Проте травмування історичної пам'яті народів досьогодні значно впливає на розвиток добросусідських відносин. Лише віднедавна припинилися спорадичні заклики праворадикальних середовищ обох сторін до перегляду повоєнних кордонів.

Наукова новизна одержаних результатів визначається постановкою завдань і засобами їх розв'язання. Вона конкретизується тим, що:

вперше:

- розглянуто у широкому міжнародному, взаємному українсько-польському міжнаціональному і соціальному контекстах важливу проблему новітньої історії Польщі та України;

- систематизовано інформаційне поле історичної публіцистики з проблеми, з урахуванням її впливу на формування історичної (національної) пам'яті, колективної свідомості;

- введено до наукового обігу низку невідомих раніше документів і матеріалів із колекції центральних та регіональних архівів України, Росії, Польщі, а також матеріалів «усної» історії (розроблено анкету й здійснено опитування членів суспільно-культурних товариств «Надсяння» і «Холмщина» міста Львова та інтерв'ювання громадян України й Польщі, котрі були переселені/депортовані у зв'язку зі зміною лінії кордону);

- наголошено на помилковості однозначних тверджень про переселення українців з Польщі в Україну в 1944–1946 рр. з метою колективного покарання за підтримку національно руху опору. Встановлено, що ініціатором виселення українців з Польщі, за умов повернення до лінії кордону 1939 р., був польський еміграційний уряд в особі С. Миколайчика (Вашингтон, 1942 р.). Натомість ідею обміну населенням було висловлено президентом США Ф. Рузвельтом на Тегеранській конференції (1943 р.);

- доведено, що повоєнний радянсько/українсько-польський кордон, за основу якого взято «лінію Керзона», було встановлено внаслідок міжнародної трансакції СРСР – США – Великобританії і Польщі;

- підкреслено, що південні області України передусім були використані як майданчик роз'їздів, що уможлиблювала зустрічний обмін українців і поляків у західних областях України і Польщі;

- розглянуто процес репатріації колишніх польських громадян із південно-східних та центральних областей України в 1944–1946 рр.; наголошено, що

частина з них поверталася в Польщу у загальному потоці міждержавного обміну населення, з огляду на значний відсоток самовільного повернення їх на колишні місця поселення в західний регіон України та часову синхронність руху;

– з'ясовано, що переселенцям-полякам як і депортованим українцям, переміщеним із сходу на північно-західні землі Польщі в ході операції «Вісла» було важко пристосуватися до умов життя на нових місцях поселення. Система соціального забезпечення була слабкою.

– детально відтворено історію обміну ділянками державних територій 1951 р.
дістали подальшого вивчення:

– механізм вироблення і прийняття політичних рішень про нову лінію кордону і долю населення, зокрема мотивація Й. Сталіна, Ф. Рузвельта, У. Черчілля;

– множинність удокументованих та наративних концептів, що окреслюють взаємопрямоване міждержавне переміщення населення, уточнено їх семантичне значення на предмет доцільності використання у зв'язку зі змішаним характером переселення, значним термінологічним розмаїттям та вільністю трактування процесу, необхідністю творення мови, яка сприятиме взаєморозумінню і примиренню народів. Пропонується нове концептуальне обґрунтування використання дефініції «депортація» щодо означення переселення українців з Польщі в Україну 1944–1946 рр.;

– питання про продовження строків дії Люблінської угоди від 9 вересня 1944 р.;

– дії радянського/українського уряду 1947–1948 рр. щодо прикордонної «санітарної зони»: примусового переселення депортованих з Польщі українців, а також родин місцевих мешканців у зв'язку з демаркацією кордону;

– процес «відселення» / суцільного виселення українців-бойків і поляків у межі кордонів станом на 1951 р.

Уточнено та доповнено:

– статистичні дані / кількісні параметри міждержавного переміщення

населення від часу офіційного закриття переселення 15 червня 1946 р. до завершення звітності обох сторін 20 листопада 1946 р., що дає підстави стверджувати про інерційний характер міграційного руху населення та певну гуманність держави. У цей короткий період кордон не був остаточно закритим. З погляду на поважність причин затримки людей з виїздом, частині з тих, хто захотів виїхати було дозволено це зробити, хоча районні комісії, які здійснювали переселення вже припинили свою діяльність;

– регіональні особливості переселення та облаштування на нових місцях поселення українців і поляків, загальну періодизацію руху;

– тезу про те, що переселення українського населення тільки на початку руху мало добровільний характер. Зазначено, що комплекс переселенських державних заходів, який передбачав подання господарями письмової заяви про бажання переселитися, лише *формально* засвідчував добровільний характер двостороннього руху населення;

– наукову концепцію причин постлюблінської акції «Вісла» щодо депортації українців у Польщі. Також встановлено, що українцям було дозволено виїжджати в Україну в 1949 р. (цим правом скористалися близько 1000 осіб). Дозвіл було анульовано за відсутності бажаючих виїхати.

Практичне значення дисертації полягає в тому, що її основні положення і наукові результати можуть бути використані у практичній діяльності зовнішньополітичного відомства України, Інститутів національної пам'яті України та Польщі, науково-дослідних установ різних напрямків соціально-гуманітарних наук – при розробці фундаментальних видань, узагальнюючих чи спеціальних праць, а також у навчальному процесі вищих навчальних закладів – при підготовці навчальної літератури з історії СРСР, України, Польщі, краєзнавства, історії міжнародних відносин, політичної історії, зовнішньої політики; при викладанні відповідних нормативних і спеціальних курсів для студентів, які навчаються за спеціальностями «Історія», «Етнологія», «Політологія», «Міжнародні відносини». Деякі положення роботи доцільно включити у систему перепідготовки вчителів і викладачів історії,

просвітницької роботи серед населення, з метою посилення реального суверенітету держави, зміцнення поля національної пам'яті. Водночас ця проблематика може стати важливим напрямком краєзнавчих досліджень, предметом розробок студентських та учнівських проєктів з «усної» історії.

Особистий внесок здобувача окреслюється комплексною і системною постановкою наукової проблеми та самостійним її вирішенням, спираючись на широке коло джерел і літератури. Дисертаційне дослідження є самостійною науковою розробкою, що доповнює та поглиблює уявлення про історію відновлення цілості європейського простору після Другої світової війни, повоєнного розмежування, встановлення й усталення кордону між СРСР/Україною і Польщею у 1944–1951 рр. як одного з найбільш гострих питань у міжнародних відносинах ХХ століття.

Апробація результатів дослідження. Основні положення й проміжні висновки дисертації пройшли апробацію на засіданні кафедри всесвітньої історії Чорноморського державного університету ім. Петра Могили, більше 20-ти міжнародних, всеукраїнських і регіональних (щорічних) наукових та науково-практичних конференціях і семінарах: «Історія – ментальність – ідентичність. Методологічні проблеми сучасної історіографії» (Познань, Польща, 2008 р.); «Могилянські читання – 2008–2012: Досвід та тенденції розвитку суспільства в Україні: глобальний, національний та регіональний» (Миколаїв, 2008–2012 рр.); «Запоріжжя – минуле і сьогодення. Перспективи та пріоритети розвитку» (Запоріжжя, 2009 р.); «Стан та перспективи розвитку славістики на початку третього тисячоліття» (Київ, 2009 р.); «Українці Холмщини та Підляшшя: історична доля, духовна і матеріальна культура впродовж віків» (Луцьк, 2009 р.); «Усна історія: теорія і практика – 2009» (Переяслав-Хмельницький, 2009 р.); «Ольвійський форум – 2009–2012: стратегії України в геополітичному просторі» (Ялта, 2009, 2011–2012 рр.); «Інтеграційні процеси в Чорноморсько-Балтійському регіоні» (Миколаїв, 2009 р.); «Джерела локальної історії: методи дослідження, проблеми інтерпретації, популяризація» (Київ, 2009 р.); «Польща – Україна. Спадщина і сучасність»

(Слупськ, Польща, 2009 р.); «Соціокультурний розвиток Причорноморського регіону» (Миколаїв, 2009 р.); «Всесвітня історія та актуальні проблеми міжнародних відносин» (присвячена пам'яті професора Г. Л. Бондаревського, 1920–2003) (Луганськ, 2010–2011 р.); «Український народ у Другій світовій війні: етнонаціональні, етнополітичні та соціальні наслідки» (Київ, 2010 р.); «Історія повсякденності: теорія і практика» (Переяслав-Хмельницький, 2010 р.); «Українська діаспора: діяльність, джерела та дослідження» (Ялта, 2010 р.); «Україна – геополітичний і воєнний фактор Другої світової війни (до 65-ї річниці завершення Другої світової війни)» (Черкаси, 2010 р.); «Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри», присвяченій 70-річчю оборони міста-героя Одеси (Одеса, 2011 р.); «До 60-річчя депортації українців із Західної Бойківщини у 1951 р.» (Львів, 2011 р.); «Лемки, бойки, гуцули, русини – історія, сучасність, матеріальна і духовна культура» (Слупськ, Польща, 2011 р.); «Світові війни ХХ ст. та історична пам'ять» (Житомир, 2011 р.); «Події Другої світової війни на території Волинської області (Луцьк, 2012 р.); «Актуальні проблеми новітньої історії зарубіжних країн» (Київ, 2012 р.). Крім того, висновки дисертації оприлюднювалися на широкий загальний шляхом друку статей у регіональній пресі південних областей України, виступів у прямому ефірі Миколаївського обласного радіо «Бузька хвиля» та культурно-громадських заходах.

Публікації. За темою дисертації опубліковано 33 праці, в тому числі монографію та 32 статті у фахових (23) і наукових виданнях, збірниках матеріалів конференцій (одна – у співавторстві).

Структура дисертації підпорядкована меті і завданням дослідження. Вона складається зі вступу, шести розділів, поділених на підрозділи, висновків, списку використаних джерел і літератури (1059 найменувань) та додатків. Загальний обсяг дисертації становить 477 сторінок, з них основного тексту – 373.

РОЗДІЛ 1.

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДжЕРЕЛА ТА ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукової розробки

В дисертаційній роботі окреслено основні аспекти досліджуваної теми, що знайшли відповідне висвітлення у працях попередників. Оскільки вона включає розгляд питань міжнародних відносин, міграцій населення і наслідків процесу повоєнного розмежування кордону історіографічний огляд літератури здійснюється за проблемно-тематичним принципом та ступенем розробки радянськими, сучасними вітчизняними і зарубіжними дослідниками.

За радянської доби тема розроблялася поверхово. Вчені практично не торкалися історії встановлення кордонів і зумовлених цим міждержавних переміщень населення. Незначно висвітлив питання обміну населенням І. Євсєєв у роботі «Сотрудничество Украинской РСР и Польской Народной Республики» (1944–1960) (К., 1962)». Серед небагатьох праць, які проливали світло на зазначені процеси, виділяються роботи В. Бережкова, М. Буцька, Д. Боратинського, Ф. Зуєва, Ю. Макара, В. Макарчука, В. Парсаданової. Найціннішим здобутком радянських учених стали збірники документів і матеріалів конференцій та дипломатичного листування голів урядів СРСР, США і Великобританії.

Ренесанс досліджень розпочався у 90-х роках ХХ ст. і триває нині. В Україні і Польщі відбулося багато важливих наукових міжнародних конференцій, семінарів з проблеми, зокрема, «Депортації українців та поляків: кінець 1939 – початок 50-х років (до 50-річчя операції «Вісла» (Львів, 1994); Депортація українців з Лемківщини, Надсяння, Холмщини, Підляшшя (1944–1947 рр.) (Львів, 1994); «Акція «Вісла» у контексті українсько-польських відносин ХХ століття» (Івано-Франківськ, 1999); «Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість» (Камянець-

Подільський, 1992); «Україна – Польща: важкі питання. Українсько-польські відносини під час Другої світової війни» (Варшава, 2000); «Розділена Східна Європа: трансфер кордонів и населення» (Львів, 2010) тощо. У світ вийшла ціла низка праць з історичної географії України, проблеми кордону та міжнародних відносин В. Боєчко, О. Ганжи та Б. Захарчука¹, М. Дністрянського², Ф. Заставного³, В. Макарчука⁴, В. Сергійчука⁵, Я. Верменич⁶, С. Віднянського⁷, Т. Єременко⁸, Г. Єфіменка та С. Кульчицького⁹, І. Мраки¹⁰, В. Колесніка¹¹, Р. Сироти¹², В. Трохимовича¹³ та ін. Першою серйозною науковою роботою, яка цілком ґрунтувалася на архівних даних, була робота про формування міждержавного кордону І. Козловського. Заслуга С. Кульчицького полягає передусім у тому, що він визначив хронологічні позначки зміни контурів західного кордону України по «лінії Керзона»: 1919–1921 рр. («перша поява»), 1939–1940 рр. («друга поява»), 1945 р. («третя поява»), наголосив на проблемі історичної пам'яті народів: «поляки мають зрозуміти причини жалю українців за втраченими територіями, а українці і

¹ Боєчко В. Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан / [Боєчко В., Ганжа О., Захарчук Б.]. – К.: Основи, 1994. – 168 с.

² Дністрянський М. С. Кордони України. Територіально-адміністративний устрій / Дністрянський М. С. – Львів : Світ, 1992. – 143 с.

³ Заставний Ф. Д. Українські етнічні землі / Ф. Д. Заставний. – Львів: Світ, 1993. – 176 с.

⁴ Макарчук В. С. Міжнародно-правове визнання державного кордону між Україною і Польщею (1939–1945 рр.) : монографія / В. С. Макарчук. – К.: Атака, 2004. – 348 с.

⁵ Сергійчук В. Етнічні межі і державний кордон України / В. Сергійчук. – К. : Українська видавнича спілка, 2000. – 432 с.

⁶ Верменич Я. В. Історичні витоки територіальних проблем в україно-польських відносинах / Я. В. Верменич // Історія України. Маловідомі імена, події, факти (Збірник статей). Вип. 28. – Київ ; Хмельницький ; Кам'янець-Подільський : Абетка-НОВА, 2004. – С. 486–496.

⁷ Віднянський С. Ялта –1945: погляд на Кримську конференцію / С. Віднянський // Пам'ять століть, 2005. – № 5. – С. 30–38.

⁸ Єременко Т. І. Політичні та дипломатичні відносини радянської України з Польською Республікою / Т. І. Єременко // Укр. істор. журн., 1998. – № 4. – С. 56–70.

⁹ Єфіменко Г. Кордони і територія України у ХХ ст. / Г. Єфіменко, С. Кульчицький // Регіональна історія України : зб. наук. статей. – К. : Інститут історії НАН України, 2008. – Вип. 2. – С. 135–160.

¹⁰ Мрака І. Великобританія і питання кордону в польсько-радянських відносинах (червень-липень 1941 року) / І. Мрака // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2003. – Вип. 38. – С. 684–704.

¹¹ Колесник В. З історії визначення і встановлення кордону між Україною і Польщею у ХХ столітті (хроніка найважливіших подій) // III Міжнародний науковий конгрес українських істориків «Українська історична наука на шляху творчого поступу». Луцьк, 17–19 травня 2006 р. : доповіді та повідомлення : в 3-х т. – Т. 3. – Луцьк : РВВ «Вежа» Волинського нац. ун.-ту ім. Лесі Українки, 2008. – С. 503–507.

¹² Сирота Р. «Лінія Керзона» чи «лінія Нем'єра»? Кордон і модернізація в багатоетнічному регіоні / Р. Сирота // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2005. – Вип. 39–40. – С. 314–348.

¹³ Трохимович В. Західний кордон України у контексті польської проблеми (1941–1945 рр.) / В. Трохимович // Волинь і волиняни у Другій світовій війні : зб. наук. праць / [упоряд. М. М. Кучерепа]. – Луцьк : Волин. нац. ун.-т ім. Лесі Українки, 2012. – С. 564–570.

литовці – не тримати за це на них зла»¹⁴. Обіжно торкнулися проблеми В. Литвин, В. Баран і В. Токарев, В. Даниленко. Важливим дослідженням з історії встановлення кордону між Україною і Польщею є робота львівського історика Р. Сироти, який проаналізував витoki концепту «лінія Керзона» й переконливо довів, що розроблена зовнішньополітичним відомством Великобританії лінія польсько-українського розмежування не була «ані вигаданою, ані штучною». Вона хоч не цілком відповідала природній етнічній межі розселення українців і поляків по р. Сян, але мала істотне етнічне, ментальне і політичне підґрунтя. Відтак, Сталін вдало використав концепт «лінія Керзона», щоб відстояти інтереси держави на міжнародному рівні, забезпечити стабільність регіону шляхом встановлення чітких національних кордонів. Вочевидь, з позиції сучасності відношення до «лінії Керзона» потребує переосмислення.

Проблема становлення польських кордонів і міжнародних відносин періоду Другої світової війни одна з найбільш розглядуваних тем авторських колективів російських вчених¹⁵, монографічних досліджень О. Дюкова, В. Мельтюхова, М. Загладіна, Н. Нарочницької, О. Яковлевої, В. Печатнова, дисертації С. Заєц¹⁶. Присвячені цій проблемі і низка праць польських авторів Р. Ебергарда¹⁷, Т. Ольшанського¹⁸, А. Роговської та С. Стемпеня¹⁹ й ін. Серед багатьох праць істориків західних країн слід відмітити роботи французьких учених Ж.-Б. Дюрозель «Історія дипломатії від 1919 року до наших днів» (Київ,

¹⁴ Кульчицький С. Лінія Керзона в історичній долі українського народу / С. Кульчицький // Наука і суспільство. – 1991 – № 11. – С. 6–13; Його ж. Коли і як відбулося возз'єднання Західної України з УРСР / С. Кульчицький // Укр. іст. журн. – 2009. – № 5. – С. 122–138.

¹⁵ Вестник МГИМО. Университетский специальный выпуск к 70-летию начала Второй мировой войны: «Завтра может быть уже поздно», М. Литвинов. – М. : МГИМО, 2009. – 598 с.; Великая Отечественная война. 1941–1945. Военно-исторические очерки. Книга четвертая. Народ и война. – М. : Наука, 1999. – 368 с.; Партитура Второй мировой. Кто и когда начал войну? / [Н. А. Нарочницкая, В. М. Фалин и др.]. – М. : Вече, 2009. – 416 с.; Системная история международных отношений : в четырех томах. 1918–1991 / под ред. А.Д. Богатурова. – Изд. 2-е. – М. : Культурная революция, 2000. – 480 с.; Системная история международных отношений : в двух томах / под ред. А.Д. Богатурова. Том первый. События 1918–1945 годов. – Изд. 2-е. – М. : Культурная революция, 2009. – 480 с.

¹⁶ Заєц С. В. Советско-польские отношения по проблемам границ Польши в период Второй мировой войны (1939-1945) : автореф. дисс. на соискание уч. степени канд. истор. наук : спец. 07.00.02 «Отечественная история» / С. В. Заєц. – Ярославль, 2010. – 19 с. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.dissercat.com>.

¹⁷ Eberhardt P. Polska granica wschodnia. 1939–1945 / P. Eberhardt. – Warszawa : Editions spotkania, 1993. – 223 s.

¹⁸ Ольшанський Т. А. Формування польсько-українського кордону / Т. А. Ольшанський. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www/ji.lviv.ua/n12/exts/olszanski/htp>.

¹⁹ Роговська А. Польсько-український кордон в останні півстоліття / А. Роговська, С. Стемпень // Україна – Польща. Діалог над кордоном. Незалежний культурологічний часопис «І», 1997. – № 11. – С. 11–17.

1995 р.), Е. Дюпуї й Т. Дюпуї «Всемирная история воен» (СПб – Москва, 1998 р.), англійського вченого Д. Нормана «Боже ігрище: історія Польщі» (Київ, 2008 р.).

Значне місце в історіографії проблеми займають праці, присвячені міждержавному переміщенню українського населення з Польщі в Україну і польського – з України в Польщу. Міграційний рух української людності знайшов змістовне висвітлення у чисельних працях як українських, так і польських учених українського походження. За останні десятиліття в Україні захищено понад двадцять дисертацій, більшість з яких безпосередньо присвячено дослідженню даної проблеми. Побачили світ серйозні історичні та політологічні праці І. Біласа²⁰, О. Буцко²¹, Б. Гудя²², О. Калакури²³, Ю. Макара, В. Макара, М. Горного та А. Салюка²⁴, Ю. Сороки²⁵, І. Цепенди²⁶, серія археографічних видань В. Сергійчука²⁷. До цього слід додати напрацювання В. Бадяка²⁸, Д. Байкенича²⁹, Г. Боднар³⁰, Ю. Боднарчук³¹, В. Борисенко³², Т.

²⁰ Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз / І. Білас. – у 2-х кн. – Кн. друга. – К. : «Либідь» – «Військо України», 1994. – 687 с.

²¹ Буцко О. В. Украина–Польша: миграционные процессы 40-х годов / О. В. Буцко. – К. : Наук. думка, 1997. – 149 с.

²² Гудь Б. Загибель Аркадії. Етносоціальні аспекти українсько-польських конфліктів ХІХ – першої половини ХХ століття / Б. Гудь. – Львів : ПП «Перспективи. Поступ. Інформація», 2006. – 448 с.

²³ Калакура О. Я. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ столітті / О. Я. Калакура. – К. : Знання України, 2007. – 508 с.

²⁴ Від депортації до депортації. Суспільно-політичне життя холмсько-підляських українців (1915–1947). Дослідження. Спогади. Документи / [Макар Ю., Горний М., Макар В., Салюк А.]. — Том 1 : Дослідження. – Чернівці : Букрек, 2011. – 880 с.

²⁵ Сорока Ю. М. Населення західноукраїнських земель: депортації, переселення, мобілізації, міграції (1939–1950-ті роки) : [монографія] / Ю. М. Сорока. – К. : Видавничо-поліграф. центр «Київський університет», 2007. – 275 с.

²⁶ Цепенда І. Є. Українсько-польські відносини 40–50-х років ХХ століття: етнополітичний аналіз / І. Є. Цепенда. – К. : ТОВ «Видавництво Дельта», 2009. – 387 с.

²⁷ Сергійчук В. Трагедія українців Польщі / В. Сергійчук. – Тернопіль : Книжково-журнальне видавництво «Тернопіль», 1997. – 440 с.; Його ж. Депортація поляків з України. Невідомі документи про насильницьке переселення більшовицькою владою польського населення з УРСР в Польщу в 1944–1946 роках. – Київ : Українська видавнича спілка, 1999. – 192 с.

²⁸ Бадяк В. П. Надбання : науково-публіцистичні праці / В. П. Бадяк. – Львів : ЛНАМ, 2008. – 404 с.

²⁹ Байкенич Д. В. Встановлення радянсько-польського кордону та депортація українців з прикордонної смуги у 1945–1946 рр. / Д. В. Байкенич // Література та культура Полісся : збірник наукових праць. — Вип. 58 : Проблеми філології, історії та культури ХХ століття у сучасних дослідженнях / Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя. – Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2010. – С. 214–221.

³⁰ Боднар Г. «Там було добре і тут непогано жити»: особливості історичної пам'яті українців, переселених із Польщі // Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. — Вип. 2 : Депортації 1944–1951 рр. – Львів, 2007. – С. 20–37.

³¹ Боднарчук Ю. Ю. Умови та періоди розселення депортованих із Закерзоння українців на Тернопільщині в 1944–1946 рр. / Ю. Ю. Боднарчук // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Історія». – Вип. 24. – Ужгород, 2010. – С. 51–59.

Гонтар³³, Б. Гудя³⁴, Я. Дашкевича³⁵, Н. Данилихи³⁶, Л. Зашкільняка³⁷, Я. Ісаєвича³⁸, Р. Кабачія³⁹, В. Кіцака⁴⁰, Ю. Крамара⁴¹, К. Кондратюка⁴², М. Кучерепи⁴³, М. Литвина⁴⁴, С. Макарчука⁴⁵, Т. Пронь⁴⁶, О. Савчука⁴⁷, В. Сергійчука⁴⁸, Й. Свинка⁴⁹, Ю. Сливки⁵⁰, М. Якименко⁵¹ та багатьох інших

³² Борисенко В. Проблеми етнографічного вивчення українців Холмщини й Підляшшя / Борисенко В. // Холмщина і Підляшшя. Історико-етнографічне дослідження / [Борисенко В., Вишневська Г., Гаврилюк Ю. та ін.]. – К. : Родовід, 1997. – С. 9–23.

³³ Гонтар Т. Подвійне переселення українців та його вплив на самоусвідомлення переселенських процесів з Польщі до УРСР в 1944–1946 рр. / Т. Гонтар // Polska-Niemcy-Ukraina / pod red. W. Bonusiaka. – Rzeszów, 1999. – S. 185–194.

³⁴ Гудь Б. Міф „східних кресів” у сучасній польській історіографії / Б. Гудь // Historia – mentalność – tożsamość. Miejsce i rola historii oraz historyków w życiu narodu polskiego i ukraińskiego w XIX i XX wieku. Praca zbiorowa pod redakcją Joanny Pisulińskiej, Pawła Sierżęgi, Leonida Zaszkiłniaka. Wstępem opatrzył Jerzy Maternicki. – Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2008. – S. 574–589.

³⁵ Дашкевич Я. Акція «Вісла» – важкі питання / Я. Дашкевич // Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. – Вип. 2 : Депортації 1944–1951 рр. – Львів, 2007. – С. 37–45.

³⁶ Данилиха Н. Радянська політика соціальної інтеграції українських переселенців із Польщі в суспільстві УРСР (1944–1950-ті рр.) на матеріалах західних областей України / Н. Данилиха // Народознавчі зошити. – Львів : Ін-т народознавства НАН України, 2006. – ЗОШ. 5–6. – С. 608–617.

³⁷ Зашкільняк Л. Наслідки депортацій українців і поляків у 1944–1946 рр. / Л. Зашкільняк // Науковий вісник Чернівецького університету : збірник наукових статей. – Вип. 272 : Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. – Чернівці : Рута, 2005. – С. 149–156.

³⁸ Ісаєвич Я. Українсько-польські відносини: спадщини історії і суспільна свідомість / Я. Ісаєвич // Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість // Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – Вип. 2 : Депортації 1944–1951 рр. – Львів, 2007. – С. 5–11.

³⁹ Кабачій Р. Проблеми адаптації переселених з Холмщини та Південної Лемківщини українців у Волинській області (1945–1948 рр.) / Р. Кабачій // Український альманах. – Варшава, 2005. – С. 157–166.

⁴⁰ Кіцак В. Депортовані з Польщі українці: результати першого етапу входження в соціум та економічного пристосування у 1944–1947 рр. / В. Кіцак // Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість // Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – Вип. 2 : Депортації 1944–1951 рр. – Львів, 2007. – С. 90–103.

⁴¹ Крамар Ю. В. Депортація українців з Лемківщини у 1944–1947 рр. / Ю. В. Крамар // Науковий вісник Волинського держ. ун-ту ім. Лесі Українки. Історичні науки. – Луцьк : Вид-во Волинського державного університету ім. Лесі Українки. – 2001. – № 10. – С. 36–41.

⁴² Кондратюк К. Втрати серед цивільного українського населення Лемківщини. Надсяння і Холмщини під час переселенських акцій 1944–1947 рр. / К. Кондратюк // Україна-Польща: історична спадщина і суспільна свідомість / Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – Вип. 2 : Депортації 1944–1951 рр. – Львів, 2007. – С. 72–80.

⁴³ Кучерепа М. М. Етнодемографічні зміни у Волинському воєводстві 1921–1939 рр. // Науковий вісник ВНУ ім. Л. Українки. Серія «Історичні науки». – Вип. 3. – Луцьк, 2003. – С. 97–106.

⁴⁴ Литвин М. Депортації 1941–1951 рр. у суспільній свідомості українців / М. Литвин // Україна-Польща: історична спадщина і суспільна свідомість // Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – Вип. 2 : Депортації 1944–1951 рр. – Львів, 2007. – С. 12–19.

⁴⁵ Макарчук С. А. Розміщення українських переселенців з Польщі в Україні у 1944–1947 рр. / С. А. Макарчук // Наукові записки : Історичні науки. – Острог : Національний університет «Острозька академія», 2003. – С. 281–287.

⁴⁶ Пронь Т. М. Соціально-економічні чинники самовільного руху з південних областей України у західні українців депортованих з Польщі у 1944–1946 рр. / Т. М. Пронь // Науковий вісник Волинського державного університету ім. Лесі Українки. Історичні науки. – Луцьк : «Вежа» ВНУ ім. Лесі Українки, 2009. – Вип. XIII. – С. 211–217.

⁴⁷ Савчук О. Поляки на Волині: особливості повоєнного переселення 1944–1946 рр. / О. А. Савчук // Волинський музей. Історія і сучасність : наук. зб. – Луцьк, 1999. – Вип. 2. – С. 98–104.

⁴⁸ Сергійчук В. На чужій землі серед чужих / В. Сергійчук // Трагедія українців Польщі. Документи. – Тернопіль : Книж.-журн. вид-во «Тернопіль», 1997. – С. 408–415.

⁴⁹ Свинко Й. Депортація українців з Надсяння та її наслідки / Й. Свинко // Депортації українців та поляків: кінець 1939 – початок 50-х років (до 50-річчя операції «Вісла») / [упоряд. Ю. Сливка]. – Львів, 1998. – С. 79–80.

дослідників.

Так, Ю. Бондарчук, Я. Кондрач, В. Кислий першими в українській історіографії опрацювали кількісний чинник проблеми. Д. Байкеніч, Ю. Бондарчук досліджували географію розселення переселенців в Україні; Н. Лобас-Данилиха та В. Кіцак – питання соціально-економічної адаптації переселених на нових місцях поселення, їх житлового забезпечення, соціальних виплат, системи оподаткування та фінансової допомоги; Т. Гонтар і Т. Пронь висвітлювали питання становища переселенців, їх суспільного настрою, взаємодії з місцевою владою і громадою, повсякденного життя й зворотного самовільного виїзду з південно-східних областей в західні. У багатьох публікаціях О. Гаврилюка, А. Клоса, І. Кунець, В. Наконечного, В. Бадяка, І. Біласа, Г. Боднар, О. Буцько, Г. Виноградської, Т. Гонтар, М. Горного, Я. Дашкевича, Н. Лобас-Данилихи, Л. Зашкільняка, Я. Ісаєвича, В. Кіцака, К. Кондратюка, М. Кучерепи, М. Литвина, В. Макара, Ю. Макара, С. Макарчука, О. Я. Калакури, Т. Пронь, О. Савчука, А. Салюка, В. Сергійчука, Ю. Сливки, Ю. Сороки, І. Цепенди та ін. розглянуто питання витоків та наслідків, особливостей та перебігу цих процесів у локальних середовищах України. В. Середа, І. Ільюшин, Л. Зашкільняк, С. Макарчук, М. Литвин, В. Трохимович з'ясовували причини українсько-польського протистояння.

Серед чималої когорти польських учених та публіцистів можна виділити В. Бонусяка, І. Галагіду, Б. Гальчака, Б. Гука, С. Заброварного, Є. Місило, В. Мокрого, Г. Мотику, Р. Дрозда, М. Сивіцкі, Я. Пісулінські, Д. Персу, Е. Пруса, К. Пудло, Р. Торжецькі, які, крім теми переселення українців з Польщі, досконально дослідили внутрішньопольський репресійний захід проти української спільноти – акцію «Вісла». Поміж українських учених її вивчали Я. Дашкевич, Г. Керниця, А. Ліпкан, Ю. Макар, І. Цепенда, Ю. Шаповал. Російські вчені практично не опрацьовували теми депортацій. Виняток складає коротка

⁵⁰ Сливка Ю. Першопричини та геополітичні цілі переселенських акцій / Ю. Сливка // Депортації українців та поляків: кінець 1939 – початок 50-х років (до 50 річчя операції «Вісла» / [упоряд. Ю. Ю. Сливка]. – Львів : НАН України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, 1998. – С. 9–12.

⁵¹ Якименко М. Депортація українців Польщі на Полтавщину в 1944–1945 роках та її соціально-економічні наслідки / М. Якименко // Березіль. – 1998. – № 1–2. – С. 162–169.

публікація С. Морозова, та згадка в періодичному виданні «Источник» (1991 р.).

Питання виселення/репатріювання польського населення вивчали українські дослідники С. Ткачов, Т. Пронь, О. Гаврилюк та ін. Серед робіт чималої кількості польських учених та публіцистів можна виділити ґрунтовні праці Х. Керстен⁵², В. Бонусяка⁵³, Р. Торжецькі⁵⁴, Л. Кулінської⁵⁵, С. Цесельські⁵⁶, С. Стемпеня⁵⁷, Г. Мазура⁵⁸, Л. Оцепки⁵⁹, І. Чернякевича⁶⁰ та ін.

Тема обміну ділянками державних територій Дрогобицької області УРСР і Люблінського воєводства Польщі від 15 лютого 1951 р., виселення мешканців «виміняних» ділянок є найменш розробленою в польській та українській історіографіях. Здебільшого вона знайшла висвітлення у публікаціях українських авторів М. Алфьорова, С. Довгих, В. Моця, Р. Кабачія, Н. Кляшторної, А. Коваль, І. Козловського, О. Самборської, Ю. Сороки, І. Ніточки, Д. Петречко, Т. Пронь, О. Юристовського. Польські автори А. Вавринюк і Т. Ольшанський та дослідник із Канади українського походження М. Іванек лише означили проблему.

Значний пласт літератури з теми дослідження складає історична публіцистика, яка привернула увагу до наукової розробки теми. Найбільш вагомими дослідженнями у цій царині є публікації В. Бонусяка, О. Літковця,

⁵² Kersten K. Repariacia ludności polskiej po II wojnie światowej. – Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk : Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1974. – 334 s.

⁵³ Bonusiak W. Postawy Polaków i Ukraińców wobec okupantów na ternie Zachodniej Ukrainy (Małopolski wschodniej i wołyniaj w czasie II wojny światowej // Міжнародний Науковий Конгрес «Українська історична наука на порозі XXI століття». Чернівці, 16–18 травня 2000 р. Доповіді та повідомлення / Українське історичне товариство, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича / [відп. ред. Л. Винар, Ю. Макар]. – Чернівці : Рута, 2001. – Т. 2. – С. 91–95.

⁵⁴ Torzecki R. Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej / R. Torzecki. – Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1993. – 349 s.

⁵⁵ Kulińska L. Dzieje Komitetu Ziemi Wschodnich na tle losów ludności polskich Kresów w latach 1943–1947. – Т. 2. – Kraków : Oficyna Wydawnicza ABRYS, 2002. – 547 s.

⁵⁶ Ciesielski S., Hryciuk G., Srebrakowski A. Masowe deportacje radzieckie w okresie II wojny światowej / S. Ciesielski, G. Hryciuk, A. Srebrakowski. // Prace Historyczne. – Т. III. Instytut Historyczny Uniwersytetu Wrocławskiego. – Wrocław, 1994. – 228 s.

⁵⁷ Стемпень С. Переселення поляків з України 1944–1946 рр. / С. Стемпень // Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. Вип. 2 : Депортації 1944–1951. – Львів : Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 2007. – С. 172–181.

⁵⁸ Mazur G. Problemy przesiedlenia Polaków z Ukrainy i Ukraińców z Polski w latach 1945–1946/ G. Mazur. // Polska-Ukraina: trudne pytania. Materiały VIII międzynarodowego seminarium historycznego «Stosunki polsko-ukraińskie w latach II wojny światowej». – Warszawa, 6–8 listopada 2000. – Т. 8. – Warszawa : KARTA, 2001. – S.15–57.

⁵⁹ Оцепка В. Депортacje, wysiedlenie, przesiedlenia – powojenne migracje z Polski i do Polski. – Poznań: Instytut Zachodni, 2001. – 34 s.

⁶⁰ Czerniakiewicz J. Repariacia ludności z ZSRR 1944–1948 / J. Czerniakiewicz. – Warszawa : PWN, 1987. – 244 s.

М. Онуфрійчука, Р. Кабачія, Н. Кляшторної, польського журналіста Б. Гука.

1.2. Структура та інформаційний потенціал джерельного комплексу

Дисертаційне дослідження ґрунтувалося на ретельному системному опрацюванні опублікованих документів і матеріалів з історії радянсько-польських відносин періоду Другої світової війни і повоєнних років, матеріалів міжнародних конференцій з питань повоєнного устрою світу – Тегеранської (1943 р.), Ялтинської (1945 р.), Потсдамської (1945 р.). Уважне ознайомлення з листуванням Голови Ради міністрів СРСР із президентом США і прем'єр-міністром Великобританії дозволило дати відповіді на кілька важливих питань, що, попри зусилля дослідників, не знайшли документального підтвердження, зокрема, чому акт про обмін населенням підписав М. Хрущов, а не Й. Сталін? Важливим доповненням до концепції дослідження стали сучасні археографічні видання російських учених «Восточная Европа в документах российских архивов 1944–1953 гг. в 2 т.» (Москва – Новосибирск, 1997–1998). Цінним джерелом роботи стала археографічна серія видань «Из Варшавы. Москва, товарищу Берия... Документы НКВД СССР о польском подполье. 1944–1945 гг.» (Москва – Новосибирск, 2001); «Материалы «особой папки» Политбюро ЦК РКП(б) – ВКП(б) по вопросу советско-польских отношений. 1923–1944 гг.» (М., 1997); «НКВД и польское подполье. 1944–1945 гг. (По «Особым папкам» И. В. Сталина) (М., 1994)»; «Особая папка И. В. Сталина: Из материалов Секретариата НКВД – МВД СССР 1944–1953 гг.» (М., 1994), а також аналогічного видання українських учених Я. Дашкевича і В. Кука. У контексті широкої теми дослідження заслуговують на особливу увагу напрацювання українських і польських істориків щодо переселенсько-депортаційних процесів: багатотомне видання Центрального архіву Міністерства внутрішніх справ і адміністрації республіки Польщі та Державного архіву Служби безпеки України «Польща та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб» (Т. 1–5), а також 3-томне

видання Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України «Депортації: Західні землі України: к. 30-х – п. 50-х рр. Документи, матеріали, спогади» (Львів, 1996–1998) і три різні збірники документів з польських архівів на тему «Акція «Вісла» за редакцією відомих польських учених Є. Місила, Р. Дрозда і Я. Пісулінського, археографічні видання про трагедію українців і поляків В. Сергійчука, І. Біласа.

Разом з тим більшу частину джерельної бази дослідження становлять автентичні документи центральних і регіональних архівів України, Росії і Польщі. Найбільша кількість джерел з питань переселення відклалася у колекціях Центрального державного архіву вищих органів влади України (ЦДАВОВУ, ф. 2, 1426, 1459) та Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГОУ, ф. 1, документи загального відділу ЦК КП(б), відділу організаційно-партійної роботи та сільськогосподарського). Дисертантка ретельно опрацювала архівні справи усіх зазначених фондів. Важливим є фонд Головного Уповноваженого уряду УРСР з питань евакуації українського населення з території Польщі в Україну та Головного Уповноваженого уряду УРСР з питань евакуації польського населення з території УРСР в Польщу (ЦДАВОВУ, ф. 1459), який містить копії угод між урядом УРСР і ПКНВ щодо обміну населенням, плани евакуації і розселення, стенограми нарад, доповідні записки, статистичні звіти, великий обсяг листування тощо. Величезний обсяг документів у справі переселення, облаштування на місцях поселення, соціального забезпечення переселенців та зворотного руху з Півдня на Захід країни зберігаються у 16 обласних архівах України. Вони відклалися у фондах обласних рад (відділів евакуації, переселення) та обласних комітетів КП(б)У. Авторка опрацювала колекції документів 10 обласних архівів: Волинського (ДАВО, ф. Р-6, 919; П-1), Дніпропетровського (ДАДНО, ф. Р-1476; П-19), Донецького (ДАДО, ф. Р-201, 230, 298, 299, 1269, 2194, 2794, 3089; П-326), Запорізького (ДАЗО, ф. Р-2578; П-102), Кіровоградського (ф. Р-4, 88, 2860, 6639), Луганського (ДАЛО, ф. Р-1779, 2514, 2256, 3474), Львівського (ДАЛВО, ф. Р-1, 3, 4, 221, 3229, 5001; П-13),

Миколаївського (ДАМО, ф. Р-2; П-7), Одеського (ДАОО, ф. Р-2000; П-11), Херсонського (ДАХО, Р-1979; П-46). До роботи залучалися документи Харківського, Тернопільського та Рівненського архівів із колекції Музеїв Великої Вітчизняної війни (Київ), а також Лівадійського палацу репрезентованих С. Юрченком (Ялта) та Польського суспільного центру КАРТА (Варшава).

Значне місце в дослідженні займають документальні джерела центральних архівів Росії – Державного архіву Російської Федерації («Государственного Архива Российской Федерации» – ГАРФ, ф. 9401, т. зв. «Особлива тека Сталіна», ф. 5446. Постанови РНК СРСР, які містять дані про хід переселення, політичну ситуацію на прикордонні), Російського державного архіву соціально-політичної історії («Российский государственный архив социально-политической истории» – РГАСПИ, ф. 82, В. Молотова; ф. 644, фонд ЦК КП(б), що вміщують матеріали про обмін населенням 1951 р., проекти постанов ЦК КП(б); Російського державного архіву економіки (Российский государственный архив экономики – РГАЭ, ф. 5675. Річний звіт про виконання плану переселення). Крім того, ретельно досліджувалися документи Архіву Акт Нових у Варшаві (Archiwum Akt Nowych w Warszawie – ААН, ф. (zespoł) 254, президента Болеслава Берута, ф. 932, Крайової Ради Народової, ф. 200, Головного Уповноваженого уряду РП у справі репатріації. Загалом опрацьовано понад 500 справ.

Введено також у науковий обіг значний емпіричний матеріал. Серед джерел особового походження – листування колишнього голови товариства «Наша доля» (Миколаїв) В. Фляка з переселенцями (приватний архів), матеріали 25-ти інтерв'ювань переселенців, проведених дисертанткою, соціологічне опитування 67 членів товариств «Надсяння» і «Холмщина» м. Львів та великий пласт опублікованих спогадів в оповідних виданнях і періодиці. Загалом виявлений і залучений до написання тексту дослідження різноманітний комплекс документів і матеріалів дозволив сформуванню наукової концепції, обґрунтувати висновки та узагальнення.

1.3. Засадничі теоретико-методологічні принципи та методи дослідження

Теоретико-методологічну основу дисертаційної праці становлять фундаментальні принципи історичних досліджень: історизму та наукової об'єктивності, які ґрунтуються на пріоритеті документальних фактів і неупередженості. У дисертації було застосовано низку підходів: комплексного та системного, всебічного, конкретно-історичного та історико-ретроспективного, інтегрального. Авторка використовує різні пізнавальні засоби, розглядаючи предмет дослідження у конкретному історичному середовищі, розвитку й причинно-наслідкових взаємозв'язках. У дисертації знайшли застосування загальнонаукові та історичні методи дослідження: аналіз і синтез, узагальнення, системний, історичний, історико-порівняльний (компаративний), ретроспективний, синхронний, проблемно-хронологічний, структурно-функціональний, історико-генетичний, статистично-аналітичний, соціально-психологічний, емпіричний, а також методи вивчення документів, аналізу й оцінки текстів (контент-аналіз) та аналізу суспільно-політичних подій (інвент-аналіз).

Міждисциплінарне спрямування дослідження обумовлювалося багатоплановістю проблеми, необхідністю використання методів різних наук. Історичні методи сприяли розгляду процесу як історичного явища на загальноісторичному тлі, в конкретних історичних умовах. Метод комплексності дозволяв бачити його в усьому обсязі. Інституціональний метод застосовувався з метою виявлення всієї системи інститутів, які тією чи іншою мірою були зв'язані з вирішенням проблеми кордону й обміну населенням. Проблемно-хронологічний метод дозволив розглянути міграційні процеси у певних хронологічних рамках, порівняльно-історичний та ретроспективний методи сприяли винесенню уроків з історичної практики міждержавного переміщення населення у період Другої світової війни і повоєнне десятиріччя. Синхронічний, як частина порівняльного методу, – простежити трагічну долі

українців і поляків прикордонного терену, виявити загальне й одиничне в міграційних процесах Польщі, України та інших країнах, пов'язаних з цією проблемою. Статистичний метод використовувався для виявлення обсягів міграції, розгляду єдності кількісних і якісних сторін її розвитку. Методи вивчення документів, аналізу й оцінки текстів та аналізу подій дозволили розкрити приховані моменти в міжнародних відносинах та сучасній історичній пам'яті, структурувати фрагменти індивідуальної історичної пам'яті переселенців. Логічний метод дозволив дійти узагальнюючих підсумків і висновків, виходячи з широти бачення проблеми. Усі методи застосовуються як у сукупності і взаємозв'язку, так і цілком конкретно.

Методологічне завдання полягало у пошуку оптимального поєднання емпіричного, конкретного викладу історичного матеріалу та його теоретичної, проблемно-змістовної реконструкції, максимально об'єктивного розуміння і висвітлення процесу. У практичному дослідженні авторці стали корисними міркування, почерпнуті з виступів і праць мислителів, учених, політиків і публіцистів: Д. Бовуа (Франція); Т. Лукмана, К. Ясперса (Німеччина); Ф. Рузвельта, П. Бергера, І. Лисяка-Рудницького, Я. Зарубавеля, З. Когута, М. Хальбвакса (США); Дж. Ллойд Джорджа, У. Черчілля, Н. Дейвіса (Великобританія); Є. Гедройця, Б. Осадчука, Б. Бакули, В. Вжосека, Б. Гука, Р. Дрозда, О. Квасневського, Є. Матерніцкі, Г. Мотики (Польща); М. Бердяєва, С. Лаврова, Є. Матвєєва, С. Миронова, Н. Нарочницької (Росія); Я. Ісаєвича, Я. Дашкевича, В. Добрава, В. Даниленка, Д. Веденєєва, Г. Грінченко, К. Грищенко, М. Жулинського, Л. Зашкільняка, О. Крапівіна, С. Кульчицького, О. Лисенка, М. Литвина, Ю. Макара, О. Реєнта, В. Смоля, О. Стяжкіної, О. Удада, І. Юхновського, Н. Яковенко (Україна).

1.4. Ключові концепти удокументованого та історіографічного наративу проблеми

Дисертантом виокремлено і проаналізовано множинність ключових концептів (понять). Контент-аналіз концептів проблеми висвітлив приховану логіку доленосних рішень в їх неочевидному і непрямому взаємозв'язку з іншими чинниками процесу. З'ясовано/уточнено семантичне значення таких ключових концептів, як «депортація», «переселення», «виселення», «вигнання», «евакуація», подекуди «оптація», «трансфер», «репатріація», які використовуються у вітчизняній і польській науковій літературі для передачі сутності повоєнного взаємспрямованого міграційного руху українців і поляків з Польщі в УРСР і навпаки у 1944–1946 рр., визначено правомірність їх застосування з огляду на змішаний характер переселення. Запропоновано концептуальне обґрунтування доцільності використання дефініції «депортація» щодо означення переселення українців з Польщі в Україну 1944–1946 рр., якщо під цим розуміти процес цілеспрямованого вилучення (переселення, переміщення) етносу з історично усталеного місця постійного проживання, що опинився поза новоутвореним державним кордоном СРСР/УРСР і Польщі та його розселення у різних регіонах України, виділених урядом і здебільшого далеких від ареалу колишнього поселення. Концепт «депортація», що окреслює в цілому процес виселення українців з Польщі в УРСР у 1944–1946 роках, який закріпився в українській публіцистиці та мемуарній літературі після 1989 р., не повністю відповідає усталеному визначенню, оскільки вміщує положення, яке не стосується цієї хвилі міграційного руху українського населення. Вбачається, що переселення мешканців прикордоння не було актом злого умислу чи колективного покарання. Воно було продиктовано як вимушеною необхідністю термінового розв'язання гострої міжнародної проблеми за максимального збереження інтересів держави, так і вимогою польської сторони як умови погодження на перенесення лінії кордону.

РОЗДІЛ 2.

ПЕРЕФОРМАТУВАННЯ КОНФІГУРАЦІЇ РАДЯНСЬКО/УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКОГО КОРДОНУ В ПРАКТИЧНІЙ ПОЛІТИЦІ І ДИПЛОМАТІЇ ПЕРІОДУ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

На початку ХХІ ст. необхідність у гуманістичній, морально відповідальній міжнародній політиці є загальнолюдською потребою, актуалітетом людської цивілізації. Від цього залежить успішне розв'язання та мінімізація ризиків сучасних і майбутніх перманентних конфліктів різних типів міжнародною спільнотою.

Сучасно мислячі політики провідних європейських країн, які відстоюють право на встановлення істини в останній інстанції, мають враховувати негативні історичні уроки своїх попередників, коли мораль лише побічно була присутня у теоретичних і практичних справах політичної діяльності. Адже історія людства переповнена конфліктами і всередині західної цивілізації. У ХХ ст. за мовчазної згоди демократичних політичних режимів виникли тоталітарні режими, що дали нові свідчення колізій політики і моралі. У середині століття людство перевірило взаємозв'язок політичного світу і моральних звичаїв у негативній формі етнічного переформування територій держав.

Так, у 40-х роках ХХ століття відбувався болісний процес масового переміщення людей в Європі: виселення німців з території Поволжя, України і Прибалтійських республік СРСР⁶¹, а також татар, болгар, вірменів та греків з південних областей України у 1941 р. за наказом Сталіна⁶²; виселення 6 млн. німців з Польщі, Чехословаччини, Угорщини, Румунії і Югославії; на Захід втекли або мігрували близько 380 тис. поляків, 220 тис. євреїв, 125 тис. громадян Югославії, 87 тис. мешканців трьох республік Прибалтики, включених у Радянський Союз, десятки тисяч українців із західноукраїнських

⁶¹ Де Йонг Л. *Немецкая пятая колонна во второй мировой войне* / под ред. Н.П. Цыгичко (пер. с англ. А.И. Дьяконова). – М., 1958. – С. 396.

⁶² Депортовані кримські татари, болгары, вірмени, греки, німці. Збірник документів (1941-1998). – К., 1999. – С. 20-21.

районів СРСР⁶³. Перетоки населення відбувалися і між східноєвропейськими країнами: угорці полишали Румунію і Югославію, українці Болгарію і Румунію. Та найбільш масовим і жорстоким за своїми наслідками виявився рух українців-грекокатоликів на Україну, які були депортовані зі своїх споконвічних земель – Холмщини, Підляшшя, Лемківщини та Надсяння, що відійшли до Польщі і навзаєм поляків згідно міждержавних Угод СРСР (УРСР) і Польщі 1944-1945 рр.⁶⁴.

2.1. «Лінія Керзона» як етноісторична альтернатива міжвоєнного кордону 1921–1939 рр.

Для розуміння логіки міжнародно-політичного процесу встановлення повоєнного кордону між СРСР/Україною і Польщею по «лінії Керзона» необхідно простежити в історичній ретроспективі процес конструювання концепт «лінія Керзона». Однією з найскладніших міжнародних проблем, у плані відновлення цілості європейського устрою на завершальному етапі Другої світової війни було розв'язання територіального конфлікту про приналежність західноукраїнських земель, розмежування кордону між СРСР/Україною і Польщею. Підставою для прийняття остаточного політичного рішення про долю українсько-польського прикордоння лідерами країн, що несли всі тяготи війни і взяли на себе відповідальність за долі народів світу, послугувала рекомендована Верховною радою Антанти 8 грудня 1919 р. лінія східного кордону Польщі, що ввійшла в історію під однойменною назвою «Керзона лінія» або «лінія Керзона».

Щоб зрозуміти навіщо Й. Сталін повернув у царину практичної політики не реалізований раніше проект розмежування територій держав необхідно заглибитися в історію питання. Узгодженість дій Й. Сталіна, У. Черчілля і Ф.

⁶³ Системная история международных отношений в двух томах / под ред. А.Д. Богатурова. Том второй. События 1945-2003 годов. – М., 2006. – С. 55.

⁶⁴ Советский Союз – Народная Польша. 1944-1974. Документы и материалы. – М., 1974. – С. 19-20; Українська РСР на міжнародній арені. Збірник документів і матеріалів. 1944-1961 рр. – К., 1963. – С. 412-414.

Рузвельта обумовила Друга світова війна, що стала своєрідним «рімейком» Першої світової (С. Кульчицький) та необхідність встановлення міцного миру на довгострокову перспективу. У 1919 р. при визначенні східного кордону Польщі з Україною (ЗУНР) союзна комісія Антанти виходила з етнічного принципу. Це відповідало поширеному у тогочасних міжнародних відносинах гаслу про право націй на самовизначення. Кордон польської держави мав пролягти по лінії приблизного розселення поляків, українців, білорусів і литовців на сході. Початкові начерки проекту були розроблені експертами зовнішньополітичного відомства Великобританії, зокрема стараннями молодого талановитого дипломата Льюїса Нем'єра, за особистого сприяння прем'єр-міністр Девіда Ллойд Джоржа. При розробці лінії розмежування її автори прагнули усунути диспропорцію між державною (політичною) та етнічною лініями кордонів. Ця думка визрівала в інтелектуальних колах під впливом розпаду Російської та Австро-Угорської імперій у 1917–1918 рр., перманентних воєн 1918–1920 рр., але так і не була імплементована в життя. Рекомендована Комісією Антанти лінія східного кордону Польщі була підтверджена на Спа конференції 1920 року. Приблизно вона мала пройти по лінії Гродно – Яловка – Немирів – Брест-Литовська – Дорогуськ – Устилуг, на схід Грубешова через Крилов, далі на захід Рави-Руської, на схід від Перемишля до Карпат». На відміну від Польщі Росія не погодилася на цю лінію, оскільки в її основу був закладений етнічний принцип, що не відповідав концепції більшовиків, що будувалася на марксистській ідеї світової революції. Через двадцять п'ять років Сталін пояснив Ф. Рузвельту і У. Черчіллю на Кримській конференції справжню причину відмови уряду Росії прийняти умови перемир'я тим, що Ленін не хотів віддавати Польщі Білосток і Белостоцьку область, які відповідно до лінії Керзона повинні були відійти до Польщі, помилково вважаючи, що там більшість складає польське населення. Текст ноти, але до Москви був відправлений дещо інший варіант наміченої лінії кордону. Подальші події розвивалися з такою швидкістю, що сторони

конфлікту у трикутнику « Польща–Україна–Росія» втратили шанси на примирення.

Актуалізувала «лінію Керзона» Друга світова війна. Причинно-наслідкові зв'язки тут цілком очевидні. Незважаючи на серйозні звинувачення на адресу СРСР щодо підписання і реалізації пакту Ріббентропа-Молотова, неможливо заперечувати його історичне значення для вирішення гордієвих вузла територіальних суперечностей, реалізації ідеї соборності українських земель. За новим радянсько-німецьким договором від 28 вересня 1939 конфігурація кордону майже відповідала окресленої лінії Керзона. Вона пролягла вздовж Сяну та Бугу, залишаючи на радянській стороні області Білостока і Ломжі, а на польському – Холмщини і Лемківщини. Потрібно було провести величезну роботу, щоб переконати громадськість у правоможності таких дій. Після нападу Німеччини на Радянський Союз сторони уклали 30 липня 1941 р. у Лондоні угоду згідно з якою територіальні зміни Польщі визнавалися такими, що втратили чинність. Тим самим радянське керівництво дало надію польському еміграційному уряду в Лондоні на можливе відновлення східного кордону Польщі 1939 року. Лондонці також припускали, що їм вдасться здійснити обмін населенням, щоб досягти якомога більшої «етнічної однорідності» по обидві сторони кордону.

Драматизм ситуації полягав у тому, що ні політична еліта, ні звичайні польські громадяни у на а кінець війни вже не сприймали «лінію Керзона», так як могли б ще сприйняти її в 20-ті роки. За короткий міжвоєнний період відбулися суттєві зміни на ментальному рівні. З 1944 р. назва «лінія Керзона» була вилучена з усіх офіційних польських документів. Її замінило гасло: «Польські землі – Польщі, українські – Радянській Україні». Заміна ключової фрази пом'якшила негативний резонанс «лінії Керзона» у польському суспільстві. Однак замовчування інформації призвело до деформації історичної свідомості. І нині польська громадськість категорично не сприймає похідну від цього концепту назву «Закерзоння». Так українці, виселені на Україну в 1944–

1946 рр. називають довгу смугу західноукраїнських земель, розташованих на захід від лінії Керзона, що залишилися у складі Польщі.

Особливе місце в радянсько-українсько-польських територіальних протиріччях на фоні небезпечновибухової ситуації у Центрально-Східній Європі наприкінці Великої вітчизняної війни 1941-1945 рр. займають події 1938-1939 років. Визначальним моментом постановки питання і спробою вирішити, принаймні «польські проблеми», безумовно можна вважати Мюнхенську конференцію 1938 року. Російська дослідниця Н.О. Нарочницька у праці «Партитура Другої світової. Хто і коли розпочав війну» (Москва, 2009 р.) стверджує: «... пора дати відповідну оцінку й ролі Польщі в Мюнхені, тому що вона себе зараз виставляє... жертвою розподілу між двома хижаками – Гітлером і Сталіном. При цьому всі замовчують про те, що за рік до цього, у Мюнхенському процесі, Польща сама зіграла роль дрібного хижака. Варшава насправді, що підтверджують документи, була дуже розчарована тим, що її не запросили в якості п'ятого учасника Мюнхенської угоди. Поляки терміново пред'явили претензії на Тешинську Селезію, і Варшава стала співучасником Гітлера у роздиранні Чехословаччини...»⁶⁵.

Навіть сьогодні важко констатувати, чи можна вважати Польщу частиною пронимецької коаліції напередодні 1 вересня 1939 року, проте можна чітко стверджувати, що вона твердо стала на захист своїх кордонів, в тому числі й проти СРСР. У 1938 році польський головнокомандуючий Е. Ридз-Смігли заявив: «Не залежно від наслідків, жодного дюйма польської території ніколи не буде дозволено зайняти російськими військами»⁶⁶. Цю позицію Польщі підтверджує й Уїнстон Черчилль, посилаючись на наступну мотивацію поляків: «З німцями ми ризикуємо втратити свободу, а з росіянами – нашу душу»⁶⁷. На жаль, Польщі довелося пережити і перше, і друге. Черчилль продовжує, що

⁶⁵ Партитура Второй мировой. Кто и когда начал войну? / Н.А. Нарочицкая, В.М. Фалин и др. – М.: Вече, 2009. – 416 с.

⁶⁶ Мельтюхов М. Советско-польские войны. Военно-политическое противостояние 1918-1939 гг. – М.: Вече, 2001. – 464 с.

⁶⁷ Черчилль У. Вторая мировая война. – Кн. 1. – М.: Воениздат, 1991. – с. 147.

«перешкодою був... страх, який... прикордонні країни відчували перед радянською допомогою у вигляді радянських армій. Польща, Румунія, Фінляндія і три прибалтійські держави не знали, чого вони більше боялися – німецької агресії або радянського спасіння»⁶⁸.

Міністр закордонних справ Франції того часу Бонне вважав, що відмова Польщі погодитися на прохід через її територію радянських військ означала б, що вона приймала на себе відповідальність за можливий провал військових (радянсько-англійсько-французьких серпня 1939 р. – Т.П.) переговорів у Москві та всі наслідки цього⁶⁹.

Цікавий факт у зв'язку з цим підкреслює у своїй книзі «Німецька п'ята колона у Другій світовій війні», що вийшла у США 1956 року, співробітник Амстердамського державного інституту воєнної документації Луї де Йонг: «Начальник Управління розвідки... адмірал Канаріс 12 вересня 1939 року отримав наказ підняти повстання в українській частині Польщі... Але цей наказ довелося пізніше скасувати, бо 17 вересня росіяни увійшли в південну частину Східної Польщі, де мешкали українці. Вся підготовка до проведення повстання була призупинена і 23 вересня в угоду Сталіну Гітлер видав наказ, за яким українцям заборонялося переходити через німецько-російську демаркаційну лінію...»⁷⁰.

Фактично, у керівництві СРСР, спостерігаючи (а інколи і втручаючись) за процесами поляризації сил у Європі ⁷¹, не виключали, що навколо Польщі може відбутися «новий» Мюнхен, від участі у якому, як і першого разу, західні країни відсторонять СРСР⁷², саме тому проголошена німецько-польська і

⁶⁸ Там само.

⁶⁹ Синолс. В. Тайны дипломатические. Канун Великой Отечественной войны. 1939-1941. – М.: Международные отношения, 1997. – 320 с.

⁷⁰ Л. де Йонг. Немецкая пятая колонна во Второй мировой войне. – М.: Изд-во Иностранной литературы, 1958. – 447 с.

⁷¹ История внешней политики СССР. – Т.1 1917-1945. – М.: Наука, 1980. – 511 с.

⁷² Уткин А.И. Унижение России: Брест, Версаль, Мюнхен. – М.: Изд-во Эксмо, Изд-во Алгоритм, 2004. – 624 с.

неоголошена радянсько-польська війни стали складовими єдиного процесу «четвертого поділу Польщі» та початку Другої світової війни⁷³.

Не відкидаючи десятки інтерпретацій договору 23-24 серпня представниками сучасної всесвітньої історіографії, дисертантка вважає за потрібне фрагментарно зупинитися на чотирьох концептуально принципових підходах і оцінках вищезгаданих документів.

Відомий на Заході професор з історії Росії та СРСР Абдурахман Авторханов, який ще у 1943 році емігрував з Радянського Союзу у четвертому розділі («Пакт, що розв'язав війну і розширив імперію») своєї книги «Імперія Кремля. Радянський тип колоніалізму» (Вільнюс, 1990 р.), прямо вказуючи – «злочинний пакт Сталіна з Гітлером розв'язав Другу світову війну», підкреслює наступне: «До договору було додано «Секретний додатковий протокол», складений у Кремлі та надісланий до Берліну ще напередодні. Суттєвість протоколу: Гітлер і Сталін ділять між собою Польщу. Етнографічна Польща віддається Німеччині зі статусом протекторату, а польські східні області – Західні Україну і Західну Білорусію – анексує Радянський Союз. Сталін визнає свободу дій Гітлера у Західній Європі. За це Радянський Союз отримує право приєднати до СРСР Бессарабію, Північну Буковину, прибалтійські держави і навіть Фінляндію»⁷⁴. Безумовно, не сприймаючи доволі спрощене, а інколи й суб'єктивно-прискіпливе («пишниц бенкет», «Сталін і його кліка») трактування автором складних, заплутаних, непередбачених жодною стороною німецько-радянських переговорів, Авторханов, між тим, чітко й прозоро висловив свою точку зору.

Доктор історичних наук Наталя Нарочницька доволі категорично заявляє, що «одразу після Мюнхену багато хто на Заході розумів, що СРСР опиняється у

⁷³ Політична історія України ХХ століття: У 6 т. – Т.4: Україна у Другій світовій війні 1939-1945 / Кер. Тому В.І. Кучер. – К.: Генеза, 2003. – 584 с.

⁷⁴ Авторханов А. Імперія Кремля. Советский тип колонизации. – Вильнюс: ИМОИ и фирма INPA, 1990. – 240 с.

новій ізоляції», тому «теза про те, що нібито пакт Молотова-Ріббентропа призвів до нападу на Польщу, абсолютно антиісторична»⁷⁵.

Задля об'єктивності зауважимо, що, не зважаючи на наявність достатньо емоційних та неприємних для Польщі епітетів («Польща, що керувалася ненавистю до Росії», «великодержавницька концепція Польщі», «амбіції та ейфорія Варшави») російська авторка в окремих випадках суперечить сама собі. Спочатку вона стверджує, що «головним інструментом руйнації є маніпуляція нашою (російською – Т.П.) історичною і національною самосвідомістю»; потім лякає поляків: «Хочеться нагадати Варшаві, що... саме СРСР – Росія, проти волі союзників, подарувала їй Сілезію»; безапеляційно заявляє про те, що «Велику Вітчизняну Війну СРСР виграв у своїй іпостасі Великої Росії»; у кінцевому результаті, характеризуючи пакт Молотова-Ріббентропа, схиляється до «англійської версії», посилаючись на вислів колишнього міністра закордонних справ Великої Британії лорда Галіфанса: «Буде справедливим нагадати дві речі: по-перше, радянський уряд ніколи не пішов би на такі дії, якщо б німецький уряд не почав би й не показав приклад, вдершись у Польщу без оголошення війни; по-друге, необхідно нагадати, що дії радянського уряду полягали у перенесенні кордону по суті до тієї лінії, яка була рекомендована під час Версальської конференції лордом Керзоном»⁷⁶. На наш погляд, амбіційно-націоналістичні переконання заступника голови Комітету Державної Думи РФ з міжнародних справ, Президента Фонду історичної перспективи Н.О. Нарочницької цілком зрозумілі та не потребують зайвих коментарів.

Оригінальну, самостійну і науково-фактологічну оцінку німецько-радянському договору дає у своєму дисертаційному дослідженні доктор юридичних наук В.С. Макарчук (підрозділ 2.2. Радянсько-нацистська «змова» 23 серпня 1939 р. та Визвольний похід Червоної Армії 17 вересня 1939 р. у світлі доктрини інтертемпорального права і звичаєвого права на

⁷⁵ Нарочницкая Н.А. За что и с кем воевали. Изд 2-е. – М.: «Минувшее», 2007. – 80 с.

⁷⁶ Макарчук В.С. Державно-територіальний статус західноєвропейських земель у період Другої світової війни (1939-1945 рр.): історико-правове дослідження. Дисертація на здобуття наук. ступ. докт. юр. наук. – Спеціальність 12.00.01. – Львів, 2006. – 474 с.

«самодопомогу»): «Неупереджений аналіз тексту секретного протоколу... не дає рідстав вважати, що Ріббентроп і Молотов у серпні 1939 р. узгодили «четвертий поділ Польщі» де-юре. Радянський Союз не брав на себе зобов'язання здійснити військову операцію проти Польщі і тим самим порушити діючі з цією країною дво- та багатосторонні міжнародно-правові домовленості»⁷⁷.

Цілком зрозуміла для сприйняття й думка українського науковця відносно того, що в «сучасній історіографії прийнято вважати, що специфічна форма радянсько-нацистських документів, підписаних у Москві 23 серпня 1939 р., була запропонована Сталіном». Але незрозумілим є фактично виправдовуючий висновок автора, а саме: «... мусимо окремо відзначити, що секретний протокол про розподіл сфер впливу між нацистською Німеччиною, з одного боку, та Союзом РСР, з другого боку, був складений так, що формально не порушував прийнятої на той час практики міжнародно-правових документів»⁷⁸.

Дисертантка, усвідомлюючи юридично-правовий нахил дослідження В.С. Макарчука та поділяючи його висновок у російському збірнику (назва розділу: «Події вересня 1939 року у світлі доктрини інтертемпорального права і права на «самодопомогу») – «кожен суверенний суб'єкт міжнародного права є абсолютно самостійним у своїх діях, тому говорити про безпосередню відповідальність іншого суб'єкта за такі ж дії можна лише опираючись на норми моралі, а не права»⁷⁹, разом з тим, констатує як незаперечний історичний факт, по-перше, секретність додаткового договору; по-друге, наявність декількох варіантів проекту (які, на жаль, не збереглися); по-третє, довготривалість підготовки (в тому числі й дипломатичної) договору про ненапад – з 11 травня до 21 серпня 1939 року; по-четверте, реальність датування німецько-радянських домовленостей 23-24 серпня (міністри закордонних справ обох країн підписали документи о другій годині 30 хвилин

⁷⁷ Там само.

⁷⁸ Нарочицкая Н.А. Партитура Второй мировой. Кто и когда начал войну? – М.: Вече, 2009. – С. 208-240.

⁷⁹ Флейшхауер И. Пакт. Гитлер, Сталин и инициатива германской дипломатии. 1938-1939: пер с нем. – М.: Прогресс, 1990. – 480 с.

24 серпня, але вони були датовані попереднім числом, щоб встигнути дати інформацію у ранкову пресу)⁸⁰; по-п'яте, відсутність на переговорах будь-якої третьої сторони, в першу чергу Польщі, майбутня доля якої вирішувалася без її згоди і відома.

На підтвердження цього наведено деякі наступні аргументи, відштовхуючись від безпосередньо оглянутого аспекту – «польських проблем». Насамперед, переговори проходили у два етапи у присутності шести осіб (з боку Німеччини – рейхміністр Ріббентроп, посол Німеччини у СРСР граф фон Шуленбург, радник посольства Хільгер; з боку СРСР – Й. Сталін, В. Молотов, перекладач В. Павлов). Перший етап: 23 серпня з 15 годин 30 хвилин до 18 годин 30 хвилин. Саме в ході нього Ріббентроп підкреслив, що у випадку виникнення німецько-польського конфлікту, який у ситуації, що склалася, не можна було виключати, «була погоджена демаркаційна лінія»⁸¹. Ця демаркаційна лінія, яку Ріббентроп власноруч наніс на мапу, проходила повз річки Рися (достовірна назва Пісса), Буг (Вісла), Нарев, Сан... Назва в якості «демаркаційної лінії» мала достатньо важливе значення у випадку, якщо Німеччина змушена буде увійти до Польщі, вона зобов'язувалася лімітувати свої можливі військові анексії межами розділеної лінії. Тим самим Ріббентроп гарантував СРСР, що німецька сторона не вступить у прилеглі до Радянського Союзу райони Польщі. Відома німецька дослідниця доктор Інгеборг Флейшхауер цілком влучно зауважила, що територіальні поступки спрямовані були поступово формувати думку Сталіна про те, ніби то не Гітлер, а він сам є «переможною стороною у цьому у цьому безпрецедентному тасуванні різних територій»⁸².

⁸⁰ Флейшхауер И. Пакт. Гитлер, Сталин и инициатива германской дипломатии. 1938-1939: пер с нем. – М.: Прогресс, 1990. – 480 с.

⁸¹ Там само.

⁸² Україна в ХХ столітті (1900-2000): Збірник документів і матеріалів / Упор.: А.Г. Слюсаренко, В.І. Гусев та інші. – К.: Вища школа, 2000. – 351 с.

Питання про те, чи є у взаємних інтересах бажаним збереження незалежної польської держави і якими будуть кордони цієї держави, може бути остаточно з'ясоване лише в ході подальшого політичного розвитку.

У будь-якому випадку, як наголошували сторони, обидва уряди будуть вирішувати це питання у порядку дружнього взаєморозуміння»⁸³.

Хіба це не можна вважати новою трансформацією долі польського народу? Звертають на себе увагу й «перспективи» німецько-польських «територіальних непорозумінь» – це виходить з наявності того, що «межа сфер інтересів... буде приблизно проходити...», тобто є майбутнє географічне поле діяльності. Заслуговують на сприйняття й роздуми ті обставини, що секретний протокол корегував особисто Сталін, про що пише професор Академії Воєнних наук Російської Федерації Лев Безименський, який досліджував історію секретних протоколів у власному архіві Іосифа Сталіна⁸⁴.

Канадський історик українського походження Мирослав Прокоп, посилаючись на розмову 12 вересня 1939 року між Ріббентропом, Кейтелем (начальник штабу) і Канарісом (керівник абверу – армійської розвідки), підкреслює три можливі варіанти вирішення «польського питання»: «1. Четвертий поділ Польщі, при чому Німеччина заявляє про свою незацікавленість землями на схід від лінії Нарва-Вісла-Сан на користь Радянського Союзу; 2. Незалежна Польща на залишеній території...; 3. Решта Польщі дезінтегрується таким чином, що терен Вільна дістає Литва, а Галичина і польська Україна стають незалежними, за умови, що з цим погодиться СРСР»⁸⁵.

Історія пішла іншим, як у багатьох випадках, непередбачуваним шляхом. 17 вересня 1939 року о п'ятій годині ранку радянські війська перетнули польський кордон. Як стверджує доктор історичних наук, теперішній міністр освіти і науки України Д.В. Табачник, «вступ радянських військ у Східну

⁸³ Лев Безименский. Секретний пакт с Гитлером писал лично Сталин // Новое время. – 1998. – №1. – С. 30-33.

⁸⁴ Там само.

⁸⁵ Прокоп Мирослав. Українська політика III Рейху в Другій світовій війні // В боротьбі за Українську державу. Есеї, спогади, свідчення, літописання, документи Другої світової війни. – ... 1990. – 1294 с.; с. 91-119.

Польщу був вигідним аж ніяк не Німеччині, яка свої питання вирішувала і була готовою проковтнути Польщу цілком. На його (Гітлера – Т.П.) східному кордоні замість слабкої Польщі з'явився сильний Радянський Союз, що було вкрай важливим для західних країн, які все ще розраховували заключити з Рейхом сепаратний мир і спрямувати Гітлера проти СРСР»⁸⁶.

Вереснева 1939 року військово-політична акція Радянського Союзу неодноразово була об'єктом ретельного вивчення з боку українських, російських та закордонних науковців; але вона не є особливим предметом дослідження дисертантки, тому торкнемося її як важливої складової частини системи міжнародних відносин країн Центрально-Східної Європи вищевказаного хронологічного періоду та виходячи з наукової спрямованості роботи.

Український історик А.О. Руккас у своєму рукописі дисертації прямо вказує, що «неоголошена радянсько-польська війна» – складова єдиного процесу «четвертого поділу Польщі»⁸⁷. М.Р. Литвин, О.І. Луцький К.Є. Науменко детально та аргументовано демонструють механізм переростання навчальних зборів у воєнну кампанію проти Польщі⁸⁸.

В.І. Клоков переконаний, що «лише 17 вересня коли фашистські війська підходили до Бресту і Львова й стала наявністю поразка Польщі, радянським військам було наказано перейти кордон і зайняти територію, що населяли переважною більшістю українці та білоруси»⁸⁹. О.І. Овчаренко категорично заявляє: «Беручи участь у спільній з гітлерівською Німеччиною агресивній акції проти суверенної держави (Польщі – Т.П.), керівництво СРСР порушило

⁸⁶ Дмитрий Табачник. От Риббентропа до майдана // Известия. – 2009. – 29 сентября; http://news.bigmir.net/world/about_us/1900749/

⁸⁷ Руккас А.О. Польсько-радянський збройний конфлікт на західноукраїнських землях. (Вересень-жовтень 1939 р.) дисер. На здобут. наук. ступ. к.і.н., спеціальність 07.00.01. – історія України. – К., 1998. – 342 с.

⁸⁸ Литвин М.Р., Луцький О.І., Науменко К.Є. 1939. Західні землі України. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1999. – 152 с.

⁸⁹ Клоков В.И. Вынужденное презнание. – Киев: Наук. думка, 1991. – 148 с.

принаймні п'ять міжнародних договорів, під якими стояли підписи його представників...»⁹⁰.

Львівські історики Л.О. Зашкільняк та М.Г. Крикун підіймають проблему невдалої спроби спеціальних радянських військ під час подій вересня 1939 року захопити в полон польських державних урядовців⁹¹. В.С. Коваль торкається не тільки питань возз'єднання західноукраїнських земель⁹², але й наслідків вересневої кампанії СРСР⁹³.

Природньо, що дослідження російських (радянських) істориків з означеного напрямку, що вийшли у період сталінізму (до 1953 року), не тільки підкреслювали «вірність» зовнішньополітичному курсу Радянського Союзу у боротьбі проти імперіалістичних країн, перш за все Великої Британії та Франції, але й всіма доступними засобами захищали і виправдовували його. Це красномовно підтверджують праці Л.М. Іванова⁹⁴, І.Ф. Іващина⁹⁵, Д.В. Юдицького, С.М. Майорова⁹⁶ та багатьох інших. В зв'язку з цим переконливою і аргументованою є думка М.В. Романовського, який, в свою чергу, посилається на висловлювання міністра закордонних справ В.М. Молотова, що «дипломатія в той час була занадто централізованою»⁹⁷. Централізована вона була навколо Сталіна, до того ж у максимальному степені. М. Романовський підкреслює, що й сам термін «дипломатія» видає напрямок думок Сталіна: «жодної політики не треба і не потрібно було від відомства закордонних справ». Російський вчений вважає: «Молотов був одним з небагатьох осіб сталінського оточення, хто

⁹⁰ Овчаренко О.І. Польща в політиці СРСР (вересень 1939 р.) // Сторінки воєнної історії України: 36. наукових статей / НАН України. Інститут історії України. – К., 2002. – Вип. 6. – 320 с., С. 297-300.

⁹¹ Зашкільняк Л.О., Крикун М.Г. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. – Львів: Львівський національний університет ім. І. Франка, 2002. – 752 с.

⁹² Коваль В.С. Возз'єднання західноєвропейських земель і міжнародні відносини 1939-1941. – К.: Наукова думка, 1979. – 110 с.

⁹³ Коваль В.С. руга світова війна і доля України: причини і наслідки // Сучасність. – 1999. – С. 65-79.

⁹⁴ Иванов Л.Н. Мюнхенская политика западных держав и роль СССР как действенного фактора мира (1937-1940 годы). – М.: Знание, 1947. – 24 с.

⁹⁵ Иващин И.Ф. Начало Второй мировой войны и внешняя политика СССР (сентябрь 1939 г. – июнь 1941 г.). – М. ВПШ при ЦК ВКП(б), 1951. – 40 с.

⁹⁶ История дипломатии. Т.3. Дипломатия в период подготовки Второй мировой войны (1919-1939 гг.) / Под ред. Д.В. Юдицкого, С.М. Майорова. – М. – Л.: Госполитиздат, 1945. – 883 с.

⁹⁷ Романовский Н.В. Лики сталинизма. – М.: Российская академия гос. Службы при Президенте Российской Федерации, 1995. – 228 с.

навіть у 30-ті роки наважувався висловлювати нові ідеї та сперечатися з хазяїном»⁹⁸.

Навіть у 1980-ті роки, розглядаючи питання польсько-радянських суперечностей, в історіографії домінувала думка про те, що Радянський Союз робив все, щоб укріпити безпеку своїх кордонів і зупинити розповсюдження агресії фашистської Німеччини, саме тому «Червона Армія 17 вересня 1939 року, виконуючи свою визвольну місію», – за ствердженням науковця М. Лебедева, – «вступила у Західну Білорусію і Західну Україну...»⁹⁹.

Принципово зміцнилися акценти російської історіографії щодо оцінки зовнішньої політики та дипломатії Сталіна на початку 1990-х років. Так, доктор історичних наук, професор М.І. Семиряга у статті «Змова двох диктаторів» (Збірка «Історія і сталінізм») засвідчує: «Підписання радянсько-німецького договору... 23 серпня 1939 року і секретного протоколу... означало, що «радянський чинник» став відігравати важливу роль у політичній кризі напередодні Другої світової війни». Більше того, на його думку, радянський уряд «не кваліфікував свої дії 17 вересня 1939 р. як війну проти Польщі». Це, по-перше. По-друге, М.І. Семиряга наводить цікавий епізод, коли вночі 17 вересня Сталін і Молотов, інформуючи німецького посла Шуленбурга про вступ радянських військ до Польщі, заявили, що їх мета – «врятувати західних українців і білорусів», питання посла «Від кого рятувати?» змусило Молотова дещо розгубитися¹⁰⁰.

Усвідомлюючи, що «польська школа» досліджуваного науково-спрямованого напрямку, буде у наступних розділах представлена максимально повно, дисертантка вважає за потрібне в даному випадку, зробити наголос лише на деяких, на думку авторки, найвдаліших і концептуально-принципових висновках польських істориків.

Наприклад, Тадеуш Анджей Ольшанський у статті «Формування польсько-українського кордону» стверджує: «Після агресії на Польщу в 1939 році

⁹⁸ Сто сорок бесед с Молотовым: Из дневника Ф.Чуева. – М.: Политиздат, 1991. – 186 с.

⁹⁹ Лебедев Н.И. СССР в миролюбивой политике 1917-1982 гг. – М.: Международные отношения, 1982. – 386 с.

¹⁰⁰ История и сталинизм / Сост. А.Н. Мерцалов. – М.: Политиздат, 1991. – 448 с., с. 200-226.

Радянський Союз окупував значну частину території Польщі, а потім ці землі привласнив нелегально з точки зору міжнародного права. Радянський уряд вказував у цьому контексті, про лінію Керзона, але тільки в центральній частині, по лінії Бугу, радянсько-німецька демаркаційна лінія відповідала тій лінії. Натомість демаркаційна лінія з 1939 р. проходила Бугом до впадання Соколії, а далі через Белз на захід, до Сяну під Сенявою (впадання Вислоку); Сяном же до джерел, які проходять у галицькій частині значно на захід від лінії Керзона»¹⁰¹.

Ст. Забелло переконує, що «на ґрунті з'єднання України і Білорусії Радянський Союз хотів перекреслення усіх за давнини взаємних претензій, рівно як створення основи майбутніх дружніх стосунків з Польщею на новій підставі. З історією треба рахуватися»¹⁰².

З таких же наукових підходів написані праці В. Ковальського¹⁰³ та Ф. Збіневича¹⁰⁴. Роботи польських науковців фактично «перегукувалися» з офіційною радянською / російською інтерпретацією подій 1939 року.

Своєрідну, достатньо цікаву позицію займає Є. Лоек, який звинувачує й польський уряд Складовського, і емігрантський уряд Сікорського, що жоден з них «не пішов на оголошення восени 1939 р. війни Радянському Союзу». На думку Є. Лоека, оголошення війни «мало б виключно позитивне значення, яке для визначення післявоєнного кордону, так і долі польських офіцерів та старшин, інтернованих радянськими властями, а згодом знищених»¹⁰⁵.

Схожу точку зору на ці події має й Анджей Новак, який розповідаючи про урочистості з нагоди 70-річчя початку Другої світової війни, наводить слова президента Леха Качинського, що звернув увагу на проблему того, хто напав на

¹⁰¹ Тадеуш Анджей Ольшанський. Формування польсько-українського кордону // <http://www.ji.lviv.ua/n12exts/olszanski.htm>

¹⁰² Zabiello St. O rząd i granice/ Walka dyplomatyczna o sprawe polska w II wojnie swiatowej. – Warszawa: Instytut Wydawniczy PAX, 1970. – 323 s.

¹⁰³ Kowalski W.T. Walka dyplomatyczna o miejsce Polski w Europie (1939-1945). – Warszawa: Ksiazka i Wiedza, 1979. – 746 s.

¹⁰⁴ Zbiniewicz F. Armia Polska w ZSSR: Studia nad problematyka pracy politycznej. – Warszawa: Wyd-wo Ministerstwa Obrony Narodowej, 1963. – 370 s.

¹⁰⁵ Lojek Jerzy (Leopold Jerzewski). Agresja 17 wrzesnia 1939. Studium aspektow politycznych. – Wyd. 3. – Warszawa: Instytut Wydawniczy PAX, 1990. – 204 s.

Польщу у вересні 1939 року: адже це була не тільки нацистська Німеччина, а й Союз Радянських Союзів, який ввів свої війська на терени Польщі 17 вересня. А.Новак наголошує: «У «польській історичній пам'яті»... советський... загалом означає «російський», і в позитивних, і в негативних спогадах»¹⁰⁶.

Підводячи підсумок характеристиці складної та небезпечної ситуації, що склалася у Центрально-Східній Європі наприкінці 1930-х років, яка призвела до загострення державницько-територіальних інтересів СРСР-Польщі, необхідно наголосити, що Великодержавні позиції Сталіна та його найближчого оточення, небажання і нездатність враховувати реалії його загальна зовнішньополітична концепція під час гострої передвоєнної політичної кризи, підтверджують тезу, що будь-яка спроба забезпечити власну безпеку держави за рахунок ігнорування безпеки інших країн, у кінцевому рахунку, веде до непередбачених наслідків, як це й сталося на прикладі Польщі та її багаточисленних (в тому числі й територіальних) проблем.

2.2. «Польське питання» й доля населення прикордоння в переговорному процесі СРСР, Великобританії, США і ПР 1941–1944 рр.

У 1941–1944 роки керівники антигітлерівської коаліції добре усвідомлювали, що європейський театр військово-політичних дій буде пріоритетним. Більше того, насамперед, Рузвельт і Черчілль розуміли, що складні, суперечливі, довготривалі, і багаточисельні проблеми Європи, в тому числі й територіально-прикордонні, можна було вирішити лише шляхом узгодженого і детально розробленого механізму представниками країн Великої Трійки. Гасло Франкліна Рузвельта „Об'єднані Нації” проголошене ним напередодні нового 1943 р.¹⁰⁷, передбачало, перш за все, об'єднанні та погодженні дії союзників. По-друге, свідчило, особливо після підписання 23 січня 1943 р. американсько-британського меморандуму в Касабланці

¹⁰⁶ Анджей Новак. Історик на полі битви за пам'ять // Україна модерна. – 2009. – № 4. – Київ: Вид-во «Критика» – 353 с., С. 95-102.

¹⁰⁷ Уткин А.И. Дипломатия Франклина Рузвельта. – Свердловськ: Изд-во Уральського ун-та, 1990. – 544 с.

(Марокко), про компроміс між дипломатичними лініями США і Великої Британії¹⁰⁸. По-третє, і Рузвельт і Черчілль прийшли до загального висновку, що Друга світова війна вступила у заключну фазу¹⁰⁹ і вона відбудеться саме в Європі¹¹⁰. По-четверте, безоговорочная капітуляція нацистської Німеччини створювала, з одного боку, політичний вакуум, який, безумовно, намагалися зайняти і США, й Великобританія, з іншого, вона відстрочувала питання відкриття „другого фронту”, на вирішенні якого наполягала радянська сторона¹¹¹. По-п’яте, до цих „перипетій” потрібно було, на думку Рузвельта, підготувати „східного союзника” в особі Сталіна. По-шосте, корінний перелом 1942-1943 рр. в ході війни на користь Радянського Союзу, відповідно до своїх стратегічних воєнних планів, дозволяв йому не тільки вступити на територію Європи, але й надавав можливість вирішувати європейські проблеми, в тому числі, польського кордону, що лякало керівництво США, а особливо Великобританії¹¹². Все це робило, як ніколи, актуальною проблему польсько/радянсько-українського кордону, спробу обговорення і узгодження якого було здійснено на Московській конференції 19-30 жовтня 1943 р. За ствердженням Франкліна Рузвельта, „ця конференція, коли зустрілися пан Молотов, пан Іден і наш пан Хелл, відкрила дорогу до подальших зустрічей...”¹¹³.

Як відомо, у порядку денному форуму (був прийнятий на першому засіданні 19 жовтня) під пунктом № 12 стояло питання „Майбутнє Польщі, Дунайських і Балканських країн, включаючи питання конференцій”, по якому

¹⁰⁸ История международных отношений и внешней политики СССР. – Т.1. 1917-1945 /Ред. И.А. Кирилин. – М: Международные отношения, 1986. – 416 с.

¹⁰⁹ История внешней политики СССР. – Т.1. 1917-1945 гг. / Под ред. А.А. Громыко, Б.Н. Пономарева. – М: Наука, 1980. – 512 с.

¹¹⁰ Очерки истории советско-польских отношений. 1917-1977. – М: Наука, 1979. – 584 с.

¹¹¹ Переписка Председателя Совета Министров СССР с президентами США и премьер-министрами Великобритании во время Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. – Т.1. – М: Гос. изд-во полит. лит-ры, 1957. – 407 с.

¹¹² Колесник В. З історії визначення і встановлення кордону між Україною і Польщею у ХХ столітті (хроніка найважливіших подій) // III Міжнародний науковий конгрес українських істориків „Українська історична наука на шляху творчого поступу”. Луцьк, 17-19 травня 2006 р.: Доповіді та повідомлення: В 3-х т. – Т.3. – Луцьк: РВВ „Вежа” Волинського нац. ун.-ту ім. Лесі Українки, 2008. – С. 503-507.

¹¹³ Франклин Делано Рузвельт. Беседы у камина. – М: ИТРК, 2003. – 408 с.

доповідали представники Великобританії¹¹⁴. Тому загально розповсюджене й прийняте ствердження про те, що „питання післявоєнних кордонів, в якому СРСР був зацікавлений більше всього, майже не обговорювався...” (на Московській конференції 1943 р. – Т.П.) не відповідає дійсності та не є об’єктивним. Вірніше сказати, що питання про кордони СРСР і післявоєнному устрої світу на той час не був, в першу чергу, для радянського керівництва першочерговим і його було тимчасово перенесено¹¹⁵. Це підтверджується, з одного боку, тим, що „польські проблеми” у матеріалах конференції згадуються одинадцять разів¹¹⁶, з іншого, наявністю спеціального додатку до секретного протоколу саме по цьому пункту, в якому радянська делегація прямо підкреслила, що „передчасне і можливо штучне прикріплення цих країн (Польщі, Дунайських, Балканських – Т.П.) до теоретично запланованих угруповань було б... небезпечним, як для самих малих держав, так і для майбутнього загального мирного розвитку Європи...” Більше того, радянський уряд, підкреслюючи, що „деякі проекти федерацій нагадують... політику санітарного кордону, спрямовану... проти Радянського Союзу”, висловив готовність „у свій час знову вивчити це питання... з урахуванням обставин, що можуть виникнути після війни”¹¹⁷. Ця думка знайшла підтвердження і у спогадах представника США Кордела Хелла, коли він пише у розділі „Початок Московської конференції”: „Ми всі погодились, що Німеччину необхідно примусити віддати всі захоплені території та повернутись до кордонів, існуючим до 1938 р., і, що Східна Прусія повинна бути відділеною від Німеччини”¹¹⁸. Такої ж точки зору дотримується й польський дослідник Стефан Боратинський, який аналізуючи матеріали Московської конференції у книзі „Дипломатія періоду Другої світової війни. Міжнародні конференції 1941-1945 років” переконаний, що „саме вирішенню післявоєнних проблем в

¹¹⁴ Московская конференция министров иностранных дел СССР, США и Великобритании (19-30 октября 1943 г.): Сборник документов. – Т.1. – М: Изд-во полит. лит-ры, 1984. – 384 с.

¹¹⁵ Великая Отечественная война 1941-1945 гг. – Книга 4. Народ и война. – М: Наука, 1999. – 368 с.

¹¹⁶ Московская конференция министров иностранных дел СССР, США и Великобритании...

¹¹⁷ Там само.

¹¹⁸ Вторая мировая война в воспоминаниях У. Черчилля, Ш. Де Голля, К. Хелла, У. Леги, Д. Эйзенхауэра / сост. Е.Я. Троянская. – М: Политиздат, 1990. – 558 с.

умовах міцного міжнародного співробітництва, відповідала дипломатична процедура, що була передбачена Московською конференцією”¹¹⁹.

Дисертантка хотіла б наголосити, що питання обговорювалося на нараді 29 жовтня 1943 р. лише у присутності Молотова, Ідена, Хелла (з 18.05 до 19.00). Аналізуючи матеріали переговорів, перш за все, відчувається радянсько-британське протистояння щодо взаємин з Польщею. Представник Великої Британії, підкреслюючи „складність” питання, зосередився на відсутності дипломатичних відносин між радянським і польським урядами. Молотов наполягав на тому, що „ніхто так не зацікавлений у добрих відносинах з Польщею, як ми – її сусіди”, натякаючи при цьому, що польський уряд повинен бути „дружно налаштований” щодо СРСР. Представник США – Хелл, намагаючись розібратися у радянсько-польських розходженнях і фактично балансуючи між обома сторонами, запропонував передати це питання, на розгляд голів урядів США, СРСР, Великобританії мотивуючи тим, що воно може спричинити прецедент на майбутнє¹²⁰. Це підтверджує у своїй роботі „Сторінки дипломатичної історії” російський дипломат В.М. Бережкова¹²¹.

Подальший розвиток „польська проблема” дістала на Тегеранській конференції Великої Трійки 28 листопада – 1 грудня 1943 року. Дискусія голів урядів з цього питання виявилася непростою. До неї ретельно готувалася кожна сторона. Початково позиція президента США була іншою, ніж у кінцевому рахунку. Під час зустрічі з К. Хеллом, напередодні його поїздки на конференцію у Москву, президент заявив, що підтримує польсько-радянський кордон „десь східніше лінії Керзона, при тому, що Львів відходить до Польщі”¹²². Польський еміграційний уряд твердо наполягав на своєму. У розмові з міністром закордонних справ Великобританії А. Іденом, попри його застереження, що у такому разі вони не мають жодних шансів на відновлення

¹¹⁹ Боратынский С. Дипломатия периода Второй мировой войны. Международные конференции 1941-1945 годов. – М: Изд-во иностр. лит-ры, 1959. – 356 с.

¹²⁰ Московская конференция министров иностранных дел СССР, США и Великобритании...

¹²¹ Бережков В.М. Страницы дипломатической истории. – 2-е изд. – М: Международные отношения, 1984. – 616 с.

¹²² Lukas R. The Strange Allies. The United States and Poland, 1941-1945. – Knoxville: The University of Tennessee Press, 1978. – 230 p.

дипломатичних відносин з СРСР, С. Миколайчик твердо заявив: „це не повинно бути темою жодних дискусій” і не підлягає обговоренню у Москві¹²³.

16 листопада 1943 р. С. Миколайчик звертається до прем'єр-міністра Черчілля з проханням переконати радянську сторону офіційно визнати еміграційний уряд і встановити дипломатичні взаємини. Водночас, попереджає, що у випадку входження війська СРСР „на схід від лінії Ризького кордону” Армія Крайова змушена буде воювати не лише з Німеччиною, але й проти нового окупанта (СРСР – Т.П.)¹²⁴. Така постановка питання не влаштуувала, перш за все, Черчілля, який мав власне бачення майбутніх англо-радянських відносин і не хотів сваритися зі Сталіним із-за Польщі.

Непростий характер дискусій на Тегеранській конференції засвідчує десять різних проектів розв'язання „польського вузла”, які обговорювали лідери великих держав. Про це зокрема йдеться в енциклопедії історії США¹²⁵. На жаль, ні в польських, ні в російських виданнях документів конференції не має повноти. Можливо тому, інтерпретація досягнутих домовленостей національними істориками країн дещо відрізняється. Спершу зазначимо, що питання Польщі почали розглядати вже на другий день роботи конференції, коли У. Черчілль намагався переконати Сталіна у необхідності встановлення дипломатичних відносин з урядом Миколайчика¹²⁶. 30 листопада про це заговорив А. Іден, який підкреслив, що вони не хочуть, щоб „польське питання стало джерелом неприємностей” у відносинах між Великобританією, США та СРСР¹²⁷.

Оригінальну версію пропонує польський науковець П. Еберхардт: „В ході переговорів розпочалися міркування над південним відтинком лінії Керзона. Їден нагадав, що... у Галичині, лінія Керзона залишалася невизначена, а Львів

¹²³ Українська РСР на міжнародній арені: Збірн. документів і матеріалів 1944-1961 рр. – К.: Політвидав УРСР, 1963. – 576 с.

¹²⁴ Ізраєлян В.Л. Дипломатическая история Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. – М: Изд-во Ин-та международных отношений, 1959. – 367 с.

¹²⁵ История США: В 4-х томах. – Т.3. 1918-1945. – М: Наука, 1985. – 671 с.

¹²⁶ Черчилль У. Вторая мировая война. В 3-х книгах. Кн. 3. – Т.5-6. – М.: Воениздат, 1991. – 702 с.

¹²⁷ Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны 1941-1945 гг.: Сб. документов. В 6 т. – Т.2. Тегеранская конференция руководителей трех союзных держав – СССР, США и Великобритании (28 ноября - 1 декабря 1943 г.). – М: Политиздат, 1978. – 198 с.

повинен залишатися на польському боці. На цю заяву Молотов ... зачитав повний текст ноти лорда Керзона, направлену уряду Радянської Росії. Відповідно заявленого документа при встановленні лінії кордон приймав у Галичині дві лінії розмежування – одна на Схід, друга – на захід від Львова. У зв'язку з цим між учасниками почалася суперечка з приводу інтерпретації документу Іден захищав польські інтереси й вказує, що Львів повинен належати Польщі... Черчілль просив Ідена: „не... зчиняти галасу з приводу Львова”¹²⁸, чим фактично підтримав позицію Сталіна. Можливо на нього справила враження черчілівська „дипломатія трьох сірників” щодо майбутніх кордонів Польщі (всі „три сірника” – СРСР, Німечина, Польща повинні пере двинутися на захід з метою забезпечення безпеки західних кордонів Радянського Союзу – Т.П.).

Найбільш цікавим моментом Тегеранської конференції 1943 р. з вищезазначених питань є питання президента Рузвельта: „Чи можливо буде організувати у добровільному порядку переселення поляків з територій, що відійшли до Радянського Союзу?” і відповідь Сталіна: „Це можна буде зробити”¹²⁹.

Більш детальна розробка політичних та юридичних основ врегулювання надскладного міжнародного питання, що супроводжувалися взаємними уступками простежується у секретному листуванні Черчілля і Сталіна. 20 лютого 1944 р. Черчілль письмово пропонує до розгляду Сталіна сумісних англо-радянських зобов'язань щодо Польщі: „...по-перше, визнати і поважати суверенітет, незалежність та територіальну цілісність перебудованої Польщі і право кожного без втручання вести свої внутрішні справи; по-друге, зробити все залежне, щоб забезпечити свого часу приєднання до Польщі вільного міста Данцига, Оппельна, Сілезії, Східної Пруссії до заходу і півдня від лінії, що йде від Кенігсберга, у такої частини території до Одеру, яку Польський Уряд знайде необхідним; по-третє, здійснити переселення німецького населення з Польщі,

¹²⁸ Eberhardt P. Polska granica wshodnia 1939-1945. – Warszawa: Editions spotkania, . – 223 s.

¹²⁹ Пронь Т.М. Польсько-українська територіальна проблема у міжнародних відносинах кінця Другої світової війни // Університет. – 2009. – № 3. – С. 83-87.

враховуючи німецькі території, які повинні бути приєднані до Польщі; по-четверте, погодити процедуру обміну населення між Польщею і Радянським Союзом і процедуру повернення на батьківщину громадян цих країн...” (курсив – Т.П.)¹³⁰. Така постановка питання (невизнання еміграційним польським урядом лінії Керзона як бази для переговорів, їхні претензії на Львів і Вільно) явно не влаштувала Сталіна. Щоб не ув’язнути у шкідливій дискусії він відповів Черчіллю 3 березня 1944 р. наступне: „вирішення питання про радянсько-польські ще не визріло”¹³¹. Побоюючись, що голова радянського уряду не так зрозумів його, прем’єр-міністр Великобританії поспішив запевнити Сталіна, що поляки „не отримають, а ні Львова, а ні Вільно”, й що „зайняття Росією лінії Керзона... є де-факто”, тобто не обговорюється, а також пояснити, що він зі свого боку робить все, щоб запобігти тому, аби польське питання було „небезпекою створення розладу” у стосунках між ними¹³².

Назагал, питання радянсько-польських відносин було настільки дратівливим поміж взаємин політиків світового рівня, що не могло бути вирішеним лише шляхом листування. Його розв’язання було настільки складним, що стояло одним з першочергових завдань у питаннях повоєнного устрою світу. Дипломати жодної сторони публічно не торкалися цієї теми до часу, коли вона буде обговорена на наступній після Тегеранської конференції лідерів великих держав. Слід зазначити, що на відміну від інших напрямків зовнішньої політики СРСР з країнами Центральної і Східної Європи якими опікувався міністр іноземних справ В. Молотов, польський напрямок корегував особисто Сталін. Відомо, що у „посттегеранський період” відбулося дві міжнародні конференції міністрів закордонних справ, однак ні на Квебекській (Канада, 10-17 вересня 1944 р.) конференції¹³³, ні на міжнародному форумі у Думбартон-Оксі (США, 21 серпня – 28 вересня 1944 р.) питання майбутнього

¹³⁰ Там само.

¹³¹ Переписка Председателя Совета Министров СССР с президентами США и премьер-министрами Великобритании во время Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. – Т.1.– М: Гос. изд-во полит. лит-ры, 1957. – 407 с.

¹³² Там само.

¹³³ Там само.

розвитку Польщі безпосередньо не розглядалось. Однак ці проміжні зустрічі міністрів закордонних справ США, СРСР і Великобританії підготували уможливили подальшу зустріч голів урядів в Ялті на початку лютого 1945 р. У зв'язку з цим, відмітимо два принципових моменти, що позначився на роботі вищезазначених зустрічей. Це - позитивний вплив Тегерану на відносини США й СРСР, на чому наголосив у своєму виступі на прийомі делегатів Франклін Рузвельт 23 серпня 1944 р.: „...у Тегерані маршал Сталін та я пізнали один одного. У нас склалися чудові стосунки. Ми зламали кригу, якщо коли-небудь вона існувала, і з того часу у наших взаєминах вже немає льоду”¹³⁴.

Напередодні Ялтинської конференції „польське питання” досягло найгостріших форм і підійшло до кульмінаційної фази постановки та вирішення. Насамперед йдеться про низку подій в польсько/українських відносинах 1944 - початку 1945 років.

23 листопада 1944 р. на засіданні кабінету міністрів еміграційного уряду Станіслав Миколайчик зрікається з посади глави уряду у зв'язку з внутрішніми протиріччями в уряді. 4 грудня його наступник Томаш Арцишевський оголошує радянські пропозиції, в першу чергу, щодо територіальних питань „неприйнятними”¹³⁵. Уряд Арцишевського зайняв жорстку непоступливу позицію утримання східних, „ризьких” кордонів 1921 р. з СРСР. Повірівши запевненням урядів Великобританії і США на початку Другої світової про гарантії збереження територіальної цілісності Польщі після війни та право на повернення історичних територій, які були у складі Німеччини в якості компенсації за напад він не хотів рахуватися з новими обставинами в міжнародних відносинах, покращенням відносин СРСР з союзниками та його безсумнівними перевагами. Основна аргументація членів уряду заключалася у наступному: порушення СРСР норм міжнародного права у вересні 1939 р., сумнівів діяльності плебісцитів у Західній Україні та Західній Білорусії;

¹³⁴ Пронь Т.М. „За винятком випадку з Польщею”: сучасна рецепція інформації преси 1944-1945 років про територіальні зміни Польської Республіки й СРСР/України // Наукові записки з української історії: Збірн. наук. статей. – Вип. 23. – Переяслав-Хмельницький: ДВНЗ „Переяслав-Хмельницький держ. пед. ун-т”, 2009. – С. 15

¹³⁵ Черчилль У. Мускулы мира. – М: ЭКСМО, 2009. – 528 с.

своєрідне тлумачення Атлантичної хартії; неприпустимість втручання великих держав у питання радянсько-польського кордону.

Перші відповіді на заяви уряду Арцишевського пролунали з Лондона і Вашингтона. 15 грудня 1944 р. У. Черчилль у промові перед представниками Палати громад висловився за проведення східного кордону Польщі впродовж лінії Керзона. „Якщо Польща поступиться Львовом і навколишніми землями, - наголосив прем'єр, - вона отримає всю Східну Прусію на захід і південь від Кенігсберга рядом із Гданськом... Замість небезпечного „коридору” Польща отримає балтійське узбережжя у 200 миль”¹³⁶.

Про зміну польських кордонів йшлося у заяві Держсекретаря США Стеттініуса від 18 грудня 1944 р., в якій підкреслювалось: „Якщо у результаті... угоди (Об'єднаних Націй – Т.П.) Уряд і народ Польщі вирішать, що інтереси Польської держави вимагають переселення національних груп, Уряд Сполучених Штатів у співробітництві з іншими Урядами допоможе Польщі, настільки же буде можливе, здійснити таке переселення. Уряд Сполучених Штатів продовжує дотримуватись своєї традиційної відмови від надання гарантій будь-яких кордонів”¹³⁷.

Цікавою у цьому сенсі є доповідь Голови Ради Народних Комісарів Української РСР М.С. Хрущова на Шостій Сесії Верховної Ради УРСР 1 березня 1944 р., в якій він зосередив увагу на тому, що „польський еміграційний уряд у Лондоні висуває свої незаконні претензії на землі, що належать українському народові – на західні області України... Український народ не допустить того, щоб одвічні українські землі... були б відторгнуті від Радянської України. Польські пани-емігранти..., сидячи в районах Лондона, мріють про великодержавну Польщу по Дніпро і Чорне море. На це ми відповімо нашим українським народним прислів'ям: „Не вийде, пане ляше, не ваше...”¹³⁸. Відомо, що 31 грудня 1944 р. у Любліні Польський Комітет

¹³⁶ Конференция представителей СССР, США и Великобритании в Думбартон-Оксе (21августа – 28 сентября 1944 г.): Сборник документов. – Т.3. – М: Изд-во полит. лит-ры, 1978. – 294 с.

¹³⁷ Там само.

¹³⁸ Rozek E. Allied Wartime Diplomacy. A Patlern in Poland. – New-York: Yohn Willey and Sons, Inc, 1958. – 481 p.

Національного Визволення був реорганізований у Тимчасовий уряд Польщі. З січня 1945 р. Радянський Союз офіційно визнав цей уряд¹³⁹.

2.3. Двосторонні угоди між урядами СРСР, УРСР і ПКНВ щодо кордону й обміну населенням 1944 р.

На завершення Другої світової війни сталося так, що дві великі європейські держави – самостійна Польща та Україна в складі СРСР, маючи спільне пограниччя й історичну тяглисть територіальних суперечок, опинилися в епіцентрі боротьби могутніх держав за “переділ поділеного світу” і, поза своєю волею, справили суттєвий вплив на подальший хід європейської та світової історії. Географічне розташування Польщі визначило їй головну роль у протистоянні двох політичних систем, розколі західного світу за ідеологічним і соціально-політичним принципами.

З огляду на гуманістичні пріоритети в сучасних міжнародних відносинах та прогалини в історичній пам’яті українського суспільства, які виникли внаслідок довготривалого замовчування факту проведення операції з обміну населенням не лише тогочасною владою, але й безпосередніми її учасниками та історичною наукою проблема має академічну й суспільну значущість.

Наукова література з дослідження багатопланової проблеми визначається різноманітністю. Зокрема, історії встановлення українсько-польського кордону присвячено монографії вітчизняних вчених І. Козловського¹⁴⁰, В. Сергійчука¹⁴¹, В. Боечка, О. Ганжи та Б. Захарчука¹⁴², М. Дністрянського¹⁴³, дисертаційні роботи В. Макарчука¹⁴⁴, В. Кіцака¹⁴⁵. Вагомий вклад у висвітлення питань

¹³⁹ Sprawa Polska w czasie drugiej wojny swiatowej na arenie miedzynarodowej. Zbior dokumentow. – Warszawa: Polski instytut Spraw Miedzynarodowych, Panstwowe Wydawnietwo Naukowe, 1965. – 684 s.

¹⁴⁰ Козловський І.С. Встановлення українсько-польського кордону. 1941-1951 рр. – Львів, 1998. – 202 с.

¹⁴¹ Сергійчук В. Етнічні межі і державний кордон України. – К., 2000. – 432 с.

¹⁴² Боечко В., Ганжа О., Захарчук Б. Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан. – К., 1994. – 168 с.

¹⁴³ Дністрянський М.С. Кордони України. Територіально-адміністративний устрій. – Львів, 1992. – 144 с.

¹⁴⁴ Макарчук В.С. Державно-територіальний статус західноукраїнських земель у період Другої світової війни (1939-1945 рр.): історико-правове дослідження: Дис. ... доктора юрид. наук: 12.00.01. – Л., 2006. – 454 с.

¹⁴⁵ Кіцак В.М. Депортація українців з Польщі в УРСР у 1944-1946 рр. та їх соціально-економічна адаптація / Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – Тернопіль, 2002. – 241 с.

пов'язаних з депортацією українців з Польщі здійснили – керівник наукового колективу документального збірника “Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр.: Документи. Матеріали. Спогади. У трьох томах ” (Львів 1996-2001) Ю. Сливка¹⁴⁶; автори монографічних праць О. Буцько¹⁴⁷, В. Сергійчук¹⁴⁸, Винниченко¹⁴⁹, С. Ткачов¹⁵⁰ та дисертаційних робіт Н. Данилиха¹⁵¹; співавтори колективних збірок, активні учасники наукових конференцій з історії українсько-польських відносин ХХ століття Л. Зашкільняк, С.Макарчук, І. Ільюшин, М. Кучерепа, О. Гаврилюк, Т. Гонтар¹⁵²; публіцисти та краєзнавці Р. Кабачій, Г. Щерба, М. Шот¹⁵³ й інші. Змістовними видаються напрацювання фахівців південних наукових осередків – Є. Сінкевича та Г. Покачалової, Т. Пронь, І. Кучера, В. Дорошенко, С. Макарчука та Л. Ташлай¹⁵⁴.

Надзвичайно розлогою є польська історіографія проблеми. Виокремимо публікації Є. Місила, Р. Дрозда, І. Галагіди¹⁵⁵ й підкреслимо, що саме у працях

¹⁴⁶ Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади. – У трьох томах. – 1939-1951рр. / Упорядн. Ю. Сливка. – Львів, 1996, 1998, 2002.

¹⁴⁷ Буцько О.В. Україна-Польща: миграционные процессы 40-х годов. – К., 1997. – 149 с.

¹⁴⁸ Сергійчук В. Депортація поляків з України: Невідомі документи про насильницьке переселення більшовицькою владою польського населення з УРСР в Польщу в 1944–1946 роках. – К., 1999. – 192 с.; Його ж. Трагедія українців Польщі. – Тернопіль, 1997. – 440 с.

¹⁴⁹ Винниченко І.І. Україна 1920-1980-х: депортації, заслання, вислання. – К., 1994.- 125 с.

¹⁵⁰ Ткачов С. Польсько-український трансфер населення 1944-1946 рр. Виселення поляків з тернопілля. – Тернопіль, 1997. – 216 с.

¹⁵¹ Данилиха Н.Р. Соціально-побутова адаптація українців із Польщі в УРСР у 1944-1950-х роках (на матеріалах західних областей України) / Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – Львів, 2007. – 204 с.

¹⁵² Депортації українців та поляків: кінець 1939 – початок 50-х років (до 50-річчя операції “Вісла”) / Упорядн. Ю. Сливка. – Львів, 1998. – 132 с.; Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст. / Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. 21-22 листопада 1996 р. – Івано-Франківськ, 1997. – 451 с. ; Україна – Польща: важкі питання. Матеріали XI Міжнародного семінару істориків “Українсько-польські відносини під час Другої світової війни”, Варшава, 26-28 квітня 2005 р. - Т.10 . - Варшава - Луцьк, 2006. – 370 с.

¹⁵³ Кабачій Р. Деякі морально-етичні аспекти акції переселення польських українців на Херсонщину в 1945 р. // Південний архів. Збірник наукових праць. Історичні науки. - Вип. 5. - Херсон, 2001. - С.170 -176; Щерба Г. Переселення українців з польсько-українського пограниччя в 40-х роках // Визвольний шлях, 1991. - № 8. - С.954 -966; Шот М. Дзвони лемківської туги. Джерело: http://www.ethnos.lemky.com/2005/05/11/dzvony_lemkivskoi_tygu.html

¹⁵⁴ Сінкевич С.Г., Покачалова А.Г. Становище переселенців із Польщі на теренах Херсонської області УРСР в 1944-1946 роках (за архівними матеріалами) // Південний архів. Збірник наукових праць. – Історичні науки. - Вип. 9. - Херсон, 2002. - С.74 -77 ; Пронь Т.М.Переселення українського населення з Польщі на Південь України в 1944-1946 рр. (на матеріалах Миколаївської та Херсонської областей) /Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей. - Вип.9. - К., 2005. - С.269-282; Кучер В.І. До питання про «добровільне» переселення українців з Польщі до УРСР //Збірник наукових праць «Питання гуманітарних наук». - Миколаїв, 1994. - С. 79-86; Дорошенко В.І., Макарчук С.С., Ташлай Л.Б. Переселення українців із Польщі до УРСР // Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження. V Миколаївська обласна краєзнавча конференція. - Миколаїв, 2004. - С. 125-127.

¹⁵⁵ Misilo E. Wstep // Repatriacja czy deportacja.Przemieszczenie Ukraińców z Polski do USRR 1944-1946. – Т. 1. Dokumenty 1944-1945. – Warszawa, 1996. – s. 5-16; Drozd R. Politika narodowosciowa wladz polskich wobec

польських вчених тема знайшла найбільше висвітлення. У зв'язку з цим "створився певний дисбаланс на користь польської історіографії, який сформував своєрідний стереотип поглядів на проблему"¹⁵⁶.

Перші спроби встановити нову межу радянсько-польського кордону на офіційному рівні було здійснено 28 листопада – 1 грудня 1943 р. на Тегеранській конференції голів урядів СРСР, Англії та США. Й. Сталін вдало скористався пропозицією Т. Рузвельта щодо започаткування переговорного процесу з польською стороною з метою відновлення перерваних того ж року Радянським Союзом дипломатичних відносин, а також підтримкою цієї пропозиції В.Черчіллем, який поцікавився його думкою відносно кордонів Польщі, запропонував задовольнити її за рахунок Німеччини й стати посередником у переговорах: "Мы были бы готовы сказать полякам, что это хороший план и что лучшего плана они не могут ожидать"¹⁵⁷. Спочатку він дав зрозуміти, що не збирається йти на територіальні поступки: "Речь идет о том, что украинские земли должны отойти к Украине, а белорусские – к Белоруссии, то есть между нами и Польшей должна существовать граница 1939 года, установленная советской конституцией. Советское правительство стоит на точке зрения этой границы и считает это правильным"¹⁵⁸. Та коли Черчілль запропонував встановити кордони польської держави по так званій лінії Керзона (СРСР остаточно втрачав частину території України та Білорусії), лінії річки Одер, із включенням до складу Польщі Східної Прусії та Опельнської провінції змінив свою думку і став схилитися до територіальних поступок. Очевидно, він був готовий до такого сценарію, оскільки висунув зустрічну пропозицію: "Русские не имеют незамерзающих портов на Балтийском море. Поэтому русским нужны были бы незамерзающие порты Кенигсберг и Мемель

Ukraincow w Polsce Ludowej // Ukraina-polska. Kultura. Wartosci. Zmagania Duchowe. Praca zbiorowa pod redakcja Romana Drozda Romana Skeckowsiego Mykoly Zymomrji. – Koszalin 1999. – s. 133-158; Halagida I. Wysielenia ludnosci ukraińskiej i polskiej z powiatu chelmskiego – nieznaną kartą historii // Ukraina-polska. Kultura. Wartosci. Zmagania Duchowe... - s. 197-213.

¹⁵⁶ Ткачов С. Вказ. праця. – С. 3.

¹⁵⁷ Переписка Председателя Совета Министров СССР с Президентами США и Премьер-министрами Великобритании во время Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. – М., 1989. – Т. II. – С. 141-142.

¹⁵⁸ Тегеранская конференция руководителей трех союзных держав – СССР, США и Великобритании. 28 ноября – 1 декабря 1943 г. – М., 1984. – С. 46.

и соответствующая часть территории Восточной Пруссии. ... Если англичане согласны на передачу нам указанной территории, то мы будем согласны с формулой, предложенной Черчиллем”¹⁵⁹, яка зацікавила прем’єр-міністра Великобританії. Він пообіцяв розглянути її, але разом з тим, погодився з доводами радянської сторони, що Ризький договір 1921 р. був нав’язаний СРСР і, що Західна Україна є законною радянською територією. Можна припустити, що якби Голова Радянського уряду продовжував відстоювати свою попередню думку, то територіальні межі Західної України залишилися б незмінними. Американський президент зайняв нейтральну позицію. Рузвельт пояснив свою поведінку Сталіну тим, що на наступний рік у США відбудуться вибори президента і він, як практична людина та кандидат, не хотів би втрачати голоси 6-7 мільйонів американських поляків¹⁶⁰. Сталін вислухав пояснення з розумінням. Хоча конкретного рішення не було прийнято, та, як показали подальші події ця лінія домовленості не була спростованою.

5 січня 1944 р. еміграційний уряд Польщі спробував заручитися підтримкою американців і заговорити з Радянським Союзом мовою ультиматуму, попередивши, що не піде на відновлення дипломатичних відносин, якщо радянське командування не передасть після звільнення “польські території Західної України і Західної Білорусії “ під їх контроль¹⁶¹. Радянський уряд відповів, що стоїть за відродження сильної і незалежної Польщі на основі міцних добросусідських відносин і взаємної поваги і, що її відродження можливо не шляхом західних і білоруських земель, а шляхом повернення ісконних польських земель німцями.

Раніше Сталін неодноразово заявляв про те, що Радянський Союз не бажає мати справу з еміграційним урядом, який ніби підтримував тісні стосунки з німцями. Відносини між Радянським Союзом і новою польською владою розвивалися успішно. 27 липня 1944 р. у Москві було підписано таємну, навіть

¹⁵⁹ Там само. – С. 150.

¹⁶⁰ Там само. – С. 151.

¹⁶¹ Советский Союз на Международных конференциях периода Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. Сборник документов. – Т. II. – М., 1984. – С. 151.

для союзників, Угоду про радянсько-польський кордон¹⁶². Далі - 9 вересня у Любліні було укладено Угоду про взаємну “евакуацію” населення [179] згідно якої протягом 1944-1946 рр. за надзвичайно складних умов воєнного часу з Польщі в Україну було переселено 482 880 українців, з УРСР у Польщу – більше 787 тисяч поляків¹⁶³.

Жодних зауважень з приводу масового переселення українців уряди США та Англії не зробили. Що стосується поляків, то Рузвельт запитав у Сталіна під час конференції в Тегерані: “Чи можна буде організувати у добровільному порядку переселення поляків з території, що відійшла до Радянського Союзу?” [181]. Відповідь була ствердною. На жаль, пропозиції уряду УРСР та більш як одинадцять тисяч письмових звернень до Й. Сталіна й М. Хрущова холмщаків, підляшців, лемківців та надсянців щодо приєднання їх земель до України не стали предметом обговорення і не були взяті до уваги [182]. Лише під час Кримської конференції 6 лютого 1945 р. Сталін дещо пролив світло на те, чим він керувався при прийнятті рішення: “...Для русских, вопрос о Польше является не только вопросом чести, но также и вопросом безопасности. Вопросом чести потому, что у русских в прошлом было много грехов перед Польшей. Советское правительство стремится загладить грехи. Вопросом безопасности потому, что с Польшей связаны стратегические проблемы Советского государства... Польша – пограничная с нами страна. На протяжении истории Польша всегда была коридором, через который проходил враг, нападающий на Россию. Польский коридор не может быть... закрыт только изнутри собственными силами Польши. Для этого нужно, чтобы Польша была сильна. Вот почему Советский Союз заинтересован в создании мощной, свободной и независимой Польши. Вопрос о Польше – это вопрос жизни и смерти для Советского государства”¹⁶⁴.

¹⁶² Савчук О. Чужі серед своїх, доля депортованих українців Холмщини / Депортації українців та поляків: кінець 1939 – початок 50-х років (до 50-річчя операції “Вісла”) .- Львів, 1998. – С. 82-83.

¹⁶³ Советский Союз – Народная Польша. 1944-1974. Документы и материалы. – М., 1974. – С. 19-20.

¹⁶⁴ Советский Союз на Международных конференциях периода Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. ... С. 148.

Ще більше його міркування проявилися під час дискусії з президентом Рузвельтом, який заявив від імені Сполучених Штатів, що Польща на Східному кордоні повинна слідувати так званій Curson лінії, південна частина якої м. Львів і принаймні частина нафтових родовищ повинна бути всередині польської території. Сталін зауважив досить емоційно, що лінія Curson вигадана не росіянами, а Керзоном, Клемансо та американцями, що приймали участь у Паризькій конференції 1918, 1919 років. Росіяни не були запрошені, і не брали в ній участі, а потім спокійно продовжив: “Линия Керзона была принята на базе этнографических данных вопреки воле русских. Ленин не был согласен с этой линией. Он не хотел отдавать Польше Белосток и Белостокскую область, которые в соответствии с линией Керзона должны были отойти к Польше,” - і пожартував: “Что же вы хотите, чтобы мы были менее русскими, чем Керзон и Клемансо? Этак вы доведете нас до позора. Что скажут украинцы, если мы примем ваше предложение? Они пожалуй, скажут, что Сталин и Молотов оказались менее надежными защитниками русских и украинцев, чем Керзон и Клемансо...”¹⁶⁵. Це був єдиний раз, протягом всієї конференції, коли Сталін виставив свої сильні почуття на показ. Згадуючи пізніше про цей момент він сказав, що тоді “стояв на столі”¹⁶⁶.

Рузвельт, на наступних етапах переговорів зауважив, що “Ця проблема протягом п’яти століть причиняла світу головну біль.” Черчілль погодився і додав, що треба постаратися, щоб польське питання в подальшому не причиняло головну біль людству. Рузвельт, у свою чергу, запропонував: “Надо сделать в этой области что-нибудь новое, что-то такое, что было бы похоже на струю свежего воздуха”¹⁶⁷.

Дії керівництва СРСР підштовхнули польський уряд, що перебував в еміграції в Лондоні виробити нову політику в українському питанні. Головні її принципи: виселення українців із Польщі; реальне застосування принципу

¹⁶⁵ Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр.: Документи. Матеріали. Спогади. У трьох томах. – Львів, 1998. – Т.2. 1946-1947. – С. 164-165.

¹⁶⁶ Советский Союз на Международных конференциях периода Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. ... С. 92-93.

¹⁶⁷ Бережков В.М. Страницы дипломатической истории. – М., 1982. – С. 408.

“рівні права – рівні обов’язки” при наявності різноманітних форм політичного, суспільного і культурного життя; введення “канторального” розподілу територій з одночасним переміщенням населення; введення територіальної автономії, поділяли й інші політичні сили у післявоєнній Польщі¹⁶⁸.

ПКНВ погодився на урегулювання східного кордону згідно запропонованому варіанту: “лінії Керзона” і проголосив про це в своєму програмному документі – маніфесті. 9 вересня 1944 р. Голова ПКНВ Едвард Осубка-Моравський і Голова уряду Української РСР Микита Хрущов офіційно домовилися про обмін населення й підписали відповідну угоду¹⁶⁹. “Евакуації” на добровільних засадах підлягали українці етнічних земель Холмщини, Підляшшя, Надсяння і Лемківщини, що остаточно відходили Польщі. За даними польських істориків тут проживало 1000 українців¹⁷⁰. Переселення проходило в надзвичайно складних умовах війни, що не скінчилася та післявоєнної руйнації. Початково планувалося переселити близько 1,5 мільйона осіб, разом з майном і худобою протягом трьох місяців. Однак переселення розтягнулося майже на два роки. З вересня 1945 р. цей процес фактично набув форм депортації¹⁷¹. Уряд Польської республіки проводив примусове переселення українців за допомогою органів безпеки й армії. Протягом 1 листопада 1944 р. – 6 червня 1946 р. в Україну було переселено і розселено в 17 областях України 432 880 осіб. Багато з них не доїхали до місць нових поселення, Важка дорога, місячні очікування на станціях, відсутність житла, антисанітарні умови проживання, викликали хвороби і смертність. Такою була ситуація на польсько-українському кордоні в роки війни¹⁷².

¹⁶⁸ Torzecki R. Kontakty polsko-ukrainskie na tle problemu ukraińskiego w police polkiego rządu emigracyjnego i podziemia (1939-1944) // Dzieje najnowsze. – 1981. – N 1-2. – S. 324-327.

¹⁶⁹ Советский Союз – Народная Польша. 1944-1974: Документы и материалы. - М: 1974. - с.5.

¹⁷⁰ Час. – 1995. – 10 листопада (№ 73).

¹⁷¹ Drozd R. Polityka władz wobec ludności ukraińskiej w Polsce w latach 1944-1989. – Warszawa: „Tyrsa”, 2001. – 380 s.

¹⁷² Drozd R. Polityka narodowościowa w Polsce w latach 1944-1947 // Słupskie studia historyczne, 2003. – N 10. – 183-202.

2.4. Міжнародне визнання нових ліній кордонів на Ялтинській та Потсдамській конференціях. Договори між Радянським Союзом і Польською Республікою 1945 р.

Напередодні Кримської (Ялтинської) конференції еміграційний уряд Арцишевського звернувся до урядів США і Великобританії з меморандумом, в якому пропонувалося відкласти всі територіальні питання до завершення війни, а проблеми польсько-радянського кордону вирішувати лише зацікавленими сторонами, без втручання третіх країн. З боку Великобританії оцінка меморандуму була надана міністром закордонних справ А. Аденом, як нереалістична¹⁷³. Ці дії ще більше додавали „гостроти” одному з найскладніших питань Ялтинської конференції – польському.

Проблема Польщі була об'єктом дискусії керівників США, СРСР і Великобританії 6-11 лютого (з 8 днів конференції протягом 6-и) і якщо для Рузвельта вона була „головною біллю світу протягом п'яти століть”; для Черчілля – щоб вона „більше не спричиняла головної болі людству”; для Сталіна – це „питання життя і смерті”¹⁷⁴.

Разом з тим, у дисертанта склалося враження, що протягом переговорів Черчілль і Рузвельт балансували „польським питанням” ніби м'ячем, перекладаючи відповідальність один на одного під наглядом „сідді-господаря” Сталіна. Звернемо увагу, 6 лютого Черчілль пропонує „обговорити” польське питання, Рузвельт, підтримуючи його заявляє, що позиція США співпадає з позицією, яку він виклав у Тегерані („за лінію Керзона”). 8 лютого Рузвельт виступає ініціатором розгляду польського питання, але висловлює сумнів, що „перенесення польського кордону на Західну Несе мало виправданне”; Черчілль, вважає, що конференція досягла „вирішального моменту”, пропонує врегулювати питання, „якого очікує весь світ”, відкинувши „докорінні

¹⁷³ Переписка Председателя Совета Министров СССР с президентами США и премьер-министрами Великобритании во время Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. – Т.2. Переписка с Ф. Рузвельтом и Г. Трумэнном. – М: Гос. изд-во полит. лит-ры, 1957. – 296 с.

¹⁷⁴ Українська РСР на міжнародній арені: Збірн. документів і матеріалів 1944-1961 рр. – К.: Політвидав УРСР, 1963. – 576 с.

суперечки”¹⁷⁵. Навіть сьогодні, маючи багаточисельні публікації з рішень та наслідків Кримської конференції 1945 р., важко константувати і класифікувати питання кордонів Польщі (з СРСР/УРСР – Т.П.) як „компромісне” у американсько-радянсько-британських відносинах¹⁷⁶. Можливо вже тоді Рузвельтом випробувалася і була зроблена спроба застосування американської зовнішньополітичної стратегії „не заохочення” інтеграційних процесів в Європі, розуміючи, що через 25-50 років „головною небезпекою” для США буде саме „європеїзм”¹⁷⁷.

У декларації про Польщу від 11 лютого 1945 р. була чітко зафіксована позиція США, СРСР, Великобританії відносно кордонів польської держави: „Глави трьох урядів вважають, що східний кордон Польщі повинен йти вздовж лінії Керзона (умовне найменування, яке було рекомендоване 8 грудня 1919 р. і включало лише етнографічні польські області; у Ноті Керзона до радянського уряду 12 липня 1920 р. „лінія проходила приблизно так: Гродно-Ялівка-Немирів-Брест-Литовськ-Дорогуск-Устилуг, східніше Грубешова, через Крилов та далі західніше Рави-Руської, східніше Перемишля та Карпат”¹⁷⁸ з відхиленнями від неї у деяких районах від п’яти до восьми кілометрів на користь Польщі. Вони вважають, що з питання про розмір цих прирощувань у відповідний час буде запитана думка нового польського тимчасового уряду національної єдності та що, внаслідок того, остаточне визначення західного кордону Польщі буде відкладено до мирної конференції”¹⁷⁹.

Другий момент. Незаперечним є той факт, що за основу вирішення польського питання на конференції було взято американський проект від того 8

¹⁷⁵ Очерки истории советско-польских отношений. 1917-1977. – М: Наука, 1979. – 584 с.

¹⁷⁶ Kariski J. Wielkie mocarstwa wobec Polski 1919-1945: od Wersalu do Jalty. – Krakow: Wszeczchnica Spoleczno-Polityczna, 1989. – 398 s.

¹⁷⁷ Крымская конференция руководителей трех союзных держав –СССР, США и Великобритании (4-11 февраля 1945 г.). Сборн. документов. – Т.IV. - М: Изд-во полит. лит-ры, 1984. – 302 с.

¹⁷⁸ Там само.

¹⁷⁹ Буцько Н.А. Украинская СССР в Великой Отечественной войне 1941- 1945 гг. В 3-х т. – Т.3. – К.: Политиздат Украины, 1975. – 461 с.

лютого, про що на засіданні глав урядів 9 лютого 1945 р. заявив Нарком закордонних справ СРСР В.М. Молотов¹⁸⁰.

Третій. У Декларації було враховано й пропозиції англійського проекту заяви про кордони Польщі, яку 10 лютого радник посольства Великобританії в СРСР Ф. Робертс вручив радянському послу Ф.Т. Гусєву¹⁸¹.

Четвертий. Окремі аспекти „польського питання” були предметом дискусії на конференції, але у підсумковому документі (Заява 11 лютого 1945 р. за підписами У. Черчілля, Ф. Рузвельта, Й. Сталіна) не знайшли відображення. Наприклад, „переглянута формула для Польщі” від 7 лютого делегації Великої Британії, у пункті № 2 якої було зафіксовано, що „територія Польщі на заході повинна включати вільне місто Данциг, райони Східної Пруссії до заходу і півдня від Кенігсбергу, адміністративний район Опель у Сілезії та землі, які бажає отримати Польща на схід від лінії Одера. Було обумовлено, що німці з вказаних районів повинні бути репатрійовані до Німеччини і що всі поляки Німеччини повинні за своїм бажанням бути репатрійованими у Польщу”¹⁸².

П’ятий момент. Повертаючись до уроків Ялтинської конференції 1945 р. необхідно особливо, на думку дисертантки, виділити наступні: - „...для України зявилася надія на остаточне узгодження лінії радянсько польського кордону з самими поляками після утворення тимчасового уряду Польщі; - конференція відкрила для УРСР можливість широкого виходу на міжнародну арену...; - незалежність для України в 1991р. стала наслідком радикального перегляду ялтинського устрою повоєнної Європи”¹⁸³.

Заслуговують на увагу й роздуми У. Черчілля відносно того, що багато серйозних питань залишилися невирішеними на Кримській конференції: „Відносно Польщі у комюніке викладалась у загальних рисах політика, яка за умови втілення її у життя на засаді лояльності та доброї волі дійсно могла б до

¹⁸⁰ Печатнов В.О. Сталин, Рузвельт, Трумэн: СССР и США в 1940-х гг. – М.: ТЕРРА – Книжный клуб, 2006. – 752 с.

¹⁸¹ Дипломатический словарь. – Т.2. – М.: Наука, 1986. – 504 с.

¹⁸² Крымская конференция руководителей трех союзных держав –СССР, США и Великобритании (4-11 февраля 1945 г.). Сборн. документов. – Т.IV. – М.: Изд-во полит. лит-ры, 1984. – 302 с.

¹⁸³ Віднянський С. Ялта – 1945: погляд на Кримську конференцію // Пам’ять століть. – 2005. – № 5. – С. 30-38.

заключення загального мирного договору слугувати тим цілям, для яких призначалася”¹⁸⁴.

Рішення Кримської конференції не знайшли загального суспільного схвалення в західних країнах. Відомі політичні діячі та журналісти звинувативали Черчілля і Рузвельта в уступках та страху перед Радянським Союзом, називали досягнутий компроміс сумнівним, вимагали від них пояснень. 27 лютого 1945 р. Вінстон Черчілль пристрасно виступив у Палаті Громад з “агітаційною” заявою щодо Польщі і мотивував рішення союзників посиляючись на здоровий глузд сторін¹⁸⁵. Він також заакцентував увагу на тому, що три держави вже домовилися передати Польщі суттєві території як на Заході, так і на Півночі. На півночі вона, мала отримати небезпечний коридор, великого міста Данцига, велику частину Східної Пруссії, Західну і Південну частину Кенігсберга і довге, широке побережжя на Балтійському морі. На Заході вона отримувала великі промислові провінції Верхньої Сілезії, і, крім того, інші території на схід від Одру¹⁸⁶.

Черчілль зауважив, що ця проблема є набагато чутливішою і складнішою, ніж креслення прикордонних ліній. І як останній аргумент, навів висловлювання Сталіна про необхідність збереження суверенної і незалежної Польщі, запевнив присутніх, що Великобританія і Сполучені Штати гарантують полякам право розпоряджатися своїм майбутнім в обмін на чесне слідування політиці, дружній до Росії разом зі своїми союзниками¹⁸⁷.

Стосовно Постдамської конференції, на думку дисертанта, необхідно зазначити, що вона мала важливе, але переважно «технічне» значення, й остаточно кордони Польщі (західні) не формувала, а лише тимчасово надала останній німецькі території на схід від кордону по річках Одер і Західна Нейсе, Східну Пруссію (крім Кенігсберга й Мемеля, які відійшли до Радянського Союзу) та Данціг.

¹⁸⁴ От Мюнхена до Токийского залива: Взгляд с Запада на трагические страницы истории Второй мировой войны. – М.: Политиздат, 1992. – 448 с.

¹⁸⁵ D'Ormesson V. La DES // DANS. - 14. 02. 1945 (№ 154). – S. 1. Вказ. джерело.

¹⁸⁶ Бережков В.М. Вказ. праця. – С. 412.

¹⁸⁷ Черчілль В. Заява у Палаті Громад. Джерело: <http://www.ena.lu?lang=2&doc=5922>

Отже, неупереджений аналіз джерел, вказує на те, що сучасне українсько-польське прикордоння не є сформованим історично за етнічним критерієм. Це було суто політичне компромісне рішення запропоноване Сталіним і прийняте західними союзниками без врахування позиції української влади та населення. Стратегічні державні інтереси були важливіше долі сотень тисяч людей. Сталін швидше не захотів, ніж не зміг зберегти територіальну цілісність України. Його авторитет був настільки безперечним, а економічні та військові позиції союзних держав настільки слабкі, що він був в змозі це зробити. Однак автор погоджується з висновками Ю. Сливки, що “За тих конкретно-історичних обставин, в яких опинилася Україна з огляду її внутрішнього розвитку та місця в системі тогочасних міжнародних відносин, уникнути цього драматичного ходу подій у неї практично не було шансів. Даремно тут шукати одного винуватця – їх більше”¹⁸⁸. Лідери держав у певні моменти “втрачали обличчя” і лише декларативно проголошували гасла справедливості, людяності, безпеки. На заваді порозумінню з багатьох питань, у тому числі територіальних, стояли владні амбіції та змагання різних політичних систем.

¹⁸⁸ Сливка Ю. Витоки і наслідки національної трагедії / Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади / Упорядн. Ю. Сливка. – У трьох томах . – Т. 1. 1939-1945 рр. – Львів, 1996. – С.5.

РОЗДІЛ 3.

РЕАЛІЗАЦІЯ ЛЮБЛІНСЬКОЇ УГОДИ ЩОДО «ЕВАКУАЦІЇ» УКРАЇНСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ З ПОЛЬЩІ В УКРАЇНСЬКУ РСР. ПОСТЛЮБЛІНСЬКІ ВНУТРІШНЬОДЕРЖАВНІ ПЕРЕМІЩЕННЯ.

В історії українсько-польських відносин ХХ століття вагоме місце займає процес переселення українців з Польщі в Україну та поляків з України у Польщу в 1944-1946 роках відповідно з Люблінською Угодою між Урядом УРСР і Польським Комітетом Національного Визволення від 9 вересня 1944 р.

Аналіз сучасного стану української історичної науки свідчить, що тема двосторонньої евакуації (офіційна назва акції) населення повніше досліджена відносно західних областей України, хоча відомо, що до міждержавного обміну(трансферу) населенням були також залучені східні та південні області. Однак переселенська хвиля українців з Польщі у південному напрямку не знайшла достатнього висвітлення у науковій літературі, обмежується лише кількома фрагментарними публікаціями.

У 1994 р. київський дослідник І.Винниченко побічно торкнувся переселення українців з Польщі на Південь, характеризуючи процес “зворотництва” у 1945 р. серед прибулих до Запорізької, Одеської, Миколаївської, Дніпропетровської і Херсонської областей¹⁸⁹. У 1998 р. Д. Горун, зазначив, що “українців, переселених з Польщі, розташовували на території всієї України – у Тернопільській, Полтавській, Дніпропетровській, Запорізькій, Миколаївській, Херсонській областях”¹⁹⁰. Хоча дослідник не називає всі області розселення, але підтверджує факт включення у процес південноукраїнських земель.

Більш комплексно до розкриття теми підійшла старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України, кандидат історичних наук Олена Буцько у монографії “Украина – Польша: миграционные процессы 40-х

¹⁸⁹ Винниченко І.І. Україна 1920-1980-х: депортації, заслання, виселення. – К.: Вид-во “Рада”, 1994. – 125 с.

¹⁹⁰ Горун Д. Вимушені міграції 1940-х років та їх вплив на розвиток сучасних українсько-польських відносин // Проблеми міграції, 1998. – №4. – С.30-36.

годов ” (1997)¹⁹¹. Дослідниця ввела до наукового обігу великий обсяг нового фактологічного матеріалу щодо динаміки процесу переселення та кількості переселених з Польщі українських господарств, їх чисельного складу, статистичних даних кількості перевезеної худоби (відносний показник державного сприяння переселенню), планів розміщення і результатів побутового влаштування евакуйованих, у тому числі і в південних областях, таким чином, включаючи їх у загальний контекст етнічної історії України. Спираючись на фонди Центрального державного архіву громадських об’єднань України (ЦДАГОУ), автор наводить початковий, згідно даних на 1 лютого 1945 р., план переселення, за яким Миколаївська область повинна була прийняти 9308 сімей, Херсонська – 9278, поступаючись по кількості прийому лише Запорізькій області та випереджаючи Дніпропетровську і Одеську, в той час, як у 6 Західних областях планувалося поселити 9554 господарств¹⁹². При цьому О. Буцько зауважує, що плани розселення були не продумані, в перелік областей прийому ввійшли найменш підготовлені і не приймає до уваги ту обставину, що евакуаційні структури намагалися таким чином зупинити зворотний рух переселенців у Польщу, переселити їх якомога далі від прикордонних районів. Так, у Волинській, Рівненській, Дрогобицькій, Львівській, Станіславській і Тернопільській областях на 1 лютого 1945 р. було виявлено 78563 будинки, з них 61434 придатних для житла і 17129 потребуючих ремонту на противагу Миколаївській області, де було 2953 придатних і 2457 потребуючих ремонту, у Херсонській їх кількість була взагалі незначною, придатних для житла числилося 205, потребуючих ремонту 2388¹⁹³.

Позитивним здобутком роботи в контексті даної теми є критичний аналіз діяльності обласних керівників щодо підготовки і прийому переселенців, причин зміни планів розселення і визначення питомої ваги по кількості прийнятих Миколаївською і Херсонською областями серед інших 17 областей

¹⁹¹ Буцько О.В. Україна – Польща: миграционные процессы 40-х годов.– К.: Институт истории Украины НАН Украины, 1997. – 149 с.

¹⁹² Винниченко І.І. Україна 1920-1980-х: депортації, заслання, виселення. – К.: Вид-во “Рада”, 1994. – 125 с.

¹⁹³ Горун Д. Вимушені міграції 1940-х років та їх вплив на розвиток сучасних українсько-польських відносин // Проблеми міграції, 1998. – №4. – С.30-36.

прийому. Так, у Миколаївську область фактично було направлено 4024 сім'ї, у Херсонську 4034 – 3,02% і 3,52% від загальної кількості¹⁹⁴. На жаль, автор не використовує дані обласних архівів. У цілому міграційні процеси 40-х років висвітлюються науковцем у досить коректній формі.

Серед праць регіонального спрямування, що показують типове становище переселенців з Польщі у південних областях на прикладі Херсонщини, слід назвати публікацію Є.Г.Сінкевича та А.Г.Покачалової¹⁹⁵, яка суттєво доповнює розробку О.Буцько, підкріплює яскравими прикладами щодо прийому, районів вселення, житлових умов, матеріальної допомоги, труднощів адаптації, мотивації зворотних настроїв і самовільного виїзду, визначає об'єктивні і суб'єктивні чинники, що гальмували вирішення проблем переселенців. На думку дослідників, найскладніше вирішувалася житлова проблема. Переселенцям зачасти надавалося напівзруйноване (без даху, вікон, дверей) житло депортованих німців і татар. Траплялися випадки, коли в одній кімнаті проживало по 2-3 родини чисельністю 12-15 осіб¹⁹⁶. Місцева адміністрація не поспішала передавати їм вільне житло, розраховуючи продати його демобілізованим червоноармійцям, затримувала відведення земельних наділів та видачу компенсації за втрачене майно (видано було лише 13% від необхідної суми)¹⁹⁷. Були випадки непривітного ставлення до них голів колгоспів. Тобто, автори фактично вказують на причини слабого приживання переселенців на місцях.

До регіональних фрагментарних публікацій відноситься й стаття Т.Пронь¹⁹⁸, яка наголошує на заходах виконавчого комітету Херсонської обласної Ради, щодо виконання постанови Ради Міністрів УРСР “Про господарське влаштування переселенців із Польщі” та колективна монографія

¹⁹⁴ Буцько О.В. Україна – Польща: миграционные процессы 40-х годов.– К.: Институт истории Украины НАН Украины, 1997. – 149 с.

¹⁹⁵ Сінкевич С.Г., Покачалова А.Г. Становище переселенців із Польщі на теренах Херсонської області УРСР в 1944 – 1946 роках (за архівними матеріалами) // Південний архів. Збірник наукових праць. – Історичні науки. – Випуск 9. – Херсон: Вид – во ХДУ, 2002. – С.74-77.

¹⁹⁶ Так само.

¹⁹⁷ Так само.

¹⁹⁸ Пронь Т.М. Утворення Херсонської області – початок нового етапу в історії заселення Південного регіону України (1944 – 1959рр.) // Південний архів. Збірник наукових праць. Історичні науки. – Випуск 12. – Херсон: Вид –во ХДУ, 2003. – С.250-257.

викладачів Миколаївського педінституту¹⁹⁹ в якій показана історія повернення до життя німецької колонії Карлструє (с.Степове) переселенцями 1944-1946 рр.

Інформаційну базу регіональних досліджень може ґрунтовно доповнити тритомна документальна серія “Депортації: Західні землі України кінця 30-х початку 50-х років: Документи, матеріали, спогади”²⁰⁰, до якої ввійшли документи Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України (ЦДАВОУ), ЦДАГОУ, а також документи збірників “Документы и материалы по истории советско-польских отношений”. – У 10 т. (М., 1974 – 1976); “Літопис нескореної України: Документи, матеріали, спогади.” – У 2 кн. (Львів, 1997); спогади депортованих українців з Польщі у 1944-1946 рр. Збірник проливає світло на регіони розселення і кількість примусово переселених, фактично вигнаних (так розцінюється свідками далека від добровільності акція) із своїх споконвічних прадідівських земель українців.

Зіставлення даних місцевого і республіканського рівня, на які посилаються дослідники, наводить на думку, що існуюча статистична інформація має деякі розходження, проте, серйозно не видозмінює загальну картину переселення. Наприклад, згідно даних, вилучених О. Буцько в результаті пошукової роботи з архівних документів ЦДАВОУ, до Херсонської області протягом 1944-1946 рр. фактично прибуло 4634 сім'ї (16982 чол.)²⁰¹. За даними архівних джерел ЦДАГОУ на 5 січня 1946 р. сюди прибуло 4 670 сімей (16392 чол.), на квітень – 4829 (17908 чол.)²⁰². Аналогічні дані по Миколаївській області також мають розходження, відповідно 4024 сім'ї (14612 чол.), 4139 (13112), 4175 (14986). Однак, у звіті Херсонського облвиконкому зазначено, що на 15 вересня 1946 р. прибуло 4643 сім'ї²⁰³. Якщо взяти до уваги, що пік переселення припадає на

¹⁹⁹ Степове: Історія, події, люди / О.Н.Афанасьєв, М.А.Багмет (руководитель), Л.Г. Горохова, А.А. Гуменная и др. – Николаев, 1991. – 83 с.

²⁰⁰ Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр.: Документи і матеріали, спогади: У 3 т. / НАН України, інститут українознавства ім.І.Крип'якевича. – К., 1998 – 2002.

²⁰¹ Буцько О.В. Україна – Польща: миграционные процессы 40-х годов.– К.: Інститут історії України НАН України, 1997. – 149 с.

²⁰² Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр.: Документи і матеріали, спогади: У 3 т. / НАН України, інститут українознавства ім.І.Крип'якевича. – К., 1998 – 2002.

²⁰³ ДАХО, ф.Р. 1979, оп.2, спр.207.

весну-літо 1946 р. (з 1 липня по 15 серпня прибуло 2190 сімей)²⁰⁴, то дані, наведені О.Буцько, більш вірогідні.

Місцеві першоджерела дозволяють визначити інтенсивність зворотного міграційного руху переселенців. Так, з 4643 сімей, що прибули на Херсонщину з Польщі у 1944-1946 рр. на 15 вересня 1946 р., в області залишилися 1025 сімей (3920 чол.)²⁰⁵, у лютому 1948 р. тільки 321 сім'я²⁰⁶. На Миколаївщині з 4024 переселенських господарств з Польщі у жовтні 1946 р. нараховувалося всього 759²⁰⁷. Через 3 роки тут проживало 377 сімей (1265 чол.)²⁰⁸. Дані підкріплюють висновки дослідників про те, що відсутність житла, яке б відповідало елементарним санітарно-побутовим нормам проживання, різниця в природно-кліматичних умовах господарювання, абсолютне розорення значної частини господарств в процесі жорсткого примусового переселення 1946 р. і затримка з ліквідацією відшкодувань, тиск влади на селян не звиклих до колективних методів господарювання, голод 1946-1947 років, випадки ускладнених стосунків з керівниками і місцевими жителями, не сприяли приживанню новоселів на місцях, стали причиною масового стихійного руху в інші області, незважаючи на всі заборони і перешкоди. До цього слід додати, що пасивний супротив переселенців, які відмовлялися поселятися в степовій зоні або самовільно покидали села, а також чисельні звернення громадян за дозволом на виїзд: “якщо не до Польщі, то хоча б до Львівської області”, Рівно або до західних областей Білорусії²⁰⁹, примусили органи влади внести корективи у плани розселення та направити основні потоки евакуйованих у Західні області. Отже, українські переселенці 1944-1946 років з Польщі у кількісному відношенні не склали суттєве доповнення до чисельності населення краю. Миколаївська і Херсонська області не виконали постанови “Про господарське влаштування переселенців з Польщі”. Цей недолік виправили

²⁰⁴ ДАХО, ф.Р. 1979, оп.2, спр.207.

²⁰⁵ Там само.

²⁰⁶ ДАХО, ф.Р. 1979, оп.3, спр.234.

²⁰⁷ ДАМО, ф.Р. 992, оп.2, спр.448.

²⁰⁸ ДАМО, ф.Р. 992, оп.4, спр.13.

²⁰⁹ ДАМО, ф.Р. 992, оп.2, спр.389.

переселенці міграційної хвилі 1947-1951 і послідуєчих років, що прибули в регіон із західних областей за інших обставин та умов. Дана тема не може обмежуватися тільки дослідженням переселення українців з Польщі на Південь. Практично не вивченим залишається процес переселення поляків у Польщу з Миколаївщини і Херсонщини. Архівні документи свідчать, що домінуючим при переселенні поляків, був фактор добровільності. Організовані при облвиконкомах спеціальні групи (сектори) евакуації, репатріації і розселення надавали офіційний дозвіл на переселення згідно поданих заяв. Перші 212 польських громадян були відправлені з Миколаївської області на перевалочні станції – Львів, Тернопіль, Самбор, Кам'янка-Бузька, Рава-Руська, Володимиро-Волинськ у березні-квітні 1945 р.²¹⁰. У грудні їх чисельність збільшилася до 352 чол.²¹¹. Протягом січня-травня 1946 р., згідно складених списків, належало переселити 7797 поляків та членів їх родин²¹². Проте, в силу ряду причин реалізувати плани не вдалося, виїхало лише 1875 чол.²¹³ Із зареєстрованих 1374 заяв було розглянуто 1358, з них 10 сім'ям відмовлено, 2 відстрочено. Дозвіл на виїзд надавався як моноетнічним польським сім'ям, так і змішаним. До кінця 1946 р. згідно поданих заяв без затримування до Польщі з Херсонської області виїхало 806 сімей поляків (4855 чол.)²¹⁴. Серед них було 79 українців, 20 росіян, 3 білоруси і 1 грек. Така велика кількість добровольців пояснюється тим, що у 1944 р. до Херсонської області прибуло 4468 чол., до Миколаївської – 4485 чол. (найбільше по Україні) польських громадян із східних – Алма-Атинської, Карагандинської, Кокчетавської, Північно-Казахської, Талди-Курганської областей СРСР, які перебували на спецпоселеннях після депортації 1939-1941 рр. із Західних областей України і Білорусії²¹⁵. Спецконтингент складали польські осадники, військовополонені, колишні поміщики, фабриканти, службовці держапарату і просто біженці

²¹⁰ ДАМО, ф.Р. 992, оп.2, спр.378.

²¹¹ Державний архів Миколаївської області (далі – ДАМО), ф.Р. 992, оп.2, спр.233.

²¹² ДАМО, ф.Р. 992, оп.2, спр.448.

²¹³ Там само.

²¹⁴ Державний архів Херсонської області (далі – ДАХО), ф.Р. 1979, оп.2, спр.206.

²¹⁵ Сергійчук В. Депортація поляків з України. Невідомі документи про насильницьке переселення більшовицькою владою польського населення з УРСР в Польщу в 1944-1946 роках. – К., 1999. – 170 с.

“евакуйовані” з районів Польщі. Багато з них стояли перед дилемою – соціалістичний Радянський Союз чи соціалістична Польща, але пройшовши “школу спецпоселень” прагнули виїхати на батьківщину.

Таким чином, все вищезазначене дає право стверджувати, що, по-перше, дослідники ще далеко не вичерпали всі інформативні можливості джерел; по-друге, тема українсько-польського трансферу населення 1944-1946 рр. цілком заслуговує самостійного, всебічного, фундаментального дослідження.

Українсько-польські відносини напередодні, під час та після Другої світової війни сучасні вітчизняна та зарубіжна історичні науки відносять до “важких” і недостатньо досліджених питань історії України та історії Польщі ХХ століття²¹⁶.

До багатьох раніше закритих для вивчення тем відносимо й двостороннє переселення населення 1944-1946 рр. Штучно створений своєрідний інформаційний вакуум науковцям вдалося порушити лише на рубежі століть. Відповідно побачили світ монографічні праці І. Біласа, О. Буцько, І. Козловського, І. Винниченка²¹⁷ та дисертаційні дослідження В. Кіцака, А. Сивирини²¹⁸. Автори проаналізували політичну обстановку на українсько-польському пограниччі у середині 40-х років, висвітлили роботу апарату уповноважених по переселенню, показали складну картину переміщення і влаштування на новому місці українських переселенців. Важливу роль у збагаченні джерельної бази досліджень виконали тритомне видання архівних документів та спогадів учасників акції “Депортації: Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х років: Документи, матеріали, спогади” (Львів, 1996-2002) та колективні історико-етнографічні дослідження, що подали інформацію про депортацію – “Холмщина і Підляшшя”, “Лемківщина. Земля – історія –

²¹⁶ Україна – Польща: важкі питання. Матеріали XI Міжнародного семінару істориків “Українсько-польські відносини під час Другої світової війни”, Варшава, 26-28 квітня 2005 р. - Т.10.- Варшава - Луцьк, 2006. - С.10.

²¹⁷ Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917-1953 : Документи і матеріали. - У 2-х кн. - К., 1994; Буцько О.В. Украина-Польша: миграционные процессы 40-х годов. - К., 1997. -149 с.; Козловський І.С. Встановлення українсько-польського кордону. - Львів - Київ, 1998. - 202 с.; Винниченко І.І. Україна 1920-1980-х: депортації, заслання, виселення. - К., 1994. - 125 с.

²¹⁸ Кіцак В.М. Депортація українців з Польщі в УРСР у 1944-1946 рр. та їх соціально-економічна адаптація / Автореф. дис. ... канд.іст. наук: 07.00.01. - Чернівці, 2003.- 21 с.; Сивирин М.А. Депортації та переміщення населення західних земель України 40-х початку 50-х рр. ХХ ст. / Автореф. дис. ... канд.іст. наук: 07.00.01. - Львів, 2005. – 18 с.

культура”. Не меншу значущість для подолання суспільних стереотипів сформованих за радянської доби мав друк науково-публіцистичних розвідок Г. Щерби, І. Щерби та Л. Яремкевич²¹⁹.

Історія переселення українців з Польщі стала предметом дослідження і фахівців південних наукових осередків. Публікації Є. Сінкевича та Г. Покачалової, Р. Кабачія, Т. Пронь, І. Кучера, В. Дорошенко, С. Макарчука та Л. Ташлай²²⁰ пролили світло на морально-етичні аспекти переселення.

Заявлена тема піднімає один з найбільш болісних аспектів у проблематиці. Потребу в його дослідженні давно актуалізувала “усна історія” – свідчення декількох сот тисяч учасників подій, які так і не змогли зрозуміти навіщо було віддавати праукраїнську землю сусідній державі, а їх брутально виселяти? Через психологічну травму заподіяну депортацією (найбільш вживане сьогодні її учасниками і фахівцями визначення процесу тогочасної “евакуації”), антогоністичним протистоянням обох народів у кровопролитній битві за спірні території і відстоювання невідчужуваного права людини жити на землі народження і зростання, а також суспільним забуттям, вона має емоційну складову, що стимулює політичну активність населення. Свідченням тому є наполегливі звернення примусово переселених до представників усіх гілок влади щодо надання їм відповідних пільг та гарантій, вирішення так і не розв’язаних проблем, що виникли внаслідок переселення, а також прагнення здобути хоча б якусь моральну сатисфакцію шляхом привернення уваги громадськості до минулих подій, розповсюдження знань про причини і глибину

²¹⁹ Щерба Г. Переселення українців з польсько-українського пограниччя в 40-х роках // Визвольний шлях, 1991. - № 8. - С.954 -966; Її ж. Історична правда про переселення українців з Холмщини в 1944 -1947 рр. у спогадах самих переселенців з відстані 45 років // Визвольний шлях, 1991. - № 10 (№11). - С.1239-1245; Щерба І., Яремкевич Л. Переселення українців з Надсяння в 1944-1947 рр. у спогадах самих переселенців // Визвольний шлях, 1992. - № 2. - С.199-208.

²²⁰ Сінкевич С.Г., Покачалова А.Г. Становище переселенців із Польщі на теренах Херсонської області УРСР в 1944-1946 роках (за архівними матеріалами) // Південний архів. Збірник наукових праць. – Історичні науки. - Вип. 9. - Херсон, 2002. - С.74 -77 ; Кабачій Р. Деякі морально-етичні аспекти акції переселення польських українців на Херсонщину в 1945 р. // Південний архів. Збірник наукових праць. Історичні науки. - Вип. 5. - Херсон, 2001. - С.170 -176; Пронь Т.М.Переселення українського населення з Польщі на Південь України в 1944-1946 рр. (на матеріалах Миколаївської та Херсонської областей) /Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей. - Вип.9. - К., 2005. - С.269 -282; Кучер В.І. До питання про «добровільне» переселення українців з Польщі до УРСР //Збірник наукових праць «Питання гуманітарних наук». - Миколаїв,1994. - С. 79-86; Дорошенко В.І., Макарчук С.С., Ташлай Л.Б. Переселення українців із Польщі до УРСР // Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження. V Миколаївська обласна краєзнавча конференція. Миколаїв: Атол, 2004. - С. 125-127.

понесених ними жертв і страждань. У 2004 р. парламент України вніс відповідні поправки до свого законодавства²²¹. Упорядкування цих проблем – важливе завдання не тільки для середовища істориків, політиків і керівників держав, але й для обох суспільств. Воно має на меті внутрішнє і зовнішнє взаємопорозуміння населення, подолання взаємних упереджень, які колись роз'єднували український та польський народи.

Отже, історія “евакуації” українського населення з Польщі зберігає академічну та політичну актуальність. Не претендуючи на вичерпне розкриття теми автор робить спробу з'ясувати правоможність застосування у той час, сьогодні і в майбутньому категорійно-понятійних термінів “евакуація”, “депортація”, “добровільне переселення”, “вимушене переселення” або “примусове переселення” щодо визначення характеру грандіозної міждержавної акції взаємного переселення, у даному випадку, українців з їхньої прадідної землі.

9 вересня 1944 р. інформаційне агентство РАГАУ повідомило населенню про проведення “в останні дні”, завершення в атмосфері дружнього взаєморозуміння переговорів між Польським Комітетом Національного Визволення і Урядом Української Радянської Соціалістичної Республіки та про укладення Угоди про взаємну евакуацію польського населення з території Української РСР в Польщу і українського населення з території Польщі на Україну²²². Люблінську міждержавну Угоду підписали уповноважені представники від Польського Комітету Національного Визволення Голова Комітету – Е.Б. Осубка-Моравський, від Уряду Української РСР Голова Ради Народних Комісарів М.С. Хрущов. Це була фінальна частина майже річного переговорного процесу керівництва СРСР з органом, який не мав легітимних повноважень на владу та ратифікація 4-ою сесією Крайової Народної Ради (тимчасовий парламент Польщі) раніше підписаного 26 липня 1944 р. у Москві

²²¹ Про внесення змін до ст.9 Закону України ”Про статус ветеранів війни, гарантіях їх соціального захисту” //Відомості Верховної Ради. - 2004. - №10. - С.7.

²²² Українська РСР на міжнародній арені. Збірник документів і матеріалів. 1944-1961 рр. - К., 1963. - С. 414.

радянсько-польського територіального договору, що мав таємничий характер навіть для союзників-суперників Сталіна по “великій трійці”²²³.

Сталін особисто провів у Москві кілька зустрічей з представниками Польського Комітету Національного Визволення. Під час яких був досить наполегливим, але все ж задовольнив позиції учасників переговорів і пішов на певні територіальні поступки. Польщі було передано Перемишль і ряд районів Львівщини. Договір визначав і конкретну лінію українсько-польського кордону, що був нанесений на карту масштабом 1:1000000: від р. Сян на схід від населеного пункту Мичківці, далі на схід від Перемишля, на захід від Рави-Руської до р. Соколія і річкою Західний Буг в напрямку Немирова, Ялівки...²²⁴. Таким чином, прадавні українські землі розділилися по лінії Керзона на дві частини. У Закерзонні, тобто у складі Республіки Польщі, опинились українські етнічні землі – Холмщина, Надсяння, Лемківщина та Підляшшя.

Але перед новою польською владою постало питання щодо населення, яке з давніх часів проживало на цій землі – це автохтонна етнографічна група українців-лемків та національні меншини: русини, білоруси і росіяни. Майже 700 000 українського населення компактно розселеного на цій території згодом також могло б створити національну меншість. Про дискримінацію у державі, що проголосила себе демократичною не могло бути і мови. У владних колах розгорнулася дискусія з питань національної політики. Вона закінчилася перемогою позиції польських комуністів, які прибули з Радянського Союзу і вважали, що Польща повинна стати однонаціональною державою, тобто всі національні меншини мусили б виїхати. Така думка влаштовувала керівників обох держав. За висловом прем'єр-міністра В.Сікорського, йшлося не “...про українців, а про територію”²²⁵.

Щоб уникнути загострення відносин з союзниками на ґрунті вимог щодо встановлення державних кордонів за етнічним критерієм Москва вирішила

²²³ Козловський І.С. Вказ. праця. - С.113.

²²⁴ Там само.

²²⁵ Кіцак В.М. Депортація українців з Польщі в УРСР у 1944-1946 рр. та їх соціально-економічна адаптація /Автореф. дис. ... канд.іст. наук: 07.00.01. - Чернівці, 2003.- С.7.

штучно “скоригувати” їх шляхом, так званого, “обміну” населення – масового переселення 482 100 українців до УРСР, а польського населення (767 674 громадян II Речі Посполитої польської і єврейської національності) з західних областей України до РП²²⁶. Як зазначає, польський історик, Роман Дрозд: ”У тогочасній ситуації, з огляду на підлеглість польських комуністів Й. Сталіну, вирішальним був голос Кремля, який висловився за переселення з Польщі національних меншин”²²⁷. Нові кордони Польщі у зв’язку з цим ставали етнографічними.

З огляду на це рішення усі попередні заяви Голови Ради Народних Комісарів Української РСР М.С. Хрущова проголошені 1 березня 1944 р. на Шостій Сесії Верховної Ради УРСР про незаконні претензії польського еміграційного уряду у Лондоні на землі, що належать українському народові – на західні області України та не допущення українським народом того, щоб одвічні українські землі, возз’єднані з волі самого ж населення західних областей України в єдиній українській радянській державі були б відторгнуті від Радянської України, і, що лінія кордону має бути визначена так, щоб державні кордони максимально можливо співпадали з етнографічними, оскільки тоді “не буде причин, не буде приводу до всіляких непорозумінь і суперечок між сусідніми державами”²²⁸ були декларативними. Щоправда, можливо це була латентна спроба відстояти національні інтереси обмеженої у своєму суверенітеті України і захистити себе від диктатора.

Відомо, що Микита Хрущов у письмовій формі звернувся до Сталіна і запропонував створити у складі УРСР окрему Холмську область з обласним центром в м. Холм. Аргументуючи свою пропозицію він уточнив, які райони слід приєднати: Холм, Грубешів, Замостя, Томашів, Ярослав і деякі інші пункти, що примикають до вищевказаних районів²²⁹. Далі Хрущов поправив

²²⁶ Білас І. Вказ. праця. - С.192.

²²⁷ Дрозд Р. Депортація українців Польщі в Радянську Україну в 1944-1946 рр. // Південний архів: Збірник наукових праць. Історичні науки. - Випуск 16. - Херсон: Видавництво ХДУ, 2004. – С. 287.

²²⁸ Українська РСР на міжнародній арені. Збірник документів і матеріалів... - С. 16-17.

²²⁹ Наведено за: Сергійчук В. З історії українців Холмщини й Підляшшя /Холмщина і Підляшшя. Історико-етнографічне дослідження (В. Борисенко, Г. Вишневецька, Ю. Гаврилук та ін. - К., 1997. – С. 82-83.

себе і підкреслив, що після включення цих районів до “складу Радянського Союзу випрямиться державний кордон, не буде нависати над Львовом великий виступ із району Сокаль”²³⁰. Але ця пропозиція не отримала підтримки. Не переконала Сталіна і думка широких кіл громадськості цих регіонів, які неодноразово зверталися до нього та Хрущова з проханням приєднати їхні землі до України²³¹. Вона була спотворена союзним керівництвом. Підміна понять “приєднати до України” на “переселити на Україну” визначила “кочове становище” для сотен тисяч холмщан і підляшан, лемківщан і надсянців змушених зселитися з рідної землі під тиском обставин і поринути у вир невизначеності, душевних і фізичних страждань. Етнологи вважають, що навіть після п’ятдесятирічного мешкання на новому місці у них існує психологічний синдром “переселенця”²³².

У сучасній вітчизняній та польській історіографії утвердилася думка про те, що вирішальним чинником прийняття рішення про зміну та встановлення нової межі західного кордону УРСР і ПР по закінченню війни була воля радянських властей на чолі зі Сталіним, який керувався не лише бажанням пом’якшити радянсько-польські відносини, але й власними політичними цілями: отримати вигідну стратегічну позицію щодо Польщі, Угорщини та Чехословаччини з метою включення їх в орбіту впливу СРСР, а також якомога швидше покласти край ненависному обом сторонам національно-визвольному руху українського населення за державну самостійність, його високій національній свідомості²³³.

Обраний сторонами термін “евакуація” для визначення характеру міждержавного обміну населення, очевидно, мав переконати його учасників та світову спільноту, що це є вимушена дія. Постають запитання: хто змусив підписантів угоди “приступити до евакуації всіх громадян української,

²³⁰ Там само.

²³¹ Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр.: Документи. Матеріали. Спогади. У трьох томах. – Львів, 1998. – Т.2. 1946-1947. – С.164-165.

²³² Борисенко В. Проблеми етнографічного вивчення українців Холмщини й Підляшшя /Холмщина і Підляшшя. Історико-етнографічне дослідження ... – С.10.

²³³ Козловський І.С. Вказ. праця. – С.107-108; Буцко О.В. Вказ праця. – С. 92-93.

білоруської, російської і русинської національностей, що проживають в Хелмському, Грубешувському, Томашувському, Любачувському, Ярославському, Перемишльському, Лиськовському, Замостінському, Красноставському, Білгорайському, Владавському повітах і в інших районах Польщі, де можуть виявитися громадяни української, білоруської, російської і русинської національності, які побажають переселитися з території Польщі на Україну”²³⁴ якщо це було спільне рішення влади?

Під евакуацією (лат. “evacuare” – спорожняти) розуміють вивезення населення, установ, майна 1) з місцевості, що знаходиться під загрозою терористичних нападів у порядку надання допомоги населенню, що постраждало; 2) у випадку великого державного будівництва на даній території, або стихійного лиха; 3) планомірний вивіз, відправлення в тил мирного населення з театру воєнних дій; 4) вивід військ з території, яку вони займають на основі укладання угод, договорів тощо²³⁵.

На проведення “евакуації” сторони відвели надзвичайно стислі строки: з 15 жовтня 1944 р. по 1 лютого 1945 р. Потім кордон закривався. Протягом 3,5 місяців у холодну пору року, в умовах війни, що продовжувалася і величезної руйнації у визначених для поселення областях України повинні були зселитися з місць постійного проживання більш як мільйон осіб з обох сторін. В Угоді чітко прописувалися усі організаційно-мобілізаційні кроки переселення: проведення обліку числа, місцезнаходження і національності осіб, які бажають евакуюватися; виділення гужового транспорту для підвезення людей і майна до пунктів навантаження у залізничні поїзди та необхідної кількості критих вагонів, встановлення пільг (списання боргів, які лічаться за ними, по натуральних поставках, грошових податках і страхових платежах; звільнення від сплати усіх державних податків і страхових платежів у 1944 і 1945 рр.; видача 5000 карбованців грошової позики на одне господарство в місцях їх розселення на господарське влаштування та інші потреби з поверненням

²³⁴ Українська РСР у міжнародних відносинах. Міжнародні договори, конвенції, угоди та інші документи, які складені за участю Української РСР або до яких вона приєдналася (1945-1957). – К., 1959. – С.193.

²³⁵ Словарь иностранных слов. – М., 1989. – С.582.

протягом 5 років; надання відповідної компенсації у місцях нового розселення за здану сільгосппродукцію, засіяний озимий клин та залишене майно); забезпечення житлом та землею для ведення одноосібного господарства в розмірах, не менших, ніж ті, якими вони користувалися до евакуації, але не більше 15 га на одне господарство²³⁶.

Збори у дорогу були важкими. Вкрай розгублені господарі ретельно перебирали свої нехитрі статки, хвилювалися, що саме через них не вистачить місця на наданій для перевезення підводі чи автомашині. Евакуйованим дозволялося вивозити особисті та хатні речі, сільськогосподарський реманент, різні предмети домашнього і господарського вжитку, а також необхідне обладнання для професійної діяльності особам спеціальних професій, включаючи належну їх господарству худобу і птицю. Загальна вага вантажу не повинна була перевищувати 2 тонни на одну сім'ю. Разом з тим, заборонялося вивозити готівкою гроші усіх видів, за винятком 1000 радянських карбованців на одну людину, коштовні речі, предмети мистецтва і старовини, якщо це не було сімейною власністю, зброю, меблі “з огляду на транспортні утруднення воєнного часу”, фото (за винятком особистих), плани, карти²³⁷. Переселенці заздалегідь були попереджені про перевірку вантажу на прикордонних контрольно-пропускних пунктах вибірково, в окремих випадках суцільним методом, а також про притягнення винних до відповідальності за псування здаваного під охорону держави майна.

Ті, хто погоджувалися на переселення мали право вибору області для поселення. Спочатку це були переважно південні та західні області. Східні області до певного часу взагалі не розглядалися. Для переселення достатньо було подати письмову чи зробити усну заяву і отримати відповідне посвідчення або евакуаційний лист з точним зазначенням області вселення²³⁸. За підрахунками дослідників на “добровільних” засадах погодилося переїхати лише 90 тисяч переселенців першої хвилі (до 1 лютого 1945 р.). На початку їх

²³⁶ Українська РСР у міжнародних відносинах. ... С.194.

²³⁷ Там само. – С.195.

²³⁸ Державний архів Миколаївської області (далі – ДАМО).- Ф.Р-992. – Оп. 2. – Т.2. – Спр. 377. – Арк.13, 60.

не лякала перспектива вступати до колгоспів. Вони вірили запевненням працівників евакуаційних структур у заможне життя всіх колгоспників, які старанно працюють і погоджувалися на переїзд та передачу частини свого майна у спільну власність.

Однак з настанням зими кількість бажаючих переселитися зменшилася. Дехто зайняв позицію очікування, багатьох зупиняли холод, сімейні обставини, розповіді самочинних зворотників про умови життя на нових місцях поселення, дії місцевої влади, яка все ж вимагала сплати боргів та залякування українських націоналістичних організацій, що чинили опір владі і були активними противниками відторгнення нею їх рідної землі. Вони протидіяли евакуації різними діаметрально-протилежними методами: вмовляли, допомагали у засіванні землі та зборі врожаю, залякували тих, хто коливався, спалювали житло, знищували майно, грабували, викрадали худобу, псували транспортні засоби, вчиняли вибухи та вбивали²³⁹.

Організованому проведенню евакуації перешкоджала й гостра нестача транспорту. Переселенці по кілька тижнів очікували на станціях завантаження та розвантаження наражаючись на крадіжки, мерзнучи, голодуючи, хворіючи і вмираючи²⁴⁰. Своєчасне завершення Угоди було зірвано. Станом на 1 лютого 1945 р. переселилося всього 63 403 особи²⁴¹. Тоді польський уряд вирішив з'ясувати у самих українців їх бажання переселятися до УРСР і провів у Варшаві конференцію представників Краківського, Ряшівського і Люблінського воєводств. Вони заявили, що решта українців не бажають переселятися, залишаються, але вимагають рівних прав з поляками²⁴². Присутні на конференції досягли згоди та незабаром уряд Польщі відмовився ламати договір про “евакуацію”. Почалася ворожа пропаганда проти українського населення, що надзвичайно загострила внутрішню ситуацію. Делегатів

²³⁹ Див. докладно: Буцко О.В. Вказ. праця. – С. 29-30, 53-55;

²⁴⁰ Щерба Г. “Евакуація – депортація” українців з Лемківщини в 1945-1947 роках у спогадах самих лемків //Визвольний шлях. – 1991. – № 11. – С. 1110-1111.

²⁴¹ Буцко О.В. Вказ. праця. – С.51.

²⁴² Щерба Г. Переселення українців з польсько-українського пограниччя в 40-х роках //Визвольний шлях. – 1991. – № 10. – С. 966.

конференції було арештовано, комітети закрито. Польські націоналісти також нещадно тероризували українців. Вони грабували та знищували цілі села. Польська влада не реагувала на ці дії. Польсько-український конфлікт підсилюваний німцями і використаний радянською владою перетворився у 1945-1946 рр. на справжню громадянську війну. “Ми були страшенно налякані. Нічого не можна було зрозуміти. Нас гнали звідусіль”, – згадує Ганна Степанівна Мацько, колишня мешканка Сяницького повіту Жешувського воєводства, яка нині проживає у с. Ульянівка Миколаївського району Миколаївської області²⁴³.

Терористична діяльність українсько-польських націоналістичних організацій, переважно спровокована діями влади, стала приводом для звернення Головного Уповноваженого уряду УРСР до Польського уряду про надання військової допомоги з метою “покращення роботи і прискорення строків евакуації”²⁴⁴. Прохання було підтримано. У проблемні райони було направлено три дивізії військ, які отримали завдання боротися з “бандерівцями” та провести примусове переселення українських сімей, які не побажали евакуюватися в УРСР із 50-ти кілометрової зони за р. Сян по 2-3 сім’ї в польські села. Дії польських військовослужбовців супроводжувалися мародерством, насиллям, вбивствами²⁴⁵. Вони були настільки страхітливими, що радянська сторона зробила зауваження польським колегам: “трошки переборщили” [504].

Багатьох людей висіяли під дулами автоматів. Соціологічне опитування проведене Львівською організацією “Меморіал” містить сотні спогадів евакуйованих. Зокрема, вчитель-пенсіонер Нестор Володимирович Охрим, що раніше мешкав у селі Забужжя, згадує: “1946 рік... Рік без надій, рік тривоги, рік зойків і плачів. Раз-у-раз “яструбки”, НКВД і польська поліція товклися по селах, грабували, гвалтували, палили, нищили людей. Заговорили про

²⁴³ Записано автором в серпні 2003 р. у с. Ульянівка Миколаївського району Миколаївської області зі слів Ганни Степанівни Мацько (1921 р.н.).

²⁴⁴ Буцко О.В. Вказ. праця. – С.51.

²⁴⁵ Щерба Г. Переселення українців з Надсяння в 1944-1947 рр. у спогадах самих переселенців //Визвольний шлях. – 1991. – № 8. – С. 201-202.

переселення. Бандерівці не дозволяли пакуватись і виїжджати в УРСР, а ці штурмували, створювали нестерпні умови, щоб селяни їхали. Село опинилось між двома вогнями.

Прийшла весна. Селяни, вічно в тривозі, втомились пограбовані, знищені здавались на волю Божу. Почалось переселення... Прийшла черга і на наше село. Десь о півночі, танкетками оточили село, і солдати чекали ранку. Люди дізнались, що село в облозі, чекали з тривогою, що буде творитись.

Ранок... Пости стояли в чотирьох кінцях села, а представники радянської влади по переселенню з охороною солдатів і польської поліції скликали в читальню “Просвіта” людей на збори. Трохи людей старшого віку і більшість жінок пішли слухати наказу.

Оголосили: до двох годин зібратись і виїхати з села на площу біля залізничної станції Белз.

Плач покотився селом. По хатах нишпорили польські комісари і радянські солдати, підганяли до виїзду... що можна було взяти на військову підводу? Найнеобхідніші речі і дітей. Прощались із селом, домівками, ланами. Сльози текли з очей, хрестили хати, подвір'я, будівлі, ниви та з плачем від'їжджали.

Діти на підводах, а старші пішки тягнулись, як ті каліки-журавлі в чужі сторони. Їхали з прадідівської землі з вірою, що повернуться назад. Хтось задзвонив востаннє на церковній дзвіниці... Ніхто не знав, куди їде. Всі були думки такої, що везуть у Сибір”²⁴⁶.

Останній збірний вагон був відправлений в УРСР 12 червня 1946 р. із Володавського району. За період з 15 жовтня 1944 р. по 12 червня 1946 рр. було “евакуйовано” 482 880 чоловік, з них українців – 439 903, росіян – 23 848, русин – 18 759, білорусів – 126, інших – 244²⁴⁷.

Таким чином, на наш погляд, термін “евакуація” є правоможним тільки у разі опису перебігу переселення українського населення з Польщі, як

²⁴⁶ Щерба Г. Исторична правда про переселення українців з Холмщини в 1944-1947 рр. у спогадах самих переселенців з відстані 45 років //Визвольний шлях. – 1992. – № 2. – С. 1243-1244.

²⁴⁷ Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр.: Документи. Матеріали. Спогади. ... С.173, 177.

стилістична форма тих років. Сучасне фактологічне обґрунтування методів його проведення дає підстави використовувати при оцінюванні події тотожні дефініції “депортація” або “примусове переселення”. Термін “вимушене переселення” доцільно застосовувати у випадку, коли висвітлюється реакція безпосередньо переселенців.

3.1. Масове переселення / депортування українців з теренів Підляшшя, Холмщини, Надсяння і Лемківщини в 1944–1946 рр.

Серед багатьох повоєнних переміщень населення на Півдні особливе місце займає грандіозна акція примусового переселення українців з Польщі в Україну і поляків з України в Польщу в 1944-1946 роках після підписання 9 вересня 1944 року Урядом Української РСР та Польським Комітетом Національного Визволення в Любліні Угоди про міждержавний обмін (трансфер) територіями і населенням²⁴⁸. Безперечно, акція, що пов’язала долі мешканців усіх чотирьох мегарегіонів України, становить одну з найтрагічніших сторінок історії українського народу.

2 жовтня 2004 року Верховною Радою України було прийнято постанову “Про внесення змін і доповнень у Закон Про Статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту” (ст. 9), за якою було надано статус учасника війни особам, які були переселені на територію України з території інших країн після 9 вересня 1944 р.

Довгоочікуваний і значущий для учасників примусового переселення та їх нащадків документ не лише поставив на порядок денний питання про втілення нової редакції Закону в життя, а й посилив інтерес громадськості до проблем повоєнної історії. На це вказують опублікована раніше книга спогадів Т.Павлівця та І.Кокошка “Дібча. Трагедія села” (Миколаїв, 1998), замітки та публіцистичні статті в республіканських і місцевих періодичних виданнях:

²⁴⁸ Українська РСР у міжнародних відносинах, міжнародні договори, конвенції, угоди та інші документи, які складені за участю Української РСР або до яких вона приєдналася (1945-1957). – К.: Академія Наук Української РСР, 1959. – С. 193-199.

“Хто захистить права депортованих?”, “Примусово переселені вимагають відповідних пільг та соціальних гарантій”²⁴⁹, “Переселенці стануть учасниками”²⁵⁰, “О переселенцах из Польши”²⁵¹, “Украинцы и Польша”²⁵². Певною мірою вони сприяють визначенню стратегії дослідження та напрямку пошуку новітніх наукових розвідок.

Депортація українців у радянську Україну з історично-етнічних районів Холмщини, Підляшшя, Лемківщини і Надсяння, що остаточно відійшли від України у зв’язку з передачею їх сталінсько-партійним керівництвом згідно міждержавних Угод УРСР (СРСР) і Польщі – 27 липня 1944 р. і 9 вересня 1944 р.²⁵³ (²⁵⁴) є однією з найбільш грандіозних за людськими та організаційно-виконавськими масштабами міграційних акцій ХХ ст. Протягом 15 жовтня 1944 р. – 12 червня 1946 р. за надзвичайно складних умов війни і повоєнної руйнації було виселено з прадідних осель 482 880 українців з Польщі та навзаєм більше 787 тисяч поляків з України²⁵⁵.

Суспільствознавці використовують різні дефініції для визначення процесу встановлення тоталітарного режиму й зміни суспільної свідомості населення за радянської доби – ”радянська” (Б. Ярош²⁵⁶, О. Гаврилюк²⁵⁷, В. Ткачук²⁵⁸), ”комплексна асиміляція” (Р. Кабачій)²⁵⁹, ”соціальна інтеграція” (Н. Данилиха)²⁶⁰. Вважаю, що в даному випадку доречніше застосувати категорію політологічної науки – ”ресоціалізація”, що означає зміну ставлення особи до раніше засвоєних цінностей і залучення до нової системи суспільно-політичних

²⁴⁹ Голос України. – 2003. – 25 червня.

²⁵⁰ Родной причал. – 2003. – 22-28 октября.

²⁵¹ Там само.

²⁵² Южная правда. – 2004. – 17 июня.

²⁵³ Советский Союз – Народная Польша. 1944-1974. Документы и материалы. – М., 1974.

²⁵⁴ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941-1945 гг.: В 3 т. – Т.3. – К., 1975.

²⁵⁵ Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи. Матеріали. Спогади. У трьох томах. – Т. 1. 1939-1945 рр. / Упорядн. Ю. Сливка. – Львів, 1996.

²⁵⁶ Ярош Б. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях: 30-50-ті роки ХХ ст. – Луцьк, 1995.

²⁵⁷ Гаврилюк О. Джерела з історії радянської Західної України у повоєнний період // Науковий вісник ВНУ імені Лесі Українки. Історичні науки. – Луцьк, 2000. - № 1.

²⁵⁸ Ткачук В. Ідеологічне забезпечення процесу радянської у західних областях України // Науковий вісник ВНУ імені Лесі Українки. Історичні науки. – Луцьк, 1997. - № 3.

²⁵⁹ Кабачій Р. Комплексна асиміляція або як радянська влада вчила виселених з Польщі українців патріотизму й національного самоусвідомлення // Наше слово. – 2003. – 26 січня (№ 4).

²⁶⁰ Данилиха Н. Радянська політика соціальної інтеграції українських переселенців із Польщі в суспільстві УРСР (1944-1950-ті рр.) і на матеріалах західних областей України // Народознавчі зошити. – Львів, 2006.

цінностей²⁶¹. Такий підхід дозволить значно ширше розглянути процес суспільної адаптації найзахіднішої етнічної групи українців переселених в УРСР до радянського політичного ладу. Мова не йде про процес входження людини в політику, її добровільну участь у громадських об'єднаннях і рухах, партіях, що насамперед розуміють під політичною соціалізацією.

Сотні професійних пропагандистів, сількорів, вчителів шкіл та викладачів були залучені до процесу формування нових політичних орієнтацій у переселеного населення: роз'яснювали політику партії і уряду, наголошували на патріотичному вихованні та любові до всієї багатонаціональної країни, а не окремої її частини²⁶². Перебуваючи під жорстким контролем однопартійної влади переселенці включалися у суспільно-політичне життя через широко пропаговані колективні об'єднання у сільськогосподарському виробництві, "стахановський рух", участь у виборчих компаніях, у колективних зібраннях з визначеною тематикою, а також через діяльність у підпорядкованих ВКП(б) молодіжних організаціях, обговорення постанов та виступів керівників партії і уряду, слухання політінформацій, лекцій та радіомовлення, перегляд кінострічок тощо.

Ресоціалізація переселенців здійснювалася різними способами морально-психологічного та економічного впливу. Розглянемо кілька з них.

Перший спосіб, - змішування переселенців з місцевим населенням шляхом доприселення невеликими групами до вже існуючих колгоспів. Їх назва певним чином примушувала бути гідним навіюваному образу лідера, героя чи ідеї. Суто переселенських колгоспів було створено небагато. Щонайбільше - 14 у Миколаївській області і найменше у Запорізькій -1²⁶³. На південних, східних чи західних землях радянської України переселенці майже не мали іншої перспективи для життя, крім поселення у колгоспах з гучними назвами: однойменними – імені Карла Маркса, Енгельса, Леніна, Тельмана, Сталіна, Хрущова, Молотова, Кагановича, Рокосовського, Ватутіна, Булганіна,

²⁶¹ Бородинов В.Д. Политология. – Донецьк, 2002.

²⁶² Литвин В.М. Україна в Другій світовій війні (1939-1945). – К., 2004.

²⁶³ Пінчук А. Більше уваги влаштуванню переселенців // Південна правда. – 1946. – 11 серпня.

Мануїльського, Вишенського, Кірова, Калініна, Чапаєва, Будьонного, Котовського, Щорса, Фрунзе, Суворова, Кутузова, Шевченко, Лесі Українки, Богдана Хмельницького, Чкалова, Матросова; "значущих" суспільних подій – імені XVI партз'їзду (XIX), "30-річчя ВЛКСМ", "Перемога", "8-ого Березня"; змістовного навантаження – "Нове життя", "Ленінський шлях", "Вільний шлях", "Червоний шлях", "Шлях до комунізму", "Шлях світової революції", "Червона Україна", "Більшовик", "Партизан", "Агітатор", "Радянський хлібороб", "Радянська Волинь", "Червона Волинь"²⁶⁴ (²⁶⁵, ²⁶⁶, ²⁶⁷). Та, яку б назву вони не мали, різниці між ними не було. Переселенцям важко було в будь-якій місцевості, де вони опинилися поза власною волею під тиском обставин.

Другий спосіб, - організація "теплих" прийомів. Реакція переселенців на суспільно-політичне життя багато в чому залежала від відносин з корінним населенням і керівниками господарств. Людські якості та компетентність голів колгоспу позначалися на виконанні ними посадових обов'язків. Серед них були такі, які виконували вказівки зверху щодо теплового прийому "евакуйованих" лише для того, щоб у звітності мати великий відсоток прийнятих до колгоспів нових членів та швидше усупільнити їх майно. Але були й такі, які щиро намагалися якомога краще прийняти новоселів, допомогти на перших порах і закріпити у своїх колгоспах. Вони ретельно готувалися до їх прийому, проводили мітинги-зустрічі, швидко перевозили зі станцій до сіл, організовували лазні та опалення будинків у перед день приїзду, кормили зголоднілих і стомлених дорогою людей, проводили вечори знайомств, розповідали про свої колгоспи, охоче відповідали на питання, запрошували на проведення бесід відповідальних осіб. Привітно зустріли переселенців ряд колгоспів Запорізької області. 11 січня 1945 р. колгоспники Чернігівського району приїхали на станцію своїми коровами і дружньо зустріли 144 українські

²⁶⁴ ДАЗО, ф. П-102. – Оп.1. – Спр. 1168, 1213, 1216.

²⁶⁵ Державний архів Миколаївської області (далі - ДАМО), ф. П-10. - Оп.1.- Спр. 389, 391, 394, 399.

²⁶⁶ Державний архів Херсонської області (далі - ДАХО). - Ф.Р. 1979. - Оп. 1. - Спр. 242.

²⁶⁷ Державний архів Волинської області (далі - ДАВО), ф.Р-777. - Оп. 3. – Спр. 21-124.

сім'ї з Польщі, допомогли розгрузили вагони, поскладали речі на свої підводи і перевезли до села. У колгоспі ім. Тельмана господиня вітала їх хлібом та сіллю. Колгосп „Червона поляна” організував колективну вечерю. Розчулившись від такого прийому переселенці схвильовано говорили, що “приїхали до своїх людей, почувають себе тепер спокійно, в безпеці від всіляких знущань на майбутнє”²⁶⁸.

Третій спосіб, - пропаганда колективної форми ведення господарства а агітування вступати до колгоспу. Значна частина переселенців досить легко погодилася вступити до колгоспу, усупільнити свою худобу та сільгоспінвентар, згідно статуту сільськогосподарської артїлі, відразу включилася в роботу. Та невдовзі пожалкували про свою поспішність. Документи, що відклалися в архівах зафіксували численні випадки не толерантного і навіть хуліганського ставлення до них голів колгоспів і місцевих жителів (образи, побиття, насміхання, ошуканство, свавілля), грубого поводження з їх худобою, використання не за призначенням зданого майна²⁶⁹ (²⁷⁰, ²⁷¹, ²⁷²). Остаточно зруйнувала віру у переваги колективної праці мізерна оплата трудоднів. Певна ж частина переселених не наважувалася вступати до колгоспів, а лише придивлялася до місцевих порядків. Апаратники пояснювали стриману поведінку переселенців відсутністю ”належного рівня” свідомості щодо переваг колгоспного життя над одноосібним²⁷³. Головним важелем впливу на селян вважалось переконання. У разі непоступливості використовувалися тиск та шантажування. Наприклад, щоб отримати згоду від переселенців на вступ до колгоспу і виконати встановлений зверху план прийому, деякі керівники виділяли присадибні ділянки в обмін на заяву. Так, голова колгоспу ”Шлях Леніна” Сиваського району Херсонської області

²⁶⁸ ДАЗО, ф. П-102. – Оп. 1. – Спр. 1216.

²⁶⁹ ДАМО, ф. Р-992. - Оп. 4. - Спр. 1.

²⁷⁰ ДАХО, ф. Р-1979. - Оп. 1. - Спр. 242.

²⁷¹ ДАМО, ф. Р-992. - Оп. 2. - Спр. 391.

²⁷² ДАМО, ф. Р-992. - Оп. 2. - Спр. 448.

²⁷³ ДАВО, ф. Р-919. - Оп. 2. - Спр. 32.

категорично попередив переселенця Пашук: "...інакше не буде ні хати, ні городу"²⁷⁴.

Четвертий спосіб, - спонукання до трудового ентузіазму, перевиконання щоденних робочих норм і трудових зобов'язань. Більшість переселенців повірили працівникам евакуаційних структур у заможне життя усіх добре працюючих колгоспників і з усіх сил намагалася виправдати своє право на гідне життя в Країні Рад. Подією надзвичайної трудової звитяги для них і всього населення стала підготовка до виборів у Верховну Раду СРСР другого скликання, що мали відбутися 10 лютого 1946 року²⁷⁵. На загальних колгоспних зборах неодноразово лунали заклики добре працювати і готуватися до виборів. Колгоспники-переселенці також брали участь в обговоренні господарських планів та трудових зобов'язань. Один із переселенців колгоспу "Червоне козацтво" Запорізької області закликав своїх односельців не звертати уваги на труднощі, добре працювати і запевнив всіх: "Попрацюємо пару років тоді все буде добре"²⁷⁶ (277). Переселені з Польщі українці надзвичайно добросовісно працювали на колгоспних ланах, виробляли по 250 – 400 трудоднів, досягали рекордних показників, чим нерідко викликали нарікання з боку місцевих селян²⁷⁸. Та незважаючи на це вони фактично "витягли на собі" урожай 1945 року. Їх вітали, обережно нагороджували державними відзнаками, грамотами, преміювали, висували у кандидати депутатів різних рівнів, призначали членами виборчих комісій.

П'ятий спосіб, - призначення на керівні посади. Важливим елементом державного впливу на підвищення продуктивності праці та настрою переселенців було моральне заохочення. На думку організаторів переселення, суспільне відзначення старанності буде сприяти закріпленню переселенців на місцях, формувати у них почуття відповідальності та стане добрим прикладом для інших. Кращих колгоспників з числа переселенців призначали на посади

²⁷⁴ ДАХО, ф. Р-1979. - Оп. 1. - Спр. 242.

²⁷⁵ Украинская Советская Социалистическая Республика: Энциклопедический справочник. – К., 1987.

²⁷⁶ ДАЗО, ф. П-102. – Оп.1. – Спр. 1168.

²⁷⁷ ДАВО, ф. Р-919. - Оп. 2. - Спр. 32.

²⁷⁸ Там само.

голів колгоспів та їх заступників, бригадирів, ланкових, експедиторів. Посади трактористів та комбайнерів також були занесені до розряду “керівних”. З часом колишніх переселенців почали призначали на значно вищі посади районного рівня. Так, у 1952 р. у Сенькевічевському районі Волинської області один з них став завідуючим відділу райвиконкому, 2 – заступниками голів колгоспів, 3 – головами сільських рад, 16 – бригадирами колгоспів, 22 – завідуючими фермами, 2 – ланковими, 5 – головами ревізійної комісії, 2 – бухгалтерами, 7 – завідуючими клубами і хатами-читальнями, 23 – трактористами 1 комбайнерами²⁷⁹.

Шостий спосіб, - активізація масово-роз’яснювальної роботи. Вона також проводилася з метою мобілізації переселенців на відновлення колгоспного господарства, пропаганди значення встановлення соціалістичного ладу в СРСР, переваг колгоспної системи господарювання, яка забезпечила перемогу над фашизмом та радянської демократії, як “самої передової демократії у світі”. Так група доповідачів Мелітопольського району Запорізької області у 1945 р. прочитала для переселенців 492 доповіді і провела 1630 бесід на теми: “Статут сільськогосподарської артілі – пам’ятний закон колгоспного життя”, “Сталінська Конституція – сама демократична Конституція у світі”, “Що таке комсомол?”, “Роль радянської молоді у Великій Вітчизняній війні”, “Про права і обов’язки громадян СРСР”, “Про пільги для переселенців”, “Податкова політика із сільськогосподарських продуктів в СРСР”, “Про додаткову оплату праці за підвищення врожайності”, “Про права і обов’язки колгоспників згідно статуту сільськогосподарської артілі”, “Сила і життєвість колгоспного ладу”, “Постанова РНК і ЦК КП(б)У – про збір і заготівлю сільськогосподарських продуктів”, “Положення про вибори у Верховну Раду СРСР”, “Про міжнародне становище” і т. д.²⁸⁰. Протягом 1945-1946 рр. кращі лектори Херсонського обкому КП(б)У прочитали і провели серед переселенців 55 лекцій і 185 бесід за стандартною тематикою²⁸¹. Загалом це була загальнореспубліканська практика.

²⁷⁹ Там само.

²⁸⁰ ДАЗО, ф. П-102. – Оп. 1. – Спр. 1213.

²⁸¹ ДАХО, ф. П-46. - Оп. 1. - Спр. 700.

Сьомий, - підписка у "добровільно-примусовому" порядку на союзні, республіканські та місцеві газети. Вплив на свідомість переселенців за допомогою засобів масової інформації також перебувало під постійним контролем. Зокрема, у Веселинівському районі Миколаївської області усі переселенські сім'ї виписували газети (500 екземплярів)²⁸².

У межах дослідження не можливо детально викласти усі способи, які влада застосовувала з метою комуністичного перевиховання депортованих українців Польщі, впливу на їх думки і поведінку та позитивне сприйняття радянського ладу.

На жаль, бурхлива діяльність влади не зменшувала кількості проблем щодо переселенців. Будь-які заходи лише викликали у них панічний страх та розпач, не додавали впевненості у майбутньому. Вербальні переконання не могли повернути втрачені статки кількох поколінь за попереднім місцем проживання. Про це свідчить масовий зворотній рух переселенців з південних областей у західні, де колгоспна система ще не була впроваджена повною мірою. У цьому контексті, показовою видається рекомендація уповноваженого Ради у справах православної віри при Херсонському облвиконкомі А. Салмина заступникові голови цієї ж установи: "З цими людьми треба багато, наполегливо і клопітливо працювати, щоб вони стали на шлях чесних працівників колгоспних ланів. Рахують, якщо з ними (переселенцями – Т. П.) один-два рази провели збори, провели бесіду, то це достатньо для того, щоб їх свідомість стала соціалістичною, а всі вони стали безпартійними більшовиками, забувають, що вони учора вийшли з капіталістичного суспільства. Звідси, поспішні, шкідливі висновки, що з них нічого не вийде"(стиль оригіналу збережено – Т.П.)²⁸³.

Переселенці фактично поділяли такі думки. На колгоспних зборах вони нерідко заявляли: "Ми не знаємо багатьох радянських законів і порядків, для нас все нове, нам потрібно допомагати, пояснювати, а не лякати", "Керівники

²⁸² ДАМО, ф. Р-992. - Оп. 4. - Спр. 2.

²⁸³ ДАХО, ф. Р-1979. - Оп. 2. - Спр. 209.

колгоспу повинні зрозуміти, що ми приїхали з іншої країни, до нас треба ставитися по людські. Ми повинні десь осісти, не все ж життя їздити, треба вже працювати”²⁸⁴.

Запорізький обласний комітет КП(б)У - керівний орган області, що була лідером за кількістю планово переселених і кількістю зворотників, зі ”знанням справи” вказував на три серйозні недоліки у роботі, перш за все, райкомів партії. Критика й рекомендації щодо виправлення ситуації сприяли усуненню перешкод у доступі до свідомості людей.

Апаратники вважали, що так не можна робити, оскільки корінне населення пройшло “багатолітню школу радянського виховання”²⁸⁵. Крім цього, вони поверхово підходили до підбору керівних кадрів. Призначали на посади голів колгоспів не підготовлених для цієї роботи осіб, які своєю поведінкою “дискредитували політику партії”.

Отже, процес ресоціалізації українців Польщі на теренах радянської України, всупереч активним діям партійних та радянських органів затягувався. Моральні наслідки акції депортації практично не можна простежити. Маємо лише побічні докази руйнації у людей почуття власної гідності, подавлення духу супротиву. На це вказують листи-прохання і донесення, що збереглися в архівних документах²⁸⁶. Незважаючи на те, що плани влади були спрямовані на покращення життя переселенців перспективи їх реалізації були невизначені. Навіть через десять років з часу переселення багато переселенців проживали у невідповідних, антисанітарних умовах. Як справедливо зазначає Т. Гонтар: ”У переселенських процесах панувало безладдя, яке химерно поєднувалося з жорсткими розпорядженнями і заборонами”²⁸⁷.

На тлі не бувало руйнівних наслідків Другої світової війни, різкого погіршення демографічної ситуації, відсутності приміщень придатних для житла, дефіциті товарів першої необхідності, жорстокої посухи у 1946 р. і

²⁸⁴ ДАЗО, ф. П-102. – Оп.1. – Спр. 1168.

²⁸⁵ Там само.

²⁸⁶ ДАМО, ф. Р-992. - Оп. 2. - Спр. 396.

²⁸⁷ Гонтар Т. Подвійне переселення українців та його вплив на самоусвідомлення переселенських процесів з Польщі до УРСР у 1944-1946 рр. // Polska-Niemcy-Ukraina / pod. red. W. Bonusiaka. – Rzeszyw, 1999.

голоду у 1946-1947 рр., масової демобілізації з армії й інших численних складнощів місцеві й прибулі під час переселення селяни жили повсякденним життям колгоспників згідно заведеному порядку. Війна перервала звичний порядок життя одних й інших, тому він сприймався ними як проблематичний. Реальність повсякденного життя визначало й поведінку селян, яка часто суперечила моральним засадам суспільства.

Донбас, як і інші території України, зазнав дуже великих втрат за роки окупації німецько-фашистськими загарбниками, у тому числі й людських ресурсів. На 1 липня 1944 р. чисельність сільського населення складала тут 81, 9 % від довоєнної²⁸⁸. Сільськогосподарське виробництво також було зруйновано. Соціально-побутові умови життя колгоспників та реальні доходи не відповідали жодним нормам. Багато з них не мали відповідного житла, мешкали у землянках. Відбудова й розвиток житлового будівництва уповільнювалися. Чоловіки знаходилися на фронтах і весь тягар важкої ручної праці у колгоспах припадав на плечі жінок, стариків та підлітків. У 1945 р. ситуація з трудовими ресурсами покращилася за рахунок українців направлених на розселення у колгоспах досліджуваних областей і демобілізованих з армії. Щоправда на початку переселення українців з Польщі їх розселення у східних областях України на відміну від південних не передбачалося. Тільки 9 грудня на засіданні бюро Сталінського обласного комітету КП(б) У було розглянуто питання про прийняття переселенців і розселення їх у 28 районах області групами від 100 до 500 сімей у кожній, переважно у колишніх німецьких поселеннях²⁸⁹.

На початку лютого 1945 р. на Донбас прибули перші ешелони з етнічної території Холмщини. Їхній приїзд місцеві селяни й досі згадують з захопленням, – пише київська журналістка з роду Наталя Кляшторна. Виглядали новоприбулі, як „куркулі”, – у незаношеному до дірок одязі і взутті.

²⁸⁸ Шипік Н.Ф. Сільськогосподарські переселення в Донбас у повоєнні роки // Нові сторінки історії Донбасу: Збірник статей. Кн. 10. – Донецьк: ДонНУ, 2003. – С.124.

²⁸⁹ Державний архів Донецької області (далі – ДАДО), ф. П-326. – Оп. 2. – Спр. 215. – Арк. 12, Спр. 865. – Арк. 166; Державний архів Луганської області (далі – ДАЛО), ф. Р-3474. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 8.

Реманенту кілька родин мали більше, як місцевий колгосп, а корів вели таких відгодованих, що в череді донецькі корови поруч з ними виглядали козами. Коней та частину худоби забрали у колгосп, а з вимоги дати обіцяні 5 гектарів на сім'ю тільки посміялися. Через рік і вони голодували, об'їдали лободу й пухли від голоду. Водночас прибулі лемки зі зруйнованих війною сіл Ясельницького і Горлицького повітів були у гіршому становищі. Бідні, без харчів, застрашені репресіями²⁹⁰.

З сумом розповідає про те, як виглядало колгоспне господарство на нових місцях агроном із лемків Дмитро Терек, який працював у колгоспі Мічуріно Донецької області: „Був 1 трактор, 1 комбайн, 7 корів, 6 свиноматок і 1 хворий вепр”²⁹¹ „Тут нам прийшлося виживати, хто як міг”, – говорить Назар М.Т., мешканка Луганська²⁹². Всього до „Сталінської області” прибуло направлено 3 110 сімей, до „Ворошиловоградської” 1348 сімей станом на 1.04.1946 р.²⁹³. Поряд з місцевими колгоспниками, переселенці жили в умовах страху, адміністративно-силового тиску, переслідувань і гонінь за будь-який послух чи невиконання владних розпоряджень і рішень.

Оскільки житла не вистачало більшість з них поселили у будинки колгоспників у порядку ущільнення, які і так жили у значно гірших умовах, ніж у довоєнні роки. Скупченість людей викликала загальне невдоволення, сварки. В ряді колгоспів переселенці жили дуже щільно по 2-3 сім'ї в одній кімнаті (8-11 осіб)²⁹⁴. Будинки, які надавалися переселенцям потребували капітального ремонту. Плани будівництва або ремонту не виконувалися у зв'язку з відсутню будівельних матеріалів, браком фахівців-будівельників, витратою матеріалів не за призначенням. Натуральні виплати переселенцям за здане збіжжя здійснювалися з затримками. Зернові та огородні культури часто були не

²⁹⁰ Кляшторна Н. І ось так нам довелося жити в чужій стороні // Наше слово. – 2001. – 28 липня. – № 30 (2295). – С. 8.

²⁹¹ Там само.

²⁹² Спогади переселенців: Назар Меланія Татянівна, 1934 р.н., с. Ізби Горлицького повіту, Краківського воєводства (Луганська область) // Ясінчак С. Лемки – народ позбавлений батьківщини. Нариси, спогади, факти, документи про депортацію лемків на землю Луганщини. – Луганськ: “Янтар”, 2007. – С.114.

²⁹³ ДАДО, ф. П-326. – Оп. 2. – Спр. 865. – Арк. 168; ДАЛО, ф. Р-2256. – Оп. 1. – Спр. 102. – Арк. 62.

²⁹⁴ ДАДО, ф. П-326. – Оп. 4. – Спр. 121. – Арк. 7; ДАЛО, ф. Р-3474. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 30.

придатними для споживання. Зокрема, такі факти мали місце у колгоспах „Правда” і Рози Люксембург Добропільського району²⁹⁵. Порочною була й практика шельмування переселенців. Часто їх збіжжя здавалося на виконання державних планів. Разом з тим, до 3 червня 1946 р. (кінець переселення – 16 червня) у ряді районів розрахунки з переселенцями були повністю здійснені. Найбільш складно було надаватися житло. Так, станом на 19 вересня 1947 р. в Авдіївському районі Донецької області з 35 переселенських сімей 24 мешкали на квартирах у колгоспників, у Старобешівському районі 84 із 131, у Тельманівському 89 із 105²⁹⁶.

Найбільше уваги влада приділяла залученню переселенців до колгоспів. Тих, хто вступив до них, або вагався заохочували. Адаптація до клімату й інтеграція у колгоспне суспільство була нелегкою. Жарке літо, пил, хвороби, відсутність роботи за фахом для вчителів і майстрів по дереву, чутки про кращі умови життя на заході України провокували до зворотного виїзду. Та не всім вдавалося це зробити. „Привезли нас у с. Карла Лібкнехта Лутугинського району Луганської області де нічого не було, тільки робота день і ніч. Мати плакали й плакали, але робили. Бо не могли не робити ”, – розповідав журналісту українського щотижневика „Наше слово” (Варшава) Б. Гуку (Варшава) лемко із села Переможне²⁹⁷. Як відомо, з квітня 1942 р. діяв закон, який збільшував обов’язковий мінімум трудоднів для колгоспників і розповсюджувався на членів їх сімей підлітків у віці від 12 до 16 років. За не виробіток „без поважних причин” трудоднів „винуваті” притягувались до кримінальної відповідальності, зокрема, засуджувались до виправно-трудова робіт у колгоспах з утриманням 25% заробітку на користь колгоспу²⁹⁸. Переселенці особливо вирізнялися за цими показниками на фоні місцевих колгоспників. У 1945, 1946 роках вони виробляли від 200 до більш як 800 трудоднів. Чим лише дратували старожилів, які заявляли „...хліба все рівно не

²⁹⁵ ДАДО, ф. П-326. – Оп. 4. – Спр. 592. – Арк. 45.

²⁹⁶ ДАДО, ф. П-326. – Оп. 4. – Спр. 592. – Арк. 34, 36; Ф. Р-299. – Оп. 2. – Спр. 10. – Арк. 119.

²⁹⁷ Гук Б. Пасинки Степу // Наше слово. – 2009. – 24 травня. – № 21 (2703). – С. 7.

²⁹⁸ Даниленко В. М., Романюк І.М. Повсякденне життя селян / Історія українського селянства. Нариси в 2-ох томах. – Т. 2. – К.: Наук. думка, 2006. – С. 379.

побачимо”²⁹⁹. Робота в колгоспі давала українському селянинові всього 5% грошових доходів, 35 % зернових, 1% м’яса і сала, 0,5% молочної продукції³⁰⁰. Щоб вижити він змушений був майже весь вільний час працювати в особистому господарстві. Багато з них не витримували такої наруги і попри паспортні обмеження тікали з сіл до міста, йшли працювати на шахти. Натуральний та грошовий податковий тиск руйнував українське село. Звільнення переселенців на два роки після поселення на нових місцях від податків не давало великої підтримки. Отже, матеріально-побутова повоєнна повсякденність життя місцевих колгоспників і включених до їх складу переселених з Польщі українців була безрадісною, принижувала людську гідність. Важко працюючи селяни не могли, як слід прохарчуватися, придбати промислові товари, відпочити.

Також привертає увагу наукових кіл історична доля населення Лемківщини. Не применшуючи наукового доробку українських дослідників проблеми Лемківщини вважаємо за доцільне, у даному дослідженні, більше використати польські та словацькі документальні джерела та історіографічні наративи.

Лемки – етнографічна група українського народу, яка здавен заселяла північний і південний схили Карпат. За територією їх розселення закріпилася назва Лемківщина³⁰¹. Але про це мало знає населення України, крім мешканців західних областей. Більш того, часто за браком історичних знань, помилково називають лемками всю українську меншину у Польщі, хоча тільки невелика частина цього населення походить від історичної Лемківщини. Можливо це пов’язано: а) з лаконічною назвою; б) суспільною активністю лемківських громад; в) з плутаниною інформації. Подібні соціологічні дослідження, на жаль, не проводилися. З огляду на зазначене зауважимо, що впродовж

²⁹⁹ Там само. – С. 380.

³⁰⁰ Даниленко В. Повсякденне життя українських селян у повоєнний період 1945-1953 рр.) // Україна ХХ ст.: Культура, ідеологія, політика. Збірник статей. – Вип. 9. – К. : Інститут історії України НАН України, 2005. – С. 8.

³⁰¹ Мала енциклопедія українського народознавства / за ред. С.Павлюка. – Л.: Ін-т народознавства НАНУ, 2007. – 832 с.

історичного часу землі Лемківщини неодноразово ділили між собою різні держави. Найтрагічніше сталося у новітню добу, коли після Другої світової війни переформатовувалися території європейських держав. Так, південно-східна територія Лемківщини відійшла до СРСР/України (частина Великоберезівського і Перечинського районів Закарпатської області), північна – до Польщі, південна (Пряшівщина) – до Словаччини³⁰². У 30-х роках ХХ ст. у сільській місцевості Польщі проживало близько 160 тисяч лемків (300 сіл)³⁰³. Однак майже усіх їх було примусово виселено та розселено малими групами переважно уздовж західно-польського кордону Української РСР. Кілька тисяч розселили у її південно-східних областях. Меншу частину населення Лемківщини, поряд з українцями Холмщини, Надсяння та Підляшшя (територій, які також остаточно відійшли до Польщі) було депортовано і розселено у північно-західних воєводствах Польщі. Лише словацька частина Лемківщини уникла масштабного воєнного терору, нині в словацьких Бескидах збереглися сотні лемківських сіл, мешканців регіону Рижків, а також невеликих шматочків Спиш і Земплінській³⁰⁴ (поряд – на сусідніх польських схилах Бескидів – лише одиниці). Це свого роду „півострів” між українською, польською і словацькою етнографічними областями. На загал кількість лемків у Словаччині сьогодні оцінюється в 100-140 тисяч³⁰⁵.

Суспільно-політичне життя лемків в різних країнах склалося ро-різному. Попри складнощі суспільної інтеграції лемки стійко відстоюють свою етнокультурну ідентичність і єдність. З довоєнного часу головними опорами єдності була народна мова – один із говорів (діалектів) української мови³⁰⁶,

³⁰² Так само.

³⁰³ Makar J. Kwestia Bojków, Hucułów, Łemków, Rusinów wobec problemu jedności narodu ukraińskiego // *Łemkowie, Bojkowie, Rusini – historia, współczesność, kultura materialna i duchowa* /pod red. S. Dudra, B. Halczak, A. Ksenicz, J. Starzyński. – Legnica-Zielona Góra: Wydawca Łemkowski Zespół Pieśni i Tańca „Kyczera”, 2007. – Т. 1. – S. 74-84.

³⁰⁴ Dąbrowski D. Rusińska karta w Karpatach. Z zagadnień tajnych działań polskiej dyplomacji i wywiadu na Rusi Podkarpackiej i wschodniej Słowacji, przed wybuchem II wojny światowej // *Łemkowie, Bojkowie, Rusini...* – S. 118-128.

³⁰⁵ Makar J. Kwestia Bojków, Hucułów, Łemków, Rusinów wobec problemu jedności narodu ukraińskiego // *Łemkowie, Bojkowie, Rusini – historia, współczesność, kultura materialna i duchowa* /pod red. S. Dudra, B. Halczak, A. Ksenicz, J. Starzyński. – Legnica-Zielona Góra: Wydawca Łemkowski Zespół Pieśni i Tańca „Kyczera”, 2007. – Т. 1. – S. 74-84.

³⁰⁶ Rieger J. *Słownictwo i nazewnictwo łemkowskie*. – Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Semper, 1995. – 254 s.

релігія, визначальні загальноукраїнські риси традиційної-побутової культури, національна й політична свідомість. Водночас у мові лемків міститься багато слів, запозичених з словацької та польської мови.

Важкий слід у свідомості лемків залишило міждержавне примусове переміщення великих мас населення СРСР/УРСР і Польщі у 1944-1947 рр., що також відбулося на польському відрізку території Лемківщини. 9 вересня 1944 р., Польський Комітет Національного Визволення та уряд Української Радянської Соціалістичної Республіки підписали угоду, у якій обидві сторони взяли на себе зобов'язання „евакуювати” на добровільній основі з польської території „всіх громадян українського, білоруського, російського і русинського походження”³⁰⁷, у зворотному напрямку мали переселити радянських євреїв і поляків, які були польськими громадянами станом на 17 вересня 1939 р.³⁰⁸. Однак цей „обмін населенням” лише на початковому етапі носив ознаки добровільності, по суті ж мав характер жорстокої депортації. Війська не тільки здійснювали охоронну функцію. Вони оточували лемківські села, примушували населення поспішно упаковувати речі, після чого під конвоєм супроводжували у транзитні табори, оточені колючим дротом, де горяни очікували відправки залізничним транспортом до Радянської України. Багато селян, не бажаючи покидати рідний край, шукали захисту від армії у лісах. Вояки були не надто прихильні до втікачів. Родини, які шукали порятунку у сусідній Чехословаччині, знаходили і повертали польській стороні³⁰⁹.

Промовистим свідченням трагічного становища лемків є рапорти командирів військових підрозділів командуванню чехословацької армії, які відклалися у словацьких і чеських архівах. Наведемо фрагмент рапорту від 24 травня 1946 р.: „Повідомляю, що 21 травня 1946 року о 2.00 годині закінчилася акція повного видалення українських біженців, польського походження, які три

³⁰⁷ Drozd R. Powojenne wysiedlenia Łemków polskich w latach 1944-1950 // *Łemkowie, Bojkowie, Rusini...* – S. 118-128.

³⁰⁸ Drozd R. *Polityka władz wobec ludności ukraińskiej w Polsce w latach 1944-1989*. – Warszawa: Wydawnictwo „Tyrsa”, 2001. – 380 s.

³⁰⁹ Šmigel M., Kruško Š. *Opcia*. – Prešov: Koordinačný výbor reoptantov Slovenskej republiky v Prešove, 2005. – S. 58-68.

місяці тому втекли з польського кордону на територію КСВ, побоюючись польського терору. З них 4011 осіб заарештовано... Біженці страждають від недоїдання й часто хворіють. Зокрема, у поганому стані діти. Біженці нізащо не хотіли повертатися до Польщі. Чоловіки, жінки і діти лягли на землю і просили, щоб їх радше застрелили, ніж віддали у руки польської влади. Вони хотіли, залишити своє майно на території КСВ і, як поляки бути прийнятими”³¹⁰. Воліючи захистити свою землю і родини від свавілля частина молодих лемків вступила до Української Повстанської армії. Підтримка УПА цивільним населенням була досить сильною у східному регіоні ³¹¹ і відносно слабкою на Заході³¹². Проте це не вказує, що лемки брали участь в „етнічних чистках” польського населення.

Виселення українського населення з Польщі проводилося до кінця 1946 р. Надалі радянська сторона відмовилася приймати транспорти з людьми. На той час вже було вивезено близько 2/3 населення Лемківщини. Села спорожніли. Їх господарі залишили по собі майже 95 тисяч будівель. Та, частина корінного населення північної Лемківщини (30-35 тисяч), яка залишилася була також депортована у 1947 році в рамках операції „Вісла” комуністичною владою Польщі та розселена між польською більшістю у західних і північних воєводствах³¹³. Ці області польська держава отримала від Німеччини після Другої світової війни. Найбільш щільно лемки проживають у Польщі у Нижній Сілезії та Любуських землях, представляють собою значну частку деяких сіл Підкарпатського воєводства.

Слід зазначити, що багато депортованих робили відчайдушні спроби повернутися на батьківщину. За звичай, вони завершувалися повторною депортацією. І тільки після 1956 р. стало можливим повернення, щоправда за

³¹⁰ Archiv bezpečnostných zložítek (ABS) Praha, f. 307-95-22. Hlášení styčného důstojníka PV VI. Odbor při velitelství „Ocel” (24.5.1946) (документ віднайдено завдяки допомозі проф. Міхала Смагла з університету у Великій Бистриці, Словаччина).

³¹¹ Halczak B. Łemki i ichne widnoszenia do Ukraińskiej Powstańczej Armii // Український альманах. – Warszawa: Wydawnictwo „Tyrsa”, 2009. – S. 175-185.

³¹² Halczak B., Śmigiel M. Działalność oddziału UPA „Smyrnego” na pograniczu polsko-czechosłowackim w latach 1945-1948 // Ukraińcy w najnowszych dziejach Polski 1918-1989. – Słupsk: Wydawnictwo Naukowe Akademii Pomorskiej w Słupsku, 2007. – T. 3. – S. 91-104.

³¹³ Pudło K. Łemkowie. Proces wrastania w środowisko Dolnego Śląska 1947-1985. - Wrocław: Polskie Towarzystwo Ludoznawcze, 1987. – 330 s.

певних обмежень з боку влади. Відносно велика хвиля повернення лемків, спостерігалася у 1957-1958 роках, в основному в Горлицькому повіті Жешувського воєводства³¹⁴. У подальші роки зворотне переселення було значно менших масштабів.

Лемки, які перебралися до Словаччини також розділили важку долю своїх співвітчизників, що мешкають у Польщі. Однак, попри процеси асиміляції, у багатьох громадських місцях і досі чути лемківський діалект. На Україні лемки проживають в основному в районах Закарпатської, Львівської, Тернопільської, Івано-Франківської, частково Луганської та Донецької областей³¹⁵ (³¹⁶). Компактні лемківські діаспори є в Канаді, США, балканських (Сербія, Хорватія) та в інших країнах.

Навколо лемків точиться чимало суперечок. Зокрема, це питання приналежності лемків. Воно є не тільки предметом наукових досліджень, але й обговорення у приватних розмовах та на зібраннях лемківських громад. Що є предметом тих дискусій? На рубежі ХІХ-ХХ століть, у середовищі лемків сформувалися дві політичні орієнтації – українська і „русофільська”. Прихильники першої вважали лемків частиною українського народу. „Русофіли” були зорієнтовані на царську Росію³¹⁷. „Русофільське” спрямування значно переважало, оскільки сила державної влади імпонувала лемкам. Вони вбачали у Росії свого природного союзника.

Події Першої світової війни підірвали віру лемків у силу Росії. Зрозуміло, що громадянська війна, захоплення влади більшовиками й встановлення нового режиму правління в імперії не викликали ентузіазму у „русофілів”, - як правило, рішучих консерваторів. Але падіння царської Росії не викликало масових перемін в переорієнтації лемків на „українське” правління. Невелика

³¹⁴ Archiv bezpečnostných zložíek (ABS) Praha, f. 307-95-22. Hlášení styčného dostojníka PV VI. Odbor pri velitel'stve „Ocel” (24.5.1946) (документ віднайдено завдяки допомозі проф. Міхала Смагла з університету у Великій Бистриці, Словаччина).

³¹⁵ Ясінчак С. Лемки – народ, позбавлений Батьківщини /Нариси, спогади, факти, документи про депортацію лемків на землю Луганщини. – Луганськ: Янтар, 2007. – 160 с.

³¹⁶ Гук Б. Пасинки Степу // Наше слово (Варшава). – 2009. – 24 травня (№ 21(2703)) – С.6.

³¹⁷ Moklak J. Łemkowszczyzna w Drugiej Rzeczypospolitej. Zagadnienia polityczne i wyznaniowe. – Kraków: Towarzystwo Wydawnicze „Historia Iagellonica”, 1997. – 278 s.

фракція „русофілів” еволюціонувала у бік комунізму. Поступово більшість почала схилитися до „русинської” орієнтації³¹⁸. Її ще називають „карпаторусинська”.

Ідея „русизму”, що утвердилася у Закарпатській Русі проникла на Пряшівщину і польську Лемківщину³¹⁹. Вона знайшла підтримку й в еміграційних громадах Канади та США. Відповідно до цієї ідеї, карпатські русини не є ні росіяни, ні українці, а окрема нація. До „русинської нації”, стороники цієї концепції, відносять польських та словацьких лемків, гуцулів та бойківське населення Закарпатської Русі. „Русинський” рух був започаткований активістами пов'язаними з Угорщиною, що перебувала під владою Закарпатської Русі й Словаччини у 1918 р. та міжвоєнний період. Вони прагнули за підтримки угорської держави, зламати і перебудувати внутрішні кордони Чехословаччини, якими вони були до Першої світової війни³²⁰. Конфлікт між „русинською” і „українською” орієнтаціями на Закарпатті також використали у своїх цілях чехи.

„Русинізм” підтримувала й Республіка Польща, вбачаючи у русі засіб для обмеження розвитку української національної свідомості. Польська держава у міжвоєнний період допомогала розвитку „русинського” руху у Чехословаччині та Лемківщині³²¹. Після Другої світової війни комуністична влада Польської Народної Республіки, хоча і не визнавала лемків як окремий народ, тим не менш, – як ми можемо зрозуміти з наявних розсекречених на сьогодні документів, Служба Безпеки провокувала суперечки у середовищі української меншини у Польщі, на кшталт „лемківського сепаратизму”³²².

З падінням комунізму у Центрально-Східній Європі у деяких колах відбулося своєрідне відродження „карпаторусинських” тенденцій. В Україні

³¹⁸ Там само.

³¹⁹ Dąbrowski D. Rzeczpospolita Polska wobec kwestii Rusi Zakarpackiej (Podkarpackiej) 1938-1939. – Toruń: Europejskie Centrum Edukacyjne, 2007. – 278 s.

³²⁰ Švorc P. Zakletá zeme Podkarpatská Rus 1918-1946. – Praha: Nakladatelství Lidové Noviny, 2007. – 156 s.

³²¹ Dąbrowski D. Rzeczpospolita Polska wobec kwestii Rusi Zakarpackiej (Podkarpackiej) 1938-1939. – Toruń: Europejskie Centrum Edukacyjne, 2007. – 278 s.

³²² Syrnik J. Zagadnienie ukraińskie w powiecie lubińskim (1947-1989). – Lubin-Wrocław: Wydawnictwo Instytut Śląski, 2007. – 274 s.

цей рух називається „неорусизмом”. Його метою є створення держави „Карпатської Русі” або „Підкарпатської”. Основна частина тієї країни була б у Закарпатті. До неї могли б відійти словацька Пряшівщина, польська частина Лемківщини і невеликі клаптики Угорщини та Румунії³²³. Активісти руху відкрито заявляють, що їх мета полягає у самих крайніх проявах руху „карпаторусинського”, але жодна з фракцій парламенту не підтримує цієї ідеї.

Загальновідомо, що головним центром „неорусизму” є українське Закарпаття³²⁴. Однак „Карпаторусинізм” має сильний вплив і на лемківське населення у Словаччині. Під час перепису населення у 2001 р. про своє „русинське” громадянство тут заявила 24.201 особа, у той час, як на Україні 10.814³²⁵. Особливе виокремлення має місце також у лемківському середовищі Польщі. Під час перепису населення 2002 р., про українське походження заявило 30.957 польських громадян. Значну кількість з них становили лемки. Водночас, на питання про національність 5.863 особи зазначили: „лемківська”. Така амбівалентність свідчить про складні етнічні процеси у польській державі.

У Польщі поодинокі лунають заяви, що „лемківська” національність є базою для руху „неорусинського”. Але ж оголошення людиною своєї національності – „лемки” не означає автоматично, про підтримку ідеї „неорусизму”! Багато респондентів ставиться до цього, щоб підкреслити свою окремішність і від поляків, і від українців. Про „карпаторусинізм” вони не чули або вважають цю ідею, за „дивну”. Інші заяви про національну приналежність пояснюються свого роду „коливаннями” у локальному польському середовищі. Однак відкрите оголошення української національності у Польщі може викликати негативну реакцію у місцевому польському середовищі, оскільки у деяких польських громадах підтримується пам’ять про трагічний

³²³ Там само.

³²⁴ Mušinka M. Rusini-Ukrajinci na Slovensku po páde komunistického režimu v roku 1989 // Mniejszości narodowe w Europie Środkowo-Wschodniej po upadku komunizmu / pod red. B. Halczaka. – Zielona Góra: Oficyna Wydawnicza Uniwersytetu Zielonogórskiego, 2006. – S. 302-312.

³²⁵ Szyszlak T. Kościół greckokatolicki a tożsamość regionalna Rusinów/Ukraińców na Zakarpaciu // Łemkowie, Wojkowie, Rusini... – S. 357-373.

польсько-український етнічний конфлікт 1942-1947 рр. Крім того, Польща є країною „одномісною” з точки зору однієї нації. Поляки становлять близько 98% населення республіки. Тому кожна національна індивідуальність розглядається як явище серйозно девіантне.

У Польщі існують дві основні лемківські організацій. Це Об'єднання лемків з „українським” спрямуванням і Асоціація лемків „неорусинської” орієнтації. Кожна з них вважається єдиним уповноваженим представником лемківського населення³²⁶.

Насамкінець, необхідно зазначити, що розглянутий аспект багатопланової теми депортації українців з Польщі на Україну у 1944-1946 рр. потребує більшої уваги науковців. Робота з людьми є найскладнішим завданням влади. Навіть диктаторські режими не можуть довгий час стримувати здорову енергію народних мас.

Сьогодні навряд чи потрібно доказувати актуальність вивчення історичних процесів, що відбувалися на території України в цілому та її регіонах зокрема в періоди Другої світової війни й першого повоєнного десятиріччя. Тут особливо доцільним постає завдання сформульоване вченим Чернівецького національного університету ім. Юрія Федьковича Фадеем Яценюком: «...Вияснити істину і об'єктивно, без огульних звинувачень розставити справедливі акценти в спірних, надзвичайно складних, а інколи і свідомо заплутаних питаннях історії...»³²⁷.

Назагал сучасний стан наукової розробки означеної проблеми є доволі розлогим. За останні десятиріччя надруковано сотні археографічних, наукових і публіцистичних праць українських та польських учених. Краєзнавчі дослідження щодо розвитку цього процесу у Волинській області здійснили

³²⁶ Dąbrowski D. Rzeczpospolita Polska wobec kwestii Rusi Zakarpackiej (Podkarpackiej) 1938-1939. – Toruń: Europejskie Centrum Edukacyjne, 2007. – 278 s.

³²⁷ Яценюк Ф. Рецензія: Макар Юрій, Горний Михайло, Макар Віталій, Салюк Анатолій. Від депортації до депортації. Суспільно-політичне життя холмсько-підляських українців (1915-1947). Дослідження. Спогади. документи. Том. 1. дослідження. – Чернівці: Букрек, 2011. – 880 с. / Питання історії України. Збірник наукових праць. – Чернівці: 2011. – Т. 14. – С. 255-256.

Олександр Гаврилюк³²⁸, Роман Кабачій³²⁹, Микола Онуфрійчук³³⁰, Ростислав та Зінаїда Савич³³¹. Важливою історіографічною подією нещодавно став вихід у світ фундаментального дослідження «Від депортації до депортації. Суспільно-політичне життя холмсько-підляських українців (1915-1947). Дослідження. Спогади. Документи» (Чернівці, 2011) Ю.І. й В.Ю. Макарів, М. М. Горного та А. І. Салюка, двох колективних збірників наукових праць «Українці Холмщини і Підляштя: історична доля, духовна і матеріальна культура впродовж віків» (Луцьк, 2008, 2010) за загальною редакцією М.М. Кучерепи, документально-біографічного нарису «Нас поріднили Холмщина й Волинь» (Луцьк, 2010) М.А. Онуфрійчука та Н.М. Журавльової. Та, незважаючи на вагомий науковий доробок дослідницький пошук продовжується.

Добре відомо, що міждержавне переміщення за етнічною ознакою мешканців українсько-польського прикордоння започаткувала угода «Про евакуацію українського населення з території Польщі й польських громадян із території України», укладена між урядом Української РСР і Польським Комітетом Національного Визволення 9 вересня 1944 р. у місті Любліні³³². На погляд автора, міграційний рух українців із Польщі на території Волинської області був перманентним міграційним процесом векторного спрямування, який тривав протягом усього першого повоєнного десятиріччя й мав свою логіку розвитку. Водночас його хронологічні межі виступають за означені. Почався він з кінця 1944 року, а закінчився дещо пізніше 1955 (статистичні дані

³²⁸ Гаврилюк О.Н. Депортації українців на Волинь та поляків з Волині у повоєнні роки (навчально-методичні матеріали на допомогу вчителів при вивченні тем з новітньої історії України та Польщі 1945 – середина 50-х років) // Наук. вісник Волинського державного університету ім. Л. Українки. Луцьк: ВДУ ім. Лесі Українки. – 1998. – № 1. – С. 148-152.

³²⁹ Кабачій Р. Проблеми адаптації переселених з Холмщини та Південної Лемківщини українців у Волинській області (1945-1948 рр) // Український альманах. – Варшава, 2005. – С. 157-166.

³³⁰ Онуфрійчук М.А., Журавльова Н.М. Нас поріднили Холмщина й Волинь. Документально-біографічні нариси. – Луцьк: ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2010. – 288 с.

³³¹ Савич Р., Савич З. Переселення українців з Польщі до УРСР (на матеріалах Волинської області) / Волинь у Другій світовій війні: Зб. наукових та публіцистичних статей/ Упоряд. М. М. Кучерепа. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2005. – С. 156-159.

³³² Українська РСР у міжнародних відносинах, міжнародні договори, конвенції, угоди та інші документи, які складені за участю Української РСР або до яких вона приєдналася (1945-1957). – К.: Академія Наук Української РСР, 1959. – С. 193-199.

про переміщення та соціальне забезпечення українців з Польщі державні інституції перестали фіксувати на кінець 50-х років).

У 1944-1946 рр. переселення відбувалося одночасно за трьома напрямками: безпосередньо з Польщі, із південно-східних та частково західних областей України, а також усередині області. При цьому одні прибували в організованому (плановому) порядку, а інші здебільшого переміщувалися самовільно (позапланово). Перша партія «евакуйованих» прибула на територію області 1-3 грудня 1944 р. Це були 8 родин у складі 44 осіб мешканців Грубешівського повіту³³³.

Слід зазначити, що на початку проведення заходу голови українських родин «погоджувалися» переселятися переважно в південні області України. Наприклад, серед 7745 родин, у складі яких було 29857 осіб мешканців Холмського повіту, що подали заяви про переселення, хотіли виїхати в Запорізьку область – 2199 родин, у Дніпропетровську – 1818, Одеську – 1144, Херсонську – 1233, Миколаївську – 614. У західні області, навпаки, значно менше: Рівненську – 522, Волинську – 209, Львівську – 30, Тернопільську – 15, Дрогобицьку – 1³³⁴. Якщо брати в ширшому плані, то на 1 грудня 1944 р. подали заяви на виїзд у південні області 26618 господарств (родин), у західні – тільки 3480, з них найбільше у Волинську область – 1430³³⁵. Надання населенням переваги південному мегарегіону здебільшого обумовлювалося тим, що на початковому етапі радянський уряд популяризував для переселення тільки південні області.

Кількість бажаючих переїхати на поселення у Волинську область зростала вже по мірі прискорення темпу «евакуації» (суч. тлумачення – депортації). Якщо на її початку подали заяви про переселення в область 316 родин, у складі

³³³ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ). – Ф. 1. – Оп. 80. – Спр. 264.

³³⁴ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВОУ) – Ф. 4959. – Оп. 1, т.1. – Спр. 35.

³³⁵ Депортації: Західні землі України: к. 30-х – п. 50-х рр. Документи, матеріали, спогади. У 3-х т. / Відп. ред. Ю. Сливка – Львів: НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 1996. – Т. 1 (1939-1945 рр.). – 749 с.

1055 осіб³³⁶, то на завершальному етапі їх кількість зростає до 6545 (22549 осіб)³³⁷. Звичайно, на початку реалізації заходу начерки плану їх розміщення в області були орієнтовними. За ними практично неможливо було проводити розселення. Тому вони постійно уточнювалися та коригувалися: 1752 господарства (родини)³³⁸, «2000 родин для розселення в окремих будинках та до 10.000 родин для розселення з іншими родинами»³³⁹, 5500³⁴⁰, 8200 родин, з них у Луцьку 1500³⁴¹.

Динаміка прибуття українців безпосередньо з Польщі (етнографічних земель Лемківщини, Надсяння, Холмщини і Підляшшя, що залишилися за межами нового кордону СРСР/УРСР, так званою «лінією Керзона») протягом 1944-1946 рр. та їх розселення на території Волинської області може бути представлена наступним чином (таблиця 1):

Таблиця 1

Динаміка переселення українців безпосередньо з Польщі на територію Волинської області в 1944-1946 рр.*

Фактично переселено	Станом на										
	1944 р.		1945 р.						1946 р.		
	1.1	26.1	1.0	15.0	1.07	1.09	1.12	15.1	1.02	31.09	24.10
	2. ¹	2. ²	2. ³	5. ⁴	5.	5.	5	2. ⁵	5	6.	7.
родин,	31	123	224	636	377	443	489	4902	494	6498	6816
у них	102	–	756	2140	8	5	5	1659	4	2234	2515
осіб					136	156	165	9	167	6	9
					00	35	81		84		

³³⁶ Archiwum Akt Nowych w Warszawie (далі – ААН) – Zesp. Generalny Pełnomocznik Rządu R.P. do spraw repatriacji (1182/2). – Sign. 2.

³³⁷ Польша та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб. – Т. 2. Переселення поляків та українців 1944-1946. – Warszawa – Kijów: Архів міністерства внутрішніх справ і адміністрації Республіки Польщі, 2000. – 1008 с.

³³⁸ Державний архів Волинської області (далі – ДАВО) – Ф. Р-919. – Оп. 1. – Спр. 2.

³³⁹ ЦДАВОУ. – Ф. 4959. – Оп. 1, т. 1. – Спр. 2.

³⁴⁰ ЦДАВОУ – Ф. 4626. – Оп. 1. – Спр. 10.

³⁴¹ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 793.

*Складено за: 1. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 80. – Спр. 264. – Арк. 259; 2. Депортації: Західні землі України... – Т. 1. – С. 391; 3. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 80. – Спр. 264. – Арк. 119; 4. Там само. – Оп. 23. – Спр. 1467. – Арк. 370; 5. ЦДАВОУ. – Ф. 4959. – Оп. 1, т.1. – Спр. 28. – Арк. 33-38; 6. Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ). – Ф. 9401. – Оп. 2. – Д. 139. – Л. 300; 7. ДАВО. – Ф. П-1. – Оп. 2. – Спр. 61. – Арк. 22.

Переселені прибували сюди гужовим і залізничним транспортом. Тих, що першими приїжджали на возах, запряжених кіньми чи волами, розселяли в Цуманському, Ковельському, Оликському, Сенкевичевському, Теремнівському, Колківському районах (на 1 лютого 1945 р. 762 родини у складі 3184 осіб)³⁴², а також Камінь-Каширському, Голобському, Любартівському, Маневичському.³⁴³ Інших розселяли практично у всіх 26 районах області, а також містах Володимир-Волинську, Ковелі й Луцьку³⁴⁴. В останніх поселяли службовців і робітників. При розселенні селян бралися до уваги райони з достатньою кількістю угідь та наявністю вільних будинків, залишених польськими громадянами. За їх відсутності поселяли в колишні німецькі колонії чи покинуті господарями будинки, а також у комунальних квартирах, та найбільше – в місцевих мешканців. Розподіляючи їх по селах, місцеві органи влади більш-менш задовольняли прохання односельців і поселяли їх разом³⁴⁵. Найбільш компактно заселили українцями з Польщі 10 районів: Берестечківський, Ковельський і Теремнівський (по 200 родин), Голобський, Горохівський, Торчинський – по 300, Ківерцівський, Луцький, Рожищанський, Сенкевичевський – по 500.

Найбільше потерпали переселенці від нестатку житла. Багато будинків було спалено в часі німецької окупації чи в момент національної ворожнечі між українцями і поляками як, наприклад, у селах Тростянець, Гавчиці, Луків, Германівка і Юзефин Ківерцівського району. Тому значну частину будинків

³⁴² ЦДАВОУ. – Ф. 4959. – Оп. 1, т. 1. – Спр. 2.

³⁴³ ЦДАВОУ. – Ф. 4959. – Оп. 1, т. 1. – Спр. 4.

³⁴⁴ ДАВО. – Ф. П-1. – Оп. 2. – Спр. 94.

³⁴⁵ ЦДАВОУ – Ф. 4626. – Оп. 1. – Спр. 10.

переселенського фонду використовували не за призначенням. Майже 100 будинків були перевезені польськими господарями в с. Преображе й встановлені тимчасово по 2-3 на одному обійсті³⁴⁶. Пізніше їх передали постраждалим від окупації місцевим мешканцям і демобілізованим з Червоної армії. Окрім цього, у Волинську область прибуло українських родин з Польщі (за рахунок самовільно переселених з інших областей) у два з лишком рази більше, ніж було залишено будинків польськими господарями³⁴⁷. Назагал останні залишили по собі тільки 5106 житлових будинків, хоча виїхало 20952 родин, у тому числі в селах 3602, у містах і райцентрах 1504³⁴⁸. При цьому переселені навіть не могли розраховувати на весь вивільнений фонд житла. Четверта частина з усіх залишених будинків у сільській місцевості (815) відійшла до 50-ти кілометрової прикордонної смуги, де було заборонено поселяти переселенців³⁴⁹. Ці будинки були розібрані й частково використані для будівництва нових або як паливо. Залишилось у селах 2787 будинків, які були передані переселенцям з Польщі. На 15 травня 1947 р. було наділено польськими будинками в райцентрах і селах всього 2878 родин. Будівництво нового житла затримувалося. Як і скрізь, не вистачало матеріалів та фахівців. Багато переселенців жили в непристосованих до зими квартирах, землянках та сараях³⁵⁰.

Щодо забезпечення їх землею, то Волинська область спершу вигідно вирізнялася серед інших адміністративних територій України. Встановлені ще в 1941 р. граничні норми землекористування складали тут до 10 гектарів на один селянський двір, за винятком Головнянського, Заболотівського, Камінь-Каширського, Маневичевського, Ратнівського, Старовижівського і Шацького районів, де було встановлено максимальні норми – до 15 га³⁵¹. Трохи пізніше ці норми було скасовано до 4 і менше гектарів³⁵². Тож прибулі в область родини в

³⁴⁶ ДАВО. – Ф. Р-919. – Оп. – 2. – Спр. 30.

³⁴⁷ ДАВО. – Ф. Р-919. – Оп. – 2. – Спр. 66.

³⁴⁸ Державний архів Львівської області. – Ф. П-5001. – Оп. 9. – Спр. 56.

³⁴⁹ ДАВО. – Ф. П-1. – Оп. 2. – Спр. 94.

³⁵⁰ Державний архів Волинської області (далі – ДАВО) – Ф. Р-919. – Оп. 1. – Спр. 2.

³⁵¹ ДАВО. – Ф. Р-919. – Оп. 1. – Спр. 9.

³⁵² ДАВО. – Ф. Р-919. – Оп. 1. – Спр. 11.

більшості самотійно займалися сільським господарством. Власне, спершу їх не спонукали до вступу в колгосп. У 1948 р. були членами колективних господарств всього 183 родини, 22 з них створили у с. Липини, Вишківської СР переселенський колгосп³⁵³. Такі об'єднання були рідкісним явищем не тільки на Волині, але й в Україні.

Ці чинники визначили в очах українських родин з Польщі привабливий для розселення ареал Волинської області й спровокували сюди їх стихійний зворотний рух. Маючи в Польщі по 5 і більше гектарів землі, вони отримували в степових областях щонайбільше 1 га. До цього слід додати намагання держави скористатися їх майном, не запропонувавши адекватні колишнім умови життя, безгосподарність у колгоспах, відсутність житла, антисанітарні умови проживання, зволікання місцевих органів влади із наділенням землею переселених та юридичним закріпленням за ними нерухомості й земельних ділянок. Виховані в іншій ментальності селяни швидко відчували межу, за якою руйнувалася їх самотійність. Багато з них перебуваючи в стані депривації – невдоволення, викликаного розбіжностями між реальним і очікуваним рівнем якості життя, офіційно зверталися до центральних органів влади з проханням дозволити їм повернутися назад (в Польщу) або переїхати до Львова, Рівно чи на Волинь³⁵⁴. У вересні 1945 р. у ЦК КП(б)У поступило 177 заяв, переважно із Одеської, Дніпропетровської, Миколаївської й Запорізької областей. Оскільки багатьом відмовляли у задоволенні заяв, переселенці перестали звертатися, а то й просто втрачали терпіння і, не чекаючи на відповідь, покидали колгоспи самовільно і, об'єднавшись у «каравани», або одноосібно вирушали залізницею, підводами та пішки на західні землі³⁵⁵.

Голова Волинського обласного суспільно-культурного товариства «Холмщина» Микола Онуфрійчук згадує: «Мої батьки потрапили в Токмацький

³⁵³ Пронь Т.М. Соціально-економічні чинники самовільного руху з південних областей України у західні українців депортованих з Польщі у 1944-1946 рр. // Науковий вісник Волинського державного університету ім. Лесі Українки. Історичні науки. – Луцьк: "Вежа" ВНУ ім. Лесі Українки, 2009. – Вип. XIII. – С. 211-217.

³⁵⁴ Онуфрійчук М. Холмському роду нема переводу. Розповіді про депортованих українців з Холмщини, доля яких пов'язана з Волинною. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2005. – 164 с.

³⁵⁵ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ). – Ф. 1. – Оп. 80. – Спр. 264.

район Запорізької області. Нас направили в село Заможне, де люди в ту пору страждали від голоду і холоду. ...Батько працював ковалем у колгоспній кузні, трудився щоденно від світанку до смеркання. Менше як за 10 місяців заробив понад тисячу трудоднів. ... у матері, яка працювала в колгоспі на польових та інших роботах, було не менше 300 трудоднів. Та отримали за свою важку працю зо два пуди зерна, велику миску винограду і, здається, кілька кавунів та динь. ...Мусили рятуватися від голоду. ...Батьки, як і інші переселенці, сподівалися на те, що після закінчення війни життя нормалізується...і їх, як і після Першої світової війни, повернуть додому на свою власну землю. А тому всякими способами старалися перебратися якнайближче до отчого краю... Десь у кінці серпня чи на початку вересня 1945 року мої батьки разом зі мною, 7-річним хлопчаком, з невеликими клунками, скромними пожитками за дві години до світанку... здійснили втечу. Добралися до якогось полустанку в степу, майже на ходу вскочили зі мною на платформу товарного ешелону і так з пересадками, тривогами, неабияким ризиком добралися спочатку до рідні в Рівному, а потім до Ківерців, де батькові на лісозаводі дали обіцяну (перш, ніж перевезти родину, їздив сам домовлятися – Т.П.) роботу в кузні, спочатку однокімнатну, а згодом і двокімнатну квартиру в старому будинку на території підприємства...»³⁵⁶. Окреслене М. Онуфрійчук життя на Запоріжжі та шлях долання родиною відстані до прикордонної області лише один із епізодів митарств вимушених мігрантів.

У вересні 1946 р., коли офіційне переселення з Польщі було закрито, у Волинській області налічувалося 5323 родин у складі 19663 особи (таблиця 2), які самовільно прибули з інших областей України, а саме:

Таблиця 2

Кількість родин переселених з Польщі українців, що самовільно прибули у Волинську область з інших областей України (станом на 15 вересня 1946 р.)*

³⁵⁶ ДАВО. – Ф. П-1. – Оп. 3. – Спр. 894.

Найменування областей	К-сть родин	К-сть осіб	Найменування областей	К-сть родин	К-сть осіб
Одеська	1107	4293	Вінницька	2	9
Запорізька	1216	4626	Кіровоградська	27	104
Миколаївська	742	2617	Станіславська (суч. Івано-Франківська)	3	9
Херсонська	871	3171	Сумська	18	70
Дніпропетровська	962	3620	Харківська	8	33
Полтавська	222	789	Житомирська	2	5
Сталінська(суч. Донецька)	77	286	Тернопільська	4	10
Ворошиловградська (суч. Луганська)	6	14	Чернігівська	1	5
Львівська	1	–	Разом:	5323	19663

*ДАВО. – Ф. Р-919. – Оп. – 1. – Спр. 2. – Арк. 48-49.

Здолавши важку дорогу зворотники опинилися в надзвичайно скрутному становищі. Вони згадують, що тоді їм допомагала виживати «велика працьовитість і скрупульозна ощадність батьків»³⁵⁷. Зазвичай доля мігранта, особливо вимушеного, скрізь важка. До проблем економічних додаються й соціальні. Стосунки між прибулими і місцевим населенням у деяких місцевостях були напруженими. Нерідко між ними виникали сварки через те, що вони самовільно зайняли будинки, непорозуміння на побутовому ґрунті. Старожили згадують, що тоді по Волині ходила приказка: «Американці навернули на нашу голову колорадського жука, а радянська влада переселенців». Вочевидь у цьому плані недопрацьовували радянські та партійні органи. Обласна газета «Радянська Волинь», орган Волинського обласного і

³⁵⁷ ДАВО. – Ф. П-1. – Оп. 3. – Спр. 899.

Луцького міського комітетів КП(б)У та районні газети не торкалися цієї проблематики³⁵⁸.

Третім спрямуванням міграційного руху українців з Польщі на Волині у 1944-1946 рр. було внутрішнє регіональне та обласне. Але їх вплив на формування населення області не був суттєвим. Зокрема, з Івано-Франківської (кол. Станіславської) області переїхало на Волинь тільки 10 родин у складі 35 осіб, із Львівської відповідно 4 (13) [523, 7]. Прикметно, що самовільних зворотних міграцій з Волинської області практично не було. Виняток склали частина родин, які проживали в селах чи районах тимчасово і переселялися в межах області самостійно в пошуках кращих будинків і землі, або ті, що розселялися в організованому порядку.

У підсумку, впродовж двох років (1944-1946), протягом яких організаційно-виконавчі структури виконували угоду про взаємну «евакуацію» населення, в область переселилося 12139 українських родин безпосередньо з Польщі та з південних і східних областей України. Це були вихідці переважно з п'яти повітів – Грубешівського, Холмського, Томашівського, Володавського і Білгорайського. Більш повний склад вихідців територій ілюструє подана нижче таблиця 3.

Таблиця 3

Кількість українських родин, що прибули з Польщі у Волинську область відповідно до районів виходу (станом на 7.10.1946 р.)*

Назва району	К-сть родин (госп.)	Назва району	К-сть родин (госп.)	Назва району	К-сть родин (госп.)	Назва району	К-сть родин (госп.)
Холмський	1929	Красноставський	96	Білостоцький	17	Ланцугівський	33

³⁵⁸ Депортації: Західні землі України: к. 30-х – п. 50-х рр. Документи, матеріали, спогади. У 3-х т. / Відп. ред. Ю. Сливка. – Львів: НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 1996. – Т. 2 (1946-1947 рр.). – 539 с.

Грубешівський	5984	Біло-Підляський	129	Бельський	25	Дублінський	1
Томатівський	1258	Вишневецький	8	Верещинський	3	Мукачівський	52
Володавський	1467	Потуржинський	20	Мозичевський	1	Ярославський	231
Білгорайський	427	Глинянський	3	Яновський	171	Верховецький	6
Замостівський	268	Любартівський	8	Радомський	2	УСЬОГО	12139

*ДАВО. – Ф. Р-919. – Оп. – 3. – Спр. 1. – Арк. 57.

Переселені привезли з собою 5115 коней, 6904 голів великої рогатої худоби, 4124 овець і кіз, 4266 свиней³⁵⁹. Ця статистика дещо спростовує необґрунтовані закиди, ніби переселені були надзвичайно бідними й чинили тиск на соціальну інфраструктуру області.

Припинення переселення українського населення з Польщі в Україну (офіційний строк до 15 червня 1946 р.) не зняло проблеми їх внутрішньореспубліканського переміщення. Самовільний рух розселених в інших регіонах України холмщан, підляшців, надсянців і лемків в напрямку кордону не припинявся до 1950 р. Це дає підстави виокремити в міграційному русі українців з Польщі на території Волинської області другий хронологічний підперіод. Масовість потоку зазначеної категорії населення із південно-східних областей на Волинь упродовж кінця 1946-1950 рр. вражає. Він розвивався по висхідній. Щорічно в область прибувало від 779 до 1688 родин (див. табл. 4)

³⁵⁹ Там Само.

Таблиця 4

Зворотно-обертовий міграційний рух українців із Польщі на території Волинської області в 1946-1957 рр.*

Кількість мешканців	Станом на								
	1946 р.		1947 р.	1948 р.	1951 р.	1952 р.	1953 р.	1954 р.	1957 р.
	1.09. ¹	7.10. ²	1.01. ³	1.01. ⁴	1.08. ⁵	1.01. ⁶	15.10. ⁷	20.11. ⁸	1.01. ⁹
родин,	11360	12139	13185	14873	14703	14199	13926	13742	13242
у них осіб	–	–	–	52557	–	–	–	–	48589

*Складено за: **1** ДАВО. – Ф. Р-919. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 161; **2.** Там само. – Оп. 3. – Спр. 1. – Арк. 57; **3.** Там само. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 11; **4.** Там само. – Спр. 11. – Арк. 1; **5.** Там само. – Оп. 2. – Спр. 66. – Арк. 498; **6.** Там само. – Спр. 32. – Арк. 6; **7.** Там само. – Ф. П-2. – Оп. 1. – Спр. 47. – Арк. 1; **8.** Там само. – Ф. Р-919. – Оп. 2. – Спр. 66. – Арк. 531; **9.** Там само. – Спр. 84. – Арк. 1.

З таблиці видно, що 1949-1950 роки стали переломними в цьому напрямку міграційного руху. Міграційне сальдо прибуття населення було дуже високим. У 1948 р. чисельність переселених з Польщі українців збільшилася в області з 4,76 % (1945 р.) до 12,30 % і до 13,32 % у 1950 р.³⁶⁰. Кількість цієї категорії переселенців, що жили в області різко пішла на спад, коли влада почала активно впроваджувати колективізацію в західних областях України та переселяти цілі колгоспи й індивідуальні господарства, знову ж таки, у південні області України³⁶¹. Ці заходи знаменували третій підперіод (1951-1955 р.) у міграційному русі українців з Польщі на території Волинської області. Дієвим поштовхом прискорення процесу стало припинення кредитування переселенців в області в 1950-1951 роках³⁶².

Становище переселених покращувалося повільно, попри те, що їх облаштування було на постійному контролі в центральній владі. У 1951 році

³⁶⁰ Макар Ю., Горний М., Макар В., Салюк А. Від депортації до депортації. Суспільно-політичне життя холмсько-підляських українців (1915–1947). Дослідження. Спогади. Документи. Том 1. Дослідження. – Чернівці: Букрек, 2011. – 880 с.

³⁶¹ ДАВО. – Ф. Р-919. – Оп. 2. – Спр. 12.

³⁶² ДАВО. – Ф. Р-919. – Оп. – 2. – Спр. 66.

1750 родин все ще проживали на приватних квартирах. Як правило довго залишалися не облаштованими родини, що прибули самовільно³⁶³. Багато з них проживали в землянках на хуторах і не хотіли перебиратися в села. На пропозиції виконавчих органів перевезти їх відмовлялися, говорили: «Ми самі переберемося»³⁶⁴. Серед них були вкрай розорені та не у повному складі родини, які не могли самостійно побудуватися й очікували не тимчасового, а постійного житла. Кредит для будівництва брати не хотіли, оскільки вже мали його, але не в змозі були виплатити. Щоправда особливо потребуючим допомоги борг списали.

Разом з тим, виконавчі й фінансові органи на місцях ніяк не могли добитися від усіх переселенців здачі описів майна для здійснення взаєморозрахунків. Багато голів родин свідомо не хотіли здати їх, або не могли з цілого ряду причин: сподівалися на повернення «назад в Польщу»; не хотіли проводити взаєморозрахунок у співвідношенні 1:10 після проведеної грошової реформи; не мали достатньо коштів для будівництва й хотіли отримати розрахунок натурою; втратили документи у зв'язку з самовільним переселенням³⁶⁵. Деяких зупинила хвиля судових розглядів з приводу внесення виправлень у документи. Часто їх допускали при оформленні майна описувачі. Відомі були випадки, коли суди виносили виправдувальний вирок на виконання ст. 297 Карного процесуального кодексу УРСР.

Назагал у цей час соціальна турбота про знедолених і нечуйність перепліталися між собою. Прагнучи швидше закрити питання з облаштування українців переселених з Польщі, відповідальні за це службовці штучно підтягували їх до планових показників, допускали свавілля. Траплялися випадки, коли вони відмовляли у виплаті компенсації натурою, а коли господарі самі побудувалися пропонували їм будинок замість грошей³⁶⁶, всіяко утискали переселенців, змушували покидати будинки посилаючись на

³⁶³ ДАВО. - Ф. П-2. - Оп. 1. - Спр. 47.

³⁶⁴ ДАВО. - Ф. Р-919. - Оп. 2. - Спр. 32.

³⁶⁵ ДАВО. - Ф. Р-919. - Оп. 1. - Спр. 12.

³⁶⁶ ДАВО. - Ф. Р-919. - Оп. - 2. - Спр. 30.

близькість полігону, затулювали розгляд звернень тощо. Діяльність державних службовців викликала масу «справедливих скарг евакуйованих». Зокрема з приводу того, що вони закріплювали по кілька разів за різними господарями один і той же будинок (плутанина виникала через те, що переселенці покидали малопридатні для житла будинки, переїжджали в інше місце, а райвиконкоми по кілька разів змінювали своє рішення), незаконно виселяли їх з уже переданих у порядку взаєморозрахунків будинків, передавали житло в користування, яке займали місцеві мешканці тощо³⁶⁷.

Таким чином міграційний рух українців з Польщі на території Волинської області був перманентним міграційним процесом векторного спрямування, який тривав протягом усього першого повоєнного десятиріччя й мав свою логіку розвитку. За цей час більшість переселених закріпилися на нових місцях поселення, пройшли науково визначений десятирічний період переходу від стану пришлого населення до старожилів. Вони здійснили суттєвий вплив на становлення нової сукупності мешканців Волинської області. Їх облаштування та становище на території краю хоч і було важким, але не критичним. Висвітлена проблема має й подальші перспективи досліджень, зокрема емпіричні.

В останні десятиріччя проблема масового організованого переселення українців із території Польщі в Україну протягом 1944-1946 рр. є однією з найбільш актуальних у вітчизняній історіографії й запитаних у суспільстві. Тривалий дослідницький та громадський інтерес до неї пояснюється зняттям ідеологічних обмежень на висвітлення зазначеного тематичного сегменту минулого, потребою реконструювання історичної індивідуальної й колективної пам'яті про цю подію й відтворення цілісності історичного полотна України ХХ століття.

Актуальність дослідження даної проблематики підтверджується численними міжнародними, всеукраїнськими, та регіональними конференціями, цілою низкою історичних та археографічних праць українських

³⁶⁷ ДАВО. – Ф. П-1. – Оп. 2. – Спр. 94.

і польських дослідників – І. Біласа, О. Буцько, Р. Дрозда, І. Козловського, Є. Місила, В. Сергійчука, Ю. Сороки, Я. Пісулінського, І. Цепенди та багатьох інших. Завдяки їх зусиллям було введено в науковий обіг та вмонтовано в історичний контекст значну кількість автентичних джерел. Надзвичайно цінним доробком вітчизняної та зарубіжної історіографії стали фундаментальні археографічні видання тритомної збірки Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України «Депортації: Західні землі України: кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади» (Львів, 1996) та п'ятитомного спільного видання Служби безпеки України, Міністерства внутрішніх справ й адміністрації РП «Польща та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб. – Т. 2. Переселення поляків та українців. 1944-1946» (Варшава-Київ, 2000). Внесок редакцій цих видань у реалізацію евристичного потенціалу величезного корпусу джерел, що зберігаються в архівосховищах різних країн, важко перебільшити, адже відомо, що джерелами документи стають лише тоді, «коли їх візьмуть у руки дослідники». Однак нинішній високий рівень опрацювання цієї наукової проблеми не виключає можливості її джерелознавчої деталізації й поглибленого вивчення.

Необхідно згадати, що підставою для масового переселення українців з Польщі в УРСР послуговували дві ключові міждержавні угоди: Договір про радянсько-польський кордон від 27 липня 1944 р. між урядом СРСР і Польським Комітетом Національного Визволення (ПКНО), за яким до Польщі відходили українські етнографічні землі Лемківщини, Надсяння, Холмщини й Підляшшя, та Угода «Про евакуацію українського населення з території Польщі й польських громадян із території Української РСР», укладена між урядом УРСР і ПКНВ 9 вересня 1944 р. в Любліні. Це рішення стало неприємною несподіванкою для українського і польського населення. Ніхто не хотів покидати історичні чи обжиті землі. Не заглиблюючись у це питання, зазначимо, що для реалізації Люблінської угоди була створена змішана українсько-польська міждержавна комісія. Головним Уповноваженим Уряду

УРСР з евакуації українського населення з території Польщі був призначений Микола Підгірний. Кожна сторона змішаної комісії працювала автономно, проте в тісному контакті між собою та місцевими органами влади. Щоправда головну роль у цьому тандемі виконавців угоди відігравав М. Підгірний, оскільки фактично виступав від імені союзного та республіканського урядів. У його апараті працювали протягом усього періоду виконання угоди 375 службовців, з них 60 безпосередньо в Любліні й 315 в апаратах райуповноважених у повітових центрах – Хелм, Грубешув, Томашув, Любачув, Ярослав, Перемишль, Ліськ, Замостє, Красностав, Білгорай і Влодава, у яких здійснювалася «евакуація», а також у Сяноцькому, Ясловському, Ново-Сончському і Горлицькому повітах (Лемківщина)³⁶⁸. Хотілося б відзначити, що дотепер дослідники не звернули увагу на пересічних виконавців Угоди, головним чином районних уповноважених та референтів.

На разі підбір штату зазначеного апарату не був легкою справою. Крім професійних військових, призначених на посади районних уповноважених, в основному складі його працівників були цивільні особи, яких відірвали від основної роботи на заводах та в установах. Здебільшого це були досвідчені й кваліфіковані виконавці. Серед яких – 44 інженери, 12 педагогів, 14 агрономів, 3 лікарі, 7 економістів та 9 юристів³⁶⁹. За національною приналежністю найбільше було українців – 287 осіб, (росіян – 77). У складі апарату також працювали 74 жінки. Варто наголосити, що в період їх відрядження родини отримували за них продовольчі картки. Та, з огляду на неодноразову пролонгацію строків «евакуації» й бюрократичну тяганину з підтверджувальними документами, вони часто перебували в скрутному становищі. Це не могло не позначитися на стані переселення. Плинність кадрів була високою. Через виснажливі умови праці, постійну загрозу життю (12 загинуло, 9 було поранено)³⁷⁰, перебої з виплатою заробітної плати й продуктів

³⁶⁸ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 4959, оп. 1, т. 1, спр. 45, арк. 9, 12.

³⁶⁹ Там само, арк. 14.

³⁷⁰ Там само, арк. 15.

харчування, нестачу товарів першої необхідності, теплого одягу, і головне – через відсутність змінного взуття багато з них хворіли, не витримували фізичного й психічного навантаження, намагалися знайти привід, щоб повернутися на батьківщину. На початку лютого 1946 році в апараті залишалось працювати 209 осіб³⁷¹. При цьому 166 з них були відсутні з різних причин. Далеко не кожному було під силу впоратися з цією роботою. Нерідко бували випадки відкомандирування певного працівника через невідповідність призначення. Та що б ми не говорили про сам факт «добровільно-примусового» переселення («евакуації», суч. тлумачення «депортації») й виконавців даної угоди, зрозуміло одне: це політичне рішення було надзвичайно драматичним для тих, кого переселяли, і надто складно давалось його виконавцям.

У фонді Головного Уповноваженого Уряду УРСР з евакуації українського населення з території Польщі вищезазначеного архіву зберігаються десятки вхідних і вихідних документів службового листування керівника апарату Миколи Підгірного та його заступника Михайла Ромаценка з офіційними особами та пересічними громадянами. Здебільшого це листування з Головою Польського Комітету Національного Визволення й Прем'єр-міністром Тимчасового уряду Польської Республіки Е. Осубкою-Моравським, Головним Представником Уряду Польської Республіки в справах евакуації Ю.Й. Беднажем, відділом іноземних справ ПКНВ та консулом М. Рогальським, командуючими штабів Червоної Армії, членами Воєнної Ради Південноукраїнського й 1-го Білоруського фронтів, командирами дивізій та інтендантських з'єднань, Уповноваженим Наркомзагу СРСР по УРСР, адміністративно-господарським відділом представництва СРСР у Польщі, міністрами чи міністерствами УРСР – Народним Комісаром комунального господарства, Міністерством внутрішніх справ, Народним Комісаріатом фінансів, Народним Комісаріатом Внутрішніх справ, а також облвиконками й іншими відомствами та організаціями.

³⁷¹ Депортації: Західні землі України: к. 30-х – п. 50-х рр. Документи, матеріали, спогади. У 3-х т. / Відп. ред. Ю. Сливка. – Львів: НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 1996. – Т. 2 (1946-1947 рр.). – С. 169.

Соціально-антропологічний вимір інформаційного потенціалу листування Головного Уповноваженого уряду УРСР у справах переселення українського населення з Польщі вказує на жахливу атмосферу, яка панувала на прикордонних територіях України й Польщі в момент здійснення заходу. До життя українців у Польщі в умовах міжнаціонального розбрату, втрати близьких та значної частини майна додавалися цілеспрямований державний тиск з метою спонукання їх до виїзду, тривале очікування на залізничних станціях, антисанітарні умови переїзду в товарних вагонах у мороз і спеку, епідемічні захворювання, нестача води та продуктів харчування, корму для худоби тощо.

Цілком виразна й латентна інформація джерел досліджуваної колекції документів службового листування виводить на кілька цікавих висновків. Один із них, полягає в тому, що українців «евакуювали» з території Польщі не лише відповідно їхньої ідентифікації. Тут мала велике значення працездатність населення. Траплялися випадки, коли інвалідам відмовляли в переселенні, мотивуючи тим, що «таких у Росію не беруть, оскільки за ними нікому доглядати, а няньок у Росії немає»³⁷². Слід констатувати, що під час проведення заходу гарантії безпеки не мали ні виконавці, наділені певною владою, ні пересічні українці. Крім того, відповідальність за загострення українсько-польського міжнаціонального протистояння в період переселення лежить не тільки на еміграційному лондонському уряді, який сприяв тому фінансово й морально-політично, але й на новій її владі та радянському уряді. Останні були найбільше зацікавлені в переселенні максимальної кількості українців із території, що відійшла до Польщі. Свідчень тому є достатньо. Наприклад, 23 липня 1945 р. Ю. Й. Беднаж висловив у письмовій формі М. Підгірному занепокоєння членів ПКНВ із приводу дочасного оголошення в деяких повітах про закінчення переселення (до 1 серпня 1945 р.): «...Необхідно було б евакуювати можливо більшу кількість осіб, що підпадають під Угоду від 9 вересня 1944 року про евакуацію, а з перерахованих вище повітів (Влодава,

³⁷² ЦДАВО України, ф. 4959, оп. 1, т. 1, спр. 13, арк. 49.

Любачув і Томашув – Т.П.) не все українське населення, яке погодилося евакуюватися, вивезено»³⁷³.

Найбільше впадає у вічі при аналізі розглядуваного службового листування – це перешкоджання масовому виселенню українців місцевою польською владою. Повітові старости вбачали в цьому русі негативні господарські наслідки для Польщі. Невдоволені тим, що українці вивозять з повітів власну худобу та майно, вони активно агітували їх залишитися³⁷⁴, видавали довідки тим, хто бажав залишитися в Польщі вже після оформлення їх на виїзд³⁷⁵. Поряд із цим під різними приводами перешкождали виїзду родин, що записалися на переселення: затягували оформлення документів, вносили в описи майна завідомо помилкові дані³⁷⁶, гальмували утвердження списків до евакуації, якщо селяни не сплатили податки³⁷⁷, безпідставно заарештовували українців, які мали у господарстві по 2-3 коня та 2-3 корови й багато іншого майна, намагалися забрати їх коней в армію, систематично виганяли підводи під завантаження й не давали господарям можливості підготуватися до виїзду³⁷⁸. Правда, українці самі категорично не хотіли покидати рідні землі та власні домівки й робили це виключно в силу обставин, що склалися. Вони перестрівали обози з переселенцями й відбирали майно, засоби пересування, заявляючи: «Нічого не дамо вивозити з Польщі в СРСР для бандитів»³⁷⁹. Скаржитися на подібне свавілля й просити захисту селяни могли лише в радянської сторони, зацікавленої в їх переселенні разом із домашнім майном, робочим інвентарем та худобою, або в українських націоналістів.

Останні також чинили шалений опір виселенню українських родин. Прагнучи утримати населення від виїзду, вони не тільки захищали його від польських збройних угруповань, чинили так звані «відплатні акції», але й проводили терористичні акції проти осіб, які дали згоду на переселення.

³⁷³ Там само, арк. 46.

³⁷⁴ Там само, арк. 87.

³⁷⁵ Там само, арк. 112.

³⁷⁶ Там само, арк. 87.

³⁷⁷ ЦДАВО України, ф. 4959, оп. 1, т. 1, спр. 9, арк. 14-17.

³⁷⁸ ЦДАВО України, ф. 4959, оп. 1, т. 1, спр. 31, арк. 37.

³⁷⁹ ЦДАВО України, 4959, оп. 1, т. 1, спр. 10, арк. 14.

Водночас робили спроби припинити ворожнечу з військовими підрозділами Армії Крайової, щоб узгоджено виступити проти заходів з евакуації³⁸⁰, з огляду на аналогічне виселення вісімсот тисяч польського населення із західних областей України в Польщу. Радянське керівництво розцінювало дії опозиційних угруповань як супротив новій владі в Польщі. 23 травня 1945 р. Михайло Ромащенко у черговий раз попередив Едварда Осубку-Моравського: «Українські націоналістичні банди (бандерівці) і банди АКівців, що стали на шлях нелояльного ставлення до політики, яку проводить Тимчасовий Уряд Польської Республіки, ведуть активну роботу на зрив евакуації»³⁸¹. У такому випадку тероризм постає дещо в іншому сенсі. Тут можна навести вислів відомого українського історика та політичного діяча Володимира Литвина: «Тероризм видається зброєю сильних, хоча насправді є актом відчаю»³⁸². Подальша перспектива досліджень вбачається в об'єднанні пошукових і дослідницьких зусиль архівістів і науковців різних країн в напрямку всебічного й поглибленого вивчення проблеми, публікації документальних джерел і матеріалів, придатних для фундаментального опрацювання цієї теми.

У міграційних процесах історії людства ХХ століття особливе місце займає грандіозна акція примусового виселення українців (депортація) у 1944-1946 рр. з прадідних західних земель України - Холмщини, Підляшшя, Лемківщини і Надсяння у зв'язку з передачею їх сталінським компартійним керівництвом Польщі згідно міждержавних угод від 27 липня і 9 вересня 1944 р.³⁸³ (384). Безперечно, за своїми масштабами та численністю постраждалих, вона становить одну із найтрагічніших сторінок в історії українського народу, що єднає минулим усі чотири мегарегіони України.

Помітний вклад у висвітлення питань пов'язаних з депортацією українців з Польщі здійснили вітчизняні вчені – керівник наукового колективу документального збірника “Депортації. Західні землі України кінця 30-х –

³⁸⁰ Там само, арк. 11.

³⁸¹ Там само.

³⁸² Литвин В.М. Тисяча років сусідства і взаємодії. – К.: Інститут історії НАН України, 2002. – С. 64.

³⁸³ Советский Союз – Народная Польша. 1944-1974. Документы и материалы. – М., 1974. – 63 с.

³⁸⁴ Українська РСР на міжнародній арені. Збірник документів і матеріалів. 1944-1961 рр. – К., 1963. – 576 с.

початку 50-х рр.: Документи. Матеріали. Спогади. У трьох томах ” (Львів 1996-2001) Ю. Сливка; автори монографічних праць О. Буцько, І. Винниченко, І. Козловський, В. Сергійчук, С. Ткачов та дисертаційних робіт В. Кіцак, Н. Данилиха, А. Сивирин; співавтори колективних збірок, активні учасники наукових конференцій з історії українсько-польських відносин ХХ століття Л. Зашкільняк, С.Макарчук, І. Ільюшин, М. Кучерепа, О. Гаврилюк, Т. Гонтар; фахівці південних наукових осередків – Є. Сінкевич та Г. Покачалова, Т. Пронь, І. Кучера; публіцисти та краєзнавці Р. Кабачій, Г. Щерба, М. Шот й інші.

Не менш плідним є доробок польської історіографії. Зокрема, слід виділити, дослідження Є. Місила, Р. Дрозда, І. Галагиди .

Порушене автором питання фактично продовжує дослідження В. Кіцака та Н. Данилихи³⁸⁵, які висвітлили самовільну міграцію депортованих українців після переселення в УРСР, спираючись на опубліковані та неопубліковані архівні джерела, що відклалися у центральних і регіональних архівах західних областей.

Однак, на думку дисертанта, не включення у дослідження архівних джерел південних областей України значно обмежує можливості панорамного бачення проблеми. В них також міститься багато цінної інформації, яка може приростити наукові знання про акцію примусового переселення. Автор має на меті розглянути соціально-економічні чинники, що спричинили самовільний рух переселенців, наголосити на своєрідній формі індивідуального та колективного соціального протесту населення проти дій влади по здійсненню примусового переселення та брутального порушення їх матеріального становища і статусу переважно на матеріалах Миколаївського, Херсонського та Запорізького обласних державних архівів й вирішити такі дослідницькі завдання: висвітлити в загальних рисах процес переселення та облаштування переселенців у зазначених південних областях; з’ясувати причини їх поганого

³⁸⁵ Данилиха Н.Р. Соціально-побутова адаптація українців із Польщі в УРСР у 1944-1950-х роках (на матеріалах західних областей України) / Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – Львів, 2007. – 204 с.

закріплення на нових місцях поселення та мотивацію масового самовільного виїзду переважно в Західні області; типологізувати стилі та типи поведінки переселенців у тогочасному соціально-політичному конфлікті; навести статистичні дані щодо кількості “зворотників”.

Початково під розселення “евакуйованих” в Україні відводилися південні області – Запорізька, Дніпропетровська, Миколаївська, Херсонська, Одеська та шість західних областей³⁸⁶. Східні області до певного часу взагалі не розглядалися. Підвищена увага керівництва держави до південних областей зумовлювалася економічним потенціалом регіону, наявністю вільного житла і земельного фонду у колишніх моноетнічних поселеннях німців і євреїв.

Перше місце у планах розселення посідала Запорізька область. Сюди повинні були переселити 11367 родин, майже на 2000 більше, ніж в усіх західних областях разом взятих (9554 господарства)³⁸⁷. Її особлива роль у переселенні визначалася існуванням у минулому великої кількості німецьких колоній та численних бажаючих переселитися саме на Запоріжжя. На обліку вільного житлового фонду нараховувалося 13678 будинків, з них 1010 більш менш придатних для проживання, 12668 – потребували ремонту³⁸⁸. Миколаївська область повинна була прийняти 9308 родин, Херсонська – 9278³⁸⁹. За даними, які постійно уточнювалися й корегувалися, фонд вільного житла на Миколаївщині складав 2953 придатних для проживання і 2457 потребуючих ремонту вільних будинків, на Херсонщині їх кількість була значно меншою – 205 придатних і 2388 потребуючих ремонту.

19 жовтня 1944 р. Гуляйпільський район Запорізької області прийняв перший ешелон з українськими родинами з Польщі³⁹⁰. Є підстави вважати, що це був загалом перший відправлений з Польщі ешелон на виконання сумнозвісної угоди. З’ясувати точну дату прибуття перших вагонів з

³⁸⁶ Українська РСР у міжнародних відносинах. Міжнародні договори, конвенції, угоди та інші документи, які складені за участю Української РСР або до яких вона приєдналася (1945-1957). – К., 1959.

³⁸⁷ ЦДГАГОУ, ф. 1. – Оп. 30. – Спр. 366.

³⁸⁸ Там само.

³⁸⁹ Буцко О.В. Украина-Польша: миграционные процессы 40-х годов. – К., 1997. – 149 с.

³⁹⁰ Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи. Матеріали. Спогади. У трьох томах. – Т. 1. 1939-1945 рр. / Упорядн. Ю. Сливка. – Львів, 1996.

“евакуюваними” в інші південні області, попри всі ретельні намагання автора, не вдається. Статистика того часу є дуже суперечливою. Опубліковані джерела республіканських архівів вказують на те, що з 1 по 11 листопада у Запорізьку область перевезли 452 господарства, в інші області УРСР переселилося 995 родин, чисельністю 3605 осіб, з яких у Дніпропетровську область – 60 родин, Миколаївську – 68, Херсонську – 55, Дрогобицьку – 10 і Тернопільську – 350³⁹¹.

Спершу розчулені теплим прийомом повосели мали позитивний настрій. Більшість з них дружньо взялися до роботи, перевиконували щоденні завдання та придивлялися до місцевих порядків. Проте незадовільне облаштування на місцях, розчарування колгоспною формою господарювання, труднощами комунікації та кліматичними умовами стали головними рушійними чинниками самовільного їх руху з Півдня в інші області України.

Найбільш гострим питанням стало забезпечення житлом переселенців. Запевнення представників евакуаційних структур, що на них у південних областях уже чекають будинки виявилися оманливими. Для одночасного прийому такої кількості людей їх не вистачало. Будинки без даху, вікон, дверей та печей були мало придатними для проживання. Звичайно їх легше було відремонтувати, ніж побудувати заново та для ремонту і будівництва бракувало коштів, будматеріалів, транспорту, кваліфікованої робочої сили. Тільки в деяких колгоспах були створені будівельні бригади. Проте тут допускалося багато перегинів. Так, голова колгоспу ім. Сталіна Мелітопольського району Запорізької області Фурманов створив бригаду з переселенців для того, щоб вони виготовили для своїх будинків 14000 цегли, а потім використав її при будівництві колгоспної вівчарні³⁹². Інша бригада збудувала будинки не для переселенців, а для себе³⁹³. Державне будівництво надто затягувалося.

За відсутності житла переселенців поселяли на квартири до місцевих колгоспників. У 1945 р. у Запорізькій області на приватних квартирах

³⁹¹ Там само.

³⁹² ДАЗО, ф.П-102. – Оп.1. – Спр.1168.

³⁹³ ДАЗО, ф.П-102. – Оп.1. – Спр. 1213.

проживало – 979 родин³⁹⁴. Скупченність людей змушених жити по дві сім'ї в невеликих кімнатах викликала взаємне роздратування, сварки. Розгнівані господарі дорікали прибулим: „Якого чорта ви сюди приїхали, самим їсти нема чого”, „Ми без вас обійдемося”, називали „поляками”, „робили їм різні козні, знущалися над ними”, вимагали по 100-200 крб. оплати грошима чи продуктами за квартиру, виганяли на вулицю, мотивуючи, що брали їх тимчасово³⁹⁵. Залежність у всьому від господарів садиби надзвичайно пригнічувала переселених.

Багато з них зовсім не мали житла. Наприклад, у колгоспі “Ленінський шлях” Чернігівського району 47 сімей розмістилися – „у руїнах” під відкритим небом. Такі випадки були непоодинокі. Переселенці змушені були рити землянки, поселятися в сараях, телятниках, конюшнях і підвалах. У колгоспі „Ленінський шлях” три сім'ї розмістилися разом з майном у підвалі (25 м²) без дверей. Там же Денисюк Є.І. народила дитину. Перевіряючі відзначали у звітах жахливе становище переселенців колгоспу імені Енгельса: „15 сімей (із 41) не мають житла, живуть виключно у важких умовах – 10 сімей живуть у коморі без вікон і дверей, сплять по 4 чоловіка на одному ліжку. Кілька родин живуть в коридорі клубу. Велика скупченність, на площі 24 м² розмістилися 6 сімей (30 осіб). Багато переселенців хворіють. Люди не роздягаються і не миються. Бані не має”. Переселенці, як могли, підтримували один одного, навіть ночували по черзі на вулиці.

Звичним явищем стали захворювання, пов'язані з переохолодженням та брудом. Акліматизація викликала кровотечі, алергію, загострення хронічних хвороб. У одному з колгоспів через вживання соленої води за відсутності артезіанського колодязя у переселенців розпухли обличчя й тіло.

Багато з переселених не могли отримати житло у зв'язку з втратою документів про залишені в Польщі будівлі. Уточнення займало багато часу. Господарі змушені були купували будинки за свої кошти, але розрахунки з

³⁹⁴ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДГАГОУ), ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 916.

³⁹⁵ ДАЗО, ф.П-102. – Оп.1. – Спр. 1213.

ними не були здійснені. Деякі не хотіли чекати, будувалася без допомоги колгоспів і районних організацій у вільний від роботи час. Не додавало впевненості у майбутньому і зволікання керівників колгоспів з оформленням документів на право власності на будинки.

Важким випробуванням для них став перехід від індивідуальної форми господарювання до колективної. Частина майна за існуючими правилами вступу до колгоспу переходила у спільну власність. Тільки, на Миколаївщину переселенці привезли з собою 1827 коней, 3715 голів великої рогатої худоби, 1531 одиницю овець і кіз та 1428 свиней³⁹⁶, а також вулики, обладнання для обробітку ґрунту, сіялки, збиральні машини, молотілки, підводи та інший сільгоспінвентар. Зважитися віддати майже весь свій “живий і мертвий” інвентар було не просто. Усуспільнення власності здійснювалося з великими порушеннями. Керівники колгоспів не поспішали заповнювати акти передачі, “розраховували, що переселенці так чи інакше втечуть, а коні, підводи й інше залишаться у колгоспі”. Дізнавшись про це переселені відмовлялися віддавати своє майно і займали позицію очікування. Деякі погоджувалася здати худобу до колгоспу тимчасово, але повернути її назад було дуже проблематично. Архівні документи вміщують чимало інформації про те, що худобу переселенців у колгоспах не жаліли, перенапружували роботою, били, погано годували. Фіксувалися випадки гинення коней³⁹⁷.

Проблематичним залишалося й питання відведення земельних ділянок. Щоб отримати від переселених згоду на вступ до колгоспу і виконати відпущений зверху план прийому, керівники господарств виділяли присадибні земельні ділянки в обмін на заяву. Селяни всіляко опиралися таким прагненням представників влади. Наприклад, переселенець Пащук на вимогу голови колгоспу “Шлях світової революції” Сиваського району (сучасний Новотроїцький) Херсонської області подати заяву на вступ “інакше не буде ні хати, ні городу” рішуче відповів йому: “Поки не буде хати і городу, заяви до

³⁹⁶ Депортації. Західні землі України кінця 30-х - початку 50-х рр.: Документи. Матеріали. Спогади. У трьох томах. - Т.2. 1946-1947. / Упорядн. Ю. Сливка. - Львів, 1998.С.65.

³⁹⁷ ДАМО, ф. Р-992. - Оп. 2. - Спр. 394 .

колгоспу не подам”³⁹⁸. Незвиклим до колективного господарювання селянам не зрозуміло було, чому вони мали право тільки на присадибну ділянку і то за умови вступу до колгоспу. За насмішку сприймали надані їм далеко від села городи на солонцях, де нічого не росло. Багато з них чемно прохали зрозуміти їх, запевняли, що “будуть працювати, як скажуть, у разі виділення їм хоч би п'яти гектарів землі”. Інакше вони не уявляли свого майбутнього життя, та й порівнювати їм було з чим. Однак для колективізованого Півдня ці норми були нереальними.

Непоступливість переселенців дратувала голів колгоспів. Вони ображали їх, знущалися фізично, насміхалися над почуттями віруючих, погрожували заслати на Донбас, брутально висловлювалися: “Ти, мабуть, поміщик, ти куркуль, ти глитай справжній”, “Коли нас розкуркулювали, то в Сибір відправляли”, називали їх “фашистами”, “бандитами”, “польськими бандитами”, заявляли свої претензії на те, що більше зробили для радянської влади, несамовито викрикуючи: “Советская власть - мы! Мы победили!!!”. Переселенці як могли захищали свою честь і гідність, відповідали, що “там вони рятували партизан, і багато з них пішло в Червону армію”, що “втікли від бандитів, а тут нас вважають за недобрих людей”. Нерідко кричали з розпачу: “Стріляйте в нас! Нам усе одно! Нас убивали там, а ви тут”, “Ми звідси вийдемо, хай нас арештують у дорозі, ми і так вже тут арештовані, над нами знущаються...”. Ці приклади значною мірою пояснюють причини самовільного виїзду в західні області примусово переселених українців з Польщі на Південь України.

Хоча голови колгоспів несли персональну відповідальність за влаштування переселенців (знімалися з посади, виключалися з партії, засуджувалися), але не боялися зловживати владою на місцях. Наведемо найбільш характерні факти хуліганської поведінки голів колгоспів із звітів чиновників райвиконкомів: “... відібрав у переселенця Кравчука 3 свині, 7 овечок і 4 кролика”, “відібрав одну з двох корів у переселенця Давидюка та побив його дружину за те, що вона не

³⁹⁸ Державний архів Херсонської області (далі - ДАХО). - Ф.Р. 1979. - Оп. 1. - Спр. 242.

віддавала корову”; “... вдарив граблями по голові переселенця, який зупинив роботу комбайна на 15 хвилин, щоб пообідати”, “... побив ногами жінку переселенця і подав на неї в суд за те, що не віддавала свого коня, якого чоловік взяв у колгоспі, щоб привезти паливо та врожай з городу”, “... будучи у нетверезому стані застосував фізичну силу і забрав у двох переселенців сіно куплене ними у лісника, 2 коней і транспорт”³⁹⁹.

Свавілля щодо переселених з боку наділених владою було досить поширеним явищем. Так, голова колгоспу “Ленінський шлях” відібрав для покриття власного будинку 600 штук черепиці у переселенця Гайди зібраної ним на згарищі. Не краще проявило себе і правління колгоспу ім. Сталіна, яке “позичило” у 8 приїжджих українських родин 2919 крб. і 1231 кг зерна та не повернуло борг. Упереджене та зухвале ставлення до переселенців місцевого керівництва і колгоспників не дозволяло їм відчувати себе господарями-колгоспниками. При тому, усі відмічали надзвичайну їх працьовитість. “Влітку 1945 р. переселенці працювали настільки чесно, що по суті витягнули сільради зі збиранням хліба і молотьбою”, “Врожай 1945 року практично зібрали не місцеві колгоспники, а переселенці, які прибули”, - зазначали у звітах облвиконкому голова Мелітопольського райвиконкому і голова колгоспу ім. Ворошилова Запорізької області.

Восени, після отримання мізерної кількості зерна за відпрацьовані трудовні, активність переселенців різко погіршилася. Прибулі все більше схилилися до думки, що "потрібно тікати з колгоспу, щоб не здохнути", заявляли про те, що “... їх обдурили, вони не думали, що так буде”⁴⁰⁰.

Примусове залучення селян-переселенців до колгоспів та безоплатна експлуатація викликали своєрідний індивідуальний та колективний соціальний протест населення, що оформився у вигляді масового самовільного переїзду. Реакція переселенців на дії влади з примусового переселення, порушення їх матеріального становища та нав’язування принизливого у суспільній свідомості

³⁹⁹ ДАМО, ф. Р-992. - Оп. 4. - Спр.1.

⁴⁰⁰ ДАМО, Державний архів Миколаївської області (далі - ДАМО), ф. П-10. - Оп.1.- Спр. 276.

статусу “переселенця” проявилася як у пасивному так і в активному стилях супротиву.

Початком пасивного супротиву переселенців слід вважати численні звернення громадян за дозволом на виїзд: “У Луцьк до сестри”, “До своїх у Волинську область”, ”На Західну Україну (Луцьк, Ржище, Горохів) у місцевості найбільш схожі з місцями колишнього проживання ...”, “Якщо не до Польщі, то хоча б до Львівської області”, “До Рівно” або “До західних областей Білорусії”, - писали переселенці у заявах⁴⁰¹. Станом на 21 серпня 1945 р на Миколаївщині подали заяви на переселення в Західні області 885 сімей із 3192 переселених з Польщі⁴⁰². Своє бажання вдруге переселитися вони мотивували відсутністю вільних присадибних ділянок, доброї питної води, недостатньою кількістю криниць (пили воду з ставків), шлунковими розладами, хворобами через незвичність до сухого клімату у районах близьких до Сиваша, малярією, низькими врожаями картоплі, відсутністю засобів до існування, розлученням сімей під час термінового переселення, поверненням родичів з Німеччини і бажанням жити разом із своєю ріднею, відїздом на навчання тощо.

Повільність місцевої влади у наданні допомоги та виплати компенсації колгоспникам-переселенцям за залишене у Польщі майно поглиблювала їх невпевненість у баченні своїх майбутніх життєвих перспектив у південних колгоспах. Вони почали припиняти роботу, захоплювати здану худобу, продавати майно і групами виїжджати з місць розселення. Наприклад, 25 червня 1945 р. втекли вночі 17 сімей переселенців с. Ландау. У жовтні т. р. жінки-переселенки колгоспу “Широкий степ” озброївшись вилами і топорами намагалися учинити силовий опір місцевим колгоспникам, які не давали їм забрати корів з колгоспного двору. Відчайдушну поведінку “зворотників” пояснила мешканка колгоспу ім. Тельмана: “При переселені на Україну нам обіцяли дати будинки повністю придатні для проживання, а вийшло навпаки, треба будуватися, а лісу немає. У побуті також важко, мануфактури немає,

⁴⁰¹ ДАМО, ф. Р-992. - Оп. 2. - Спр. 389.

⁴⁰² ДАМО, ф. Р-992. - Оп. 2. - Спр. 441.

хліба у колгоспі немає. Ми городи копаємо, а наші коні вже стали колгоспними. У нас виникає недовіра до радянських законів, тому ми прагнемо у Західні області, де дають землю і будинки”⁴⁰³.

Щоб повернути назад тих, що виїхали самовільно, затримати і закріпити на місцях, уряд заборонив видачу документів сім'ям українців, евакуйованих з Польщі, і переїзд їх у західні області УРСР⁴⁰⁴.

Українці, примусово переселені протягом 1944-1946 рр. з Польщі, у кількісному відношенні не склали суттєвого доповнення до чисельності населення Південних областей України. Так, з 4634 сімей, що прибули на Херсонщину з Польщі у 1944 - 1946 рр., на 15 вересня 1946 р. в області залишилося 1025 сімей (3920 чол.), а в лютому 1948 р. тільки 321 сім'я. На Миколаївщині з 4024 прибулих сімей, у жовтні 1946 р. нараховувалося всього 759⁴⁰⁵. Через 3 роки тут проживало 377 сімей (1265 осіб)⁴⁰⁶. На Запоріжжя до 1 жовтня 1946 р. прибуло 8574 сім'ї, вибуло 5711, з них самовільно 5528, з дозволу тільки 183⁴⁰⁷. Отже, жодна з розглянутих областей Півдня України не виконала постанови “Про господарське влаштування переселенців з Польщі”. Масовий повторний самовільний рух з Півдня на Захід України переселених з Польщі українців у 1944-1946 рр. підтверджує думку Тамари Гонтар про те, що: “ У переселенських процесах панувало безладдя, яке химерно поєднувалося з жорсткими розпорядженнями і заборонами”⁴⁰⁸.

Порушені питання - лише невелика частина багатопланової теми. Не викликає сумніву, що в майбутньому ця наукова проблема буде розв'язана. В Україні з'являться книги, які широко й всебічно висвітлять історію повоєнного періоду з усіма його здобутками та трагічними помилками.

⁴⁰³ ДАЗО, ф.П-102. - Оп.1. - Спр. 1213.

⁴⁰⁴ ДАХО, ф.Р-1979. - Оп. 3. - Спр. 234.

⁴⁰⁵ ДАМО, ф. Р-992. - Оп. 2. - Спр. 448.

⁴⁰⁶ ДАМО, ф. Р-992. - Оп. 4. - Спр.13.

⁴⁰⁷ ДАЗО, ф.П-102. - Оп. 2. - Спр. 244.

⁴⁰⁸ Гонтар Т. Подвійне переселення українців та його вплив на самоусвідомлення переселенських процесів з Польщі до УРСР у 1944-1946 рр. // Polska-Niemcy-Ukraina / pod. red. W. Bonusiaka. - Rzeszyw, 1999.

3.2. Господарсько-побутове влаштування переселенців у південно-східних, західних, окремих північних і центральних областях України

Аналізуючи сучасну вітчизняну літературу з теми, відзначаючи кількість наукових робіт і здобутки науковців у її висвітленні, варто зауважити, що повно дослідженою вона видається лише на перший погляд. Проте переважно це стосується одного регіону – Західної України. До найзмістовніших досліджень слід віднести роботи І. Козловського, В. Сергійчука, С. Макарчука. Названі автори узагальнили та ввели в науковий обіг великий обсяг фактичного матеріалу. Значний науковий інтерес являє тритомна документальна серія книг “Депортації: Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х років: Документи, матеріали, спогади” (Львів, 1996-2002). Серед праць значно ширшого регіонального представлення теми вигідно вирізняється монографія О. Буцько, яка привернула увагу та ґрунтовно висвітлила питання щодо планів розселення, кількості евакуйованих в області України, умови їх життя та праці. Публікації Є. Сінкевича та Г. Покачалової, Р. Кабачія, І. Кучера, В. Дорошенко, С.Макарчука та Л. Ташлай, Т. Пронь, що з’явилися у фахових виданнях останнім часом, свідчать про те, що відтепер історія переселення українців з Польщі потрапила в поле зору й фахівців південних наукових осередків. Тим більше, що в держархівах усіх південних областей міститься багато цінної інформації, яка може пролити світло на зазначений процес.

Отже, цілком очевидно, що тема, яка розглядається, є актуальною проблемою історичної науки. Її вирішення потребує об’єднання колективних зусиль науковців усіх регіонів України.

Перш ніж детально розкрити вказану тему, зазначимо, що в сучасній вітчизняній та польській історіографії⁴⁰⁹ сформувалася думка про те, що вирішальним чинником у зміні та встановленні нового кордону між Україною та Польщею був не етнографічний критерій, а воля радянських властей на чолі зі Сталінім. Говорячи сучасною мовою, дана угода була не чимось іншим, як двостороннім комерційно-політичним проектом. Обмінявши споконвічні

⁴⁰⁹ Южная правда. – 2004. – 17 июня.

українські, багаті на нафту землі (129 свердловин на момент передачі території) на вугільні, Сталін переймався не долею сотень тисяч українців, а економічними інтересами сусідньої держави та власними політичними цілями: отримати вигідну стратегічну позицію щодо Польщі, Угорщини та Чехословаччини з метою включення їх в орбіту впливу СРСР, а також якомога швидше покласти край ненависному обом сторонам національно-визвольному руху українського населення, його високій національній свідомості, – вважають І.С.Козловський, який досконало дослідив історію встановлення українсько-польського кордону⁴¹⁰, та О.В. Буцько, яка звернула увагу на цілі польської сторони⁴¹¹. Думка сотень тисяч мешканців цих земель, звісно, нікого не цікавила.

За наміченим верхівкою сценарієм обмін населенням (1,5 млн. осіб з обох сторін!) мав бути проведений у надзвичайно стислі строки – з 15 жовтня 1944 р. до 1 лютого 1945 року⁴¹². Щоб приховати від мешканців вивільнених територій і світової спільноти справжні наміри, обидві сторони надали спецакції офіційну назву “евакуація”. Щоправда передбачаючи масовий супротив населення, вони запевняли українців та поляків, що будуть дотримувати принципу добровільності: “примус не може бути ні прямо, ні посередньо”⁴¹³. Ті, хто погоджувалися евакуюватися, мали право вибору місця поселення. Для цього достатньо було зробити усну чи подати письмову заяву і отримати відповідне посвідчення або евакуаційний лист з точним зазначенням області вселення⁴¹⁴. Ці папери ставали підставою для оформлення нових документів по прибуттю на

⁴¹⁰ Козловський І.С. Встановлення українсько-польського кордону / Наук. ред. В.В. Трохимович. – Львів: Каменяр, 1998. – 222 с.; Сергійчук В. Депортація поляків з України. Невідомі документи про насильницьке переселення більшовицькою владою польського населення з УРСР в Польщу в 1944-1946 роках. – К., 1999. – 170 с.; Дрозд Р. Депортація українців Польщі в Радянську Україну в 1944-1946 рр. // Південний архів: Збірник наукових праць. Історичні науки. – Випуск 16. – Херсон: Видавництво ХДУ, 2004. – С. 287-291.

⁴¹¹ Див. докладно: Козловський І.С. Вказ. праця. – С. 107-109, 182-189.

⁴¹² Буцько О.В. Україна-Польща: миграционные процессы 40-х годов. – К.: Институт истории Украины НАН Украины, 1997. – С. 92-93.

⁴¹³ Див.: Угода між Урядом Української Радянської Соціалістичної Республіки і Польським Комітетом Національного Визволення про евакуацію українського населення з території Польщі і польських громадян з території УРСР // Українська РСР у міжнародних відносинах, міжнародні договори, конвенції, угоди та інші документи, які складені за участю Української РСР або до яких вона приєдналася (1945-1957). – К.: Академія Наук Української РСР, 1959. – С. 193-199.

⁴¹⁴ Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр.: Документи. Матеріали. Спогади. У трьох томах. – Львів, 1998. – Т.2. 1946-1947. – С.165.

місця – тимчасового посвідчення особистості та паспорта⁴¹⁵. Однак у дійсності виявилось, що “добровільність” була вельми умовною рисою переселення. Початково переселенці не проявляли особливого опору, їх не лякала перспектива вступати до колгоспів, оскільки вірили запевненням працівників евакуаційних структур у заможне життя всіх колгоспників, які старанно працюють. Вони погоджувалися на переїзд і передачу частини свого майна у спільну власність. Принцип добровільності також передбачав надання переселюваним ряду пільг та послуг. Обидві сторони Угоди брали на себе зобов’язання видати переселенцям, що прибували до їх країн, грошову позику на суму 5000 радянських карбованців на господарство або еквівалентну суму в польських злотих та звільнити їх від заборгованості з натуральних поставок і податків⁴¹⁶. Полишені переселенцями посіви, угіддя, земля, житлові й господарські будівлі та здана на потреби армії худоба й сільськогосподарська продукція – зернові та масляничні культури, овочі, фураж підлягали опису і внесенню в необхідні для евакуації документи, за якими після прибуття на місце вони мали отримати грошову компенсацію, або вказану у квитанції товарну продукцію⁴¹⁷. Всім евакуйованим з Польщі українцям дозволялося мати при собі до 1000 крб. грошей, перевозити сільськогосподарський реманент, побутові речі, продукти харчування (крім картоплі, оскільки у багатьох районах вона була заражена раком)⁴¹⁸, худобу (коней, корів, свиней, овець), домашню птицю та багато інших предметів домашнього вжитку загальною вагою до 2 тонн на одну родину⁴¹⁹. Показово, що попри воєнне лихоліття та на відміну від інших регіонів України майже кожна родина переселенців мала у своєму статку все перераховане.

Спочатку вивезених з Польщі українців планували розмішувати в південних і західних областях України – Тернопільській, Дніпропетровській,

⁴¹⁵ Державний архів Миколаївської області (далі – ДАМО). – Ф.Р. 992. – Оп. 2. – Т. 2. – Спр. 377. – Арк. 13, 60.

⁴¹⁶ Там само. – Арк. 5-6.

⁴¹⁷ Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. ... Т.2. – С. 165.

⁴¹⁸ Там само. – С. 288; ДАМО. – Ф.Р. 992. – Оп. 2. – Спр. 154. – Арк. 30.

⁴¹⁹ ДАМО. – Ф.Р. 992. – Оп. 2. – Спр. 710. – Арк. 4-8.

Запорізькій, Миколаївській і Херсонській⁴²⁰. Східні області до певного часу взагалі не розглядалися. За попередніми плановими розрахунками Миколаївська область повинна була прийняти 9308 сімей, Херсонська – 9278, поступаючись по кількості прийому лише Запорізькій області та випереджаючи Дніпропетровську й Одеську і значно перевищуючи кількість тих, що планували розмістити – 9554 господарства у 6 західних областях [240].

Підвищена увага керівництва держави до південних областей зумовлювалася наявністю вільного житла та господарським потенціалом регіону. За розпорядженням уряду й Управління в справах евакуації та розселення українські сім'ї, що прибували з Польщі, місцеві органи управління повинні були розселяти, використовуючи в першу чергу будинки, господарські будівлі та земельний фонд депортованих раніше німців і татар [241]. З цією метою терміново збиралася інформація про наявність придатного для проживання та потребуючого ремонту житла, а також про можливість використання будинків колгоспників шляхом підселення на квартири. За даними облвиконкомів житла для прийому такої кількості переселюваних не вистачало: на Миколаївщині нараховувалося 2953 придатних для житла і 2457 потребуючих ремонту вільних будинків, на Херсонщині їх кількість була ще менша – 205 придатних і 2388 потребуючих ремонту [242]. Варто зазначити, що дані про стан житлового фонду не завжди відповідали дійсності, постійно уточнювалися і корегувалися [243]. Слід враховувати й ту обставину, що територія могла заселятися тільки після розмінування. На 1 травня 1945 року була розмінована значна частина території Миколаївщини – 7535 квадратних кілометрів [244]. Тобто, заселення відбувалося паралельно з розмінуванням.

Обов'язковою умовою при плануванні кількості сімей, що направлялися на поселення в ту чи іншу область або район, була також наявність вільної площі землі, призначеної для присадибних ділянок. 16 жовтня 1944 року Миколаївський обласний земельний відділ повідомив Наркомун України, що в 50 колгоспах колишнього німецького населення можна розмістити 4000 сімей,

⁴²⁰ Винниченко І.І. Україна 1920-1980-х: депортації, заслання, виселення. – К.: Вид-во “Рада”, 1994. – С. 64.

оскільки тут є вільна земля загальною площею 97286 га, у тому числі орної 77774 га, а також 4000 будівель, які можна використовувати⁴²¹. Звичайно, житловий фонд тільки віддалено був схожий на придатний. Однак незважаючи на те, що в західних областях за тими ж даними було більше вільних будинків – 78563⁴²² і кращі можливості лісового краю для будівництва і ремонту, сюди спочатку направляли менше переселенців. Це пояснюється щонайменше двома чинниками: О. Буцько зауважує, що польські сім'ї також опиралися переселенню і повільно звільняли свої будинки в західних областях⁴²³; евакуаційні структури намагалися в такий спосіб зупинити зворотний рух переселенців у Польщу, поселити їх якомога далі від прикордонних районів та запобігти зосередженню великої кількості незадоволених.

Евакуація українців з Польщі розпочалася в жовтні 1944 р. Перші 50 сімей прибули до Херсонської області з лемківських районів у кінці жовтня. Їх доприселили в 21 колгосп Каланчакського району⁴²⁴. До кінця року до області прибуло близько 2,5 тисяч сімей. Переселення здійснювалося в надзвичайно складній і напруженій обстановці. Дуже швидко з'ясувалося, що завершити його у відведені строки буде неможливо. Із запланованих 2000 сімей, що мали прибути ще в листопаді, до Миколаївської області станом на 15 січня 1945 р. прибула 1051 сім'я⁴²⁵. Розвіяння завищених сподівань першої хвилі переселенців, спроби зворотного руху породжували хаос та порушували плани миттєвого переселення. Кількість бажаючих переселитися на південь явно не відповідала попереднім розрахункам. До Миколаївської області погодилася переїхати тільки 4601 сім'я, чисельністю 16405 осіб, до Херсонської 5090, 19370 осіб⁴²⁶.

Організованому проведенню евакуації перешкоджали нестача транспорту, невідповідність вагонів для перевезення людей у холодну пору року (розбиті,

⁴²¹ Там само. – Ф.Р. 992. – Оп. 2. – Спр. 233. – Арк. 74.

⁴²² Там само. – Ф.Р. 992. – Оп. 2. – Спр. 152. – Арк. 39.

⁴²³ Буцько О.В. Вказ. праця. – С. 94.

⁴²⁴ Там само.

⁴²⁵ Державний архів Херсонської області (далі – ДАХО). – Ф.Р. 1979. – Оп. 1. – Спр. 270. – Арк. 35-36.

⁴²⁶ ДАМО. – Ф.Р. 992. – Оп. 2. – Спр. 152. – Арк. 41; Там само. – Спр. 58. – Арк. 19.

без опалення), пасивна участь, а то й штучне затримування польськими властями українців, які вимагали від них погашення заборгованості, жорстокі дії польських та українських шовіністично-націоналістичних угруповань, небажання населення покидати рідний край та свої домівки й поринати у вир повної невизначеності. О.Рафальський та В.Сергійчук наголошують, що це були серйозні і трагічні випробування для обох народів, пов'язані з великими людськими, моральними й матеріальними втратами⁴²⁷.

Кілька разів представники урядів обох сторін сідали за стіл переговорів, переносили термін реалізації Угоди та намічали додаткові заходи щодо організаційної, виконавсько-силової, агітаційної, перевізної та охоронної роботи⁴²⁸. У міру розкручування процесу евакуації кількість українців, що прибували з Польщі у південні області, збільшувалася. Майже щоденно на вузлові станції Миколаївщини і Херсонщини прибували відправлені зі збірних пунктів – Люблін, Холм, Замостє, Парчев, Звезинець, Бугволонськ, Хостов, Владоволинськ, Красностав, Наргис, Жедин, Жешув, Черемуха, Угнав, Іваничі та навіть Варшави⁴²⁹ товарні вагони до краю наповнені людьми (по 2-4 сім'ї), худобою, продуктами харчування, побутовими речами, фуражем та сільгоспінвентарем. Серед прибулих було чимало сімей, які в процесі переїзду зазнали бандитських пограбувань і потребували допомоги. Рух евакуйованих знаходився під пильним наглядом відповідних органів. Інформація про їх прибуття та влаштування регулярно передавалася облвиконкомаами до Києва. Для прикладу наведемо одну з численних телеграм, відправлених Миколаївським облвиконкомом 6 січня 1945 року в Управління евакуації Раднаркому УРСР: “Прибыло украинцев Холм – вагонов 10 семей 25 человек 122 лошадей 5 коров 24 птиц 50 направлено в Баштанский район тчк из

⁴²⁷ Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. ... Т.2. – С. 69.

⁴²⁸ Рафальський О.О. Національні меншини України у XX столітті; Історіографічний нарис. – К.: Полнос, 2000. – С. 238-239; Сергійчук В. Вказ. праця. – С. 124.

⁴²⁹ Макаруч С.А. Переселення поляків із західних областей України в Польщу у 1944-1946 рр. // Укр. іст. журн., 2003. – №3. – С. 104.

Замостье вагонов 6 семей 17 человек 54 коров 9 свиной 2 в Новоодесский район”⁴³⁰.

Небувало кількість переселенців було доставлено сюди 10 січня. Тільки протягом одного дня прибуло 573 вагони, в яких разом з худобою і сільгоспінвентарем розмістилося 889 сімей (3189 чол.)⁴³¹. Динаміку темпів переселенського руху українців з Польщі на Миколаївщину в 1945-1946 рр. відображено в таблиці 1.

Таблиця 5

«Евакуація» українців з Польщі у Миколаївську область (1945-1946 рр.)*

Станом на:	Прибуло	
	господарств	в них чоловік
15.01.1945	1051	невідомо
30.01.1945	1327	4444
6.02.1945	1715	5642
15.02.1945	1842	6048
28.04.1945	2156	7091
5.03.1945	2167	7128
26.03.1945	2369	7885
31.05.1945	3299	10725
1.01.1946	3772	12472
12.01.1946	4046	12765
1.02.1946	невідомо	18444
1.04.1946	невідомо	19478

⁴³⁰ ДАМО. – Ф.Р. 992. – Оп. 2. – Спр. 155. – Арк. 253.

⁴³¹ Там само. – Ф.Р. 992. – Оп. 2. – Спр. 233. – Арк. 6.

* **Складено за:** ДАМО, ф.Р. 992, оп. 2, спр. 233, арк. 21, 27, 35, 52, 58, 82, 165; Там само, спр. 448, арк 1, 50.

Як видно з таблиці, переселенський рух українців з Польщі на Миколаївщину набрав стрімкого темпу весною 1945 р. Не важко підрахувати, що з березня по липень сюди прибуло 1750 сімей (43,5% від загальної кількості переселених у 1944-1946 рр.) Активізації переселенського руху тієї пори на Південь посприяло кілька факторів: у березні-квітні 1945 р. по Надсянню та Лемківщині прокотилася хвиля масових пограбувань українського населення⁴³²; основна маса селян змирилася з неминучістю переселення, втомилася чинити опір жорстоким діям польського антирадянського підпілля та поспішила влаштуватися на нових місцях до початку весняних робіт; у західних областях житлові помешкання звільнялися не так швидко. Крім того, починаючи з літа 1945 р., за попередньою змовою влада обох сторін ужорсточила тиск на населення із застосуванням усіх форм насильницького переселення⁴³³. Відтоді ключовим фактором у прийнятті українцями рішення про переселення став біологічний страх та здоровий глузд невідворотності процесу. Як зазначає І.Бурковський, це було вимушене рішення населення, наляканого політикою та діями урядів обох сторін та терористичних угруповань⁴³⁴.

За офіційними даними вважається, що на Миколаївщину в ході українсько-польського трансферу 1944-1946 років усього було переселено 4024 сім'ї, чисельністю 14612 чоловік, що становило 3,02% від загальної кількості усіх депортованих в Україну⁴³⁵. Проте в документах облвиконкому зазначені інші дані, наприклад, 4139 сімей (13112 чол.) або 4175 (14986 чол.) на січень 1946 р.⁴³⁶. Ймовірно, це загальна кількість направлених, але частина з них не змогла дістатися до місць призначення через дорожні негаразди. Відомо, що

⁴³² Там само. – Арк. 11.

⁴³³ Горун Д. Вказ. праця. – С. 28.

⁴³⁴ Міграційні процеси в сучасному світі: світовий регіональний та національний виміри: (Понятійний апарат, концептуальні підходи, теорія та практика). Енциклопедія / Упоряд. Ю.І. Римаренко; За ред. Ю. Римаренка. – К.: Довіра, 1998. – С. 667.

⁴³⁵ Бурковський І. Національні процеси в СРСР після сталінської епохи // Розбудова держави, 1997. – №5. – С. 9.

⁴³⁶ Буцко О.В. Вказ. праця. – С. 95.

була висока смертність, випадки помилкового направлення вагонів до Одеської, Кіровоградської та Запорізької областей тощо⁴³⁷.

Незважаючи на гірше становище житлового фонду на Херсонщині, слід зазначити, що тут переселенський рух українців з Польщі був навіть інтенсивнішим, ніж у сусідній області. Якщо у квітні 1945 р. сюди вже прибуло 3416 сімей, то в липні кількість переселених сімей досягла 4489⁴³⁸. Усього до області протягом 1944-1946 рр. було переселено 4634 сім'ї, чисельністю 16982 чол. (3,82% від загальної кількості переселених в Україну)⁴³⁹. Існують деякі статистичні суперечності, які, однак, суттєво не змінюють загальної картини переселення. Так, можливо помилково, у звіті Херсонського облвиконкому від 15 вересня 1946 р. вказувалось, що сюди прибуло 4643 сім'ї⁴⁴⁰. Зведені статистичні дані, які надруковано в одному із збірників документів на основі архівних джерел ЦДАГОУ⁴⁴¹, як і ті дані, що стосуються Миколаївщини, також мають певні розходження з узагальнюючими, наведеними О. Буцько: 4670 сімей (16392 чол.); 4829 сімей (17908 чол.)⁴⁴². Об'єктивно обумовлена різниця в даних не заважає визначити загальну кількість переселених до регіону та дозволяє стверджувати, що масове переселення з Польщі в південні області України досягло піку саме в березні-липні 1945 р. У наступні місяці (серпень 1945-вересень 1946 рр.) переселенські потоки на Південь значно скоротилися, незважаючи на ужорсточення методів примусового виселення, фактично вигнання зі своїх споконвічних прадідівських земель українців. Так розцінюється очевидцями далека від добровільності акція =⁴⁴³. До сьогоднішнього дня їх пам'ять зберігає сумні спогади.

Весною 1946 р. примусове виселення з Польщі остаточно заступило "добровільне переселення". Склалися списки тих, хто повинен був переселитися в обов'язковому порядку. Для прискорення процесу, за

⁴³⁷ Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. ... Т.2. – С. 15, 71.

⁴³⁸ Там само.

⁴³⁹ ДАХО. – Ф.Р. 1979. – Оп. 1. – Спр. 277. – Арк. 22.

⁴⁴⁰ Буцько О.В. Вказ. праця. – С. 95.

⁴⁴¹ ДАХО. – Ф.Р. 1979. – Оп. 1. – Спр. 207. – Арк. 17.

⁴⁴² Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. ... Т.3. Спогади. – С. 15, 71.

⁴⁴³ Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. ... Т.2. – 380 с.

узгодженням з урядом СРСР, польська сторона долучила до виселення війська. Жорстоке примусове виселення досягло свого апогею. Залежно від ситуації на підготовку до виїзду відводилося від 48 до 2 годин. Взяти з собою дозволяли лише 25 кг вантажу. “Ми дуже не хотіли їхати. Польські війська били вікна, гнали нас звідусіль, щоб перебиралися в Україну. Мій брат не захотів їхати і втік у ліс, але його згодом впіймали і відправили, як і нас, на Західну Україну. На той час там скупчилося багато переселенців. Нас перекидали з місця на місце. А потім запропонували їхати на Миколаївщину. Коли ми приїхали і побачили голий степ, то геть поникли...”, – згадує Ганна Степанівна Мацько, колишня жителька Сяницького повіту, Жещувського воєводства, яка нині проживає у с.Ульянівка Миколаївського району Миколаївської області⁴⁴⁴. Попереду їх чекали довгі роки поневірян та приниження.

Зруйнувавши усталений ритм життя, держава в тих умовах не в змозі була відновити його на нових місцях. Проте це мало кого турбувало. Зазвичай прибуле українське населення складало односельці, які прохали керівництво поселяти їх компактною групою. На жаль, така можливість була лише в тих, хто розміщувався в колишніх німецьких колоніях. У Миколаївській області на базі 50 колоній було організовано 14 нових колгоспів з переселенців у Веселинівському, Широколанівському і Баштанському районах⁴⁴⁵. Частина евакуйованих розселили в колишніх німецьких колоніях разом з сім'ями місцевих колгоспників. У 20 колгоспах Тілігуло-Березанського, Вознесенського та Снігурівського районів переселенці складало 50 і більше відсотків населення⁴⁴⁶. Необхідність у робочій силі була величезною. При переважанні ручної праці в сільському господарстві для польових робіт 1945 р. додатково лише для тресту радгоспів потрібно було 3000 чоловік, тресту приміських радгоспів 740 чоловік⁴⁴⁷. Отже, трудові зусилля прибулих були спрямовані на

⁴⁴⁴ Матеріали народознавчого опитування записані автором в серпні 2003 р. у с. Ульянівка Миколаївського району, Миколаївської області зі слів Мацько Ганни Степанівни (1921 р.н.).

⁴⁴⁵ Пінчук А. Більше уваги влаштуванню переселенців // Південна правда. – 1946. – 11 серпня.

⁴⁴⁶ Там само.

⁴⁴⁷ ДАМО. – Ф.Р. 992. - Оп. 2. – Спр. 233. – Арк. 47.

підйом сільського господарства, що відповідало державним потребам та звичному для селян заняттю. Тільки 54 сім'ї працювали на підприємства і в установах Миколаївщини.

Для одночасного прийому великої кількості переселюваних катастрофічно не вистачало житла, будівельного матеріалу та спеціалістів-будівельників. Прибулі українські сім'ї почали доприселяти в існуючих колгоспах за рахунок ущільнення житлової площі колгоспників, або надаючи їм вільні, напівзруйновані будинки та господарські будівлі колишніх німецьких колоністів⁴⁴⁸. Поселяли лемків у будинки без дахів, вікон, дверей та печей, але їх легше було відремонтувати, ніж побудувати заново. Типовою для ряду сіл регіону є історія села Степове на Миколаївщині (у минулому німецька колонія Карлструє). Після незаконного виселення її мешканців життя в населеному пункті завмерло. Опустіли вулиці, розмилися дощем дороги, розвалювалися господарські та житлові приміщення. Нікому було працювати в колгоспах ім. Кагановича та ім. 15 арtpолку. Неодноразові спроби місцевої влади штучно оживити його не давали відчутних результатів. Не принесло успіху й перше перейменування села в жовтні 1944 р. на Веселу Долину. У 1945 р. йому дали більш реальну назву – Степове. До всіх інстанцій посипалися прохання направити сюди будь-яких переселенців. Так приїхали в село у березні 1945 р. сім'ї Ксенців, Макарчуків та інших з Польщі; Каленик, Шаповалових, Тимофієвих з Румунії⁴⁴⁹.

Мало чим відрізнялося від цього й становище «польських» українців на Херсонщині. На січень 1945 р. переселенцям, що прибули з поселень Вершин, Потуржин, Харинщев, Берест Люблінської області та Замостє, Суховольє, Холмської було виділено всього 412 приміщень у Великоолександрівському районі, 117 у Калінінському, 1 у Горностаївському та 27 у Лепетиському⁴⁵⁰. Однак надзвичайна скупченість людей викликала ускладнення відносин між

⁴⁴⁸ Там само. – Спр. 58. – Арк. 49.

⁴⁴⁹ Степовое: История, события, люди / О.Н. Афанасьев, М.А. Багмет, Л.Г. Горохова, А.А. Гуменная и др. – Николаев, 1991. – С.28.

⁴⁵⁰ ДАХО. – Ф.Р. 1979. – Оп. 1. – Спр. 242. – Арк. 8.

квартирантами і господарями, бувало, останні заявляли, що не хочуть терпіти в своєму домі сторонніх, дорікали “чого ви приїхали”⁴⁵¹, виганяли, викидали речі або самовільно підвищували грошову та натуральну (молоком) плату за приміщення, яку не в змозі були сплачувати люди, які опинилися в скрутному становищі⁴⁵². Непоступливість переселенців страшенно обурювала голів колгоспів, адже, на їхню думку, перед ними стояли більш важливі проблеми – малозабезпеченість колгоспів тягловою силою та відсутність посівного матеріалу зривали строки ранніх та озимих посівів. Проте в поведінці керівників простежувалися й інші мотиви. На це також вказує херсонський історик Р.Кабачій. Річ у тому, що перебуваючи в тенетах радянської пропаганди за відсутності об’єктивної інформації та історичного знання причин переселення, керівники господарств не могли звільнитися від нав’язливого “синдрому ворога” і дозволяли собі такі вислови на адресу переселених, як: “Ти, мабуть, поміщик, ти куркуль, ти глитай справжній” або “Коли нас розкуркулювали, то в Сибір відправляли”, називали їх “фашистами”, “бандитами”, “польськими бандитами”, заявляли свої претензії на те, що більше зробили для радянської влади, несамовито викрикуючи: “Советская власть – мы! Мы победили!!!”⁴⁵³. Переселенці як могли боронили свою честь і гідність, відповідали, що вони “рятували партизан, і багато з них пішло в Червону армію”, що “втікали від бандитів, а тут нас вважають за недобрих людей”⁴⁵⁴. Нерідко єдиним контраргументом було “Стріляйте в нас! Нам усе одно! Нас убивали там, а ви тут”, або як вихід-утеча: “Ми звідси виїдемо, хай нас арештують у дорозі, ми і так вже тут арештовані, над нами знущаються...”⁴⁵⁵. Хоча голови колгоспів несли персональну відповідальність за влаштування переселенців, та, схоже, не дуже переймалися цим. Звичайно, тут були питання,

⁴⁵¹ Сінкевич С.Г., Покачалова А.Г. Становище переселенців із Польщі на теренах Херсонської області УРСР в 1944-1946 роках (за архівними матеріалами) // Південний архів. Збірник наукових праць. – Історичні науки. – Випуск 9. – Херсон: Вид-во ХДУ, 2002. – С. 75.

⁴⁵² Кучер В.І. До питання про «добровільне» переселення українців з Польщі до УРСР // Збірник наукових праць «Питання гуманітарних наук». – Миколаїв: Український державний морський технічний університет, 1994. – С. 84-85; ДАХО. – Ф.Р. 1079. – Оп. 1. – Спр. 242. – Арк. 5.

⁴⁵³ Кабачій Р. Деякі морально-етичні аспекти акції переселення польських українців на Херсонщину в 1945 р. // Південний архів. Збірник наукових праць. Історичні науки. – Випуск 5. – Херсон: Айлант, 2001. С. 175.

⁴⁵⁴ Там само.

⁴⁵⁵ Там само.

які вони дійсно не мали змоги вирішити, але було й небажання вникати в потреби людей. Наприклад, голова колгоспу «Перемога» Трикратської сільської ради Вознесенського району не тільки не надавав переселенцям будинків, але й відмовився виділити ділянки під городи та навіть підводу для перевезення речей учнів, які навчалися і проживали у м. Вознесенську⁴⁵⁶.

Ділянки землі, які призначалися переселенцям нерідко передавалися іншим господарям або держустановам. Почасти голови колгоспів зтягували передачу вільного житла, розраховуючи продати його демобілізованим червоноармійцям і радили їм зробити те, що порекомендував голова райвиконкому Генічеського району Н.Ф. Клименко 80 новоприбулим родинам: “споруджувати житло своїми силами”⁴⁵⁷. Переселенці змушені були рити землянки, поселятися в сараях, телятниках, конюшнях та інших зовсім непридатних для житла приміщеннях, звертатися до колгоспників, робітників і службовців радгоспів з проханням прийняти їх як квартирантів⁴⁵⁸.

Державне будівництво надто зтягувалося. У першому півріччі 1946 р. Херсонська область навіть не приступила до будівництва 4580 будинків, які було заплановано здати згідно з постановою РНК УРСР і ЦК КП(б)У від 30 жовтня 1945 року “Про невідкладні заходи по державному устрою і роботі серед українського населення, яке прибуло на територію УРСР”. Миколаївська область, маючи значно менший план, – 750 будинків, виконала його лише на 0,5%⁴⁵⁹. Варто зазначити, що всю організаційну частину роботи було покладено на облвиконкоми. До їх обов’язків входило планування розселення в межах області, ведення обліку вільних житлових і господарських будівель, перевірка готовності районів і колгоспів до прийому переселенців, організація перевезення прибулих сімей із станцій на місця, здійснення контролю за господарсько-побутовим влаштуванням та залученням до роботи, наданням

⁴⁵⁶ Дорошенко В.І., Макарчук С.С., Ташлай Л.Б. Переселення українців із Польщі до УРСР // Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження. V Миколаївська обласна краєзнавча конференція. Миколаїв: Атол, 2004. – С. 127.

⁴⁵⁷ Сінкевич Є.Г. Покачалова А.Г. Вказ. праця. – С. 75.

⁴⁵⁸ ДАХО. – Ф.Р. 1979. – Оп. 3. – Спр. 477. – Арк. 30; ДАМО. – Ф.Р. 992. – Оп. 2. – Спр. 2003. – Арк. 57.

⁴⁵⁹ Буцко О.В. Вказ. праця. – С. 101-102.

матеріальної допомоги і виплати компенсації переселеним⁴⁶⁰. Однак невеликий апарат службовців (2-3 чол.) не в змозі був якісно організувати цей процес.

Партійні органи неодноразово роз'яснювали керівникам господарств, які приймали переселенців, та населенню важливість заходу. Часті випадки затримки з наданням транспорту⁴⁶¹ та недобррозичливе ставлення до прибулих голів колгоспів і місцевого населення, зволікання з передачею вільного житла і відведенням земельних ділянок зумовили появу в пресі роз'яснювальних і закличних публікацій, як-то: “Більше уваги влаштуванню переселенців”⁴⁶². Внаслідок вжитих заходів житлове становище переселенців дещо покращилося, але залишалося скрутним. У вересні 1946 р. у зв'язку з масовим виїздом переселенців було проведено перевірку низки районів Херсонської області, в ході якої було встановлено, що із 258 сімей Високопільського району були наділені будинками 216, у Генічеському – 44 із 65, у Каховському – 8 із 23, у Бериславському – 25 із 131, у Каланчакському – 7 із 23, у Цюрупинському – 2 із 29, у Білозерському – 2 із 20, у Новотроїцькому – 11 із 70, у Великоолександрівському – 9 із 79⁴⁶³. Однак зазначені проблеми лише доповнювали загальну картину митарства людей, у яких відібрали домівку, худобу, хліб та прирекли на голод. У 1945-1947 роках постачання хлібом переселенців не забезпечувало навіть 50% необхідного⁴⁶⁴. Відведення земельних ділянок новоприбулим українцям також залишалося проблематичним. Втративши на батьківщині по 2-3 га орної землі разом з луками і лісом, селяни отримали значно менші ділянки (0,5 га) або зовсім нічого. Влітку 1946 р. тільки 676 сімей із 1025, що залишилися проживати в Херсонській області, мали присадибні ділянки⁴⁶⁵. Боляче вдарив по

⁴⁶⁰ Пронь Т.М. Українсько-польське переселення на Півдні України у 1944-1946 роках: історіографічний та джерелознавчий аспекти // Південний архів: Збірник наукових праць. Історичні науки. – Випуск 16. – Херсон: Видавництво ХДУ, 2004. – С. 284.

⁴⁶¹ ДАМО. – Ф.Р. 992. – Оп. 2. – Спр. 153. – Арк. 9.

⁴⁶² Пінчук А. Більше уваги влаштуванню переселенців // Південна правда. – 1946. – 11 серпня.

⁴⁶³ ДАХО. – Ф.Р. 1979. – Оп. 2. – Спр. 207. – Арк. 24.

⁴⁶⁴ Там само. – Ф.Р. 1979. – Оп. 3. – Спр. 477. – Арк. 38.

⁴⁶⁵ Там само. – Ф.Р. 1979. – Оп. 1. – Спр. 207. – Арк. 24.

переселенцях і різкий перехід від індивідуальної форми ведення сільського господарства до колективної. Відомо, що відправлені на Миколаївщину українці привезли з собою 1827 коней, 3715 голів великої рогатої худоби, 1531 одиницю овець і кіз та 1428 свиней. На Херсонщині ці дані відповідно представлені таким чином – 2022, 3925, 1043 і 1177⁴⁶⁶. По прибуттю на місця, вступивши до колгоспів, селяни віддали майже весь цей живий скарб у колективну власність. Частина ж прибулих зволікала з вступом до колгоспу, здавала лише під заставу коней, займалася власним устаткуванням і придивлялася до тамтешніх порядків. Їх дивувало, що колгоспники працюють недружно, пропадає зерно, трапляються крадіжки⁴⁶⁷. Щоб одержати від прибулих бажану заяву про вступ до колгоспу і виконати відпущений зверху план прийому, керівники господарств не придумали нічого кращого, як виділяти присадибні земельні ділянки в обмін на заяву. Селяни всіляко опиралися таким прагненням представників влади. Наприклад, переселений з Польщі українець Пащук на вимогу голови колгоспу “Шлях світової революції” Сиваського району (сучасний Новотроїцький) Херсонської області подати заяву на вступ (“інакше не буде ні хати, ні городу”) тут же відсік йому: “Поки не буде хати і городу, заяви до колгоспу не подам”. Незвиклим до колективного господарювання селянам важко було зрозуміти, чому вони мали право лише на присадибну ділянку і то за умови вступу до колгоспу. Багато з них чемно прохали зрозуміти їх, запевняли, що “будуть працювати, як скажуть, у разі виділення їм хоч би п’яти гектарів землі”. Інакше вони не уявляли свого майбутнього життя, та й порівнювати їм було з чим. Так, Михайло Марценюк, що оселився у Високопіллі, мав у Польщі 1,5 га лісу, 3 будинки, 6 коней та 10 га землі. Однак для колективізованого Півдня ці норми давно вже були нереальними. Переселенці всіляко зволікали і не поспішали давати згоду на вступ до колгоспу. Так, станом на 5 січня 1946 р. у Миколаївській області з 4139 прибулих сімей (13112 чол.) із Польщі було прийнято у колгоспи лише

⁴⁶⁶ Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. ... Т.2. – С. 178-179.

⁴⁶⁷ ДАХО. – Ф.Р. 1979. – Оп. 1. – Спр. 242. – Арк. 17.

3690 (89,8%). Всі вони були наділені присадибними ділянками, будинками і господарськими будівлями. У Херсонській області ці показники нижчі. Із 4670 сімей (16392 чол.) було охоплено колективізацією 2982 сім'ї (63,8%), наділено ж присадибними ділянками було тільки 2867 сімей, будинками 693⁴⁶⁸.

Невирішеність низки соціальних, побутових, земельних проблем, посуха та тяжкий голод, безперечно, відбивалися на емоційно-психологічному стані нових поселенців. Прибулі все більше схилилися до думки, що “потрібно тікати з колгоспу, щоб не здохнути”, заявляли про те, що “... їх обдурили, вони не думали, що так буде. У них було господарство, був кінь, 2-3 корови, а тут вони нічого не мають”⁴⁶⁹. Природно, що це спонукало їх до зворотного виїзду. Кількість тих, хто вибув у перші 2-3 роки після вселення, іноді перевищувала 50 відсотків. Значна частина “евакуйованих” взагалі відмовлялася поселятися на постійно, отримувати компенсацію за залишене майно, мотивуючи: “Ми тут тимчасові люди, там отримаємо”, вирушали в інші області⁴⁷⁰. Інші, нехтуючи заборонами, самовільно покидали місця призначення. Щоб повернути назад тих, що виїхали самовільно, затримати і закріпити на місцях, уряд заборонив видачу документів сім'ям українців, евакуйованих з Польщі, і переїзд їх у Західні області УРСР⁴⁷¹ та самовільний виїзд за продуктами харчування у Львівську й будь-які інші області, наказав створити загороджувальні групи із співробітників транспортної міліції, щоб не допустити приїзду туди колгоспників із Півдня, які розповідали правду про становище у своїх колгоспах та голод⁴⁷². Такі розповіді ускладнювали проведення владою агітації серед західноукраїнського селянства за колективізацію і переселення, розцінювалися нею як провокаційні⁴⁷³. Політична лінія радянської влади в даному випадку продемонструвала дві протилежні позиції, з одного боку –

⁴⁶⁸ Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. ... Т.2. – С. 178-179.

⁴⁶⁹ Дорошенко В.І., Макарчук С.С., Ташлай Л.Б. Вказ. праця. – С. 127.

⁴⁷⁰ ДАХО. – Ф.Р. 1979. – Оп. 2. – Спр. 207. – Арк. 12, 24, 41, 44; ДАМО. – Ф.Р. 992. – Оп. 2. – Спр. 233. – Арк. 100.

⁴⁷¹ ДАХО. – Ф.Р. 1979. – Оп. 3. – Спр. 234. – Арк. 37.

⁴⁷² Шитюк М.М. 1946-1947 рр. – трагічна сторінка в історії Миколаївщини // Миколаївщина: літопис історичних подій / Під заг. ред. М.М. Шитюка. – Миколаїв, 2002. – С. 453.

⁴⁷³ ДАМО. – Ф.Р. 992. – Оп. 2. – Спр. 58. – Арк. 150-151.

переселення з західних областей на південь, з іншого – дотримання засад традиційної соціалістичної ідеології та настанов щодо обмеження вільного спілкування між півднем і заходом, впровадження «політики закритих дверей» та штучної ізоляції. Партійні органи активно роз'яснювали населенню встановлений порядок внутрішніх переселень у СРСР і відповідальність за порушення закону, запевняли, що в західних областях відсутні вільні будинки⁴⁷⁴. Повільність дій місцевих органів у наданні допомоги та компенсації призвела до того, що раніше евакуйовані почали припиняти роботу в колгоспах, захоплювати здану ними худобу, продавати майно і групами виїжджати з місць розселення⁴⁷⁵ в західні області України, де ще переважала індивідуальна форма господарювання.

На початку 1946 р. уряд видав наказ про проведення згідно евакодокументів розрахунків з переселенцями за полишені ними в Польщі посіви, угіддя, майно та здані сільгосппродукти⁴⁷⁶, звільнив від грошових і продовольчих сільськогосподарських податків, однак втримати більшість переселенців не вдалося.

Пасивний супротив переселенців оформився в численні звернення громадян за дозволом на виїзд: “Якщо не до Польщі, то хоча б до Львівської області”, “Рівне” або “до західних областей Білорусії”. Зворотний настрій переселенців мотивувався відсутністю вільних присадибних ділянок, доброї питної води, недостатньою кількістю криниць (пили воду з ставків), шлунковими розладами, хворобами через незвичність до сухого клімату, близькістю до Сиваша, малярією, низькими врожайми картоплі, відсутністю засобів до існування, розлученням сімей під час термінового переселення, поверненням родичів з Німеччини і бажанням жити разом із своєю ріднею, від'їздом на навчання тощо⁴⁷⁷. Іноді офіційні прохання задовольнялися⁴⁷⁸.

⁴⁷⁴ Там само. – Спр. 448. – Арк. 110; Спр. 477. – Арк. 14, 69; ДАХО. – Ф.Р. 1979. – Оп. 1. – Спр. 277. – Арк. 32.

⁴⁷⁵ Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. ... Т.2. – С. 202.

⁴⁷⁶ ДАМО. – Ф.Р. 992. – Оп. 2. – Спр. 501. – Арк. 38-40, 21.

⁴⁷⁷ Сінкевич Є.Г., Покачалова А.Г. Вказ. праця. – С. 76; ДАМО. – Ф.Р. 992. – Оп. 4. – Спр. 13. – Арк. 92; Там само. – Ф.Р. 992. – Оп. 2. – Спр. 377. – Арк. 4, 14, 69; Там само. – Ф.Р. 992. – Оп. 2. – Спр. 389. – Арк. 13.

⁴⁷⁸ Там само. – Ф.Р. 992. – Оп. 2. – Спр. 890. – Арк. 13.

Українці, примусово переселені протягом 1944-1946 рр. з Польщі, у кількісному відношенні не склали суттєвого доповнення до чисельності населення краю. Так, з 4634 сімей, що прибули на Херсонщину з Польщі у 1944-1946 рр., на 15 вересня 1946 р. в області залишилося 1025 сімей (3920 чол.)⁴⁷⁹, а в лютому 1948 р. тільки 321 сім'я⁴⁸⁰. На Миколаївщині з 4024 прибулих сімей у жовтні 1946 р. нараховувалося всього 759⁴⁸¹. Через 3 роки тут проживало 377 сім'ї (1265 чол.)⁴⁸². Отже, Миколаївська та Херсонська області не виконали постанови “Про господарське влаштування переселенців з Польщі”. Цей недолік виправили переселенці міграційної хвилі 1947-1951 і наступних років, які прибули в регіон із західних областей за інших обставин та умов. Слід зазначити, що хоча формально про виконання Угоди 9 вересня 1944 р. було оголошено в липні 1946р.⁴⁸³, офіційно 7 травня 1947 р.⁴⁸⁴, але демаркація українсько-польського кордону продовжувалася. Як і раніше, це позначалося на міграції населення, у тому числі й у південних областях. Завершальний акорд у цьому процесі було поставлено після підписання 23 жовтня 1951 р. у Варшаві всього комплексу демаркаційних документів щодо обміну територіями, населенням і майном та протоколу 8 грудня 1951⁴⁸⁵.

Порушені питання – лише невелика частина багатопланової теми. Зосереджуючись на деяких аспектах проблеми, автор у співпраці з іншими істориками робить перші кроки на шляху до її осмислення. Не викликає сумніву, що в майбутньому ця наукова проблема буде розв'язана. В Україні з'являться книги, які б широко й всебічно висвітлили повоєнну історію з усіма її здобутками, прорахунками та трагічними помилками.

Широкомасштабне переселення українського населення з Польщі в Українську РСР в 1944-1946 рр. посідає значне місце в літописі «малої історії»

⁴⁷⁹ ДАХО. – Ф.Р. 1979. – Оп. 2. – Спр. 207. – Арк. 17.

⁴⁸⁰ Там само. – Ф.Р. 1979. – Оп. 3. – Спр. 234. – Арк. 37.

⁴⁸¹ ДАМО. – Ф.Р. 992. – Оп. 2. – Спр. 448. – Арк. 104.

⁴⁸² Там само. – Ф.Р. 992. – Оп. 4. – Спр. 13. – Арк. 107.

⁴⁸³ Українська РСР у міжнародних відносинах... – С. 200-201.

⁴⁸⁴ Документы и материалы по истории советско-польских отношений. – Т.9, январь 1946 – декабрь 1949 / Басинская Э., Большакова К., Валихновский Т. и др. – М.: Наука, 1976. – С. 194-195.

⁴⁸⁵ Див. докладно: Козловський І.С. Вказ. праця. – С. 152-188.

та є однією з найбільш актуальних проблем сучасних регіональних і краєзнавчих досліджень. Пожвавлений науковий та суспільний інтерес до неї, що не спадає з кінця 80-х років ХХ ст., уможливив повернення із забуття вагомого пласту минулого шістнадцяти областей України, сприяв доповненню цілісного образу історії українського народу.

У численній історико-краєзнавчій літературі найбільш повноцінно відтворено міграційний рух українців з Польщі на терени західних областей України, а також в Донецьку, Луганську, Запорізьку, Миколаївську, Херсонську та Полтавську. Тематичні розвідки щодо зазначених областей здійснили М. Алфьоров, Г. Боднар, Ю. Боднарчук, О. Гаврилюк, Т. Гонтар, Р. Давидюк, Н. Данилиха, Р. Кабачій, В. Кіцак, Т. Максимчук, М. Онуфрійчук, Т. Пронь, О. Савчук, Н. Шипік, С. Ясинчак, М. Якименко. Тим часом не привернув достатньої уваги дослідників перебіг даного процесу на Одещині. Виняток складають наукова стаття В. Щетнікова⁴⁸⁶ та фрагментарне висвітлення окремих аспектів теми в монографіях О. Буцько⁴⁸⁷, І. Ніточки⁴⁸⁸ й Ю. Сороки⁴⁸⁹. З огляду на активність цієї хвилі міграції в Одеській області (за кількістю переселених вона посідає друге місце серед південно-східних областей України і п'яте серед усіх інших адміністративних територій де розселяли українців з Польщі) та її впливу на відновлення сільськогосподарського потенціалу й демографічного складу населення краю вона потребує більш ґрунтовного аналізу і висвітлення. Необхідно лише мати на увазі, що тогочасні межі Одеської області не цілком відповідають її сучасному обрису. Окремі її райони (Врадіївський, Доманівський, Первомайський та колишній Мостовський) тепер входять до складу Миколаївської області. Із зрозумілих причин відносимо їх у даному

⁴⁸⁶ Щетніков В. Переселення українців з Польщі в Україну за матеріалами державного архіву Одеської області / Polacy na Południowej Ukrainie XVII-XX wiek / pod red. T. Ciesielskiego, E. Czapiewskiego, A. Korytki, W. Kuszniara, H. Strońskiego. – Olsztyn-Opole-Wrocław-Odesa, 2007.

⁴⁸⁷ Буцько О.В. Украина-Польша: миграционные процессы 40-х годов. – К., 1997.

⁴⁸⁸ Ніточко І.І. Березівський район: історія, люди, події. – Одеса, 2008.

⁴⁸⁹ Сорока Ю.М. Населення західноукраїнських земель: депортації, переселення, мобілізації, міграції(1939-1950-ті роки): Монографія. – К., 2007.

дослідженні до Одеської області. З таких позицій спробуємо розглянути окреслену проблему.

Насамперед слід зазначити, що масове переселення українського населення з Польщі в Україну спричинили переформатування територій європейських держав на завершальному етапі Другої світової війни та підписання 9 вересня 1944 р. у місті Любліні угоди між урядом Української РСР та Польським Комітетом Національного Визволення (ПКНВ) «Про евакуацію українського населення з території Польщі й польських громадян із території Української РСР»⁴⁹⁰. Остання передбачала добровільне переселення українського населення (близько 700 тисяч) з чотирьох українських етнографічних районів – Лемківщини, Надсяння, Холмщини й Підляшшя, що остаточно відходили до складу Польщі та водночас взаємоспрямоване переселення в Польщу поляків і євреїв із західних областей України (близько мільйона), що залишалися в складі СРСР.

Треба сказати, що на початку проведення взаємної «евакуації» населення прикордонних територій керівництво Радянського Союзу й УРСР спрямовувало українців з Польщі в південні області України, щонайперше в Одеську. Це було пов'язано не лише з наявністю вільних будинків і земельних фондів у колишніх німецьких колоніях, необхідністю економічного відродження сільськогосподарського виробництва на цих землях, але й тим, що «зустрічний роз'їзд» українців і поляків у західних областях України був ускладнений повільним звільненням останніми власних осель. Польська сторона виконавців угоди не поспішала забирати своє населення. На вимогу української сторони в листопаді 1944 р. «розпочати вивозити населення» заступник Головного Уповноваженого ПКНВ капітан Станіслав Пізло відповів: «У нас маленька територія і немає можливості розселити евакуйоване населення. У місті Любліні і Перемишлі взагалі приймати не будемо, немає площі. Коли будуть вивезені українці, тоді ми вивеземо поляків». Тут не маємо на меті докладно пояснювати наведену мотивацію, зауважимо лише, що, зважаючи на зазначене,

⁴⁹⁰ Українська РСР на міжнародній арені. Збірник документів і матеріалів. 1944-1961 рр. – К., 1963.

південний регіон України мав взяти на себе частину українського населення, що переселялося з Польщі. Східні області спершу не розглядалися радянським керівництвом як територія можливого розселення евакуйованих⁴⁹¹. Місцевість для їх розселення визначали, виходячи з наявності житла і фондів вільної землі.

В жовтні 1944 р. обласне керівництво інформувало вищі органи влади, що область може прийняти 4000 господарств. Але ці дані були орієнтовними. Після уточнень було виявлено 7669 вільних будинків, з них придатних для житла 647 і таких, що потребують ремонту, 7062⁴⁹². Та зазначена нерухомість здебільшого тільки відносно була придатною для розселення людей. За роки війни будинки без опалення й охорони настільки зруйнувалися, що їх потрібно було здебільшого відбудувувати, а не ремонтувати. Абсурд ситуації полягав у тому, що, незважаючи на численні постанови і розпорядження про забезпечення переселенців окремими будинками, насправді йшлося про далеко не тимчасове ущільнення місцевого населення.

Перш, ніж перейти до розгляду перебігу даного міграційного процесу на Одещині, звернемося до статистики. Згідно з планом прийому Одеська область мали прийняти 6850 українських родин з Польщі⁴⁹³. До кінця грудня 1944 р. сюди прибуло 463 родини у складі 1704 осіб⁴⁹⁴. До 1 липня 1945 р. прибуло 6810 родин у складі 24329 осіб, що складало 99,41% прийнятого плану. Тож через сім місяців область виконала план прийому переселенців – 6850 родин. Назагал у 1944-1945 рр. в область було переселено переселенців-українців – 6875 родин 24474 особи⁴⁹⁵ і їх організоване перевезення з Польщі в область фактично припинилося. Евакуйовані привезли з Польщі 2200 голів коней, 5631 корів, 1477 свиней, 1381 овець і кіз (всього 10689 голів), домашньої птиці 10427

⁴⁹¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГОУ), ф. 1, оп. 23, спр. 794.

⁴⁹² Буцко О.В. Україна-Польща: миграционные процессы 40-х годов. – К., 1997.

⁴⁹³ Державний архів Одеської області (далі – ДАОО), ф. Р-2000, оп. 3, спр. 37, арк. 99.

⁴⁹⁴ ДАОО, ф. Р-2000, оп. 3, спр. 86.

⁴⁹⁵ Польща та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб. – Т. 2. Переселення поляків та українців 1944-1946. – Warszawa – Kijów, 2000.

шт., бджолосімей 619 вуликів, а також 2879 одиниць різного інвентарю (плугів, борін, соломорізок) та 753 гарби і підводи.

Проте, незважаючи на виконання плану прийому українців-переселенців з Польщі, до остаточного завершення міждержавної операції з переміщення населення в Україну (листопад 1946 рр.) їх міжобласний рух, хоча й послабився, але не припинився. Відомо, що на 1 квітня 1946 р. було направлено в область 7911 родин у складі 28366 осіб, водночас вибуло 7231 (26266 осіб)⁴⁹⁶.

Розглянемо більш докладніше. Перші залізничні потяги з евакуйованими почали надходити в Одеську область з 28 листопада 1944 р.. Однак не всіх поселяли компактно в німецькі колонії. Вони також зазнали руйнації в роки війни. Крім того, багато будинків займали місцеві мешканці, «біженці» війни, що випадково опинилися тут, різні організації, або житло використовувалося як складські приміщення. Щодо колгоспів, то було зрозуміло, що жодний з них не міг прийняти більше 10-20 родин. Тому прибулих односельців розділяли.

У звітній документації сектора залишилася велика кількість телеграм такого змісту: «Негайно розвантажуйте 66 вагонів переселенців-українців прибулих на станцію Овідіополь... 24 квітня 1945 р. Черепахіна», «Зобов'язую негайно перевезти українців зі станції Овідіополь, розвантажених 10 днів назад. Виконану роботу доповісти виконкому 5 травня 1945 р. ...», «Прибулі 18 вагонів станцію Мардарівка розвантажуйте негайно, відомості телеграфуйте»⁴⁹⁷. Як видно, затримки з розвантаженням вагонів та доставкою переселених на місця були поширеним явищем. Наприклад, переселенці, що прибули на станцію Мигієво в несприятливі погодні умови й були тимчасово розселені по 2-3 і більше родин в одній кімнаті, прожили так три місяці. Їх неодноразові скарги в різні інстанції не змінили становище. Промовисто засвідчують хаос у переселенні численні телеграми про розшук вагонів із переселенцями, які мали розселятися в Одеській області, але були розвантажені

⁴⁹⁶ Центральний державний архів вищих органів України (ЦДАВОУ), ф. 4959, оп. 1, т. 1, спр. 68.

⁴⁹⁷ ДАОО, ф. Р-2000, оп. 3, спр. 241.

в Запорізькій, Дніпропетровській чи Вінницькій областях, про відправлення назад помилково розвантажених вагонів⁴⁹⁸.

Більшість переселених родин справді проживала не у власних будинках, які вони мали отримати замість залишених у Польщі, а на квартирах колгоспників чи в комунальних квартирах (кімнатах), у так званих «будинках колгоспника». Так, у Цебриківському районі 697 родин були розміщені на квартирах місцевих жителів, 315 проживали у будинках колгоспів [605, арк. 4]. У багатьох районах родини переселенців, що проживали на квартирах місцевих колгоспників, змушені були платити за проживання (грошима, молоком) або відробляти. Зокрема, переселенець Чижевський Василь відробляв за проживання Стрилецькому своїми кінями.

Надзвичайно важко було погорільцям і пограбованим. Наприклад, родина Носель І.П., що складалася з 5 осіб, тулилася в малесенькій кімнатці без меблів й не мала заготовленого на зиму палива. У таких же умовах жили багато інших родин⁴⁹⁹. У вересні 1945 р. в ході перевірок було встановлено, що в Яновському, Біляївському, Цебриківському, Гросулівському, Овідіопольському, Роздільнянському та інших районах значна частина переселенців розміщена в непридатних для житла приміщеннях, у яких протікали дахи, не було дверей та вікон.

Важку економічну ситуацію, у якій опинилися переселенці поглиблювали дії окремих місцевих керівників. Вони грубо порушували виконання урядових постанов про господарсько-побутове влаштування переселенців та законність щодо надання житла й землі, закріплення його в їх довічне користування, виплати компенсації, забезпечення товарами першої необхідності. Наприклад, Врадіївський райвиконком продав місцевим мешканцям 18 будинків із 58 за ціною 2-3 тис. крб. у колишній німецькій колонії с. Миколаївка, а потім нові господарі пропонували переселенцям купити їх по ціні 20-25 тисяч. У с. Цебриково оформили передачу будинків переселенцям за завищеними цінами –

⁴⁹⁸ ДАОО, ф. Р-2000, оп. 3, спр. 86.

⁴⁹⁹ ДАОО, ф. Р-2000, оп. 3, спр. 86.

47, 54 і 75 тисяч за будинок, чим викликали у них здивування, тому змушені були скасувати своє рішення. Голова Кримківської сільради Первомайського району разом із райфінвідділом не закріпив за переселенцем Кубель будинок, у якому він мешкав, а продав місцевому колгоспнику за 7 тисяч крб.. Зловживань було багато: продавали переселенцям гас за завищеними цінами під виглядом «накопичення пайових коштів» (останні навіть не знали його справжньої вартості), по 5 місяців не виплачували заробітну плату різьбярам по дереву [605, арк. 7 зв.], не виділяли будматеріали переселенцям, зокрема черепицю, мотивуючи це її відсутністю на складах, що було неправдою, використовували будматеріали, призначені для переселенців на будівництві інших об'єктів. Так, голова колгоспу «Червоний виноградар» Біляївського району Леонт'єв використав матеріал для будівництва ларків і магазину, вийняв вікна і двері з будинку, закріпленого за переселенкою Близнюк К., і відремонтував колгоспну контору, а в її зруйнований будинок перевів колгоспну птахоферму. У с. Троїцьке Біляївського району, скориставшись необізнаністю переселенців, підробили їх підписи в списках про надання мила і залишили людей без товару першої необхідності⁵⁰⁰.

Аналогічних випадків було багато. Так, директор підсобного господарства Ключин самовільно виселив переселенку із закріпленого за нею по акту будинку, а земельну ділянку, що прилягала до нього, віддав своєму коменданту. Водночас дав розпорядження не видавати переселенцям хліб як покарання за невихід на роботу у вихідний день, залякував їх. Замість роз'яснювальної роботи обмежився грубістю: «не подобається, виїжджайте знову у Польщу, багато Вас понаїхало, Ви поїдете, найдуться інші». У с. Дмитрівка Комінтернівського району голова колгоспу Довженко прийшла в будинок переселенця Юзвика Івана і заявила: «Якого дідька ви сюди приїхали, виїжджайте назад на Волинь, нам потрібні квартири» та дала вказівку вирубати дерева на його обійсті.

⁵⁰⁰ Державний архів Одеської області (далі – ДАОО), ф. Р-2000, оп. 3, спр. 37, арк. 99.

Голови колгоспів вдавалися до різних методів утиску переселених: несправедливо штрафували на 50 крб. за те, що корови цих господарів заходили на незасіяне колгоспне поле, або на 650 крб. пастуха за те, що кінь загубився в степу (невдовзі кінь знайшовся, а гроші не повернули), вираховували із заробітної плати по 45-90 крб. без відома переселених на святкування Дня перемоги. Звісно, переселенці раз по раз зверталися по допомогу керівників господарств (дах відремонтувати, виділити транспорт, щоб привезти лікаря, паливо чи забрати із заготконтори збіжжя, здане в обмін на квитанцію при виїзді з Польщі...), але цим лише дратували їх. Бувало, що навіть вказівки працівників райвиконкомів та райкомів надати переселеним допомогу не діяли на них. Нерідко це виливалося в нестриману поведінку керівників господарств, вживання ними нецензурної лексики та навіть рукоприкладство. Так, голова колгоспу «Червона праця» Ширяєвського району Толкаченко в нетверезому стані побив переселенця на прізвище Вітер за те, що той не дав йому власних коней, на яких працював, на вивіз колгоспного хліба. Систематично ображав переселенців голова Саханської сільради Ширяєвського району, називав їх «польськими емігрантами», «бандерівцями» і т.д. Загалом це поширене явище неспростовно засвідчує величезна кількість документів центральних архівів України та Державного архіву Одеської області, що наводить на думку: неприхильне ставлення до переселенців з боку місцевих керівників в окремих колгоспах було свідомим і мало корисний умисел. Своїми діями вони провокували переселенців до виїзду. Оскільки порушень в роботі очільників господарств було багато, то в разі самовільного виїзду переселенців провину можна було звернути на відсутніх, ніхто б особливо не став із цим розбиратися. Успільнене майно переселенців – коні, корови, підводи та сільгоспінвентар, як правило, залишалося в колгоспах, оскільки вже були оформлені документи або в них не було можливості їх забрати, чи, коли на момент виїзду худоба вже загинула, а гужовий транспорт був розбитий. Так, 24 серпня 1945 р. начальник НКВС Гойман замість того, щоб поговорити з людьми, з'ясувати проблеми та спробувати чимось допомогти, відібрав у виїжджаючих з Цебриківського

району переселенців 17 коней і передав у колгосп іншої сільради. На скаргу переселенців через два тижні коней їм повернули, але ті вже були хворі на коросту і виснажені⁵⁰¹.

Злиденне, голодне життя, митарство по закутках у чужих людей, відсутність найнеобхіднішого, важка виснажлива праця, хвороби, приниження гідності – все це викликало розпач. Не кожен міг упоратися з таким нервовим напруженням. Своєю поведінкою місцеві керівники не раз створювали прецеденти, що не тільки поглиблювали недовіру до них, але й віру переселенців у перспективи свого закріплення в новому для них соціальному середовищі та краї. На їх працю, майно, потреби особливо не зважали. Наприклад, голова Бориславської сільради Первомайського району і голова колгоспу домовилися з переселенцями про покіс сіна, пообіцявши віддати їм за роботу 10 % сіна на корм для їх власної худоби, та попри покіс ними 36 га не дотримали слова. Випадків свавілля й утисків було багато не тільки в колгоспах, але й в радгоспах (деяка частина переселенців поселялася у цих господарствах на прохання самих керівників). Так, наприклад, директор радгоспу ім. Червоної Армії Роздільнянського району Сергіїв вселив у кімнату площею 12 кв. м, у якій проживало 5 членів родини кращого з працівників радгоспу коваля Савко, 5 робітників, що прибули з Одеси на сільгоспроботи. Переселенці важко сприймали такі вчинки. Для місцевих керівників господарств повоєнних років був характерний низький рівень культури управління.

У світлі наведених прикладів про перегини в роботі місцевої влади стосовно переселених в архівних документах лише зрідка проступають моменти, які свідчать про людяність керівників колгоспних господарств та селищних рад. «Непогано влаштовані переселенці в с. Катеринівка Первомайського району, де голова сільради тов. Рокомо. Усі переселенці посадили городи. Відчувається повсякденна турбота про них. Краща переселенка, що працювала у колгоспі, – Онух Олександра, представлена до урядової

⁵⁰¹ Державний архів Одеської області (далі – ДАОО), ф. Р-2000, оп. 3, спр. 37, арк. 99.

нагороди. Подібних конкретних характеристик діяльності голів колгоспів в документах майже немає. Зазвичай все зводили до констатації стану настрою переселенців («нормальний», «добрий», «спокійний», «незадовільний»).

Уряд неодноразово критикував партійні й радянські організації Одеської області за незадовільну роботу серед переселенців, недооцінку ними «політичного значення цієї надзвичайно важливої ділянки роботи», наголошував на необхідності посилення масово-політичної роботи, та це мало впливало на ситуацію. Керівництво області у свою чергу перекладало відповідальність на нижчі органи та на самих переселенців. У доповідних записках уряду воно погоджувалося з тим, що негативні факти, що раз по раз викривалися в колгоспах, свідчили про бездушне ставлення до переселенців з боку райкомівських працівників та місцевої влади, вбачало в цьому нічого вкрай негативного. На його думку, це лише давало привід для викривлення тлумачень про трудове та господарсько-побутове влаштування переселенців, пояснюючи нарікання останніх на відсутність будинків, зволікання з наданням кредиту, землею та юридичним закріпленням майна «низьким культурним рівнем цих громадян, нерозумінням ними нашого господарського укладу».

Замість дієвої роботи щодо відшкодування населенню втрачених статків, пришвидшення будівництва і ремонту житла за рекомендацією й наполяганням уряду, місцеві активісти намагалися вплинути на свідомість переселенців посиленою масово-політичною роботою. Вони читали голодним та виснаженим фізично й морально людям лекції на теми «Револьюційна законність», «Комсомол в боях за Батьківщину», «Героїзм радянських людей в роки Великої Вітчизняної війни», проводили збори з постановкою політичних питань, таких, як: «Про переваги колгоспного будівництва», «Про статут сільськогосподарської артілі, як основний закон колгоспного життя», «Про Сталінську Конституцію», а також індивідуальні бесіди про максимум трудоднів для колгоспників й додаткову оплату праці за підвищення врожайності, про соціалістичне змагання в колгоспах і т. д..

При цьому майже всі працездатні переселенці надзвичайно добросовісно працювали в колгоспах області, показували зразки дисциплінованості й стахановської праці. Рідко хто з них виробляв менше 200 трудоднів. Наприклад, переселенець колгоспу ім. Тельмана Фрунзенського району І. Грудняк у 1945 р. виробив 669 трудоднів, К. Гецько – 400, І. Лагунець із колгоспу ім. Сталіна Первомайського району – 309, І. Поляков із колгоспу ім. XVII партз'їзду Котовського району – 561. Подібне ставлення до роботи було характерне для більшості переселених. Особливе схвалення у місцевих селян колгоспу ім. Фрунзе Ананьївського району викликала старанність та спритність дівчини-переселенки Марії Ломанської. Під час збору врожаю вона щоденно в'язала по 700-800 снопів. Зважаючи на це, молодь колгоспу, що зазвичай стримано спілкувалася з переселенцями, прийняла її, як «стахановку колгоспних полів», у ряди ВЛКСМ. Переселенців, що старанно працювали висували на керівні посади (110 осіб по області), відправляли на навчання.

Між тим, багато місцевих селян, що втратили свої будинки в період війни, також мріяли про «хороші людські умови» життя. Безхатченки у яких все забрали загарбники і спалили будинки, наприклад с. Новосілка (колгосп «Червоний шлях») Котовського району, тулилися по коморах («по халупах»), про які казали: «Стоїть на курячих ніжках, ось ось завалиться». Тому, коли в травні 1945 р. вийшла постанова раднаркому УРСР і ЦК КП(б)У «Про будівництво жилих будинків колгоспників, виробничих будівель і культурно-побутових споруд» дуже зраділи. Вони схвильовано заявляли «якщо людина має тепле, затишне житло, працює ще краще, ще більше»⁵⁰². Тож при бажанні проблеми приїжджих могли б зрозуміти.

Однак у планах будівництва житла переселенці були на останньому місці. На колгоспних зборах ухвалювалося, що в першу чергу будуть ремонтувати житло родинам червоноармійців, потім відбудовувати зруйновані під час війни хати колгоспників, і лише потім планували розпочати будівництво хат

⁵⁰² Чорноморська комуна. – 1945. – 3 червня.

переселенцям, які прибули з Польщі⁵⁰³. Будівництво і ремонт житла здійснювалося дуже повільно навіть у переселенських колгоспах. Наприклад, у с. Миколаївка Врадіївського району 24 квітня 1946 р. був організований переселенський колгосп ім. 9 травня, який об'єднав 37 родин. Та голова колгоспу будівництвом не займався, не завозив виділені для будівництва матеріали⁵⁰⁴.

Попри заявлену кількість будинків у колишніх німецьких колоніях, які можна було б використати для їх поселення, вони потерпали від його нестачі. Назагал в області було 17 таких населених пунктів, зокрема, 5 у Красноокнянському районі (Маринберг, Софінталь, Тригради, Вижино, Вовчий хутір) і 12 у Гросулівському (Касель, Клейндорф, Манухіно, Плавневий, х. Озеро, Тятри, х. Оленівка, Кринівка, Савацький, х. Тихий Куток, Петрико-Ковач, Добрий Луг). Всього в них було 1182 будинки, з них 825 придатних для житла, 504, що потребували ремонту, 371 – зайнято місцевими мешканцями, переселенцями – 233, передано іншим організаціям – 241, вільних – 50.

У вересні 1945 р. переселенці проживали в 39 колгоспах, причому 29 з них були доприселені родинами українців з Польщі на 50% і більше, 10 були на 100% переселенськими. Серед найбільш заселених переселенцями районів були Роздільнянський і Березовський. З огляду на компактне поселення переселенців у деяких німецьких колоніях і селах було утворено 10 переселенських колгоспів, зокрема, у Мостовському районі – 4, Фрунзенському – 1, Цебриківському – 2, Красноокнянському – 3. Колгоспи, які мали у своєму складі чи склалися з переселенців згідно з постановою РНК УРСР від 28 липня 1945 р. за 3 1872 повністю, або частково звільнялися від обов'язкових поставок державі (зерно, соняшник, картопля, овочі, м'ясо, яйця, молоко, шерсть, шкіри) і грошових податків на 2 роки. Це сприяло утворенню нових переселенських колгоспів. Так, було організовано ще два колгоспи – в

⁵⁰³ Чорноморська комуна. – 1945. – 9 червня.

⁵⁰⁴ ДАОО, ф. Р-2000, оп. 3, спр. 250.

Біляївському й Березовському районах. На 1 січня 1946 р. їх було 12, а в березні вже 13. Більше переселенських колгоспів не створювали. Забігаючи дещо наперед, зазначимо, що в зв'язку з масовим самовільним виїздом з області переселених з Польщі українців в західні області України в неврожайні 1946-1947 рр. у квітні 1948 р., колгосп ім. Жданова Красноокнянського району перестав існувати як переселенський. У ньому проживало тільки 8 таких родин у складі 28 осіб⁵⁰⁵.

Настрій переселенців до виїзду поволі почав змінюватися на весні 1945 р. Кардинально він змінився з початку збору врожаю. Від розчарування їх не стримували навіть переселенські колгоспи. Так, для керівництва Гросулівського району повною несподіванкою став виїзд переселенців із колгоспу Ленінфельд. У ньому проживало 87 родин переселенців і 13 місцевих, вони дружно працювали і співіснували. Колгосп був зразковим у районі. Та 5 серпня переселенці не вийшли на роботу, почали розбирати коней і готуватися в дорогу. На терміново проведених загальних зборах за присутні секретаря РКП Чибиля і голови райвиконкому Мойсеєвої, вони заявили, що голова колгоспу Семенов (не з переселенців) за освітою кухар і не знається на сільському господарстві, грубо з ними поводить, ображає, обзиває «злыми словами» (...), не повернув взяті в них насіння (88 цнт.), сіно на трудодні не видав і не дозволив косити, натомість, продав частину під приводом організації громадського харчування, яке не зробив обіцяного. Частина сіна, що залишилася була украдена, коли голова колгоспу відправив кудись об'їзника і переселенці залишилися без корму для худоби. Семенов працював у колгоспі всього 2 місяці, але встиг звільнити бригадира і завгоспа, які були переселенцями. Образило селян і те, що голова колгоспу хліба на трудодні не видав, а коли розмололи зерно, завіз собі 2 мішки борошна. Спроби секретаря райкому вмовити переселенців залишитися, викликали у відповідь репліки: «Ми Вам не віримо, ви все обіцяєте, а нічого не даєте, ми все одно поїдемо». Переселенці заявляли на зборах, що за 7 місяців їм не видали ні солі, ні мила, ні

⁵⁰⁵ Державний архів Одеської області (далі – ДАОО), ф. Р-2000, оп. 3, спр. 37, арк. 99.

сірників, ні гасу. Все це їм довелося купувати чи вимінювати на базарі. З обуренням люди також говорили про зниклу з колгоспної отари вівцю переселенця Гришка, про приховання цього факту та нещирість пастуха і nereагування голови колгоспу на цей випадок, про страх за власну худобу.

Соціальне напруження ускладнювалося і через важкі антагоністичні відносини між переселенцями і місцевими. Останні не розуміли, чому держава проявляє більше уваги переселенцям. У Цебриківському районі, в с. Цебриково (колгосп «Червоний прапор»), де проживали 56 родин переселенців, на зборах місцеві колгоспники заявляли: «Говорять все про переселенців, а місцевим у яких чоловіки на фронті не допомагають. За потреби переселенцям допомагають, а місцевим – ні. Як видно, роз'яснювальна робота з місцевими мешканцями не проводилася.

У 1946-1947 рр. самовільний виїзд переселенців у західні області України з Одещини досяг небачених темпів. На 1 травня 1947 р. в області залишилося проживати тільки 909 родин⁵⁰⁶. Державна допомога переселенцям на тлі неврожаю була настільки незначною (на трудодні вони майже нічого не отримали, або «видали по гарбі сіна і 50 г хліба»), що вони мушили рятуватися від голоду. Розчарувавшись у колгоспній системі господарювання, виїжджали навіть ті, які отримували розрахунки на трудодні. Правління колгоспів дивувало, що деякі родини отримали по 54 відра вина і 640 кг зерна, але все рівно виїхали⁵⁰⁷. Вочевидь такий розрахунок не міг влаштувати переселених. Вони не розуміли, чому, так гірко натрудившись, мали голодувати. Вчитель-переселенець Цирк І.С. з Яновського району казав: «Я завжди думав про СРСР, що тут існує свобода слова і життя, де думають про побут робітників і селян, допомагають їм, але насправді виявилось, що це не так. Тут треба тільки працювати і працювати, а їсти нічого...». Тому більшість переселенців хотіли виїхати. Основними причинами невдоволення були загальна невлаштованість,

⁵⁰⁶ ДАОО, ф. Р-2000, оп. 3, спр. 250.

⁵⁰⁷ ДАОО, ф. Р-2000, оп. 3, спр. 241.

затримка позики банком, відсутність артезіанських колодязів, грубе ставлення місцевих керівників й окремі образи корінних колгоспників.

Отже, переселення українців з Польщі в Одеську область та його інтеграція в локальне середовище краю відбувалося надзвичайно складно. Незадовільне їх влаштування в колгоспах Одещини викликало масовий самовільний рух у не охоплені суцільною колективізацією західні області України. Внаслідок цього Одеська область, разом з іншими областями південного регіону України, по факту стала роз'їзною площадкою в міждержавному «обміні» населенням СРСР і Польщі. Активний зворотний рух переселенців, слабе закріплення їх в Одеській області засвідчували наявність ряду глибоких проблем економічного, соціального й психологічного характеру, що гальмували входження переселенців у локальне середовище цього краю. В умовах повоєнної руйнації переселенці суттєво впливали на соціальну структуру сільських громад, невільно створювали конкурентне середовище. Міжетнічне напруження у відносинах місцевих колгоспників і переселенців проявлялося в поведінкових і комунікативних контекстах інтеграційних процесів.

Розробка цієї проблематики може бути корисною з точки зору вивчення проблем сучасної міграції як складного соціального явища.

Переселення/депортація за етнічною ознакою понад півмільйона українців з Польщі в Україну у 1944-1946 рр. у зв'язку із встановленням нової лінії кордону СРСР/УРСР і ПНР залишило глибокий слід у психології українського народу, позначилося на ментальності. Академічний та суспільний інтерес до цієї, не представлені у радянській версії минулого, сторінки історії Другої світової війни та перших повоєнних років не спадає упродовж останніх десятиріч. Грунтовними працями в цій царині є монографії І. Біласа⁵⁰⁸, О. Буцько⁵⁰⁹, І. Козловського⁵¹⁰, В. Сергійчука⁵¹¹, Ю. Сороки⁵¹², І. Цепенди⁵¹³,

⁵⁰⁸ Білас І. О. Репресивно-каральна система в Україні 1917-1953 : Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. У 2-х кн. – К.: «Либідь» - «Військо України», 1994. – 429 с; 687 с.

⁵⁰⁹ Буцько О.В. Украина-Польша: миграционные процессы 40-х годов. – К.: Институт истории Украины НАН Украины, 1997. – 149 с.

археографічні тематичні видання Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України⁵¹⁴ та Служби безпеки України й Міністерства внутрішніх справ і адміністрації РП⁵¹⁵. Окремі аспекти проблеми знайшли відображення в публікаціях В. Бадяка, Г. Боднар, Т. Воропай, Т. Гонтар, Н. Данилихи, Л. Зашкільняка, Р. Кабачія, В. Кіцака, К. Кондратюка, М. Кучерепи, С. Кульчицького, М. Литвина, Ю. Макара, Т. Пронь, О. Савчука, Г. Щерби та ін. Однак вплив депортації на ментальність українців висвітлено недостатньо.

Автор робить спробу заповнити окреслену історіографічну нішу. Для досягнення поставленої мети ставить завдання охарактеризувати в загальних рисах умови життя «новоселів» у південно-східних областях України, з'ясувати особливості психологічного сприйняття ними довколишньої природи і соціального середовища, визначити механізм ментальних зрушень.

Оперуючи терміном «ментальність», зазначимо, що це досить поширене у сучасних наукових працях і нашій мові слово походить від французького «mentalite» («менталітет» – склад розуму, світосприйняття) використовується не випадково при характеристиці етнічних процесів. За висловом відомого російського вченого А.Я. Гуревича цей термін: «дуже влучно передає зміст латентне пульсуючої важливої визначеності етнічного буття»⁵¹⁶. Термін «менталітет» має загальнолюдське значення, а «ментальність» може відноситися до самих різних соціальних страт й історичних часів. Здебільшого під ментальністю розуміють спільне «психологічне оснащення» представників певної культури, що дає змогу хаотичний потік різноманітних вражень інтегрувати свідомістю у певне світобачення. Воно й визначає, врешті-решт,

⁵¹⁰ Козловський І.С. Встановлення українсько-польського кордону. 1941-1951 рр. – Львів: Каменяр, 1998. – 202 с.

⁵¹¹ Сергійчук В. Трагедія українців Польщі. – Тернопіль : Тернопіль, 1997. – 440 с.

⁵¹² Сорока Ю.М. Населення західноукраїнських земель: депортації, переселення, мобілізації, міграції (1939-1950-ті роки): Монографія. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2007. – 275 с.

⁵¹³ Цепенда І.Є. Українсько-польські відносини 40-50-х років ХХ століття: етнополітичний аналіз. – К.: ТОВ «Видавництво Дельта», 2009. – 387 с.

⁵¹⁴ Депортації: Західні землі України: кін. 30-х – поч. 50-х рр. Документи, матеріали, спогади. У 3-х т. / Відп. ред. Ю. Сливка. – Львів: НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 1996. – 749 с.; 539 с.; 401 с.

⁵¹⁵ Польша та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб. – Т. 2. Переселення поляків та українців 1944-1946. – Варшава-Київ: Архів Міністерства внутрішніх справ і адміністрації республіки Польщі, Державний архів Служби безпеки України, 2000. – 1008 с.

⁵¹⁶ Гуревич А.Я. Уроки Люсьєна Фєвра // Фєвр Л. Бои за историю. – М.: Наука, 1991. – С. 501-541.

поведінку людини, соціальної групи, суспільства, внаслідок чого суб'єктивний «зріз» суспільної динаміки органічно включається до об'єктивного історичного процесу⁵¹⁷. З огляду на нові орієнтири нашої історії як науки про Людину, ментальні настанови мають стати невід'ємним компонентом структури історичного пояснення.

Відповідно до угоди, підписаної 9 вересня 1944 р. в Любліні урядами УРСР та ПКНВ, протягом 1944-1946 рр. в Україну було переселено 482 880 осіб. Певна частина їх була направлена в Одеську – 7 234 родини (25 945 чол.), Миколаївську – 4 024 (14 612), Херсонську – 4 634 (16 982), Запорізьку – 9 402 (34 242), Дніпропетровську – 6 205 (23 088), Сталінську (суч. Донецьку) – 3 110 (12 490), Ворошиловградську (суч. Луганську) – 1 555 (6 782), Харківську – 1 068 (4 557) та інші південно-східні області України (всього 32,91%). Більшість поселилася в областях Західної України – 67,02% (80 471 родин, у складі 323 641 чол.)⁵¹⁸. На нових місцях поселення переселенці зіткнулися з проблемою сприйняття нового і його адаптації, несумісності “старої” і “нової” ціннісних шкал, духовного спустошення у зв'язку з руйнацією сподівань та традицій. Їх ментальність в умовах іншого локального простору існувала й трансформувалася, з одного боку, у просторово-часовому вимірі, а з іншого – вимушено балансувала між «своїм» і «чужим», пристосовувалася до нової реальності суспільного життя.

За усними джерелами можна проаналізувати враження новоселів від довколишньої природи Степової України і соціального середовища. Для них були незвичними і широкий до горизонту степ з сухою травою, і нестача колодязів із питною водою, і хати-мазанки, і опалення соломною та приготування їжі на ній, і корови на весняно-польових роботах, і малоземелля, бідність та «невірування» місцевих колгоспників, і їх зверхність стосовно переселенців. Саме такий світ радянської України мали прийняти українці-

⁵¹⁷ Мала енциклопедія етнодержавознавства /Редкол.: Ю.І. Римаренко (відп. ред.) та ін. – К.: Довіра: Генеза, 1996. – 942.

⁵¹⁸ Депортації: Західні землі України: к. 30-х – п. 50-х рр. Документи, матеріали, спогади. У 3-х т. / Відп. ред. Ю. Сливка. – Львів: НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 1996. – Т. 2 (1946-1947 рр.). – 539 с.

переселенці й увійти в нове для себе суспільно-ментальне середовище. Вочевидь для людини, яка зросла в замкненому оточенні сільської релігійної громади, то була шалена «світоглядна круговерть», своєрідний «монокультурний шторм» в індивідуальній психіці.

Ностальгічні настрої в українців у перші роки після виселення були надзвичайними. Документи свідчать, що їм було за чим жалкувати. За статистикою, українське населення залишило в Польщі 461 317 га приватної землі, у тому числі орної – 335 327 га, 165 703 га з яких були засіяні озимими і яровими культурами, сінокосів – 19 554 га, фруктових садів – 6 011 га, лісів – 3 616 га, а також 88 490 житлових і 159 635 господарських будівель⁵¹⁹. Переважна кількість родин мала у своєму статку добре облаштоване господарство з дерев'яним будинком та господарськими будівлями, по 5-7 га землі, лісові угіддя, кілька голів худоби, коней, свійських тварин і птиці⁵²⁰. Тільки на Україну вони привезли 54 951 коней, 113 614 голів великої рогатої худоби, 46 649 овець і кіз, 23 453 голови свиней, 6 607 бджолиних вуликів, а також численний сільськогосподарський інвентар – 66 387 знарядь для обробітку землі, 1 013 сіялок, 1 653 збиральних машини, 2 024 пристроїв для молотіння, 24 069 повозок⁵²¹. Це без врахування того, що втратили в роки війни та під час переселення чи здали заготівельним органам Червоної Армії і місцевим органам влади. Держава брала на себе зобов'язання повернути все на нових місцях.

Найважчим психологічним потрясінням для них стала відсутність житла чи його стан. Лише невелика частина прибулих отримала напівзруйновані й нашвидкуруч відремонтовані будинки та земельні ділянки, які раніше належали німцям-колоністам. Більшість же було розселено по 8-10 чол. у «будинках колгоспників»⁵²², або розквартировано в місцевих колгоспників. За-звичай в одній кімнаті мешкало по дві-три сім'ї. Бувало й більше. Наприклад, у колгоспі

⁵¹⁹ Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф.1. – Оп. 23. – Спр. 4356. –143 арк.

⁵²⁰ Державний архів Донецької області (далі – ДАДО). – Ф. Р-326. – Оп. 4. – Спр. 121. – 31 арк.

⁵²¹ Державний архів Луганської області (далі – ДАЛО). – Ф. Р-3474. – Оп. 1. – Спр. 1. – 66 арк.

⁵²² ДАДО. – Ф. Р-326. – Оп. 4. – Спр. 592. – арк. 20-20.

імені К.Маркса Лисичанського району Ворошиловградської (суч. Луганської) області 19 переселенців поселили в кімнату загальною площею 17,5 кв. м хворої на туберкульоз колгоспниці, в іншому будинку у кімнаті 25 кв. м розмістили 5 родин у кількості 24 чол.⁵²³. Скупченість людей викликала загальне невдоволення. Переселенці вимушені були розміщуватися в зовсім не пристосованих для житла приміщеннях. Антисанітарні умови проживання та зміна клімату викликали інфекційні хвороби й загострювали хронічні.

При цьому переселені перебували у важкому матеріальному становищі. Виплата компенсації за здані продукти затримувалася. Вони голодували, не мали кормів для худоби, гостро потребували теплого одягу та взуття, промислових товарів⁵²⁴. Річ, цілком пояснювана об'єктивними причинами, та було багато байдужості, порушень законності щодо використання не за призначенням будинків, коштів та товарів, які держава виділяла для переселенців. Голови колгоспів не надто переймалися дбайливим ставленням до зданого переселенцями в колгосп майна, не поспішали закріплювати за ними будинки та наділяти земельними ділянками. У манері поведінки їх поведінки проявлявся «синдром унтер-офіцера» – зверхність щодо слабкого і схиляння перед сильним. Не замислюючись над причинами прибуття переселенців, вони вбачали у них перш за все працездатних і непретензійних колгоспників. У випадку зволікання останніх зі вступом до колгоспу впевнені у безкарності начальники заявляли зневажливо: «На біса ви нам тут потрібні, поляки»⁵²⁵. Траплялися випадки ошукування, побиття або примусу⁵²⁶. Зверхність керівників у ставленні до переселенців передавалася й пересічним колгоспникам.

Аналіз взаємовідносин місцевого населення і переселенців дозволяє розгледіти типові риси ментальності пересічних селян степової зони України та

⁵²³ Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. П-19. – Оп. 5. – Спр. 96. – 138 арк.

⁵²⁴ Щетніков В. Переселення українців з Польщі в Україну за матеріалами Державного архіву Одеської області // *Polacy na Południowej Ukrainie XVII-XX wiek /Поляки на півдні України XVII-XX ст.* – Olsztyn-Opole-Wrocław-Odessa: Polskie Towarzystwo Historyczne – Oddział w Olsztynie, 2007. – С. 143-146.

⁵²⁵ Максимчук Т.А. Переселение украинцев из Польши в 1944-1947 гг. // *Летопись Донбасса.* – 2005. – № 12. – С. 23-26.

⁵²⁶ ДАЛО. – Ф. П-28. – Оп. 1. – Спр. 358. – 37 арк.

водночас є значущим для характеристики латентного рівня світосприйняття переселенців. Споконвіку притаманні українській психіці такі зразки поведінки, як співчуття, взаємодопомога, гостинність трансформувалися в попередній історичний період і мали в нових умовах свої пріоритети та логіку. Витіснена зі свідомості селян приватницька («куркульська») установка спонукала їх швидше навернути переселенців до колективної форми ведення господарства. Вони безкомпромісно тиснули на українців, доприселених у їх села, що виражалось у сварках, вигнанні з квартир, побитті дітей переселенців місцевими підлітками, постріканнях їх у тому, що приїхали на Україну, накиданні образ – «поляки», «бандерівці» тощо⁵²⁷. Чи могла в такому разі поведінка переселенців бути рівнозначною очікуванням колгоспників? Вони не розуміли, чому українці приймали їх як представників іншого режиму. Невідомий до того світ Великої України більше не приваблював. Самобутня чуттєвість селян впливала на процес відтворення та подальшу трансформацію комунікативних манер, певною мірою визначала характер зовнішніх проявів соціальної поведінки.

Ключовою ланкою в порушенні ментальності вихованих на релігійних традиціях селян була неможливість в реалізації віросповідання. Зазначені чинники не вичерпували інші можливості щодо порушення матриці етнічної пам'яті. Більшість із них сподівалися на повернення якщо не до домівок, що залишилися в Польщі, то поближче до них – на Львівщину, Тернопільщину, Волинь чи до Рівно. Західна Україна приваблювала схожим кліматом та ландшафтом, наявністю вільного житла, індивідуальною формою ведення господарства та соціально знайомим сільським і родинним оточенням. Вона відповідала їхнім уявленням про рідний дім («взірець досконалості»), через який бачили, сприймали і розуміли світ. Селяни ладні були вмерти чи «забути», що українці, але повернутися в рідні місця. «Ми жили добре, мали свою землю та худобу, а нас полишили всього. Краще б нас розстріляли, але сюди їхати не слід було», – говорили вони у приватних розмовах⁵²⁸. Голод, що насувався,

⁵²⁷ Державний архів Херсонської області. – Ф. П-46. – Оп. 1. – Спр. 700. – 39 арк.

⁵²⁸ ДАДО. – Ф. Р-326. – Оп. 4. – Спр. 592. – арк. 20-20.

продукував панічні настрої. Сподівання на державну допомогу розвіювали місцеві селяни, які говорили: «Якщо у минулому році не було засухи і то колгоспникам хліб не дали, а в цьому році засуха, у полі все вигоріло, тепер нам доведеться усім помирати з голоду...»⁵²⁹. Колективна система господарювання сприймалася переселенцями за аномальну. Причина була досить тривіальною – важко працюючи, виробляючи сільськогосподарську продукцію, селяни не забезпечували себе навіть мінімумом засобів існування. Перед лицем невідомості та з остраху за майбутнє переселенці-українці їхали в напрямку кордону, пам'ятаючи, що «вдома» не знали голоду⁵³⁰ (⁵³¹). Станом на березень 1947 р. в південно-східних районах залишалось тільки близько 9 тисяч родин із 42 054 переселених. Зворотний рух переселенців став результатом розгубленості, безладу і недолугого керування процесом розселення в Україні з боку місцевої влади.

«Синдром переселенця» не подоланий і не має конкретної регіональної приписки. Це типова риса ментальності багатьох громадян України. Почуття «країна дитинства» для них все ще має більшу вагомість, ніж Батьківщина осілости. Земля дідів сприймається ними не просто як місце народження – то частина душі, загублена духовність⁵³². Сукупність виділених чинників дозволяє зробити висновок, що примусове переселення українців з Польщі зумовило зрушення таких найбільш виразних і рельєфних рис української ментальності, як глибоку приватницьку психологію, хазяйновитість (працелюбність, ощадливість, почуття власника), честолобство (прагнення до самовиявлення, наполегливість), оптимізм (упевненість, життєрадісність), інтровертизм (самозаглибленість, філософічність душі). Умови будь-якої трансформації передбачають період визрівання, становлення й практичної дії. А. Гуревич наголошував, що поведінка людей та їх ментальність завжди вибудовується

⁵²⁹ ДАЛО. – Ф. П-28. – Оп. 1. – Спр. 358. – 37 арк.

⁵³⁰ Державний архів Херсонської області. – Ф. П-46. – Оп. 1. – Спр. 700. – 39 арк.

⁵³¹ Пронь Т.М. Соціально-економічні чинники самовільного руху з південних областей України у західні українців депортованих з Польщі у 1944-1946 рр. // Науковий вісник Волинського державного університету ім. Лесі Українки. Історичні науки. – Луцьк: «Вежа» ВНУ ім. Лесі Українки, 2009. – Вип. XIII. – С. 211-217.

⁵³² Онуфрійчук М.А., Журавльова Н.М. Нас поріднили Холмщина й Волинь. Документально-біографічні нариси. – Луцьк: ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2010. – 288 с.

залежно від пануючої в даний момент картини світу. Відповідно, посередництвом вивчення картини світу людини конкретної епохи розкривається те «силове поле», у якому жили і здійснювали вчинки люди – носії цієї картини світу⁵³³.

3.3. Адаптація новоселів до змін життя й інтеграція в локальні середовища республіки

Українському широкому загалу фактично не відомо про депортації і виселення – акції радянського тоталітарного режиму у повоєнний період, які були спрямовані на позбавлення права людей на батьківщину, в тому числі й українців з території Польщі у 1944-1946 роках. З огляду на утворену в суспільній психології багатьох регіонів історичну амнезію внаслідок довготривалого замовчування події державно-партійним керівництвом СРСР і суспільствознавцями або тенденційним її висвітленням у душі тогочасних ідеологічних настанов, проблема має наукову та суспільну значущість.

Більш як 15 років вітчизняні вчені, працівники архівів, публіцисти та активісти громадських організацій намагаються якомога швидше наблизитися до історичної істини та поширити знання про глибину понесених жертв і страждань учасників акції. Вагомий вклад у дослідження процесу депортації українців з Польщі (суч. тлумачення акції переселення) – “евакуації” (офіційна тогочасна назва заходу) здійснили Ю. Сливка⁵³⁴, О. Буцько⁵³⁵, І. Винниченко⁵³⁶, автори дисертаційних робіт В. Кіцак⁵³⁷, Н. Данилиха⁵³⁸. Вони ввели у науковий обіг значну кількість нових документальних джерел і подали авторську

⁵³³ Гуревич А.Я. История – нескончаемый спор. – М.: РГУ, 2005. – 899 с.

⁵³⁴ Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади. – У трьох томах. – 1939-1951рр. / Упорядн. Ю. Сливка. – Львів, 1996, 1998, 2002.

⁵³⁵ Буцько О.В. Украина-Польша: миграционные процессы 40-х годов. – К., 1997.

⁵³⁶ Винниченко І.І. Україна 1920-1980-х: депортації, заслання, вислання. – К., 1994.

⁵³⁷ Кіцак В.М. Депортація українців з Польщі в УРСР у 1944-1946 рр. та їх соціально-економічна адаптація / Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. - Чернівці, 2003.

⁵³⁸ Данилиха Н.Р. Соціально-побутова адаптація українців із Польщі в УРСР у 1944-1950-х роках (на матеріалах західних областей України) / Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – Львів, 2007.

концепцію двосторонньої Угоди 1944 р. про переселення населення. Побіжно торкнулися й питання розселення українців на теренах Запорізької області.

Надзвичайна активність переселенського руху на Запоріжжі, поміж інших південних та східних областей України, зумовлює необхідність проведення окремішнього дослідження. Тим більше, що такі спроби вже були. Змістовний доробок щодо висвітлення розселення та господарсько-побутового облаштування переселенців у Запорізькій області належить Віталію Бондару та Олені Величко, - працівникам Державного архіву Запорізької області (директор О.С.Тедєєв), які проаналізували та оприлюднили декілька оригінальних документів із фондів архіву⁵³⁹.

Автор лише акцентує на тому, що Запорізька область, серед 17 областей України в яких здійснювалося розселення українців, прийняла 19 жовтня 1944 р. перший відправлений з Польщі ешелон з переселенцями і робить спробу простежити перебіг переселення через призму цієї області (у попередніх публікаціях було звернуто увагу на особливості процесу розселення українців з Польщі у Миколаївській та Херсонській областях)⁵⁴⁰.

9 вересня 1944 р. 4-та сесія Крайової Народної Ради Польщі (тимчасовий парламент) ратифікувала радянсько-польський територіальний договір від 27.07.1944 р.⁵⁴¹. У цей же день було укладено Угоду між Урядом Української Радянської Соціалістичної Республіки і Польським Комітетом Національного Визволення про евакуацію українського населення з території Польщі і польських громадян з території УРСР⁵⁴². Таким чином, прадавні українські землі – Лемківщина, Надсяння, Холмщина та Підляшшя, на яких компактно проживало близько 500 тисяч західноукраїнського субетносу – лемків та

⁵³⁹ Бондар В., Величко О. Українські переселенці з Польщі на теренах Запорізької області (оригінальні документи з фондів Держархіву Запорізької області) // Архіви України. – 2005. – № 4.

⁵⁴⁰ Пронь Т.М. Українсько-польське переселення на Півдні України у 1944-1946 роках: історіографічний та джерелознавчий аспекти // Південний архів. Збірник наукових праць. Історичні науки. – Випуск 16. – Херсон, 2004; Її ж. Переселення українського населення з Польщі на Південь України в 1944 -1946 рр. (на матеріалах Миколаївської та Херсонської областей) // Україна ХХ ст.: Культура, ідеологія, політика. Збірник статей. – Вип. 9. – К., 2005.

⁵⁴¹ Советский Союз – Народная Польша. 1944-1974. Документы и материалы. – М., 1974.

⁵⁴² Українська РСР у міжнародних відносинах. Міжнародні договори, конвенції, угоди та інші документи, які складені за участю Української РСР або до яких вона приєдналася (1945-1957). – К., 1959.

близько 200 тисяч римо-католиків, які користувалися українською мовою⁵⁴³, остаточно відійшли до складу Республіки Польщі за визначеною ще у 1920 р. англійським міністром закордонних справ Джорджем Керзоном лінією (Закерзоння). Підписав доленосний для сотень тисяч українців та поляків документ Голова Ради Народних Комісарів УРСР М. Хрущов. Але компромісне рішення на користь сусідньої держави за український Уряд і народ приймав Й. Сталін. Чотири етно-історичні райони України Радянський Союз обміняв на північну частину території Східньої Пруссії з містом-портом Кенігсберг, дружні відносини з новим комуністичним урядом Польщі, а також далекоглядні перспективи поширення впливу СРСР на інші країни Центрально-Східної Європи. Пропозиції М.С. Хрущова та багаточисленні прохання широких кіл громадськості цих районів щодо приєднання до України не було взято до уваги⁵⁴⁴.

Зселити лемків з рідних домівок і розселити переважно в південно-східних областях України планувалося з 15 жовтня 1944 р. до 1 лютого 1945 р.⁵⁴⁵. Та переселити понад мільйон осіб з обох сторін з худобою, збіжжям й домашніми речами в умовах воєнного часу виявилось не реальним. Кілька разів сторони подовжували строки переселення. Останній вагон був відправлений в УРСР 12 червня 1946 р. Усього протягом 1944-1946 рр. на Україну було „евакуйовано” 482 880 осіб⁵⁴⁶. Але оголосили про закінчення евакуації лише 6 травня 1947 р.⁵⁴⁷.

Організаційно-виконавча підготовка до проведення переселення тривала майже місяць. За цей час було створено евакуаційні структури, призначено відповідальних, укомплектовано робочі групи, розроблено інструкцію по здійсненню Угоди. В ній надавалися роз’яснення щодо порядку проведення

⁵⁴³ Бухало Г. Українська Повстанська Армія на Закерзонні / Депортації українців та поляків: кінець 1939 – початок 50-х років (до 50-річчя операції “Вісла”) / Упорядник Юрій Сливка. – Львів, 1998.

⁵⁴⁴ Сергійчук В. З історії українців Холмщини й Підляшшя /Холмщина і Підляшшя. Історико-етнографічне дослідження (В. Борисенко, Г. Вишневська, Ю. Гаврилюк та ін. - К., 1997.

⁵⁴⁵ Савчук О. Чужі серед своїх, доля депортованих українців Холмщини / Депортації українців та поляків: кінець 1939 – початок 50-х років (до 50-річчя операції “Вісла”) ...

⁵⁴⁶ Українська РСР у міжнародних відносинах. ...

⁵⁴⁷ Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади. – У трьох томах. – Т. 1. 1939-1945 рр. / Упорядн. Ю. Сливка. – Львів, 1996.

евакуації, списання заборгованностей по натуральному постачанню, грошовим податкам і страховим платежам, про порядок здачі і прийому господарствами, що евакуйовувалися сільгосппродуктів, про порядок оформлення майна, що залишалося, про наділення землею, про взаєморозрахунки за здані будівлі і продукти на місцях вселення тощо⁵⁴⁸. До інструкції додавалися зразки форм документів. Одночасно збиралися дані про наявність вільного житла придатного для проживання і вільної для сільськогосподарського обробітку землі в різних областях України.

У планах розселення українців з Польщі Запорізька область посідала перше місце. Вона повинна була прийняти 11367 сімей, що було майже на 2000 більше, ніж у шести західних областях разом взятих⁵⁴⁹. Її особливий статус визначався існуванням тут у минулому великої кількості німецьких колоній. На облік було взято 13678 вільних будинків, з них 1010 більш менш придатних для проживання, 12668 – потребували ремонту⁵⁵⁰.

До практичної роботи на місцях уповноваженні приступили 5-10 жовтня. Радянські евакуаційні органи негайно взялися оповіщати населення в районах, що відійшли до Польщі. Скрізь розвішувалися оголошення, проводилися бесіди з населенням по підготовці до евакуації, склалися списки сімей та осіб за етнічною належністю, які підлягали виселенню згідно з Угодою: “Громадяни української, білоруської, російської і русинської національностей, що проживають в Хелмському, Грубешувському, Томашувському, Любачувському, Ярославському, Перемишльському, Ліськовському, Замостінському, Красноставському, Білгорайському, Владавському повітах і в інших районах Польщі, де можуть виявитися громадяни української, білоруської, російської і русинської національності, які побажають переселитися з території Польщі на Україну”⁵⁵¹. За попередніми даними Головного Уповноваженого Уряду Української РСР М. Підгорного на території

⁵⁴⁸ Українська РСР на міжнародній арені. Збірник документів і матеріалів. 1944-1961 рр. - К., 1963.

⁵⁴⁹ Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади. – У трьох томах. – Т. 1. ...

⁵⁵⁰ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДГАГОУ), ф. 1. – Оп. 30. – Спр. 366.

⁵⁵¹ Там само.

Польщі було взято на облік і могло бути евакуйовано 87700 сімей у складі 350500 осіб⁵⁵².

Покидати рідні місця, облаштовані садиби, засіяні ниви лемкам було дуже важко. Багато, хто не міг повірити цьому, тішив себе думкою, що це тимчасово, Радянський Союз приєднає їх землі до України і вони повернуться до рідних місць⁵⁵³. Назагал, добровільно погоджувалися на виїзд малоземельні та безземельні селяни, а також постраждали від воєнних дій. Ті, хто не хотів залишати рідної сторони, змушені були пройти через страшні випробування і втрати. Палали вогнем цілі села. Завадка-Мурахівська, Піскуровичі та інші – це „лемківські Хатині”⁵⁵⁴. Лише на Холмщині було зліквідовано 150 українських населених пунктів.

У 1945 р. західна преса надрукувала лист-звернення “До всього культурного світу” брутально примушених покинути прадідні землі українців. Сподіваючись на захист провідних країн світу вони писали: “Нас викидають з наших хат, б’ють до крові та смерті дітей, жінок, старих, заарештовують наших священиків, єпископів, грабують наше майно, стягують останню подерту сорочку, змушують виїжджати проти нашої волі...” [336]. Та надії були марними. До їх депортації мали побічне відношення всі союзники антигітлерівської коаліції. Підтримуючи ідею встановлення нової межі радянсько-польського кордону по лінії Керзона вони дали мовчазну згоду на її здійснення. Проаналізувавши першопричини, умови підготовки і реалізації репресивних та переселенсько-депортаційних акцій у західному регіоні України протягом 40-50-х років Ю. Сливка прийшов до невтішного висновку, що за тих конкретно-історичних обставин, в яких опинилася Україна з погляду її внутрішнього розвитку та місця в системі тогочасних міжнародних відносин, уникнути цього драматичного ходу подій у неї практично не було шансів. “Даремно тут шукати одного винуватця – їх більше” [337, с. 5]. Не можна також

⁵⁵² Українська РСР у міжнародних відносинах. ...

⁵⁵³ Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади. – У трьох томах. – Т. 1. ...

⁵⁵⁴ Державний архів Запорізької області (далі – ДАЗО), ф.П-102. – Оп. 1. – Спр. 1216.

не погодитися з думкою В. Кіцака, що депортації населення були лише неминучим побічним ефектом складної геополітичної гри найбільших світових держав [338, с. 10].

Примітно, що на першому етапі переселення багато українців наляканих діями українсько-польських військових угруповань, втративши своє господарство повірили запевненням державних службовців у заможне життя радянських колгоспників самі просили, щоб їм дозволили виїхати в Україну. Для поселення евакуйованим було запропоновано на вибір переважно південні області. На 20 жовтня, тільки Уповноваженому Томашувського повіту Курінному подало заяви 2428 сімей, загальною кількістю 9453 особи⁵⁵⁵. При цьому майже всі селяни хотіли виїхати на Південь мотивуючи тим, що в західних областях все рівно будуть організовані колгоспи. Багато з них говорили, що бояться банд і їдуть подальше в південні області, поскільки, там гарна земля і багата місцевість. У Рівненську область подали заяви всього 13 сімей.

На 1 листопада 1944 р. в 13 повітах Польщі подали заяви про евакуацію 11594 господарства (сімей), чисельністю 45451 особа. На 1 грудня заяви подала вже 36171 сім'я (133587 осіб)⁵⁵⁶. Найбільша кількість запитів від переселенців про переселення поступала на адресу Запорізької області. Далеке Запоріжжя асоціювалося ними з козацькими вольностями. У Запорізьку область направлялося – 8023 сімей (Дніпропетровська - 5703, Херсонська – 5305, Одеська – 5235, Миколаївська – 2268, інші – 84, в західні області всього 3480)⁵⁵⁷.

19 жовтня 1944 р. до Гуляйпільського району прибув перший ешелон з українськими родинами з Польщі. На початку листопада в область прибули ще 56 сімей⁵⁵⁸. Їх компактно розмістили в Куйбишівському районі. Протягом двох тижнів в область перевезли 452 господарства. Приймали їх майже всі райони області, зокрема, Чернігівський, Ново-Хортицький, Ново-Миколаївський,

⁵⁵⁵ Кіцак В.М. Вказ праця.

⁵⁵⁶ Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади. – У трьох томах. – Т. 1. ...

⁵⁵⁷ Там само.

⁵⁵⁸ ДАЗО, ф.П-182. – Оп. 4. – Спр. 62.

Розовський, Ново-Керменський, Ново-Васильївський, Червоноармійський, Акімовський, Мелітопольський та інші. На Запоріжжя прибула найбільша кількість з переселених на той час в Україну. Так з 1 по 11 листопада в інші області УРСР переселилося 995 сімей, чисельністю 3605 осіб, з яких у Дніпропетровську область тільки 60 сімей, у Миколаївську – 68, у Херсонську – 55, Дрогобицьку – 10 і Тернопільську – 350⁵⁵⁹.

Переселення здійснювалося в надзвичайно складних умовах воєнного та зимового часу. Транспорту не вистачало. Розбиті, без опалення, не пристосовані для перевезення людей вагони подавалися під завантаження з запізненням. Люди тижнями чекали своєї черги, зазнаючи психологічного потрясіння, страждаючи від переохолодження, вибиваючись зі сну, наражаючись на збройні напади, хворіючи і вмираючи. У вагон завантажували по 2-3 сім'ї разом з майном, кіньми, коровами, вівцями, птицею тощо. Часто ешелони формувалися з вагонів, які направлялися до різних станцій призначення. Це значно ускладнювало прибуття переселенців на місця, породжувало хаос. Наприклад, 16 листопада 1944 р. перший ешелон з переселенцями прийняв Мелітопольський район. В ньому прибула 91 сім'я, з них тільки чотири мали направлення у Запорізьку область, інші в Дніпропетровську, Одеську, Миколаївську, Херсонську. Місцеві органи влади не були вчасно попереджені про прибуття ешелону і фактично не підготувалися до прийому. Однак прибувши на станцію тепло привітали переселенців і вмовили 71 сім'ю залишитися в області. Вагони було розвантажено тільки через три дні. Новоселів з вантажем відправили до місць поселення на підводах, що ледве рухалися по розмитій дощем дорозі.

Більшість „евакуйованих” з Польщі були селянами, тому в Україні вони розселялися відповідно звичному заняттю. 67 сімей із зазначеного ешелону, чисельністю 270 чоловік, поселили у колгоспах: імені Котовського (27), Тельмана (12), Ватутіна (9), Матросова (8), а також „Нове життя” (10) та на

⁵⁵⁹ Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади. – У трьох томах. – Т. 1. ...

Чехоградській станції (1). Ще 4 сім'ї, які раніше працювали на заводах і фабриках, і відмовилися поселятися в колгоспах, влаштувалися на роботу у місті. “Евакуйовані” привезли з собою 38 коней, 56 корів, 1 теля, 6 свиней, 56 гусей та качок, 229 курей. Крім того, простий сільгоспінвентар, підводи, соломорізки, віялки, плуги, борони.

Варто зазначити, що район мав всього 30 вільних будинків, в яких можна було проживати за умови застіклення, всіх інших було розселено по будинках місцевих колгоспників у „порядку ущільнення”. Відразу ж частина сімей включилася в роботу, деякі взяли кілька днів на облаштування. Запорізька область одна із перших проінформувала Управління у справах евакуації і розселення РНК УРСР і сільгоспвідділ ЦК КП(б)У, що може прийняти 3805 сімей⁵⁶⁰. Однак будинки без даху, вікон, дверей та печей були мало придатними для житла⁵⁶¹.

У 1945 р. у будинках колгоспників поселилися 3478 осіб, у будинках сільрад і колгоспів – 2459, на приватних квартирах колгоспників – 979⁵⁶². За браком житла переселенців поселяли на квартири місцевих колгоспників на не визначений час. Надзвичайна скупченість людей змушених жити по дві сім'ї в невеликих кімнатах викликала загальне роздратування, сварки, взаємні звинувачення, плач. Розгнівані господарі викрикували: „Якого чорта ви сюди приїхали, самим їсти нема чого”, „Ми без вас обійдемося”, образливо називали „поляками”, виганяли з квартир, мотивуючи, що брали їх тимчасово, вимагали по 100-200 крб. оплати грошима чи продуктами⁵⁶³. На жаль, деякі голови колгоспів показували негативні зразки поведінки, ображали переселенців у присутності колгоспників. Постійна залежність від господарів хати і двору надзвичайно пригнічувала переселених. Їм не дозволяли будувати у винайманих кімнатах печі для приготування їжі й випічки хліба⁵⁶⁴. Не давали використовувати комори, сараї та інші господарські приміщення в яких

⁵⁶⁰ ДАЗО, ф.Р-3755. – Оп.2. – Спр. 8.

⁵⁶¹ ЦДГАГОУ, ф. 1. – Оп. 30. – Спр. 366.

⁵⁶² ДАЗО, ф.П-102. – Оп. 1. – Спр. 1216.

⁵⁶³ ЦДГАГОУ, ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 916.

⁵⁶⁴ ДАЗО, ф.П-102. – Оп.1. – Спр. 1213.

переселенці могли б тримати зерно та овочі, адже господарських приміщень також не вистачало.

Евакуйовані, як могли підтримували один одного. Наприклад, у колгоспі ім. Енгельса 7 членів сімей Берили і Сокольських, що проживали в кімнаті площею 10 м² змушені були ночувати по черзі на вулиці⁵⁶⁵. В таких же умовах проживали у колгоспі „Ленінський шлях” 10 чоловік, членів сімей Патинк, Ващук, Тородайко, які переобладнали кухню під житлову кімнату⁵⁶⁶. Часто будинки, в яких повинні були розселити переселенців, керівники районів, голови сільрад або колгоспів передавали іншим особам та організаціям. Так, секретар Михайлівського райкому партії Дудник та голова райвиконкому Олексієнко „розбазарювали” та присвоювали їх собі⁵⁶⁷. У той же час багато з переселених зовсім не мали житла. Наприклад, у колгоспі “Ленінський шлях” Чернігівського району 47 сімей переселенців розмістилися під відкритим небом – „у руїнах”⁵⁶⁸. Такі випадки були непоодинокі.

Переселенці змушені були зимувати та навіть народжувати в напівзгорілих і зруйнованих будинках, у підвалах, конюшнях. У колгоспі „Ленінський шлях” 11 членів сімей Грачеч, Денисюк і Сисюк жили у підвалі без дверей, площею 25 м². Тут же було складено їх майно, а Денисюк Є.І. народила без будь-якої медичної допомоги дитину⁵⁶⁹. Звичним явищем стали захворювання, пов’язані з переохолодженням та брудом, – запалення легенів, малярія, чесотка, шлункові розлади, алергія. В одному із колгоспів у переселенців через вживання соленої води за відсутності артезіанського колодязя розпухли обличчя й тіло.⁵⁷⁰ Жахливі антисанітарні умови в яких перебували переселенці колгоспу імені Енгельса Чернігівського району, приголомшили перевіряючих від ЦК КП(б)У та РНК УРСР. Вони записали у довідці перевірки, що: „15 сімей (із 41) не мають житла, живуть виключно у важких умовах – 10 сімей живуть у коморі

⁵⁶⁵ ДАЗО, ф.П-102. – Оп. 1. – Спр. 1216.

⁵⁶⁶ ДАЗО, ф.П-102. – Оп.1. – Спр. 1213.

⁵⁶⁷ ЦДГАГОУ, ф. 1. – Оп. 30. – Спр. 366.

⁵⁶⁸ ДАЗО, ф.П-102. – Оп.1. – Спр. 1213.

⁵⁶⁹ ДАЗО, ф.П-102. – Оп.1. – Спр. 127.

⁵⁷⁰ ДАЗО, ф.П-102. – Оп.1. – Спр. 1213.

без вікон і дверей, сплять по 4 чоловіка на одному ліжку. Кілька сімей живуть у коридорі клубу. Велика скупченість, на площі 24 м² розмістилися 6 сімей (30 осіб). Багато переселенців хворіють. Люди не роздягаються і не миються. Бані не має”.

Відповідальність за влаштування українського населення з Польщі була покладена на сільради, які й самі потребували допомоги. Для ремонту і будівництва не бракувало коштів, будматеріалів, транспорту, кваліфікованої робочої сили. Частина переселенців будувалася самостійно без допомоги колгоспів і районних організацій у вільний від роботи час. Новоспороди, як правило, були примітимним тимчасовим житлом з лози, глини, очерету, рідше цегли та дерева. Тільки в деяких колгоспах були створені будівельні бригади⁵⁷¹. Проте тут також допускалися перегини. Голова колгоспу імені Сталіна Мелітопольського району Фурманов створив бригаду з переселенців для того, щоб вони виготовили для своїх будинків 14000 цегли, а потім використав її при будівництві колгоспної вівчарні⁵⁷². У колгоспі „Ленінський шлях” бригада будівельників збудувала будинки для себе, а не для переселенців⁵⁷³.

Багато переселених не могли отримати будинків через відсутність достовірних документів, які б засвідчили, що вони залишили в Польщі будівлі. Деякі з них передали їх близьким родичам, інші втратили акти-квитанції під час переїзду або вони були неохайно оформлені, мали виправлення та неповні записи. Уточнення займало багато часу. Тому, дехто з переселених купив будинки за свої кошти, але розрахунки з ними не були проведені. Не додавало впевненості переселеним і зволікання керівництва колгоспів з оформленням документів на будинки. Житлова проблема виявилася найбільш гострою.

Другою не менш важливою проблемою для переселених була соціальна адаптація. Привітно зустріли 11 січня 1945 р. колгоспники Чернігівського району 144 українські сім’ї з Польщі. Приїхали на станцію своїми коровами, дружньо розгрузили вагони, поскладали речі на свої підводи. У колгоспі ім.

⁵⁷¹ ДАЗО, ф.П-102. – Оп.1. – Спр.1168.

⁵⁷² ДАЗО, ф.П-102. – Оп.1. – Спр. 1213.

⁵⁷³ ДАЗО, ф.П-102. – Оп.1. – Спр.1168.

Тельмана господиня вітала їх хлібом та сіллю⁵⁷⁴. Колгосп „Червона поляна” організував вечерю. Більшість переселенців розчулившись від такого прийому, схвильовано говорили, що: „Приїхали до своїх людей, почувають себе тепер спокійно, в безпеці від всіляких знущань на майбутнє”⁵⁷⁵. Уважне ставлення до них сприяло прояву найкращих людських якостей. На всю Україну прославили Запорізьку область переселенці, які внесли свої заощадження в фонд Червоної Армії для придбання нового літака⁵⁷⁶.

Теплий прийом переселенців на місцях заохочував їх до вступу в колгосп. На 15 жовтня 1945 р. в колгоспи вступили 6949 сімей, – 84 % від усіх прибулих⁵⁷⁷. За існуючими правилами вступу до колгоспу претенденти передавали своє майно у спільне користування. Його належало оцінити та внести відповідні записи у спеціальні акти. Та саме тут крилися можливості для зловживань. „У колгоспах іде погоня за усупільнення коней, корів і сільгоспінвентаря, а не за оформлення прийому в члени колгоспу людей. Голови колгоспів взяли курс на те, що переселенці так чи інакше втечуть, а коні, підводи й інше залишаться у колгоспі”, - зазначалося в інформаційній довідці Запорізького обкома КП(б)У на ім'я М.С. Хрущова⁵⁷⁸. Дізнавшись про це багато переселенців відмовилися усупільнювати своїх коней та інвентар і зайняли позицію очікування. Не знаючи, як вплинути на них, голова колгоспу „Рекорд” заявив: ”Не хочете до колгоспу вступати, збираєтесь в Польщу, марно. Незабаром і в Польщі будуть колгоспи”⁵⁷⁹. Така „відвертість” та неухважне ставлення до переселенців, як правило, дорого обходилася службовцям. У 1945 р. в області було знято з роботи і засуджено 18 голів колгоспів.

Намагаючись швидко залучити переселенців до колгоспів їх керівники не роз'яснювали новачкам умови передачі до колгоспу худоби та інвентаря,

⁵⁷⁴ ДАЗО, ф.П-102. – Оп.1. – Спр. 1213.

⁵⁷⁵ ДАЗО, ф.П-102. – Оп.1. – Спр.1168.

⁵⁷⁶ ДАЗО, ф.П-102. – Оп. 1. – Спр. 1216.

⁵⁷⁷ Буцко О.В. Вказ праця.

⁵⁷⁸ ЦДГАГОУ, ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1472.

⁵⁷⁹ ДАЗО, ф.П-102. – Оп.1. – Спр.1168.

проявляли особливу недбалість до зданої худоби: перенапружували роботою коней, використовували на польових роботах корів, не дозволяли годувати худобу з кормів колгоспу⁵⁸⁰.

Між тим, звиклі до праці селяни чесно і добросовісно працювали в досить не звичній для себе степовій зоні. Навіть ті, хто не вступив до колгоспу, допомагали в польових роботах використовуючи своїх коней. Переселенські родини показували приклади надзвичайної працьовитості і трудової дисципліни. У 1945 р. у колгоспі „Пролетарський боєць” Васильївського району значно перевищили виконання норм сільськогосподарських робіт Цимбал (при денній нормі 300 снопів за 4 дні зв'язала 3100), Мазанов та Лихвейко (при денній нормі 0,30 га протягом 18 днів скошували по 1,1-1,3 га)⁵⁸¹. Приклади великої кількості вироблених трудоднів переселенцями були у всіх районах. Наприклад, у 1945 р. у Васильївському районі 185 сімей переселенців виробили 46974 трудодні, у середньому на одну сім'ю 254 трудодні, у Ново-Керменчинському 733 сім'ї виробили 187 498 трудоднів – 256 трудоднів на одну сім'ю та на одного працездатного 139 трудоднів⁵⁸². Але завзятість переселенців у роботі засуджували місцеві колгоспники, у приватних бесідах висказували своє невдоволення, говорячи їм, що вони також добре трудилися раніше, а на трудодні все рівно мало отримували.

Вищі органи влади навпаки вимагали від голів колгоспів, щоб вони заохочували переселенців до звитяжної праці. Кращих колгоспників з числа переселенців, преміювали, просували на керівні посади, в тому числі заступниками голови колгоспу, бригадирами, ланковими, експедиторами, трактористами тощо. На той час остання професія була дуже престижною у селах. Серед них було й багато гарних спеціалістів з кваліфікацією ковалів, теслярів, столярів, пиляльщиків, пічників, каменярів. Проте, більшість працездатних, енергійних та розумних колгоспників з числа переселенців “не помічалися.” Молоді проблематично було вступити до комсомолу чи здобути

⁵⁸⁰ ДАЗО, ф.П-102. – Оп. 2. – Спр. 244.

⁵⁸¹ ДАЗО, ф.П-102. – Оп. 1. – Спр.1168.

⁵⁸² ДАЗО, ф.П-102. – Оп.1. – Спр. 1213.

спеціальність. Так, голова колгоспу “Червона зірка” не дозволив їхати на курси водіїв переселенцю Степану Брилю, хоча він проявив себе дуже старанним працівником, виробив 200 трудоднів. Деякі, з цієї ж причини, не могли отримати роботу за набутою раніше спеціальністю⁵⁸³. Тільки з часом, штучні психологічні бар’єри комунікації у відносинах між місцевими мешканцями і переселенцями були зняті. Звичайно були і факти непоганого влаштування переселенців та перевірки відмічали багато недоліків, які провокували активний зворотній міграційний рух переселенців з області.

Самочинний масовий виїзд переселенців з південних областей України змусив РНК УРСР і ЦК КП(б)У видати 5 листопада 1945 рр. запізнілу постанову “Про невідкладні заходи по господарському влаштуванню і роботі серед українського населення, яке прибуло на територію УРСР”. Між переселенцями пішли такі розмови: „Весь світ знає, що ми голодуємо, а СРСР не можна втрачати свій авторитет перед іншими державами. Тому Уряд СРСР і взявся за покращення нашого життя”⁵⁸⁴. Постановою передбачалося позачергове будівництво у I півріччі 1946 рр. 35 531 нових будинків для переселенців. Запорозька область була одна з небагатьох, що приступила до будівництва, але виконала його всього на 0,2 відсотка. За планом тут передбачалося звести 6756 будинків, приступили до будівництва 155, збудували 78⁵⁸⁵. На кінець року ситуація значно покращилася. Всього у 1946 р. було відновлено 535 будинків для переселенців, відремонтовано будинків і квартир – 350. 1637 сімей із 2863 проживали в окремих відремонтованих будинках, на квартирах у колгоспників – 1026 сімей. Було розпочато будівництво 738 будинків⁵⁸⁶.

Багато переселених взяли державні кредити на облаштування та будівництво, однак так і не змогли скористатися ними через брак

⁵⁸³ ДАЗО, ф.П-102. – Оп. 1. – Спр. 1216.

⁵⁸⁴ ЦДГАГОУ, ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1472.

⁵⁸⁵ ДАЗО, ф.П-102. – Оп.1. – Спр.1168.

⁵⁸⁶ Буцко О.В. Вказ праця.

будматеріалів. На 1 травня 1946 р. із 140 мільйонів карбованців виділених кредитів вони використали всього 47,8 % від всієї суми⁵⁸⁷.

Важким було і матеріально-побутове повсякденне життя. Частина "евакуйованих" втративши господарство через військові дії, грабунки, дорожні негаразди та потрапивши в незнайому місцевість перебувала у надзвичайно скрутному становищі, потребувала матеріальної і фінансової допомоги. Наприклад, в одному колгоспі під час перевірки було зафіксовано, що в 16 сім'ях (68 осіб) майже немає взуття та одягу. "Та, що є, зношена настільки, що не підлягає жодній реставрації"⁵⁸⁸. Уряд виділив значну, як на той час, суму – 20 мільйонів карбованців для надання безповоротної допомоги переселеним, але на всіх її ледве вистачало. Область надала безповоротну допомогу на суму 1828300 крб. 2033 переселенським сім'ям. Довгострокові кредити на суму 488 тис. крб. отримали тільки 122 сім'ї. Інколи гроші затримували на місцях, використовували не за призначенням.

Не краще було і з видачею товарів першої необхідності. Сіль, сірники, керосин лежали на складах, своєчасно не відпускалися громадянам. У Ново-Керменському, Ново-Васильївському, Червоноармійському та Акімівському районах не дивлячись на виділенні кошти взагалі не видали переселеним товарів, інші обмежилися видачею сірників, солі і керосину⁵⁸⁹. Варто зазначити, що не всі голови колгоспів проявляли байдужість. Хоча корінні селяни також потерпали від нестатків, але вони ділилися з переселеними мукою, овочами. Ті, хто не мали корів, отримали безкоштовно 700 телят. Щоправда корова була не лише годувальниця, але й обов'язкова поставка продукції тваринництва. Незважаючи на це багатодітні сім'ї голодували. Облік багатодітних матерів проводився не своєчасно.

Розрахунки за здану картоплю та сіно-солому, за засіянні поля озимини, худобу та зерно на потреби держави і Червоної армії в обмін на акти-накладні зтягувалися. За умовами Угоди їм повинні були видати все це і в тій же

⁵⁸⁷ Там само.

⁵⁸⁸ ДАЗО, ф.П-102. – Оп. 2. – Спр. 244.

⁵⁸⁹ ДАЗО, ф.П-102. – Оп. 1. – Спр. 1216.

кількості на місцях вселення. Але, на жаль, повертати своє людям було не просто. Наприклад, голови колгоспів імені Калініна, Сталіна і Енгельса та інших вдалися до ошуканства і без того постраждалих людей. Вони зібрали у переселенців акти-накладні, отримали за них від заготівельних організацій наркомату зерно, а потім використали на потреби колгоспу чи здали під виглядом натуральних поставок державі⁵⁹⁰.

Низький рівень оплати праці в колгоспах не покращував життя селян. Колгоспники отримали на трудовдень у середньому 200 г зерна. На зборах у колгоспі „Червоне козацтво” переселенка Лах М. зауважила: „...Працювала все літо на птахофермі, а отримала тільки 24 кг зерна. Я ні на кого не ображаюся, мені в колгоспі не погано, але боюся, що колгосп мене на зиму залишить без хліба”⁵⁹¹. Багато колгоспників скаржилися на те, що їм навіть не говорили скільки вони виробили трудовнів.

Обдурювання та свавілля щодо переселених з боку осіб наділених владою було досить поширеним явищем. Так, голова колгоспу “Ленінський шлях” Заприкутенко відібрав для покрівлі власного будинку 600 штук черепиці у переселенця Гайди зібраної ним на згарищі. І хоча райвиконком розглянув скаргу і зобов’язав винуватця інциденту повернути черепицю, але він не виконав постанови⁵⁹². Не краще проявило себе і правління колгоспу ім. Сталіна, яке “позичило” у 8 приїжджих українських сімей 2919 крб. і 1231 кг зерна та не повернуло борг⁵⁹³. Не дивно, що деякі переселенці „падали в ноги” уповноваженому обкому партії Бочарову з проханням вивезти їх звідси в будь-яке інше місце.

Переселенці не закріплювалися на місцях. Безправ’я, житлова невлаштованість, загроза голоду – штовхали їх на пошук шляхів виходу з ситуації. Деякі з них офіційно запитували дозвіл на виїзд, мотивуючи потребами з’єднання сім’ї, погіршенням здоров’я, невідповідністю клімату

⁵⁹⁰ ДАЗО, ф.П-102. – Оп. 2. – Спр. 244.

⁵⁹¹ ДАЗО, ф.П-102. – Оп. 1. – Спр. 1216.

⁵⁹² Буцко О.В. Вказ праця.

⁵⁹³ ДАЗО, ф.П-102. – Оп.1. – Спр.1168.

тощо. З дозволу виїхали 183 родини⁵⁹⁴. Однак самовільний виїзд у „невідомому” напрямку набирал обертів. Переважна більшість з них все ж виїжджала у західні області України. З 8574 українських родин, які прибули з Польщі у Запорізьку область протягом 1945 р. – 1 жовтня 1946 р. Вибуло самостійно 5528 сімей, з них у західні області – 5711. Там звільнялося житло після репатріації поляків й депортації родин членів ОУН-УПА до Сибіру. Суцільної колективізації ще не було проведено. Адміністративно-силовий тиск на селян посилювався. 26 листопада 1946 р. уряд видав постанову “Про припинення самовільних переїздів з південних областей евакуюваних українців з Польщі”. Звичайно, легше було прив’язати їх до місць поселень постановою, ніж забезпечити нормальний рівень життя, або дозволити самостійно його покращувати. Для налагодження організаційної роботи і встановлення постійного контролю за господарсько-побутовим влаштуванням переселенців та усуненням причин їх самовільного руху райради і райвиконкоми закріпили за кожним населеним пунктом де проживали переселенці відповідальних радянських і партійних працівників⁵⁹⁵. Внаслідок прийнятих заходів рух населення пішов на спад.

Попри все, частина з тих, що пройшли через важкі випробування, залишилися в області та не виїхали в перші роки після переселення (станом на 1 жовтня 1946 р. їх було 2863 сім’ї) або повернулися з західних областей на Запорізьку землю в кінці 40-х на початку 50-х років з часом прийняли її як рідну. Депортовані з Польщі лемки пронесли через все життя тугу за батьківським краєм. До сьогоднішнього дня у багатьох мешканців південно-східних областей України не зник синдром „переселенця”. Вони неохоче йдуть на контакт, якщо їм нагадують про це. Нині українці, які змушенні були переселитися з Польщі у повоєнні роки щасливі тим, що можуть жити на землі своїх дітей та онуків.

З історичної перспективи соціальна історія належить до найбільш

⁵⁹⁴ ДАЗО, ф.П-102. – Оп.1. – Спр. 1213.

⁵⁹⁵ ДАЗО, ф.П-102. – Оп. 2. – Спр. 244.

актуальних напрямків гуманітарних знань. У цьому плані багатоаспектна тема депортації українців з Польщі в 1944-1946 рр. в Україну в зв'язку з міжнародним визнанням нової лінії політичного кордону СРСР і Польщі зруйнованого в період Другої світової війни не випадає з поля зору проблемних досліджень вітчизняних та польських учених і публіцистів із кінця 80-х років ХХ ст. Ця проблематика в широкому контексті історії Другої світової війни та повоєнного устрою світу, очевидно, буде цікавити істориків, публіцистів, учасників цього процесу та їх нащадків ще багато років. Стійкий різнобічний інтерес до неї пояснюється не тільки бажанням відновлення несправедливо «забутої» сторінки історії, але й амбівалентністю змін історичної свідомості постсоціалістичних суспільств у сучасності. Всебічне дослідження цієї проблематики сприяє подоланню негативів в історичній спадщині, перенаповненої комплексами образ і неприязні та торуванню шляху до розуміння один одного, примирення і поширення толерантності серед народів обох країн.

Серед значної кількості книг, брошур, публікацій у фахових історичних виданнях і ЗМІ, присвячених масовому міждержавному переміщенню етнічного населення українсько-польського прикордоння в 1944-1946 рр., робіт, які висвітлюють питання адаптації українців з Польщі на теренах України не так багато. Перш за все, про це йдеться в дисертаційних дослідженнях Н. Данилихи⁵⁹⁶, В. Кіцака⁵⁹⁷, О. Савчука⁵⁹⁸. Окрім цього, в публікаціях О. Буцько⁵⁹⁹, Т. Гонтар⁶⁰⁰, Л. Зашкільняка⁶⁰¹, Р. Кабачія⁶⁰², Ю. Сороки⁶⁰³, Т.

⁵⁹⁶ Данилиха Н.Р. Соціально-побутова адаптація українців із Польщі в УРСР у 1944-1950-х роках (на матеріалах західних областей України) / Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – Львів, 2007. – 21 с.

⁵⁹⁷ Кіцак В.М. Депортація українців з Польщі в УРСР у 1944-1946 рр. та їх соціально-економічна адаптація / Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – Чернівці, 2003. – 20 с.

⁵⁹⁸ Савчук О.А. Депортації українців з Холмщини і Підляшшя в 1944-1947 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / О.А. Савчук. – Луцьк, 2010. – 20, [1] с.

⁵⁹⁹ Буцько О.В. Украина-Польша: миграционные процессы 40-х годов. – К.: Институт истории НАН Украины, 1997. – 149 с.

⁶⁰⁰ Гонтар Т. Становище переселенців з Польщі у південних та східних областях УРСР у 1944-1945 рр. // Наукові записки Тернопільського педагогічного університету імені В. Гнатюка. Вип. VII. Серія: Історія. Збірник наук. праць. – Тернопіль, 1998. – С. 146-155.

⁶⁰¹ Зашкільняк Л. Наслідки депортації українців і поляків у 1944-1946 рр. // Науковий вісник Чернівецького університету. Випуск 272. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. – Чернівці: Вид-во ЧНУ ім. Ю. Федьковича, 2005. – С. 149-156.

Пронь⁶⁰⁴. Здебільшого вони розкривають соціально-економічний аспект адаптації переселених, виокремлюють три найвагомші причини, що уповільнювали їх пристосування або робили неможливим закріплення на нових місцях поселення: нестача житла й господарських будівель, зволікання влади з наділенням землею, колгоспна система господарювання. Звичайно, ці питання так чи інакше торкаються діяльності влади щодо коригування зазначених процесів й мало розкривають особливості міжлюдських взаємин. Натомість це було найбільш болісне явище, серед дрібних і великих труднощів з якими зіткнулися переселені. Напружені соціальні відносини значно ускладнювали пристосування людей до нових економічних умов і нової території.

Масове одночасне переселення українців з Польщі започаткувала угода між урядом УРСР і Польським Комітетом Національного Визволення від 9 вересня 1944 р. «Про взаємну евакуацію українського населення з території Польщі в УРСР і польських громадян з території Української РСР у Польщу»⁶⁰⁵. Оскільки, абсолютну кількість депортованих з Польщі в 1944-1946 роках українців – 482 880, складала селяни (93,1%)⁶⁰⁶, то їх розселяли в сільській місцевості. Маючи сумніви щодо лояльності переселенців до радянської влади при виборі місць розселення враховувалися наявність вільного житла і земельної площі, потреби сільськогосподарського виробництва й політична складова. Переселенців спершу допоселяли (доприселяли) в існуючі колгоспи південно-східних областей або новостворені з переселенських господарств

⁶⁰² Кабачій Р. Проблеми адаптації депортованих з Польщі українців у Миколаївській області // Наукові записки Тернопільського педагогічного університету імені В. Гнатюка. Вип. V. Серія: Історія. Збірник наук. праць. – Тернопіль, 2002. – С. 130-138; Він же. Проблеми адаптації переселених з Холмщини і Південної Лемківщини українців у Волинській області (1945-1948 рр.) [електронний ресурс]. – Режим доступу: / <http://www.ethnos.lemky.com/2006/03/19>

⁶⁰³ Сорока Ю.М. Населення західноукраїнських земель: депортації, переселення, мобілізації, міграції(1939-1950-ті роки): Монографія. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2007. – 275 с.

⁶⁰⁴ Пронь Т.М. Соціально-економічні чинники самовільного руху з південних областей України у західні українців депортованих з Польщі у 1944-1946 рр. // Науковий вісник Волинського державного університету ім. Лесі Українки. Історичні науки. – Луцьк: «Вежа» ВНУ ім. Лесі Українки, 2009. – Вип. XIII. – С. 211-217.

⁶⁰⁵ Українська РСР у міжнародних відносинах. Міжнародні договори, конвенції, угоди та інші документи, які складені за участю Української РСР або до яких вона приєдналася (1945-1957). – К.: Академія Наук Української РСР, 1959. – С.193-199.

⁶⁰⁶ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ), ф. 1, оп. 23, спр. 1470, арк. 23.

(щоправда у всіх 17 областях у яких розселяли переселених таких набереться не більше 20) та не колективізовані села західних областей.

Переселенський рух українців з Польщі мав вирішити цілий комплекс проблем. Як відомо, базовим варіантом сталінської програми відбудови сільського господарства і промисловості були колгоспи. Їх відновлення в усіх визволених областях, крім західних, здійснювалося прискореними темпами. Відразу після визволення території України від фашистської окупації в 1943 р. у лівобережних областях УРСР відновили своє функціонування 10145 колгоспів⁶⁰⁷. При вступі до колгоспу приїжджі з Польщі селяни мали передати в спільне користування власних коней, велику рогату худобу та сільськогосподарський реманент. Евакуаційні структури всіляко заохочували селян до перевезення належного їм майна та худоби. Загалом «евакуйованим» українським населенням із Польщі в УРСР було привезено 113504 голів великої рогатої худоби, 54938 коней, 46421 кіз та овець, 23452 свиней, 69275 одиниць господарських знарядь, з них 1653 збиральних машин, 1013 сіялок, 224 молотарок 244934 тони особистих речей і різного майна⁶⁰⁸. Влиття людських і матеріальних ресурсів переселенців в українське село мало величезне господарське значення. Перша хвиля переселенців відносно швидко вступила до колгоспів й прийняла активну участь у відродженні сільського виробництва.

Практика підозрілого ставлення до окремих національностей, нав'язані громадськості відносини «друзів і ворогів» поширювалися на прибулих українців, провокували неприязне ставлення до них корінного населення. Поведінка основної маси місцевого мешканців формувалася незалежно від етнічної ідентичності мігрантів. Основним був інстинкт самозбереження. Хоча переможні кроки Червоної Армії давали їм надію на швидке покращення життя, водночас, панували небезпідставні побоювання покарання за проживання на території під час окупації. Відомий німецький філософ Карл Ясперс досить точно виділив головну характерну рису тоталітарного суспільства, як

⁶⁰⁷ Історія українського селянства. Нариси в 2-х томах / Гол. ред. В.М. Литвин. Т. 2. – К.: Наук. думка, 2006. – С. 319.

⁶⁰⁸ Центральний державний архів вищих органів України (далі – ЦДАВОУ), ф. 2, оп. 7, т. V, спр. 3140, арк. 95.

суспільства життя якого наповнене недовірою і суцільним страхом: «над кожною людиною нависає постійна загроза»⁶⁰⁹. Зволікання прибулих українців зі вступом у колгоспи дратувало місцевих селян. Вони вбачали у цьому потенційну фізичну небезпеку, а також гальмування покращення умов життя після війни.

Одночасне прибуття значної кількості переселенців змінило соціальну структуру населення сіл, поділило сільську громаду на дві умовні групи «місцеві» і «приїжджі». Тут проявляється певна закономірність. З однієї сторони, прибуття мігрантів покращувало економічне становище колгоспів, з іншої, – дестабілізувало місцеве соціальне поле. Кожна зі сторін мала власні інтереси, сформовані регіональні господарські навички, звичаї, різні уявлення про справедливість. Так, на Півдні місцеві селяни та органи влади поводити себе з переселенцями відповідно до статусу переможців. «Радянська влада – Ми! Ми перемогли», викрикував під час однієї із сварок голова колгоспу з Миколаївської області⁶¹⁰. Саме на цих засадах корінне населення обґрунтовувало поняття справедливості. Підкреслене місцевою сільською громадою становище переселенця як «зайди», а не господаря на відведеній їм владою для поселення землі ображало. Захищаючись від несправедливих закидів вони казали: «Ми не хотіли переселятися. Нас примусили. Нам пообіцяли...». Зауважимо, що згідно з вищезазначеною угодою українцям, які виселялися на Україну, було обіцяно компенсацію за втрачене майно, надання землі в розмірі наділів, якими вони володіли в Польщі, але «не більше 15 гектарів на одну родину»⁶¹¹. Однак таку норму землі могли виділити тільки в декількох районах західних областей. На півдні селяни отримували щонайбільше один гектар і то, в обмін на заяву про вступ до колгоспу. Зіткнувшись з таким ошуканством прибулі ніяково просили: «...Я не проти працювати в колгоспі, якщо мені дадуть, хоча б п'ять гектарів землі»⁶¹².

⁶⁰⁹ Ясперс. К. Истоки истории и ее цель / Пер. с нем. М.И. Левиной. – М.: Республика, 1984. – С. 15.

⁶¹⁰ Державний архів Херсонської області (далі – ДАХО), Р-1979, оп. 1, спр. 242, арк. 49.

⁶¹¹ Українська РСР у міжнародних відносинах. ... С. 194.

⁶¹² ДАХО, ф. Р-1979, оп. 1, спр. 242, арк. 15.

Слід відзначити, що незважаючи на відпущений зверху двотижневий термін підготовки до прийняття переселенців, прибуття перших ешелонів до Запорізької, Дніпропетровської, Миколаївської, Тернопільської, Волинської та інших областей стало несподіванкою. Як зазначалося в рішеннях засідання бюро облвиконкомів та обкомів КП(б) У до їх прийому місцеві органи влади «практично не готувалися»⁶¹³. Люди по кілька годин або днів чекали на станціях розвантаження вагонів і перевезення їх до сіл. Позитивні зрушення відбулися після втручання вищих радянських виконавчих та партійних органів. Особливо це стало помітно коли місцеві мешканці побачили статки прибулих першопоселенців. Мешканка с. Нікольське Солонянського району Дніпропетровської області Гурич Марія писала у листі на фронт: «...У нас прибавилася сім'я – квартиранти 5 душ: бабуся, дочка, зять і двоє дітей. Вони евакуювалися із Польщі – українці, навезли багатства повну хату. Привезли 2 корови, свиней, 4 вівці, 14 курей, кролів. Вони дуже багаті, не такі, як ми...»⁶¹⁴. Звісно, далеко не всі були такими заможними. Як і місцеві селяни, переселені недоїдали, потребували безповоротної матеріальної допомоги.

Та поширення чуток про прибуття в область заможних переселенців справило позитивне враження на місцевих. Бажання вирішити матеріальні проблеми колгоспу і колгоспників за рахунок переселенців опанувало навіть, тих голів колгоспів, які спершу категорично відмовлялися їх приймати, посилаючись на відсутність житла. Очевидно, в зв'язку з недостатньою поінформованістю вони сприйняли їх за біженців. З'ясувавши в інших голів колгоспів: «Що то, за такі, переселенці?» вони самі почали прохати облвиконкоми про термінове направлення до їхнього колгоспу переселених, адже не могли не розуміти, що в умовах ⁶¹⁵ значної втрати населення, мігранти були єдиним джерелом відновлення економічно активного потенціалу села.

Попри осінньо-весняне бездоріжжя в перші півроку переселення, в більшості випадків, колгоспники дружньо зустрічали переселенців, нерідко

⁶¹³ Державний архів Запорізької області (далі – ДАЗО), ф. Р-3755, оп. 2, спр. 8, арк. 19.

⁶¹⁴ Сорока Ю.М. Вказ праця. – С.173.

⁶¹⁵ ДАЗО, ф. П-102, оп. 1, спр. 1168, арк. 12.

запрягаючи у вози корів. На імпровізованих мітингах лунали сповнені радості і подяки двосторонні промови. В селах було налагоджено доволі «теплі прийоми». На спільних сільських вечірках селяни подовгу засиджувалися, розмовляли, співали пісень. Колгоспники запрошували поселенців вступати в свої колгоспи⁶¹⁶. Безумовно, це впливало на настрої переселенців. Розчулені дружнім прийомом вони швидко погоджувалися працювати в колективі, передавали згідно статуту колгоспників своїх коней, корів та інвентар до колгоспу, навіть не зафіксувавши це документально.

Однак невдовзі пожалкували. Перші ознаки конфлікту проявилися з настанням весни. В більшості колгоспів худобу переселенців погано доглядали, відмовлялися годувати її із кормів колгоспу, хоча вона перебувала на фермах, безжально напружували корів важкою роботою на полях, коней не закріплювали за конюхами і постійними їздовими. Нерідко голови колгоспів використовували їх для власних потреб. У той же час, забороняли користуватися ними господарям, коли потрібно було привезти паливо, або збіжжя. Були випадки загибелі корів та коней⁶¹⁷. Така недбалість краяла серце господарів худоби. Спроби переселенців перешкодити цьому нашттовхувалися на байдужість і грубість. «Коні не ваші, а колгоспні і ви за них не хвилюйтесь», – заявив керівник колгоспу ім. І. Франка Запорізької області Грищенко⁶¹⁸. Часто звернення переселених до місцевих керівників зі скаргами чи проханнями закінчувалися насмішками, брудною лайкою та навіть побиттям. Іноді, навіть не соромлячись, голови колгоспів прямо заявляли переселенцям: «Ви нам не потрібні, нам потрібні ваші коні. Вас сюди ніхто не кликав і не буде захищати»⁶¹⁹. На жаль, здебільшого керівники господарств бачили в переселених, перш за все, робочу силу, а не людський чинник. Не звиклі до такого поводження селяни були шоковані.

⁶¹⁶ Там само, арк. 85.

⁶¹⁷ Державний архів Миколаївської області (далі – ДАМО), ф. Р-992, оп. 2, спр. 394, арк. 204.

⁶¹⁸ ЦДАВОУ, ф. 4626, оп. 1, спр. 11, арк. 8.

⁶¹⁹ ЦДАВОУ, ф. 2, оп. 7, т. V, спр. 5031, арк. 156.

Загалом голови колгоспів і сільрад допускали чимало порушень. Вони не поспішали документально закріплювати право власності переселенців на будинки, не оформляли акти передачі худоби та майна до колгоспів, брали в них зерно у борг під майбутній врожай, але не повертали, забирали квитанції за якими держава розраховувалася з населенням за здане збіжжя, отримували по ним зерно, проте не віддавали за призначенням, а здавали заготівельним конторам для виконання планів хлібозаготівлі. Окрім того, забороняли переселенцям відзначати релігійні свята та ходити до церкви, заявляючи: «Щоб я вас жодного в церкві не бачив». Не дотримання морально-етичних норм поведінки керівного складу колгоспів не викликало у новоселів поваги до них та бажання вступити до колгоспу.

Відчувши на собі прояви морального та фізичного насилля переселенці почали гарячково шукати виходу із ситуації. Звісно різні форми насилля, породжували й множинність реакцій на нього. Переселенці позивалися до державних інстанцій зі скаргами, просили дозволу на переселення в західні області («ближче до дому»), вимагали анулювати свої заяви про вступ до колгоспу. Наприклад, переселенець Миколаївської області Сав'юк написав у зустрічній заяві про вихід із колгоспу, що попередня заява була написана «насильно»⁶²⁰.

Незадовільні господарсько-побутові умови проживання та праці поставили переселених на межу виживання – без житла, з мізерними залишками статків, беззахисні перед свавіллям і беззаконням голів колгоспів та брутальною поведінкою місцевих мешканців. У травні 1945 р. райуповноважений Синельниківського району Запорізької області зобов'язав переселенця Мазур із села Катеринівка сплатити податки за 1945 р. Коли той відмовився, мотивуючи, що сплатив у Польщі, уповноважений описав його корову і майно⁶²¹. Відомо, що згідно угоди, переселенці звільнялися на два роки від сплати податків. Та місцеві селяни не зважали на це. Вони домагалися покладання однакових

⁶²⁰ Кабачій Р. Проблеми адаптації депортованих з Польщі українців у Миколаївській області... – С. 136.

⁶²¹ ЦДАВОУ, ф. 4626, оп. –1, спр. 11, арк. 8.

обов'язків на всіх членів колгоспу незалежно від часу проживання на території і державних пільг для мігрантів.

Кращі будівлі передавалися різним особам чи організаціям, не бралися на облік, заселялися самопоселенцями. Вільні ж будинки в колишніх німецьких колоніях південно-східних областей були мало придатні для проживання. Більшість з них не мали даху, вікон, дверей, печей. В Одеській області, де було розселено 4940 родин, станом на 1 березня 1946 р., майже на завершальному етапі переселення, було відремонтовано тільки 1288 будинків, збудовано нових – 10. На квартирах у колгоспників «у порядку ущільнення» проживала 1591 сім'я⁶²². Життя багатодітних родин у невеличких будинках колгоспників почасти було нестерпним. Та, вочевидь, це було краще, ніж нічого. Примусово виселені з власних будинків люди, як могли пристосовувалися до ситуації. Вони рили землянки, поселялися у підвалах, сараях, розвалинах, спали по черзі не роздягаючись. Втративши надію отримати від держави будинки, в обмін на здані в Польщі самостійно купували їх, або будувалися.

Основна маса переселенців проявляла надзвичайну старанність і працьовитість. Це відмічали всі. Навіть ті, хто не вступив до колгоспу (не хотіли вступати, поки не отримають землю), добре працювали на колгоспних полях. Переселенці виробляли велику кількість трудоднів. Наприклад, Клепач Д. та Музикарь М. із колгоспів «Нове життя» і «Червоний шлях» Лозівського району Харківської області виробили відповідно по 806 і 500 трудоднів⁶²³. Вироблення переселенцями від 200 до 600 трудоднів було типовим явищем у всіх колгоспах України. Звітуючи про урожай 1945 р. голова Мелітопольського райвиконкому Запорізької області наголосив на особливому вкладі переселенців у цей процес: «Влітку переселенці працювали настільки чесно, що по суті витягнули сільради зі збиранням хліба і молотьбою»⁶²⁴. Аналогічну думку висловив і голова колгоспу ім. Ворошилова: «Врожай 1945 року практично зібрали не місцеві колгоспники, а переселенці, які прибули». Однак

⁶²² ЦДАВОУ, ф. 2, оп. 1, т. IV, спр. 3816, арк. 128-129.

⁶²³ ЦДАВОУ, ф. 2, оп. 7, т. V, спр. 5031, арк. 166.

⁶²⁴ ДАЗО, ф. П-102, оп. 1, спр. 1168, арк. 14.

завзятість переселенців не подобалася рядовим місцевим колгоспникам. Вони стиха виказували їм своє невдоволення, розповідали, як добре працювали самі, поки не отримали розрахунок⁶²⁵.

Соціальне напруження стрімко зростало. На хвилі загального роздратування, економічної кризи місцеві селяни неприємно дорікали вимушеним мігрантам: «Чого Ви сюди приїхали? Забирайтеся геть!»⁶²⁶, «Ми і без Вас обійдемося. Самим немає чого їсти»⁶²⁷. Близьке знайомство з радянською колгоспною системою, ультимативною формою вступу до колгоспу, агресивною поведінкою виснажених фізичним та моральним навантаженням, недоїданням і радянською системою суспільних відносин місцевих селян, штовхало переселених на пошуки кращої долі в інших регіонах України, рідше СРСР.

У західних областях, куди прагнули переїхати обмануті й скривджені люди, вони також пізнали лихої долі «вигнанців». Хоча, на західних землях, колгоспна система не була поширеною, але там їх також не чекали. «Ніхто не хотів нас навіть тимчасово прийняти до хати. Місцеве населення було переконане, що ми добровільно переселились, а отже якість голодранці, бо хто з порядних людей залишає рідні місця»⁶²⁸. Довгі роки сільського бібліотекаря із селища Дідилів Львівської області Ольгу Кватюру, як і багатьох інших переселенців, не покидало відчуття «чужої» поміж нових односельців⁶²⁹. Показово характеризує міжетнічні суспільні відносини в регіоні поширена в ті роки поговорка, що ходила по Волині: «Американці навернули на нашу голову колорадського жука, а радянський уряд переселенців»⁶³⁰. Як показує порівняльний аналіз, прояви і природа досліджуваного конфлікту на півдні, сході та заході була одна. Англійський філософ Барінгтон Мур, писав: «Коли

⁶²⁵ ДАЗО, ф. П-102, оп. 1, спр. 1213, арк. 44.

⁶²⁶ ЦДАВОУ, ф. 4626, оп. 1, спр. 11, арк. 21.

⁶²⁷ ДАЗО, ф. П-102, оп. 1, спр. 1213, арк. 36; Там само, спр. 1216, арк. 54.

⁶²⁸ Данилиха Н.Р. Соціально-побутова адаптація українців із Польщі в УРСР у 1944-1950-х роках (на матеріалах західних областей України) / Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – Львів, 2007. – С. 166.

⁶²⁹ Наведено: зі слів Кватюри О.М. мешканки с. Дідилове, Львівської області / Власний архів автора.

⁶³⁰ Наведено: зі слів Гаврилюк О.Н. мешканця м. Луцьк / Власний архів автора.

люди захочуть розірвати ланцюги теперішнього часу, вони повинні будуть зрозуміти сутність тієї сили, що їх викувала»⁶³¹.

Значну кількість будинків звільнених польськими господарями, які від'їжджали в Польщу, згідно двостороннього договору про обмін населенням та родинами членів ОУН і УПА, які виселялися за межі УРСР перетворилися у величезне «яблуко розбрату». Часто їх займали родичі виселених чи знайомі. У Волинській області з 5132 залишених поляками будинків було передано переселенцям тільки 3268⁶³². Потік мігрантів за планом розселення та зворотників із південно-східних областей значно перевищував наявність вільного житла. Наприклад, станом на 1 травня 1946 р. у Тернопільській області із 21969 родин, що прибули сюди отримали будинки тільки 18444 родини⁶³³. Облаштування переселенців рухалося повільно. На 10 вересня 1947 р. в області проживало на квартирах 517 родин⁶³⁴. Поміж усіх західних областей відносно краще були забезпечені житлом переселенці у Львівській області. Та, все ж, частина з них проживали на квартирах, або в господарських будівлях. У травні 1946 р. в Оликському районі Волинської області проживало в стодолах 78 родин, більш, як 100 – не мали садіб та наділів землі⁶³⁵. У вільних будинках призначених для переселенців нерідко поселялися самопоселенці-зворотники, або місцеві мешканці. Коли приїжджали нові законні господарі, самопоселенці подовгу не виселялися, проживали разом, або зовсім не пускали їх до осель⁶³⁶. Вони змушені були продовжувати проживати на квартирах, маючи свої хати. Керівники селищних рад не бажаючи сваритися з односельцями самоусувалися від розв'язання цих проблем.

Переселенцям доводилося звертатися до відділів розселення, скаржитися, захищатися в судовому порядку. «В хату поляків виселених і відведених нам

⁶³¹ Наведено за: Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917-1953 : Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. У 2-х кн. – К.: Либідь, 1994. – Кн. перша. – 256 с.

⁶³² Савчук О. Чужі серед своїх, доля депортованих українців Холмщини / Депортації українців та поляків: кінець 1939 – початок 50-х років (до 50-річчя операції “Вісла”) / Упорядник Ю.Сливка. – Львів: Ін-т українознавства імені І. Крип'якевича НАН України, 1998. – С. 83.

⁶³³ ЦДАВОУ, ф. 2, оп. 1, т. IV, спр. 3816, арк. 291.

⁶³⁴ ЦДАВОУ, ф. 2, оп. 7, т. V, спр. 5031, арк. 156.

⁶³⁵ Державний архів Львівської області, ф. Р-221, оп. 2, спр.206, арк. 5.

⁶³⁶ ЦДАВОУ, ф. 2, оп. 7, т. V, спр. 5031, арк. 87.

під житло поселився місцевий мешканець, а нас він поселив у свою гіршу хату. Я випадково дізналася про це у 50-х роках, подала до суду і виграла процес»⁶³⁷. Сварки з питань житла деструктивно впливали на міжособистісні стосунки. Опір переселенців був не очікуваною неприємністю для місцевих мешканців. «Сусіди чортом дивилися на нас тому, що ми вселилися в гарний будинок виселених до Сибіру»⁶³⁸. Так не з власної волі переселенці поставали в очах місцевих громад «своєрідними тірольцями», – зазначає тернопільський дослідник Володимир Кіцак⁶³⁹. Слід відмітити, що органи державного управління самі чинили незаконні дії щодо переселенців, і додавали тривожності виснаженим безкінечними переїздами людям. Голови сільрад без будь яких докорів сумління переселяли новоселів із відведених їм хат у гірші. Так, у Дублінському районі Дрогобицької області голова райвиконкому Нерест самовільно виселяв переселенців із наданих їм будинків⁶⁴⁰. У ряді районів Волинської області голови райвиконкомів віддавали накази про демонтаж будинків призначених для переселенців⁶⁴¹.

Важко розкрити всі соціально-психологічні аспекти, які спровокували напружені відносини між українцями-переселенцями з Польщі і місцевим населенням, у короткій доповіді. Їх було багато. Назагал, одним не подобалося неповажне ставлення до них, намагання ошукати, використати їхнє майно, худобу та працю. Іншим не подобалася пільгова політика держави щодо переселенців, їх не покірливість, самозахист і солідарна підтримка. Великий вплив на ситуацію мав патріотичний рух, який не сприймав жодні владні дії. Населення, для якого радянська влада була порівняно чужою, вочевидь, не розуміло тих, хто здалися і відступилися від своїх земель і потіснили їх на власній території. Іноді вони застосовували щодо переселенців-українців

⁶³⁷ Наведено: зі слів Саліш М.Д., мешканки с.Дідилове, Львівської області / Власний архів автора.

⁶³⁸ Наведено: зі слів Чайки Н.Я., мешканки м. Києва / Власний архів автора.

⁶³⁹ Кіцак В.М. Депортація українців з Польщі в УРСР у 1944-1946 рр. та їх соціально-економічна адаптація: дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / В.М. Кіцак. – Тернопіль, 2002. – С. 122.

⁶⁴⁰ ЦДАВОУ, ф. 2, оп. 7, т. V, спр. 5031, арк. 156.

⁶⁴¹ Державний архів Волинської області, ф.Р-919, оп.2, спр. 68, арк. 33.

терористичні методи боротьби: кидали в хати камінням, заганяли вночі у посіви худобу тощо⁶⁴².

За відсутності підтримки з боку властей, а то, і за їх потурання, слова «переселенець», «забужанин» перетворилися на лайливі⁶⁴³. Переселенцям боляче було чути, як у західних і східних областях їх називали поза очі чи відкрито «поляками», «польськими бандитами», «західниками», «мазурами», «вакуванцями», «вакувантами», «дідами» тощо⁶⁴⁴. Більш за всіх дошкуляли лемкам. Навіть назва етнічної групи «лемки» промовлялася іронічно. До сьогодні в їх спогадах негативні враження не зникають. «Найбільше, що мені запам'яталося з того часу – це приниження переселенців місцевим населенням. Сміялися з нашої мови, звичаїв. Неприємно вимовлене, ким не-будь, слово «лемки» стискало серце до болю»⁶⁴⁵.

Такій моральній нарузі лемки, холмщани, підляшці і надсянці протиставляли дружність та згуртованість. Місцеві дивувалися, що лемки щиро виручають та гордовито стоять за один одного. «Бувало так, що хтось з бідніших місцевих людей попросить привезти дрова, або поле виорати, засіяти, то лемки зразу слухали, і саме важливе те, що не брали платню за роботу, а за дякую. Або хату побудувати, так, як та традиція була в нас на Лемківщини», – згадує і характеризує свою етнографічну групу Т. Гоч. Подібна земляцька єдність була характерна для усіх груп переселенців. Місцеві не без захоплення говорили, що «забужани дружні... їх чоловіки все вміють, усе роблять самі, самі будують, самі мурують, нікого зі сторони не наймають»⁶⁴⁶.

Зазначена наукова проблема лише один із аспектів повоєнного періоду вітчизняної історії – найбільш загадкового, навіть для вчених, які

⁶⁴² Данилиха Н. Вказ. праця. – С. 166; Кіцак В. Адаптація українців Закерзоння в Україні: урядові документи і реалії часу // Наукові записки Тернопільського педагогічного університету імені В. Гнатюка. Вип. VII. Серія: Історія. Збірник наук. праць. – Тернопіль, 1998. – С. 137-146.

⁶⁴³ Ярош Б.О. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях. 30-50-ті роки ХХ століття (історико-політологічний аспект). – Луцьк: Надстир'я, 1995. – С. 62.

⁶⁴⁴ ДАЗО, ф. П-102, оп. 1, спр. 1213, арк. 54; Пронь Т.М. Примусове переселення // Щотижня (Миколаїв). – 2009. – 9 вересня (№ 36); Данилиха Н. Вказ. праця. – С. 165.

⁶⁴⁵ Данилиха Н. Вказ. праця. – С. 167.

⁶⁴⁶ Онуфрійчук М. Холмському роду нема переводу. Розповіді про депортованих українців з Холмщини, доля яких пов'язана з Волинню. – Луцьк, 2005. – С. 7.

спеціалізуються на проблемах ХХ століття. Вона вимагає подальшого дослідження та висвітлення.

3.4. Тотальне виселення українців із південно-східних на північно-західні землі Польщі в 1947 р.: Акція «Вісла»

Дисертантом простежено перебіг і наслідки завершального етапу насильницьких переселень української людності Польщі. З припиненням руху українського населення в Україну закінчився і «Люблінський період» українсько-польських урядових відносин. Проте, польська влада не зупинилася у своїх прагненнях остаточно розв'язати українське питання, шляхом виселення автохтонного етносу з держави, або прискорення його асиміляції. Офіційною мотивацією тотального вилучення українців з місць постійного проживання була боротьба з УПА.

Відовий український історик Ярослав Дашкевич, говорячи про причини операції вісла зазначає: «Якщо говорити про безпосередню причину акції «Вісла», то нею небуло вбивство ген.Сверчевського, а страшна ксенофобія, скерована про ти українців за їхню національновизвольну боротьбу, ледве чи не від часів Богдана Хмельницького (пригадаю «Ogniem i mieczem» Генрика Сенкевича, для контрасту – біло руського татарина за походженням). А вже в новіші часи – відплата за Західноукраїнську республіку, за діяльність ОУН, за велику програму – тобто різню на Волині і в Галичині і, як не дивно, за переселення частини польської меншини з західноукраїнських земель, проведене Москвою... Таким був причиною вий зв'язок. За це був етноцид українців, корінної нації на давніх етнічних землях. Помста поганим дорадник у політиці. Баланс акції «Вісла»: депортовано і розпорошено близько 150 000 українців, вбито кілька тисяч цивільних осіб. Бійців Української повстанської армії у 1947 р. на Закерзонні було близько 1400 (до речі, для них не було амністії, як для учасників польського антикомуністичного підпілля). Звичайний підрахунок доводить, що за одного учасника українського підпілля було

репресовано з застосуванням колективної відповідальності понад 100 осіб з цивільного населення. Результат – трагедія десятків тисяч українців (бо ще майже півмільйона – жертви добровільно примусового обміну населенням), змушених покинути власні відвічні землі».⁶⁴⁷

Інший науковець А.Г. Ліпкан Акція, що означала заперечення будь-якого права людини, намір знищити духовні корені українського народу шляхом його тотального виселення, охопила територію 19500 кв. кілометрів — Лемківщину, Надсяння, Холмщину, Підляшшя... Тут від доби Київської Русі постійно проживали єдиною спільнотою українці⁸. Того дня шість дивізій Війська Польського оточили українські села, а відділи НКВС і Чехословацької прикордонної сторожі заблокували кордони на сході і півночі. О 4-й годині ранку операційна група «Вісла» під командуванням генерала Моссора приступила до вивезення українців до воєводств північної і західної Польщі. Згадана кількість війська розраховувалась на основі того, що військові органи не брали до уваги чисельність відділів УПА, а лише плановану до виселення кількість сіл в районі «S» – Сянік. Розподілили вони по 20-50 солдатів на одне село плюс 30-150 – особовий відділ на кожний з 28 підрайонів, на які припадали від 6 до 21 сіл. Такий розрахунок сил свідчить про те, що основною метою акції «Вісла» було виселення українців, а не боротьба з УПА.⁶⁴⁸

З серпня 1990 року Сенат Республіки Польщі прийняв спеціальну заяву, в якій дав політичну і моральну оцінку акції «Вісла» як таку, що притаманна тоталітарним режимам. Здавалося б, усе зрозуміло. Однак, як зауважив герой одного з популярних фільмів, «ясність – одна з форм повного туману». Якщо все зрозуміло, чому ж тоді триває те, що я називаю для себе «політичним краєзнавством»: поляки збирають поіменно інформацію про жертв «українських бандитів», а українці – про тих, кого вбили «польські шовіністи». Не важко здогадатись, що на якомусь етапі кількість інформації перейде в

⁶⁴⁷ Дашкевич Я. Акція «Вісла» — важкі питання / Я. Дашкевич // Україна. Наука і культура. — 2008. — Вип 34. — С. 16-24.

⁶⁴⁸ Ліпкан А.Г. Операція “Вісла”: переселення чи депортація // Воєнна історія. — 2003. — № 1.

якість і обидві сторони можуть висунути одна одній претензії.⁶⁴⁹

Громадська думка Польщі, з приводу «Вісли» розділилася. Одні підтримують доцільність її проведення, інші засуджують. Дослідники не знаходять відповіді на те, чому польська влада, яка подавала статистичні дані Головному уповноваженому уряду України з питань евакуації українців з Польщі, приховала справжню кількість людей, які залишилися. Сталіну доповіли про 20 000 тисяч. За підрахунками істориків, ці дані склали приблизно 200 000. Голова радянського уряду припустив, що в Польщі залишилися найбільш стійкі особи, «заражені націоналізмом», тому дозволив польській владі діяти на власний розсуд. Документа, який би засвідчив наказ Москви на проведення акції, немає, вочевидь, його й не могло бути. Немає сумніву, що питання про депортацію українців узгоджувалося на найвищому рівні. Провести таку операцію самостійно польська влада була не в змозі. Сторони скоординували свої дії. На сході і півночі на шляхах ймовірного відступу відділів УПА і біженців були заблоковані кордони. Операцію з тотального виселення українців, почали готували відразу після завершення переселення. Перші проекти плану секретар ЦК ПОРП В. Гомулка отримав у листопаді 1946 р. Водночас змішана українсько-польська комісія почала підготовку до демаркації кордону, який було проведено відразу по завершенню «зачищення» прикордонних ділянок території від українського населення на польській території.

Вважається, що вбивство генерала К. Сверчевського було здійснено УПА чи інспіровано самою владою. Офіційна версія не є переконливою. Якщо вбачати у переселенні намагання влади покласти колективну відповідальність на українців за підтримку націоналістичного руху опору в регіоні (покарати переселенням), то чому акцію провели тільки через місяць після його загибелі? Напевно, строки виселення обумовлювалися погодними умовами та посівною кампанією. Реалізація акції проводилася силами 6 польських дивізій,

⁶⁴⁹ Шаповал Ю. Акція «Вісла»: криваве річище пам'яті // Україна Incognita / За загальною ред. Л.Івшиної. – Видання друге, стереотипне, -К.: Факт, 2003. – С.337-338.

об'єднаних в оперативну групу «Вісла», у складі яких були близько 20 тисяч солдатів, функціонерів управління громадської безпеки і громадської міліції та війська держбезпеки. Під час акції «Вісла» (28 квітня – 12 серпня 1947 р.) було депортовано 140 575 осіб, заарештовано – 2274 осіб, ув'язнено в концтаборі Явожно – 3873 особи. Формально акція «Вісла» завершилася в липні, однак переселення поволі тривало до жовтня 1947 року. Доля виселених українців у перші повоєнні роки була тяжкою. У 1949 р. радянський уряд дозволив їм виїжджати в Україну. Такою нагодою скористалося близько 1000 осіб. Проведення акції «Вісла» частково досягло мети, на яку сподівався польський уряд. З виїздом населення УПА втратило сенс боротьби. Асиміляційні процеси торкнулися українців.

3.5. Повторне переселення депортованих з Польщі українців у зв'язку з демаркацією нової лінії кордону в 1946–1948 рр.

Друга Світова війна вкрай загострила польсько-українські відносини, призвела до великих змін у розміщенні населення. Включення західноукраїнських земель - “східних кресів” Польщі, до складу Радянської України згідно таємного протоколу до угоди Риббентроп – Молотов від 23 серпня 1939 р., перехід Червоною Армією радянсько-польського кордону і вступ на територію Західної України і Західної Білорусії 17 вересня 1939 р., встановлення радянського режиму правління й впровадження політики радянзації на територіях де також мешкали поляки спровокували жорстокий міжетнічний конфлікт у роки війни. Його жертвами стали тисячі мирних жителів пограничних територій з обох сторін. До сьогодні важкі спогади, що закріпилися за півстоліття в історичній пам'яті населення обох країн позначаються на характері польсько-українських відносин. Кожна сторона сповідує „свою правду” і не приймає до уваги, той факт, що свідомість зафіксувала дуже багато інформації почерпнутої із засобів масової інформації. Вони ж, як на той час, цілковито підпорядковувалися владі. Вона нав'язала і

закріпила у колективній пам'яті багато не розділених сьогодні науковцями стереотипів і суджень. Комуністична пропаганда легітимізувала дії влади щодо невинуватого жорстокого способу врегулювання конфлікту – депортації українського і репатріації польського населення та побудови моноетнічної Польської держави, цілеспрямовано нависла спрощені ярлики, упорядкувала домисли. Сформовані міфи нерідко використовують й сучасні політики для досягнення кар'єри. Вони завойовують симпатію у населення емоційними заявами, не дають можливості спокійно розібратися з усім історикам, зняти “меморативні бар'єри” на шляху до порозуміння народів. Практика останніх років засвідчує про появу раціонально мислячого наукового товариства, яке може вести діалог. За два останні десятиліття з'явилась значна кількість фахівців, які спеціалізуються на цій проблематиці. Багато уваги цій темі приділяє українська історіографія. Авторитетними польськими дослідниками є Степан Заброварний, Володимир Мокрий, Мирослав Чех, Євген Місило, Мирослав Трухан, Богдан Гук, Володимир Менджецький, Ігор Халагіда, Роман Дрозд. Вони суттєво просунулися вперед щодо висвітлення різних аспектів раніше закритої для дослідження теми.

Реалізація плану створювала можливість побудови моноетнічної польської держави. Однак майже двісті тисяч українців відмовилася переселятися з рідних земель і залишилися в Польщі.

Як відреагувала на це польська влада? Чи залишила у спокої, здавалось найбільш лояльних до Польщі, громадян, які визначилися з батьківщиною? Що сталося з ними в перші повоєнні роки? Як склалося життя у Польщі? Чи відрізнялося їх становище від земляків, які поїхали на Україну? Чому деякі з них жалкують, що не поїхали, навіть крізь прожиті роки? І чи варто жалкувати? Вичерпні відповіді на ці питання подає польська історіографія. Перш за все нас цікавить пізнавальний потенціал праць, науково-теоретичне осмислення проблем. Переваги польських досліджень щодо аспекту, який розглядається нами досліджень не можна перебільшити. Мешкаючи в Польщі автори широко використовують в дослідженнях розсекречені архівні матеріали своєї країни,

опубліковані спогади свідків подій і, що головне, мають можливість самостійно дослідити і долучити “усні джерела”, - розповіді українців Польщі старшого покоління. За останні два десятиліття активність польських вчених у розробці тем міжнародної та національної політики Польщі, історії Другої Світової війни значно зросла. При цьому в польській історіографії (характерне для постсоціалістичних країн явище) виокремлюються два періоди. Перший, - публікації кінця 80-х - 90-ті роки ХХ ст. період накопичення інформації, відкриття актуальних для дослідження ніш, зміна наукових парадигм. Другий, - публікації першого десятиліття ХХІ ст. Для них характерний не тільки спостерігається значний рух вперед переосмислюється історіографічний доробок 90-х років, у тому числі корегування власних концепцій, поглиблене проникнення в проблему польсько-українських відносин першої половини ХХ століття, доповнення їх кращою аргументацією. Більше уваги приділяється дослідженню національних питань.

Отже, в сучасній польській історіографії не бракує праць з зазначеного напрямку. Серед вагомих історичних праць з проблеми внутрішнього переселення українців у Польщі, що з’явилися в польській історіографії в останні роки, (2000-2009 рр.) заслуговують на увагу монографія Р. Дрозда “Політика властей щодо українців Польщі (1944-1989)” (Варшава, 2001)⁶⁵⁰, ряд наукових статей, доповідей виголошених ним та іншими авторами (наприклад, Д. Перса) на міжнародних конференціях, солідна книжка Ігоря Халагіди “Українці на західних і північних землях Польщі 1947-1957”⁶⁵¹, які отримали схвальні відгуки і подяку від українських⁶⁵² та польських колег за написання дуже цінних з наукової та суспільної точок зору публікацій. “Переконаний, що вона займе почесне місце у доробку історіографії стосунків польсько-українських і послужить добру справу у пізнанні й зближенні обох народів:

⁶⁵⁰ Hałagida I. Ukraińcy na zachodnich i północnych ziemiach polski 1947-1957. – Т. 1 - Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej, 2002. – 260 s.

⁶⁵¹ Piersa D. O akcji „Wisła” raz jeszcze // Nad Wisła i Dnieprem. Polska i Ukraina w przestrzeni europejskiej – przeszłość i teraźniejszość. Seria: Systemy Międzynarodowe i Globalny Rozwój. – Toruń-Kijów, 2002. – 199-205.

⁶⁵² Макар В., Яценюк Т. Політика властей щодо українців Польщі (1944-1989). – Варшава: Гирса, 2001. – 380 с. // Науковий вісник Чернівецького університету. Серія Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. Збірник наукових праць. – Чернівці, 2002. Вив. 123-124. – С. 493-495.

польського і українського. Вчення отримало подальший крок наукових досліджень ширшого розуміння українського питання у Польщі”, - відмітив Станіслав Лах про працю Р. Дрозда.⁶⁵³

Серед вагомих історичних праць з проблеми внутрішнього переселення українців у Польщі, що з'явилися в польській історіографії у цей час заслуговують на увагу монографія Р. Дрозда “Політика властей щодо українців Польщі (1944-1989)” (Варшава, 2001)⁶⁵⁴, ряд наукових статей, доповідей виголошених ним та іншими авторами на міжнародних конференціях, солідна книжка Ігоря Халагіди “Українці на західних і північних землях Польщі 1947-1957”, які отримали схвальні відгуки операцію “Вісла”. Щоб остаточно вирішити “українське питання” і ліквідувати національно-визвольний рух ПКНВ провів військово-політичну акцію “Вісла” по переселенню 140 тисяч українців з південно-східних земель у і поселенню їх у дев'яти північно-західних воєводствах Польщі.

Таким чином дослідження архівних документів та усних свідчень українців примусово переселених з Польщі в 1944-1946 рр. в радянську Україну й місцевого населення щодо соціально-психологічних аспектів взаємовідносин у трикутнику «громада-влада-переселенці» дало підстави для таких висновків:

1. З огляду на серйозну сув'язь тогочасних проблем й важку психологічну атмосферу в країні контакти між місцевим і переселеним населенням у перші повоєнні роки, здебільшого були напруженими, подекуди неприязними, навіть, якщо обидві сторони володіли українською мовою і проживали в одному будинку чи селі;

2. Незважаючи на етнічну ідентичність їх сприймали як агентів впливу іншого політичного режиму. Прибулі українці з Польщі були віруючими, мріяли жити на власних теренах у межах України, мати приватне господарство. Все це йшло в розріз з політикою й ідеологією радянської держави;

⁶⁵³ Łach S. Roman Drozd, Polityka władz wobec ludności ukraińskiej w Polsce w latach 1944-1989, Wyd. „Tyrsa”, Warszawa 2001, ss. 380 // Słupskie studia historyczne, 2003. –N 10. – 330-333.

⁶⁵⁴ Drozd R. Ocena akcji „Wisła” przez władze w swietle dokumentów z 1956 r. // Słupskie studia historyczne, 2004. – N 11. – 287-298.

3. Союзне керівництво намагалося прискорити навіювання їм комуністичних цінностей, зробити носіями ідеології нового соціалістичного суспільства, залучити до активної участі в соціалістичному будівництві;

4. Місцеві керівники проводили по відношенню до них прагматичну політику, прагнули використати як економічну силу в зруйнованих війною колективних господарствах;

5. На взаємовідносинах між переселеними і місцевим населенням суттєво позначалися відмінності у вихованні, світогляді, відношенні до релігії, соціальна неоднорідність;

6. Наявність протиріч між українцями-переселенцями й місцевим населенням засвідчили відсутність національної консолідації українського етносу в рамках тогочасної унітарної багатонаціональної держави;

7. Утворений навколо них соціальний вакуум в Україні й порушені соціальні зв'язки, вихідці українських етнографічних територій, що відійшли до Польщі, компенсували дружними міжособистісними відносинами.

8. Назагал депортація завдала глибокої психологічної травми українцям. Їм було надзвичайно важко заповнити психологічну пустоту, яка утворилася в підсвідомості в зв'язку з втратою рідних коренів.

Насамкінець слід наголосити, що різноманітні аспекти адаптації переселених, у тому числі соціально-психологічні, як унікальне суспільне явище, потребують більш глибокого міждисциплінарного вивчення й широкого узагальнення.

РОЗДІЛ 4.

ВИКОНАННЯ УМОВ МІЖДЕРЖАВНИХ УГОД ВІД 9 ВЕРЕСНЯ 1944 р. ТА 6 ЛИПНЯ 1945 р. ЩОДО ПОЛЬСЬКИХ ГРОМАДЯН

На завершальному етапі Другої світової війни, коли радянські війська вийшли на прикордонні рубежі України й Польщі, долю західноукраїнських земель багато в чому визначала поведінка польського етнічного населення. Це розуміли всі, від кого залежало рішення про радянсько-польський повоєнний кордон, перш за все, керівництво СРСР. Саме ця обставина обумовлювала пильну увагу радянських органів безпеки до громадської (суспільної) думки поляків щодо повоєнного розмежування кордону й Люблінської угоди від 9 вересня 1944 р., укладеної між урядом УРСР і Польським Комітетом Національного Визволення (ПКНВ), на підставі якої їх масово переселяли із Західної України в Польщу. Громадська думка населення була тим лакмусовим папером, що висвітлював гострі кути міжнародних відносин та запеклої боротьби різних політичних і військових сил за цю територію. Без перебільшення, цей локальний простір Центрально-Східної Європи був одночасно ключем до розв'язання питань повоєнного устрою світу й «камнем спотикання» у відносинах між провідними міжнародними акторами того часу – СРСР, США, Великобританією і Польщею. У цей процес було надзвичайно щільно включено цивільне населення.

Попередні домовленості лідерів держав-союзників на Тегеранській конференції (1943 р.) про міжнародне визнання лінії Керзона як радянсько-польського державного кордону, укладення 26 липня 1944 р. в Москві відповідної угоди між урядом СРСР і Польським Комітетом Національного Визволення (ПКНВ) не убезпечували радянський уряд від будь-якої випадковості на Кримській конференції трьох держав (1945 р.), де повинні були легітимізувати державний кордон із Польщею. Щоб не дати союзникам приводу порушити питання про проведення плебісциту, радянська сторона в особі уряду УРСР намагалася переселити до 1 лютого добровільно, або

напівдобровільно (всупереч задекларованому принципу Люблінської угоди)⁶⁵⁵ при матеріальному сприянні Польщі як приймаючої держави, якомога більшу кількість поляків, що залишалися проживати в Західній Україні в період війни. Це не тільки відповідало інтересам Радянського Союзу, але й задовольняло союзників. За поляків особисто клопотав перед Сталіним президент США Франклін Рузвельт у Тегерані⁶⁵⁶.

Однак переселити їх у нові межі Польщі було більш складно, ніж це уявлялося лідерам трьох держав. На заваді цьому були не тільки «технічні» складнощі, але й опір самих «переселенців», дії польського еміграційного уряду та радикальних підпільних угруповань, що не погоджувалися на східний кордон Польщі з СРСР по лінії Керзона і здійснювали значний морально-психологічний вплив на настрої населення. У свою чергу радянські органи безпеки – центральний апарат НКДБ СРСР та НКДБ УРСР, місцеві управління в областях (УНКДБ) вели негласне спостереження за громадською думкою польського населення і силовими методами усували перешкоди на шляху до реалізації зазначеної угоди. Як слушно зазначає відомий український вчений В.Н. Нікольський: «Будь-яка війна вимагає від органів державної безпеки оперативного змінення орієнтирів своєї діяльності»⁶⁵⁷.

Влада не залишала без уваги цю частину населення навіть тоді, коли територія Західної України була під гітлерівською окупацією. Для неї не була таємницею ні негативна реакція поляків на територіальні надбання СРСР внаслідок укладення пакту Ріббентропа-Молотова, ані їх міражі про повернення так званих «Східних Кресів» до складу Польщі. Ці переконання закріпилися в населення за роки війни під впливом радіопередач «лондонського уряду» та дій

⁶⁵⁵ Українська РСР у міжнародних відносинах, міжнародні договори, конвенції, угоди та інші документи, які складені за участю Української РСР або до яких вона приєдналася (1945-1957). – К.: Академія Наук Української РСР, 1959. – С. 193.

⁶⁵⁶ Советский Союз на Международных конференциях периода Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. Т. II. Тегеранская конференция руководителей трех союзных держав – СССР, США, и Великобритании (28 ноября – 1 декабря 1943 г.). Сб. документов. – М.: Изд-во полит. литературы, 1984. – С. 148.

⁶⁵⁷ Никольский В.Н. Обвинения репрессированных органами госбезопасности в УССР в годы Великой Отечественной войны // Историчні і політологічні дослідження. – 2011. – № 1-2 (47-48). – С. 58.

підпілля⁶⁵⁸. Тож волевиявлення польської етнічної меншини було наперед передбачуваним. Натомість для СРСР було важливо підтвердити радянський статус Західної України та загасити громадянську війну, що розгорілася на цих теренах у період війни. Тому спецслужби були націлені на масове переселення поляків, проведення різних упереджувачих заходів щодо недопущення зриву Люблінської угоди, аж до посилення репресій. Громадська думка населення була не лише об'єктом спостереження спецслужб, але й підставою для проведення репресивно-каральних спецоперацій.

Тут варто зауважити, що суспільно-політичні настрої поляків відстежували не тільки спецслужби, але й працівники радянських і партійних органів, члени районних комісій з «евакуації» та партизани⁶⁵⁹. У центральних та галузевих архівах України збереглася значна кількість спецдонесень керівного складу НКДБ УРСР на ім'я голови уряду УРСР М. Хрущова і УНКДБ до вищих за рангом посадових осіб цього силового відомства. Багато документів із колекції Державного архіву Служби безпеки України (ГДА СБУ, Київ) та Архіву міністерства внутрішніх справ і адміністрації Республіки Польщі опубліковано в збірнику «Польща та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб. – Т. 2. Переселення поляків та українців 1944-1946» (Warszawa – Kijów, 2000) та археографічно-дослідницьких працях українського вченого В. Сергійчука⁶⁶⁰.

Це питання є одним із аспектів актуальної наукової проблеми з історії українсько-польських відносин. Його торкалися у своїх роботах дослідники І. Білас, С. Василенко, В. Гулай, О. Калакура, С. Макарчук, В. Сергійчук, С. Ткачов, Ю. Шаповал, М. Шитюк. У контексті нашого розгляду відзначимо дослідження львівського історика Василя Гулая, який цілком правильно вбачає

⁶⁵⁸ Макарчук С.А. Переселення поляків із західних областей України в Польщу у 1944-1946 рр. // Укр. іст. журнал. – 2003. – № 3. – С. 105.

⁶⁵⁹ Сергійчук В. Польська етнічна меншина України / Етнонаціональні процеси в Україні: історія та сучасність / О.Б. Беренштейн, Н.А. Зіневич, В.Т. Зінич та ін. За ред. В.І. Наулка. – К.: Голов. спеціаліз. ред. літ. мовами нац. меншин України, 2001. – С. 283.

⁶⁶⁰ Сергійчук В. Депортація поляків з України. Невідомі документи про насильницьке переселення більшовицькою владою польського населення з УРСР в Польщу в 1944-1946 роках. – Київ: Українська видавнича спілка, 1999. – 192 с.; Він же. Поляки на Волині у роки Другої світової війни. Документи з українських архівів і польські публікації. – К.: Українська Видавнича Спілка, 2003. – 576 с.

у Люблінській угоді важливий інструмент радянського керівництва для закріплення Західної України в складі СРСР. Виконання угоди досягалося передусім репресивно-каральними інструментами радянських органів державної безпеки, у тому числі різними формами контролю за суспільною свідомістю польської спільноти⁶⁶¹.

Передусім наголосимо, що органи державної безпеки діяли в Західній Україні не тільки як окрема інституція. Співробітники НКВД працювали в штаті апарату Головного Представника уряду УРСР у справах евакуації польського населення з Української РСР у Польщу, місцем перебування якого був Луцьк та в складі 18 районних Уповноважених, що знаходилися в містах Ковель, Володимир-Волинський, Луцьк, Рівно, Дубно, Кременець, Броди, Рава-Руська, Львів, Самбір, Дрогобич, Стрий, Ходорів, Станіслав (суч. Івано-Франківськ), Тернопіль, Золочів, Кам'янка-Бузька і Чортків⁶⁶², дещо пізніше Чернівці, звідки здійснювалося переселення поляків. До цього слід додати й рядових виконавців репресивно-каральних акцій та охорони. У розпорядженні Головного Представника уряду УРСР у справах евакуації польського населення був батальйон військ НКВД у складі 500 осіб і 4854 бійців для супроводження транспортів⁶⁶³. Війська НКВД, НКВС та СМЕРШ також брали участь у чекістсько-оперативних операціях проти польських підпільних військово-політичних угруповань, які перешкоджали переселенню.

Для виконання поставленого завдання НКДБ скерував усю наявну агентурно-розвідувальну мережу центру і периферії на виявлення осіб, які проводили активну агітаційну роботу, спрямовану на зрив переселення, передусім на тих, хто поширював чутки⁶⁶⁴. Інформаційним середовищем для них слугували державні підприємства та установи, навчальні заклади, сільські

⁶⁶¹ Гулай В.В. Люблінська Угода від 9 вересня 1944 року як інструмент закріплення радянського статусу Західної України на завершальному етапі Другої світової війни в оцінках місцевого населення. – С. 285 // http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/Pmv/2011_2/20_gulay.pdf

⁶⁶² Польща та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб. – Т. 2. Переселення поляків та українців 1944-1946. – Warszawa – Kijów: Архів міністерства внутрішніх справ і адміністрації Республіки Польщі, Державний архів Служби безпеки України, 2000. – С. 262.

⁶⁶³ Центральний державний архів вищих органів України (далі – ЦДАВО України), ф. 4959, оп. 1, спр. 112, арк. 14.

⁶⁶⁴ Польща та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб. – Т. 2. Переселення поляків та українців 1944-1946. ... – С. 202.

громади, транспорт, магазини, базари, дружні вечірки, приватні бесіди тощо. Каналами збору інформації були як особистісні зв'язки, так і посередницькі. Прагнучи пізнати, що думають із приводу кордонів і переселення поляки, агенти спецслужби, як правило, самі задавали тон розмови, провокували людину на висловлювання з цих питань. Інформаційні повідомлення (т.зв. контент-аналіз) подавалися під грифом «цілком таємно» до певних державних інстанцій за усталеною формою: «хто говорить – що повідомляє», «яким каналом – кому», «з яким ефектом». Для підтвердження цього наведемо витяг із спецповідомлення заступника начальника УНКДБ по Тернопільській області підполковника державної безпеки Пугача заступникові Наркома Державної безпеки УРСР, Комісару державної безпеки П. Дроздецькому: «...12/ІХ-44 р. мешканець м. Бережани Іскерський у присутності своєї дружини, Новаковського й інших заявив: «Нам полякам ні одному чоловіку виїжджати звідси не треба. Ця територія Західної України являється нашою польською і все рівно буде належати Польщі. Якщо ж поляки звідси виїдуть, то більшовики, для того, щоб територія Західної України, належала їм, виселять українців до Сибіру, а руськими заселять. Нам полякам виїжджати звідси у Польщу не треба... Адвокат м. Бучач, поляк Циганюк у розмові з питання евакуації польського населення в Польщу нашому джерелу сказав: «Все рівно це переселення робиться під диктовку Радянського уряду»... 23/ІХ-44 р. Глива Петро, житель Трембовля, поляк, у розмові з джерелом заявив: «Зараз ще дуже рано виїжджати в Польщу, так як війна не закінчена і не відомо, який уряд буде в Західній Україні...»⁶⁶⁵.

Як бачимо, співробітники управління НКДБ в областях готували аналітичні зрізи за висловлюваннями різних верств населення, діагностуючи таким чином природу та мотивацію поляків щодо переселення і причин опору цьому. За можливості в спецповідомленнях вказувалися всі дані особи, що мала необережність висловити свою думку. Такі дії розцінювалися владою як антирадянська діяльність. Вони відразу потрапляли в поле зору органів

⁶⁶⁵ Там само. – С. 318, 320.

безпеки. Щонайперше їх брали на спеціальний («формулярний») облік⁶⁶⁶. Особи, що «виказували ворожі наміри» і вели агітацію за невіїзд в Польщу, бралися в «агентурну розробку». За ними встановлювали постійне спостереження, проводили «профілактичні» бесіди, залучали до агентурної мережі. Радикальними методами боротьби були арешти, довгострокові ув'язнення та фізична ліквідація. Багато поляків були піддані арештам саме за поширення «антирадянських провокаційних вигадок». У такий спосіб органами безпеки здійснювався тиск на основну масу поляків з метою примусу до переселення й усунення людського чинника, що гальмував процес.

Слід зазначити, що вступ Червоної армії на територію Західних областей України визначив корінний перелом у настроях поляків до СРСР. Емоційний стан польського населення ілюструють слова працівника Ровенської пошти Тадеуша Ямуруза: «...Усі ми, поляки, з нетерпінням чекали Червону Армію і зустрічаємо її як визволительку...»⁶⁶⁷. Аналогічних висловлювань було багато. Нерідко поляки засуджували політику еміграційного уряду в Лондоні: «...Радянській владі й Червоній Армії поляки допомагають як своїй союзниці, що несе великі жертви для спільної справи – перемоги над німцями. Польський уряд у Лондоні не виправдовує свого існування. Він не має зв'язку з народом і неправильно дивиться на співробітництво з Росією» (Турек Ганна, вчителька польської мови, м. Рівно); «Якби польський уряд об'єднався з Советами, німці б ніколи не перемогли Польщу. А зараз їм добре сидіти в Лондоні, а польський народ за ці злочини повинен розплачуватися кров'ю» (Заєць Йосип, робочий лісозаводу).

Водночас ця частина польського населення підтримували ПКНВ. Багато поляків чітко усвідомлювали не тільки кому мають завдячувати за звільнення від гітлеризму, але й розуміли переваги власної національної держави та уряду. Вони заявляли: «І німці не наші, і руські не наші. Але руські рятують нас від

⁶⁶⁶ Польща та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб. – Т. 2. Переселення поляків та українців 1944-1946. ... – С. 390.

⁶⁶⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 892, арк. 60.

німців-розбійників. Ми вдячні руським, але все-таки нам краще було б при польському уряді»⁶⁶⁸.

Слід підкреслити, що окремі родини вже в серпні 1944 року зверталися в Москву з проханням дозволити їм переселитися в межі Польщі⁶⁶⁹. Така реакція населення на радянську владу та заходи, які вона проводила, бентежила польські підпільні організації. У віднайдених спецслужбами записках керівника луцького осередку польської антирадянської військової організації – «Польський звензик повстаючи» (ПЗП) Свикля зазначалося: «...Польське населення на цій території вступ Советов прийняло абсолютно байдуже, але не вороже...»⁶⁷⁰. Підпільні організації як осередки еміграційного уряду розраховували на протилежну реакцію населення, яка мала призвести до загального протесту. Натомість спецслужби відзначали тенденцію до зростання довіри і симпатії до Радянського Союзу. У ряді костьолів ксьондзи закликали прихожан молитись за перемогу Червоної Армії, висловлювали слова вдячності на адресу радянських військ. Польські селяни допомагали радянським партизанам продуктами та підводами, переховували поранених тощо⁶⁷¹.

Ймовірно це вселяло керівництву СРСР надію, що основна маса поляків більш-менш спокійно сприйме рішення про новий радянсько-польський кордон і скористається наданою можливістю переселитися до Польщі. Власне на це сподівалися й союзники. Однак цього не сталося. Більшість поляків, що мешкали на Західній Україні, не хотіли покидати терени, на яких виростало кілька поколінь. Свою незгоду з переселенням висловили в оригінальний спосіб мешканці м. Стрий. У жовтні 1944 р. на багатьох оголошеннях про переселення з'явився надпис: «Ми звідси нікуди не поїдемо. Ми тут Польщу будемо мати»⁶⁷². У ніч на 24 листопада 1944 р. по вулиці Міцкевича у м. Дрогобичі Дюнг Яніна-Ванда розклеїла листівки, що закликали поляків не виїжджати в

⁶⁶⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 892, арк. 79.

⁶⁶⁹ Цепенда І.Є. Українсько-польські відносини 40-50-х років ХХ століття: етнополітичний аналіз. – К.: ТОВ «Видавництво Дельта», 2009. – С. 124-125.

⁶⁷⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 892, арк. 61.

⁶⁷¹ Там само, арк. 38.

⁶⁷² Польща та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб. – Т. 2. Переселення поляків та українців 1944-1946. ... – С. 294.

Польщу. Служба безпеки швидко зреагувала на цей публічний демарш. Встановивши особу, яка вчинила ці дії, УНКДБ провело обшук на її квартирі, вилучило друкарську машинку з польським шрифтом, один екземпляр свіжої антирадянської газети «Подхалянин» і 10 листів копіювального паперу. При розшифровці відтисків було встановлено причетність до поширення листівок із назвою «Питання південних кордонів Польщі». Одночасно з Дюнг було затримано восьмикласника польської школи Іохмана Януса, члена підпільної молодіжної організації «Орлента» (точніше «Орлята Подгалянські», що діяла в Дрогобичі і Самборі). У підлітка також було вилучено друкарську машинку й листівку аналогічного змісту.

Більшість людей розгубилися й не знали як діяти. Думки громадськості розділилися. Одна частина вважала, що переселятися не слід, інша боялася репресій і не бачила альтернативи переселенню. Проте ніхто не поспішав. Вагання населення добре ілюструє думка вчителя (його ім'я не було встановлено спецслужбами) середньої школи з Тернополя: «...У Люблінському зверненні є багато незрозумілого, тобто коли буде відбуватися переселення й куди. На території Західної України проживає близько 2 млн. поляків (довоєнні дані – Т.П.). У теперішній час переселити таку кількість людей в Польщу дуже важко і нікуди, тому що з польської території звільнені тільки дві області – кордони не визначені. Втілюються слова Гітлера, коли він проголосив: «Польща для поляків, Україна для українців, Росія для руських». Тільки у німців це була ширма, а в Радянського Союзу з польським урядом – дійсність»⁶⁷³.

Багато хто не вірив у щирість намірів радянського уряду щодо об'єднання поляків у моноетнічній державі. В їх уяві спливали страшні картини масових депортацій початку війни. Так, Новосяк Розалія із Тернополя зазначала: «Совети повторюють 1940 р., коли було запропоновано усім бажаючим німцям і полякам виїхати на територію Генерал-Губернаторства, були зроблені списки,

⁶⁷³ Польща та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб. – Т. 2. Переселення поляків та українців 1944-1946. ... – С. 138.

а після того НКВС виселив у Сибір і заарештував. Зараз Совети також хочуть провести комісію».

Не знаючи деталей укладення міжнародних угод, поляки губилися в догадках, що містили як хибні тлумачення, так були й наближені до істини. Одні припускали, що їх будуть виселяти «через тих, які виступають проти радянської влади». Інші тлумачили переселення як «...трюк Радянського Союзу, щоб врятувати Західну Україну перед приєднанням її до Польщі». Вони гадали, що їх переселяють згідно з одноосібним рішенням Сталіна й сподівалися, що міжнародна спільнота не дозволить цього зробити. Поляк Василь Інженера так висловився з цього приводу: «ця політика ні до чого не приведе, так як Англія категорично заявила, що вона визнає кордони тільки існуючі після Версальського договору і вважає уряд в Польщі тільки Соснковського. Нам виїжджати нікуди не слід, так як Польща тут була й буде...»⁶⁷⁴.

У той же час, відчуваючи панічний страх перед репресіями й радянськими методами господарювання, деяка частина населення готова була відразу виїхати. Вони заявляли: «Скоріше б почалося переселення, виїхати з цього проклятого міста, а то Совети загонять куди-небудь»⁶⁷⁵; «...Нам необхідно їхати в Польщу, якщо ми тут залишимося, то нас будуть вважати радянськими громадянами і можуть направляти на різні роботи, а також переселяти в глиб Росії, зокрема до Сибіру, куди вивезли наших людей в 1940 р.»⁶⁷⁶.

У числі перших на переселення погоджувалися розорені війною родини, у яких не було житла і які здобували собі засоби до життя побиранням. Були серед них і ті, що стомилися жити на прикордонні, не хотіли жити в СРСР, а давно мріяли виїхати в глиб Польщі. Мешканка м. Гоща Маріана Богацька писала в листі до родички в Семипалатинськ: «...Дорога. Не зволікай жодного дня, приїжджай сюди, бо ми виїжджаємо у свій рідний край, у свою

⁶⁷⁴ Там само.

⁶⁷⁵ Там само. – С. 254.

⁶⁷⁶ Польща та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб. – Т. 2. Переселення поляків та українців 1944-1946. ... – С. 256.

Польщу...». Ця частина поляків із великим нетерпінням чекали завершення підготовки до масового переселення населення з боку уряду УРСР і ПКНВ: «...Ми їдемо в рідну Польщу, не можемо дочекатися того дня, коли нас повезуть туди, де нас очікують». Окремі з них мотивували своє бажання виїхати в Польщу неприязним ставленням до них українців, бажанням жити на етнічній батьківщині серед поляків:

«...Нам, полякам, треба виїжджати із Західної України, так як у подальшому нас можуть тут утискати і створять нам важкі умови для життя. Оскільки ми є поляками, до нас українці дуже погано ставляться за те, що колишній польський уряд український народ притискував. Краще нам виїхати в Польщу, незважаючи на те, що ми там нічого не маємо, але оскільки буде наша рідна держава, то вона нам створить кращі умови життя, ніж радянська влада» [744]; «дуже буду рада, мені надається можливість їхати в Польщу. Що тут робити, тут будуть жити росіяни, українці, хочу жити, де живуть поляки»⁶⁷⁷.

Та перші емоційні заяви поляків про бажання переселитися в Польщу не стали масовим явищем. Навіть відновлення репресій – неодмінної складової політики більшовицького режиму на Західній Україні після «золотого вересня» 1939 року⁶⁷⁸ – тривалий час не давало бажаного для радвлади результату. На 31 листопада 1944 р. записалося на виїзд у Польщу тільки 3189 родин, числом 11241 особа⁶⁷⁹. Низький відсоток бажаючих виїхати порівняно з попередніми даними про кількість поляків проживаючих на цих теренах (на 1 вересня 1944 р. становила 1182,1 тис.)⁶⁸⁰, за словами заступника Головного Представника уряду УРСР полковника І. Гребченко був «не достатнім». Про це йшлося у його доповідній записці Народному комісару внутрішніх справ УРСР, комісару держбезпеки 3-го рангу Рясному. Такий стан справ він пояснив неналагодженою роботою райпредставництв ПКНВ, їх свідомим «затримуванням евакуації», недостатньою агітаційно-масовою роботою серед

⁶⁷⁷ Там само. – С. 128.

⁶⁷⁸ Гуцал П., Бажан О. Багряний відблиск «золотого вересня» (політичні репресії на Тернопільщині // З архівів ВУКК – ГПУ – НКВД – КГБ. Науковий і документальний журнал. – 2009. – № 1 (32). – С. 182.

⁶⁷⁹ ЦДАВО України, ф. 4959, оп. 1, спр. 112, арк. 6.

⁶⁸⁰ ЦДАГО України, ф.1, оп.23, спр.711, арк.18.

польського населення з боку партійних і радянських органів та антирадянською діяльністю духовенства і підпілля.

Форс-мажорна ситуація на прикордонні та пасивний опір поляків переселенню викликали посилення контролю з боку спецслужб, проведення розвідувальних та інших заходів щодо попередження тероризму, присікання проявів «ворожої діяльності антирадянських елементів», у тому числі щодо осіб, які не поділяли внутрішньої і зовнішньої політики СРСР. Підставою для цього слугували почасти зовсім невинні заяви: «...Я не розумію політики Радянського Союзу, який хоче нас, поляків, насильно переселяти в Польщу, добре знаючи про те, що наша країна ще не звільнена повністю від німців. ... Де будуть нас розселяти, я не уявляю, так як польської території звільнено дуже мало»⁶⁸¹.

На особливий облік була взята мешканка м. Рівно Лязурек, яка необачно висловила в бесіді з агентом спецслужб власні міркування про причини переселення поляків: «...Польську територію звільняють, а полякам життя не дають. ...І чому це, що за нас так беруться, особливо за поляків, що проживають у Західній Україні? Поляки живуть тут, живуть у Сибіру, живуть й в інших місцях Радянського Союзу, але крім західників, нікого не чіпають. Нас гонять у Польщу. Яка ж там Польща? Там така ж радянська влада, як і тут. ...Для мене це питання ясне: СРСР таким шляхом хоче розширити свою територію і сфери впливу на інші західні держави...».

Перша хвиля репресивних акцій, що припала на початок листопада, дещо зрушила процес. Тільки в Станіславській області станом на 16 листопада 1944 р. поступило в комісію з евакуації польського населення вдвічі більше заяв – 14554 (50333 осіб). Порівнявши дані про кількість заяв про переселення поданих поляками у містах і селах співробітники спецслужби виявили, що мешканці області більш активно погоджуються на переселення. Вони подали заяв втричі більше, ніж мешканці Станіслава. І хоча така ситуація була

⁶⁸¹ Польща та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб. – Т. 2. Переселення поляків та українців 1944-1946. ... – С. 256.

характерною для усіх міст, звідки переселяли поляків, апарат УНКДБ дійшов до висновку, що в місті потужно діють націоналістичні та інші антирадянські елементи.

За їх версією, одними з головних винуватців стримування поляків від переселення в містах були римо-католицькі священники. Щоб переломити ситуацію, 24 жовтня 1944 р. заступники Головного Уповноваженого ПКНВ капітан Станіслав Пізло та Антон Кравинський спробували вмовити правлячого біскупа Шеленжека у Луцьку допомогти їм у справі переселення поляків. На що той відповів: «Ніякої допомоги я Вам надавати не буду, так як із цього питання я не отримував ніяких вказівок від Папи Римського. Можу тільки сказати, що евакуація польського населення з території УРСР ставить під удар польську церкву»⁶⁸².

Вочевидь саме з цієї причини багато ксьондзів закликали поляків не виїжджати в Польщу. Заступник Представника Уряду УРСР по Володимир-Волинському району лейтенант Єрмолаєв повідомляв Гребченко про арешт одного з активних учасників ПЗП, який виступив перед прихожанами із такою промовою: «Люди! Навіщо Вам виїжджати. Совети Вам нічого не зроблять, Вам і тут непогано буде, ждiть, прийде час, я вам скажу. Тут жили Вашi дiди, прадiди, не покидайте Вашу землю!»⁶⁸³.

Примус до переселення викликав у польського населення своєрідну громадянську непокору. І справа тут була не тільки в об'єктивних причинах, таких, як: неповне звільнення території від окупації, відсутність вільного житла в Польщі, холодна пора року, брак транспорту тощо. Проблема була значно складнішою. Більша частина поляків не бачила сенсу виїжджати з двох груп причин: суто прагматичних і навіяних. До тих, хто діяв з першої групи причин, віднесемо тих осіб, для яких не було різниці, де проживати. Головним критерієм життя для них була робота, заробітна плата та знайоме суспільне середовище. Вони заявляли: «Мені все рівно, де працювати, там моя

⁶⁸² ЦДАВО України, ф. 4959, оп. 1, т. 2, спр. 118, арк. 34.

⁶⁸³ Польща та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб. – Т. 2. Переселення поляків та українців 1944-1946. ... – С.128.

батьківщина – де платять. Мені все рівно, Польща це чи СРСР»; «...Якби в Польщі безкоштовно кормили і не потрібно було працювати, я відразу ж поїхав би, а раз цього там не буде і потрібно буде працювати, я залишусь тут, тим більше, що тут я працюю, а коли була Польща до 1939 р., я працював дня 3 в неділю, а решту часу був безробітним...»; «Мені байдуже, де жити, тут чи в Польщі. Я не хочу їхати, бо мені немає до кого. Тут мені краще, я маю рідних і багато знайомих...»⁶⁸⁴.

До групи поляків, які з суто прагматичних причин, утримувалися від переселення слід також віднести родини, у яких не постраждало господарство, або ті, що мали розмиту самоідентифікацію. Такими були, наприклад, мешканці Домбровіцького району, серед яких було багато колишніх жовнірів польської армії, що одружилися на українках чи росіянках⁶⁸⁵.

Не бачили сенсу в переселенні й ті господарі, які вважали, що в Польщі буде радянський режим правління і там буде таке ж саме життя, як і в СРСР. Їх позицію засвідчують такі висловлювання: «Хоча я і зареєструвався у Польщу, але до останнього не поїду, так як в даний час між Польщею й СРСР ніякої різниці немає, тому що в Польщі зараз багато руських і вирішальну роль в управлінні Польщі відіграє НКДБ, створений там радянською владою...».

До цієї ж групи осіб віднесемо й тих, які не квапилися виїжджати з огляду на дорожні труднощі. Їх приголомшувало нечуйне ставлення до них з боку радянської та польської властей. Промовисто ілюструє це перехоплений цензурою лист мешканки м. Млинів Станіслави Кнопки, яка писала Яну Цапу, що знаходився в армії: «...У нас всі поляки виїжджають за Буг. Ми записалися, але не знаємо, що нам робити, і чи скоро виїдемо, невідомо. Ті, що виїхали в Польщу, пишуть нам, що на станції Хелм декілька сімей сидять багато часу під відкритим небом, під дощем з малими дітьми. Ніхто уваги на них не звертає і

⁶⁸⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 892, арк. 81.

⁶⁸⁵ Польща та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб. – Т. 2. Переселення поляків та українців 1944-1946. ... – С. 386.

ніякої допомоги їм не дають. ...чому таке ставлення до тих, що переселяються? Ось це багатьох нас і лякає...»⁶⁸⁶.

Найбільше побоювання у поляків викликали перспективи голодного життя в зруйнованій Польщі, побутова невлаштованість та життя серед місцевого німецького населення, яке не встигло виїхати до Німеччини. Логіка їх міркування щодо затримки з переселенням зводилася до наступного: «...Добре роблять поляки, що не їдуть у Польщу, там зараз народ голодує, немає роботи. Всіх евакуйованих поляків направляють у Сілезію, де доводиться їм самим доставати для себе житло, виганяючи при цьому німців із квартир, а останні нападають цілими бандами на поляків і убивають їх».

Показово, що страх перед німцями був сильнішим, ніж перед українцями. Вочевидь не у всіх місцевостях Західної України були вкрай загострені міжетнічні відносини, позаяк жоден польський господар не хотів втратити житло й приректи родину на тривалі страждання. До того ж у них не було впевненості, що північні землі Польщі, що відійшли їй від Німеччини, залишаться в її складі, тому не хотіли ризикувати: «...Англійський уряд і папа Римський виступають проти переселення поляків на західні землі, що відійшли Польщі від Німеччини, на ці землі прийдуть німці».

Почуття страху перед невідомістю стримувало багатьох із них від виїзду. Їх свідомість все ще відмовлялася сприймати реальність. Вони зауважували: «...Ми скоро будемо виїжджати в Польщу. Правда, я з виїздом зовсім не поспішаю, бо у нас ідуть чутки про те, що за Бугом дуже погано, а раз так, навіщо виїжджати. По-моєму, непотрібно виїжджати, можливо і так все залишиться».

Зазначений ряд причин цілком прагматичного характеру, через які поляки не хотіли виїжджати в Польщу не становив серйозної проблеми для радянської влади. У них не простежувався демонстраційний опір. Щоправда не можна не сказати, що хитка мотивація поляків не дратувала осіб, що відповідали за

⁶⁸⁶ Польща та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб. – Т. 2. Переселення поляків та українців 1944-1946. ... – С. 834.

переселення. Вони не раз підкреслювали у спецдонесеннях у Київ і Москву, що поляки штучно стримують переселення. Натомість керівників СРСР більше непокоїли палкі прихильники лондонського уряду, що не сприймали діяння ПКНВ (з 31 грудня 1944 р. Тимчасового Уряду Національної Єдності – ТУНЄ), ухилялися від переселення, оскільки вірили обіцянкам щодо допомоги США та Англії у відновленні радянсько-польського кордону зразка 1939 року. У спецдонесеннях УНКДБ по Дрогобицькій області вказувалися численні висловлювання поляків, на взірець іронічної заяви вчительки з Дрогобича Франі Стацько: «Чергова комедія, у польському уряді більшовики, а Польща буде радянською»⁶⁸⁷. Незважаючи на те, що звільнення від фашизму прийшло на ці землі не від Англії чи США, на що розраховували поляки, попри територіальну віддаленість цих держав від Польщі, «лондонці» щиро вірили, що ці країни зроблять польську державу великою «від моря до моря» і самостійною. Вони не мислили власної держави без виходів до моря й теренів Галичини та Волині й покладалися у своїх прагненнях не на власні сили, а на західні країни (директор одного з курортів зазначав: «Америка ніколи не допустить, щоб землі Західної України належали СРСР»). Тому закликали пересічних поляків допомогти їй у цьому. Звісно, радянські органи держбезпеки тримали на особливому контролі осіб, які мислили так категорично.

Агентурою було «zareєстровано» численні факти різких висловлювань представників різних верств польського суспільства про територіальні зміни та їх подальшу долю. Наведемо кілька з них: «...Угода, укладена між урядом УРСР і новим польським урядом в Любліні, є не дійсною. Ніякої евакуації польського населення не буде, скоро сюди прийдуть польські війська і тут буде Польща» (мешканець міста Станіслава Сульський Кароль, працівник електростанції, 16 жовтня 1944 р.); «...7 листопада буде велика промова Сталіна, у якій буде сказано про те, що більшовики помирилися з урядом Миколайчика в Лондоні, і нам, полякам, не треба виїжджати із Станіслава, так

⁶⁸⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 892, арк. 128.

як ця територія буде належати Польщі. Зараз у Варшаві немає ні німців, ні руських, але йде велика різня між поляками, одні стоять за уряд Миколайчика, інші проти...» (артист театру Філармонії Белевня, м. Станіслав); «...Радянський герб «Серп і Молот» і «Чорний орел» у цій війні загинуть, Польща розростеться до Києва, а коронування польського обранця відбудеться в Кракові. Поляки з цієї землі нікуди не поїдуть, тут була й буде Польща, тільки для польського народу» (мешканець міста Станіслава Адамчик Казимір, без певного роду занять); «...Навіщо я буду виїжджати із міста Станіслава, коли у Москві зараз йде конференція і я знаю, що Львівська і Станіславська область будуть належати Польщі, ніхто з поляків звідси нікуди не поїде і не повинні виїжджати...» (працівник кондитерської фабрики міста Станіслава Йосип Ярославський)⁶⁸⁸.

Треба вказати, що переселення поляків загальмувалося вже на початку відправлення перших транспортів у Польщу. 24 листопада 1944 р. начальник управління НКДБ по Станіславській області полковник Михайлов доповідав начальнику 2 управління НКДБ УРСР підполковнику держбезпеки Медведєву, що за останній тиждень настрої польського населення щодо Люблінської угоди «різко змінилися в негативну сторону»⁶⁸⁹. У зв'язку з цим уся оперативна робота зосередилася на виявленні уявних опонентів й нанесені ударів по них. С. Савченко неодноразово доповідав М. Хрущову про продовження операцій «з вилучення польських антирадянських елементів, що саботують переселення й вивчення реакування населення в зв'язку з евакуацією поляків із західних областей УРСР в Польщу»⁶⁹⁰. Спецслужби провели упродовж листопада 1944 р. – січня 1945 р. серію показових арештів. За агентурною справою «Сейм» були ліквідовані два обводи ПЗК і АК, що діяли на території Луцького, Ківерцівського, Рожищанського і Володимир-Волинського районів Волинської області⁶⁹¹. У Львові було заарештовано групу викладачів університету та

⁶⁸⁸ Польща та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб. – Т. 2. Переселення поляків та українців 1944-1946. ... – С. 252.

⁶⁸⁹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 1466, арк. 46.

⁶⁹⁰ Там само, арк. 44.

⁶⁹¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 1466, арк. 45.

багатьох римо-католицьких священників, які закликали поляків не переселятися й підтримували підпілля. Так було заарештовано учасників білопольського підпілля ксьондзів М.М. Драбика й І.М. Кандефера. У їх костьолах було віднайдено документи підпільних організацій, нелегальні газети, зброю, друкарські апарати й засоби радіозв'язку⁶⁹². Оскільки вони відмовилися давати показання, комісар держбезпеки Савченко дав вказівку скористатися речовими доказами по їх справі, провести при необхідності ставку з іншими арештованими й підселити в їх камеру агентуру⁶⁹³.

У Луцьку було заарештовано біскупа Шеленжека. Проведення операцій по «вилученню польського антирадянського елемента» вплинуло на польську спільноту. 15 січня 1945 р. Начальник управління НКДБ по Волинській області, полковник Шестаков виклав у доповідній записці полковнику Гребченко наступні думки поляків щодо цього: «Якщо заарештований біскуп Шеленжек, який має величезний авторитет на Волині і широко відомий перед міжнародною польською спільнотою і Папою Римським, то, очевидно, органи радянської влади мають ґрунтовні дані для його арешту...»⁶⁹⁴; «Ми отримали удар обухом по голові. На захист біскупа й арештованих разом з ним ксьондзів виступити не можемо, так як ні один із нас не зареєструвався на виїзд у Польщу!»; «...міжнародна ситуація така, що і Папа Римський не наважується виступити на захист біскупа Шеленжека, так як не тільки радянська, але й американська й англійська преса клеймують пронімецьку політику Папи»⁶⁹⁵.

Маховик репресій посилював панічні настрої поляків щодо виїзду. Начальник Луцької облконтори Сільгоспбанку Індульський сприйняв арешти поляків як недовіру до них радвлади. Зокрема, він зазначив: «У даний час пройшло багато арештів поляків, у Луцьку й інших районах області також

⁶⁹² Польша та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб. – Т. 2. Переселення поляків та українців 1944-1946. ... – С. 396.

⁶⁹³ ЦДАВО України, ф. 4959, оп. 1, т. 2, спр. 118, арк. 51.

⁶⁹⁴ Там само, арк. 52.

⁶⁹⁵ Там само, арк. 51.

арештовуються польські офіцери польської армії. Повторюється стара історія арештів у 1939 р., як видно, Совети не довіряють полякам»⁶⁹⁶.

Широке відстеження громадської думки серед робітників, службовців, інтелігенції, селянства, осіб без певного роду занять та домогосподарок дозволяло органам безпеки виокремлювати фокус групи, які найбільше опиралися переселенню і з прицільною точністю застосовувати репресивні акції, з метою впливу на їх оточення. Всі, хто закликав поляків не переселятися на територію Польщі, а дочекатися поки «Польща прийде сама сюди» розглядалися виключно через призму антирадянської діяльності. Різниці між одноосібниками й членами легально діючих організацій не робили. Приміром, у цьому був звинувачений голова Польського Комітету Опіки (ПКО) міста Станіслава, інженер Болеслав Буяльський. Так він переконував людей, що «...Радянський Союз хоче вигнати поляків із Західної України Білорусії, щоб вони не мали територіальних претензій у подальшому і, використовуючи свій авторитет в міжнародній обстановці, він цього доб'ється будь-якими засобами. Але поляки не повинні виїжджати, так як якщо вони зараз виїдуть, то назавжди втратять ці землі. Треба дочекатися остаточно рішення польського питання, яке буде прийнято після війни і тільки тоді вирішувати питання про виїзд»⁶⁹⁷.

Буяльський був заарештований 5 січня 1945 р. Через два місяці, 12 березня, він загинув. Чутки про репресії проти інтелігенції та ксьондзів ширилися по всьому регіону, поволі схиляли поляків до виїзду. Поступово поляки втрачали сенс залишатися. Директор шкіряного заводу з міста Станіслава Пехоцинський сказав: «Вчора вночі арештували багато осіб із числа польської інтелігенції, професорів – навіть голову польського комітету Буяльського і то посадили. Я не хотів до цього виїжджати звідси, а зараз піду записуватися на виїзд, так як тут, у Станіславі, все одно буде радянська влада і нам, полякам, тут робити нічого»⁶⁹⁸.

⁶⁹⁶ Польща та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб. – Т. 2. Переселення поляків та українців 1944-1946. ... – С. 254.

⁶⁹⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 1466, арк. 35.

⁶⁹⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 1466, арк. 34.

Аналогічні думки опановували не одним польським господарем. 52-річний житель Тернополя Вапянський підкреслив у колі знайомих: «...Справа може закінчитися Сибіром. Треба поспішати з виїздом до Польщі!»⁶⁹⁹. Шляхом усної й друкованої пропаганди, терористичної й диверсійної діяльності стримували поляків від переселення учасники самборського обводу «АК». Так, 22 січня 1945 р. ними було пограбовано приміщення польської комісії, викрадені й частково спалені в пічках документи. 28 січня учасники цього ж військового угруповання здійснили терористичний акт проти двох членів польської комісії, тяжко поранивши одного з них⁷⁰⁰. «Аківці» псували оголошення комісії про переселення, розповсюджували листівки, намагалися вплинути на поляків через членів польської комісії й відмовити їх від виїзду, нападали на приміщення комісій та знищували документи і бланки звітної документації, псували вагони тощо.

Тож до початку Кримської конференції організаційно-виконавчим структурам уряду УРСР не вдалося переселити польське населення з місць постійного проживання у тій кількості як планувалося. На 25 січня 1945 р. виявило бажання переселитися 736661, подало заяв 173154 тис., з них виїхало тільки 26662 особи⁷⁰¹. На 15 лютого 1945 р. зареєструвалося 91702 родини, у складі 272202 особи, з них виїхало 18231 родина, або 49985 осіб⁷⁰². Утім Ялта також не принесла суттєвого просування у реалізації Люблінської угоди. Вивчаючи реакцію поляків на рішення Кримської конференції з польського питання, співробітники служби безпеки запідозрили в політичній неблагонадійності самих працівників апарату Головного Уповноваженого Тимчасового Польського уряду у справі переселення польських громадян із території УРСР в Польщу. Примітно, що працюючи в комісії, вони не поділяли рішення лідерів коаліції про радянсько-польський кордон. Зокрема, один із референтів Районного уповноваженого Тимчасового Польського уряду по

⁶⁹⁹ Польща та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб. – Т. 2. Переселення поляків та українців 1944-1946. ... – С. 928.

⁷⁰⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 1466, арк. 37.

⁷⁰¹ Там само, арк. 30.

⁷⁰² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 1466, арк. 63.

Луцькому району заявив у колі співробітників: «На Кримській конференції встановили якийсь кордон для Польщі – лінію Керзона й вважають це законним, насправді кордон Польщі має проходити за Бердичевом, Вінницею, Камянець-Подільським, по Бугу й відхилитися вглиб, так як це є дійсно корінною польською землею і цього польський народ доб’ється».

Підтримуючи розмову, співробітниця Марія Стахурська зазначила: «Поляків хочуть заставити, щоб вони попросили про приєднання до Радянського Союзу, а цьому не бути. Я впевнена, що Англія не допустить цього, адже їй також загрожує червона політика»⁷⁰³.

Вочевидь, ці міркування не були поодиноким явищем. Поляки дуже сподівалися, що на Кримській конференції буде прийнято рішення про кордони Польщі 1939 р. Широка польська громадськість не очікувала, що Сталіну вдасться закріпити радянський статус Західної України і відстояти лінію кордону зразка 1941 р. Це означало для них не тільки остаточну руйнацію міражів, але й продовження переселення. Багато поляків розцінили прийняте рішення як ошукування їх з боку США й Англії чи пропагандистські хитрощі. Та попри реальну дійсність, вони не втрачали надії. Зразком твердості їх переконань можуть слугувати слова мешканця м. Рівно Сочинського: «Незважаючи на те, що поляків обманули – треба гадати, що ухвали ще зміняться, так як під час війни все можливо... Мені розповідав мій знайомий Ковальов, що у Львові поляки вивісили лозунг «Львів був і залишиться польським містом». Звідси видно, що поляки не згодні з рішенням Кримської конференції»⁷⁰⁴.

По містах і селах ходили провокаційні чутки про неминучість війни Англії й Америки проти Радянського Союзу й відновлення Польщі в кордонах 1939 р. Так, демобілізований із польського війська Людвіг Вінницький говорив селянам с. Дубляни: «...Цією весною буде війна Польщі з Радянським Союзом,

⁷⁰³ Польща та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб. – Т. 2. Переселення поляків та українців 1944-1946. ... – С. 388.

⁷⁰⁴ Польща та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб. – Т. 2. Переселення поляків та українців 1944-1946. ... – С. 834.

територія Західної України відійде Польщі, а тому поляки не повинні виїжджати звідси».

Служба безпеки вела нещадну боротьбу проти осіб та підпільних організацій, які займалися подібною антирадянською пропагандою. НКДБ не на жарт схвилювали зворотники, які поверталися з Польщі. Один із них розповів, що в Польщі підпільні організації вмовляють прибулих із-за Бугу господарів повертатися назад, щоб підтримати в тилу майбутні воєнні дії Польщі, Англії і США за цю територію. Ця інформація дотично підтверджувалася: а) відмовою поляків переселятися; б) все більшою кількістю зворотників; в) приватними листами, які побічно вказували на крихкість міжнародних домовленостей. Підставою для такого висновку можуть бути такі висловлювання польських громадян: «...виїжджати в Польщу не буду, як і інші поляки, які записалися на виїзд і сидять очікують, коли польська армія спільно з англійською армією нападе на Радянський Союз, щоб підтримати тут в тилу...». «...У Польщу не виїжджай, ми скоро повернемося назад у Дубляни. Більше сій хліба, й на нашу долю»⁷⁰⁵.

У зв'язку з активізацією польського військово-політичного підпілля міські та районні органи НКДБ надавали особливо важливого значення усім фактам неофіційного приїзду поляків із території Польщі. Вони посилили агентурно-оперативну роботу серед населення з метою виявлення німецької агентури та емісарів польського еміграційного уряду в Лондоні, які засилялися на територію України з метою здійснення розвідувальної й диверсійно-терористичної роботи.

Під підозру радянських спецслужб потрапив заступник голови комісії польської сторони Казимир Бліхарський. Під час бесіди з «джерелом» на його прохання порадити як поляк поляку – переселятися чи ні, той відповів: «...Можливо, що народ, який залишиться тут, допоможе відродженню Польщі на цій території, але не виключена можливість, що вони всі загинуть»⁷⁰⁶.

⁷⁰⁵ Польща та Україна у тридцятих-сорокових роках XX століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб. – Т. 2. Переселення поляків та українців 1944-1946. ... – С. 296.

⁷⁰⁶ Там само. – С. 400.

У березні 1945 р. після проведення відповідної перевірки органами НКВС і НКДБ західних областей, з метою очищення апаратів районних польських уповноважених від ворожих радянській владі осіб, Бліхарський, референт уповноваженого по Тернопольському району Юр'ян Савінський були прирівняні до активних учасників «АК» й заарештовані. Багатьох членів комісії звільнили з посад з мотивів проведення ними ворожої роботи, спрямованої на зрив евакуації польського населення з території УРСР, хабарництва, та як таких, що не викликали політичної довіри»⁷⁰⁷.

Виконавчо-організаційним та силовим структурам вдалося активізувати рух населення тільки в міру звільнення території. Натомість розв'язання цієї проблеми викликало в них загальне схвалення. «Накінець-то ми дочекалися світлого дня для поляків, коли Червона Армія почала стрімко очищувати Польщу від німців. Вже звільнені Варшава і Краків – найдорожчі міста для поляків. Тепер усі поляки звідси виїдуть, так як збільшився життєвий простір у Польщі й, що саме головне, що багато поляків походять родом з тих місць, а тому сиділи й чекали, поки проженуть звідти німців», – заявив робочий Дрогобицького нафтозаводу Каустовський⁷⁰⁸.

Весною 1946 р. переселення закінчувалося. Цілком очевидно проглядалася радикальна зміна ситуації. Уряду УРСР та ТУНЄ таки вдалося переселити у нові межі держави більшість поляків. Начальник управління МДБ Дрогобицької області Майструк констатував, що проведення вказаних заходів різко вплинуло на хід переселення поляків, прискорило його, і на кінець роботи комісії на територію Польщі виїхало – 113605 осіб. Внаслідок проведення агентурно-чекістських операцій упродовж 1944-1946 рр. тільки в Дрогобицькій області було заарештовано 998 чоловік, яких 618 – були учасниками підпілля й 380 – осіб причетних до антирадянської пропаганди. Та навіть тоді в західних областях України, зокрема Дрогобицькій, частина поляків не хотіла виїжджати, продовжуючи вірити, що ця територія знову стане польською, що польська

⁷⁰⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 1466, арк. 34.

⁷⁰⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 1466, арк. 34.

еміграція неодмінно доб'ється цього за допомогою Англії й Америки. Агентура, що працювала по польській лінії, продовжувала фіксувати думки польського населення, яке залишалося. Вони заявляли:

«Я в Польщу виїжджати не буду тому, що тут буде Польща, ті, хто виїхав, будуть повертатися назад. ...На конференції в Парижі вирішили Західну Україну повертати Польщі, про це тільки радянська влада не пише в газетах. Уже два вагони з поляками пробули назад з Польщі, це може слугувати доказом того, що тут буде Польща».

Офіційно переселення було закрито 15 червня 1946 р. Проте незначна частина польського населення так і не наважилося виїхати. Всього за період реалізації Люблінської угоди було враховано на території західних областей УРСР проживаючих польських громадян 310989 родин, або 885302 осіб. Із зазначеної кількості подали заяви про бажання евакуюватися в Польщу і були зареєстровані на виїзд 305389 родин, або 868276 осіб. З них фактично евакуювалося в Польщу 283499 родин, або 810415 осіб⁷⁰⁹. Ті, що залишилися, пройшли перевірку НКДБ і як політично благонадійні отримали право на проживання в СРСР.

Насамкінець зазначимо, що величезний комплекс накопиченого матеріалу варто продовжувати досліджувати. Треба лише визнати, що це надзвичайно складна для аналізу група джерел. Їх опрацювання вимагає від дослідника значного напруження сил і обережності, щоб не загрузати емоційно й не потрапляти в полон суб'єктивних тверджень. Не рідко думки громадян виходять за рамки всіх концепцій, що ймовірно ніколи не будуть вмонтовані в тканину історичних досліджень.

⁷⁰⁹ ЦДАВО України, ф. 4959, оп. 2, спр. 31, арк. 10.

4.1. Масове переселення етнічних поляків і євреїв із західних областей України в Польщу в 1944–1946 рр.

До шеругу актуальних проблем вітчизняної й зарубіжної історичної науки, що вимагають усебічного об'єктивного дослідження, цілком обґрунтовано віднесено міждержавні переселення/переміщення (вимушеного чи насильницького характеру) населення європейських країн у періоди Другої світової війни та перших повоєнних років. У цих міграційних процесах одне з перших місць займає організоване масове переселення польського та єврейського населення з території західних областей України (УРСР) в Польщу в 1944-1946 рр., зокрема із Волинської. Поляки, поряд із українським населенням, яке масово переселяли в організованому порядку в УРСР з етнографічних земель Лемківщини, Надсяння, Холмщини і Підляшшя, що залишилися за межею політичного кордону СРСР, навзаєм переселялися з теренів Східної Галичини й Західної Волині, які змінили свою державну приналежність у період війни і 1944-1945 рр., перетворившись із «кресів» Польської Республіки на західні області Української РСР. Багато дослідників вважають, що переселення українців і поляків у 1944-1946 рр. із повним правом підпадає під термін «депортації» (примусове переселення)⁷¹⁰.

Назагал сучасна історіографія проблеми дуже обширна. Вона налічує десятки серйозних узагальнюючих та історико-археографічних праць написаних одноосібно чи в співавторстві, зокрема, І. Біласа, О. Буцько, Ю. Макара, В. Макара, М. Горного, та А. Салюка, В. Сергійчука, Ю. Сороки, І. Цепенди, Р. Дрозда, Є. Місило, Я. Пісулінського, А. Савіч, С. Цесельські, Г. Грицюка та А. Сребраківського й багатьох інших. Краєзнавчі розвідки, що торкаються теми даної статті, тобто переселення поляків з території Волинської

⁷¹⁰ Зашкільняк Л. Наслідки депортації українців і поляків у 1944-1946 рр. // Науковий вісник Чернівецького університету. імені Юрія Федьковича: Зб. наук. праць. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. Випуск 272. – Чернівці: Чернівецький нац. університет, 2005. – С. 149-156.

області в Польщу здійснили вітчизняні вчені – Олександр Гаврилюк⁷¹¹, Валентина Надольська⁷¹² та Володимир Сергійчук⁷¹³.

Відзначимо, що ця наукова проблема привертає посилену увагу громадськості обох країн. Тому історику вкрай важко висвітлювати її об'єктивно. Тут, як слушно зауважують український історик Леонід Зашкільняк та польський літератор Богуслав Бакула «найменша критика може наразитися на гостру реакцію чи навіть звинувачення у національній зраді»⁷¹⁴. Незважаючи на таку суспільну рефлексію досліджувати раніше утаємничену й болісну тему необхідно. Практика підтверджує, що несвоєчасно зняті історичні проблеми, як і хронічні хвороби, періодично даються взнаки. Вочевидь саме з цієї причини історична пам'ять сьогодні є «полем змагань» науковців та різних прошарків населення.

Добре відомо, що офіційною підставою для масового організованого переселення поляків із Волинської області в Польщу послугувала угода «Про евакуацію українського населення з території Польщі й польських громадян із території України», укладена 9 вересня 1944 р. урядом Української РСР і Польським Комітетом Національного Визволення (ПКНВ) у Любліні [6, 193-199]. Їй передували попередні домовленості між Й. Сталіним, Ф. Рузвельтом і В. Черчіллем на Тегеранській конференції (1943) та угода про кордон між СРСР і ПКНВ від 27 липня 1944 р. Відповідальність за їх виконання уряд Радянського Союзу поклав на уряд УРСР та ПКНВ. Для реалізації міжнародних угод сторони утворили змішану українсько-польську комісію.

⁷¹¹ Гаврилюк О.Н. Депортації українців на Волинь та поляків з Волині у повоєнні роки (навчально-методичні матеріали на допомогу вчителів при вивченні тем з новітньої історії України та Польщі 1945 – середина 50-х років) // Наук. вісник Волинського державного університету ім. Л. Українки. Луцьк: ВДУ ім. Лесі Українки. – 1998. – № 1. – С. 148-152.

⁷¹² Надольська В. Друга світова війна і доля національних меншин Волині / Волинь у Другій світовій війні: 36 наукових та публіцистичних статей/ Упоряд. М. М. Кучерепа. - Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2005. – С. 84-86.

⁷¹³ Сергійчук В. Депортація поляків з України. Невідомі документи про насильницьке переселення більшовицькою владою польського населення з УРСР в Польщу в 1944-1946 роках. – К.: Українська видавнича спілка, 1999. – 192 с.; Його ж. Поляки на Волині у роки Другої світової війни. Документи з українських архівів і польські публікації. - К.: Українська видавнича спілка, 2003. – 576 с.

⁷¹⁴ Українська РСР у міжнародних відносинах, міжнародні договори, конвенції, угоди та інші документи, які складені за участю Української РСР або до яких вона приєдналася (1945-1957). – К.: Академія Наук Української РСР, 1959. – С. 193-199.

Переселенням польського населення займалися Головний Представник уряду УРСР А. Цоколь і Головний Уповноважений ПКНВ з евакуації польських громадян з території УРСР у Польщу В. Вольський. Місцем перебування їх апаратів було визначено Луцьк. 10 жовтня 1944 р. А. Цоколь прибув зі своїми співробітниками на місце й розгорнув підготовку населення до «евакуації» (окреслена в назві угоди сутність заходу). Аналогічний апарат Головного Уповноваженого ПКНВ приступив до виконання своїх обов'язків тільки через місяць. На той час представники українського уряду вже розв'язали низку організаційних питань, насамперед щодо обліку проживаючого в області польського населення й укладання реєстраційних списків родин, які дали згоду на переселення. Територію області поділили між трьома районними представництвами – Луцьким, Ковельським і Володимир-Волинським [806, 2]. Перше реєструвало поляків, євреїв та осіб змішаних сімей (також «підлягали евакуації»), які мешкали у Луцьку і таких 9 районах області як: Колківський, Ківерцівський, Луцький, Олиський, Рожищанський, Сенкевичевський, Торчинський, Теремнівський і Цуманський. Ковельське райпредставництво охоплювало мешканців м. Ковель та 12 районів: Голобського, Головнянського, Заболотівського, Камінь-Каширського, Ковельського, Любамівського, Любомльського, Луковського, Маневичевського, Ратновського, Старовижівського і Шацького. Волинське райпредставництво, здійснювало підготовку до відправлення у Польщу мешканців м. Володимир-Волинськ й таких 9 районів: Берестечківського, Володимир-Волинського, Горохівського, Затурцівського, Іваничевського, Локачевського, Оваднівського, Турійського й Устілугського⁷¹⁵.

Слід підкреслити, що до війни у Волинському воєводстві проживало 346,6 осіб, які відповідно перепису населення 1931 р., ідентифікувалися за релігійною приналежністю і мовою як поляки (українці складали 1426,9 осіб)⁷¹⁶. На момент

⁷¹⁵ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВОУ), ф. 4959, оп. 2, спр. 31.

⁷¹⁶ Кучерепа М.М. Етнодемографічні зміни у Волинському воєводстві 1921-1939 рр. // Науковий вісник ВНУ ім. Л. Українки. – 2003. – № 3. – С. 97-106.

«евакуації» їх кількість зменшилася в п'ять разів: у Волинській області проживало 68110 поляків (22 152 родини). Звичайно, зрушити їх разом з майном із місць постійного поселення було складно. Для багатьох родин ці терени були «отчим краєм» протягом кількох поколінь. Цілком природно, що вони не хотіли покидати свої будинки і переїжджати на інші землі Польщі. Ознаки активності й прагнення виїхати (заяви про надання дозволу на переселення почали поступати від поляків на ім'я Сталіна та ПКНВ ще в серпні 1944 р.)⁷¹⁷ найбільше проявлялися у розорених війною й бідних колах. Але широка громадськість негативно поставилася до цього заходу. Сподіваючись на відновлення Польщі в кордонах 1939 р., поляки, євреї та члени змішаних родин здебільшого погоджувалися «евакуюватися» тільки під тиском членів комісії з переселення, урядових розпоряджень та в силу міжнаціонального протистояння. На середину грудня 1944 р. по Луцькому районному представництву подали заяви на переселення 6536 польських родин, у складі яких було 20978 осіб, у Ковельському відповідно 3284 (10837), у Володимир-Волинському – 2540 (8384)⁷¹⁸. У той час евакуювалося тільки 646 родин, що разом склало 1759 осіб.

Та чи не найбільше непорозумінь між українською і польською сторонами виконавців угоди виникало на ґрунті транспорту. Радянський/український уряди, що прискорювали переселення і діяли за принципом «зібрався – виїжджай» дратувала поведінка Вольського, який забороняв вантажити людей на відкриті платформи й вимагав перевозити їх тільки у закритих вагонах «навіть у сприятливу погоду».

Переселення польського населення значно стримував потужний опір цьому польських підпільних організацій. Вони «дали полякам команду не виїжджати в Польщу», здійснювали терористичні акти проти осіб, що підтримували ПКНВ і працівників комісії з переселення, підпалювали вагони

⁷¹⁷ Цепенда І.Є. Українсько-польські відносини 40-50-х років ХХ століття: етнополітичний аналіз. – К.: ТОВ «Видавництво Дельта», 2009. – 387 с.

⁷¹⁸ Депортації: Західні землі України: кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади. У 3-х т. / Відп. ред. Ю. Сливка – Львів: НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 1996. – Т. 1 (1939-1945 рр.). – 749 с.

призначені для перевезення «евакуйованих» та приміщення зазначених комісій⁷¹⁹, встановлювали контакти з їх членами і, діючи через них, відмовляли людей від переселення. Наприклад, один із працівників Володимир-Волинського райпредставництва на запити осіб, які зверталися до них з питань переселення, відповідав: «Ми в комісії, і повинні говорити полякам, щоб вони записувалися на виїзд. Але було б краще, якби усі поляки сиділи на місцях і не виїжджали за Буг».

Органи УНКВС та УНКДБ у Волинській області присікали подібні діяння. Було заарештовано трьох і відсторонено від роботи двох працівників польських райпредставництв у Луцьку. Перешкождали вони й спробам знайти порозуміння у цьому питанні праворадикальних структур обох сторін. У ході проведення однієї з чекістських військових операцій була захоплена листівка українських самостійників такого змісту: «Поляки опинилися в дуже подібній ситуації, як і ми. Більшовики визволяють з-під німецького гніту і творять радянську Польщу. Це змушує нас змінити своє ставлення до поляків і ми за ліквідацію конфлікту з поляками»⁷²⁰.

Після Кримської конференції переселення польського населення в Польщу дещо пошвидко. 13 лютого 1945 р. РМП з виконання угод дала вказівку відповідним структурам «приступити до переселення незважаючи на зимову пору року». Та це лише частково прискорило процес. Питання було врегульовано тільки у квітні 1945 р., коли М. Хрущов звернувся до голови тимчасового уряду Е. Осубки-Моравського з проханням дати вказівку своєму представнику Вольському масово вивозити населення. До того ж український уряд посилив тиск на населення у зв'язку з необхідністю проведення весняно-польових робіт. Він поставив перед родинами, що проживали в сільській місцевості, умову виїхати за можливості транспорту в Польщу в дво тижневий строк (до 20 квітня 1945 р.), або провести посіви на своїх полях. Їх було

⁷¹⁹ Польща та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб. – Т. 2. Переселення поляків та українців 1944-1946. – Warszawa – Kijów: Архів міністерства внутрішніх справ і адміністрації Республіки Польщі, 2000. – 1008 с.

⁷²⁰ ЦДАГОУ, ф.1, оп. 23, спр. 1466.

попереджено, що у противному випадку, їх позбавлять права на отримання посівів за місцем поселення в Польщі. Корінний переломом у реєстрації польських громадян і виїзді наступив після закінчення війни з фашистською Німеччиною, підписання серпневої угоди про дружбу і співробітництво між СРСР і Польщею, а також нанесення оперативно-чекістських ударів по польському підпіллю. З травня до листопада 1945 р. з області виїхало понад 30 тисяч осіб. Для цього уряд УРСР виділив додаткову кількість залізничних вагонів. Здебільшого населення було перевезено саме цим видом транспорту. Однак були й такі, які виїжджали власним або державним гужовим транспортом⁷²¹.

Слід зазначити, що в ході прискороного переселення мали місце численні недоліки в роботі комісій. Райпредставники уряду УРСР з евакуації польських громадян в Польщу не справлялися з обліком майна, незаконно оформляли евакуаційні документи, допускали плутанину в обліку населення, що евакуйовувалося. Наприклад, багато сімей самостійно виїхали в Польщу гужовим транспортом, а за даними комісії вони числилися як такі, що підлягають переселенню. Вочевидь причиною тому був не стільки тільки певний особистий інтерес, стільки щоденна надзвичайна рухливість ситуації, яку важко було тримати під контролем.

«Евакуація» польських громадян з території УРСР була завершена в листопаді 1946 р. Офіційний документ підтверджуючий це сторони підписали через місяць – 18 грудня⁷²². Загальну динаміку перебігу процесу у Волинській області можна представити наступним чином:

Таблиця 6

Динаміка переселення поляків з території Волинської області в Польщу в 1944-1946 рр.*

⁷²¹ Archiwum Akt Nowych w Warszawie. Zesp. Główny Przedstawiciel Rządu R.P. do spraw ewakuacji ludności, mf 39 A4, sygn. 3.

⁷²² ЦДАВОУ, ф.4959, оп. 2, спр. 30.

Фак- тично пере- селено	Станом на										
	1944 р.	1945 р.						1946 р.			
	15.12 ¹	15.02 ¹	10.03 ¹	20.04 ¹	10.06 ¹	10.08 ¹	1.10 ¹	1.01 ¹	1.04 ¹	1.09 ²	18.12 ³
родин	646	4871	6478	8634	14853	19936	20366	20405	20713	20867	20952
в них осіб	1759	14965	19766	24719	52492	62343	63256	63695	64536	64798	64946

*1. ЦДАВОУ. – Ф.4959. – Оп. 1с, т. 2. – Спр. 112. – Арк. 45, 70 зв., 79₂ 102 зв., 122, 132, 142, 169, 184; 2. Польша та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ століття..... – Т. 2...– С. 904; 3. ЦДАВОУ. – Ф.4959. – Оп. 2. – Спр. 32. – Арк. 1.

Як видно з таблиці, рух населення не був рівномірним. Він набирав обертів тільки в певні відрізки часу. Назагал у ньому можна виділити п'ять етапів. **Перший** – з початку переселення до 1 травня 1945 р. У цей час рух стримувався в силу зазначених причин, найголовнішою з яких була затримка зі звільненням території й остаточним врегулюванням питання щодо польсько-німецького кордону. **Другий** – тривав з травня по листопад 1945 р. На цьому етапі переселення проходило найбільш інтенсивно. Ковельське та Володимир-Волинське райони представництва навіть достроково закінчили свою роботу й були ліквідовані у жовтні-грудні 1945 р. На **третьому етапі** (грудень 1945 р. – початок березня 1946 р.) «евакуація» поляків відбувалася в районах, які охоплювало Луцьке райпредставництво та частково Володимир-Волинське. Однак переселення проходило слабо. Головне через прохання польського уряду не проводити його в зимові місяці. **Четвертий етап** тривав з березня по липень 1946 р., коли було завершено перевезення майже всього населення, що підлягало «евакуації». В липні 1946 р. Луцьке районне представництво завершило свою роботу і було ліквідовано [805, 9]. Проте переселення поляків в Польщу відбувалося навіть в листопаді. Це дає підстави вважати, що був **п'ятий етап** переселення – інерційний (характерне явище для міграційних

процесів). Він тривав з серпня по листопад 1946 р. На цьому етапі евакуація продовжувалася переважно з поточного складу польського населення (звільнених із таборів ув'язнення, звільнених у запас з Червоної армії або Польського війська, а також залишків не евакуйованих або раніше не зареєстрованих, яким дозволяли переселятися у виняткових випадках). За підрахунком автора цієї статті, після закриття організованого міждержавного переміщення населення з Волинської області, в Польщу виїхало ще 148 осіб.

Назагал з тих 67985 родин (922152 особи), що подали заяви про евакуацію в Польщу, переселилося 64946 осіб (20952 родини). За національним складом вони розподілилися наступним чином: поляків – 62492, євреїв – 2039, інших – 415. По роду занять серед них найбільше було селян – 15766, промислових та транспортних робітників, відповідно – 1190 й 340 осіб, службовців – 1383. Були серед них також вчителі, медпрацівники та науковці. Крім того, з області виїхало 28141 кустарів-ремісників, служителів культу, представників інших занять, а також несамодіяльного населення⁷²³. Переселені вивезли з собою 8911 коней, 10933 великої рогатої худоби, 2877 свиней, 3133 овець і кіз та 42 бджолосімей. Окрім цього, вони вивезли значну кількість сільгоспінвентарю – знарядь для обробітку землі (8538), сівалок (87), збиральних машин (670) та 138702 тони продуктів, у тому числі зернових 111436. Водночас залишили у Волинській області 5106 житлових будинків, з яких 3602 було розташовано у сільській місцевості⁷²⁴.

Ретроспективне дослідження розглядуваної теми дозволяє стверджувати, що переселення польського населення з території Волинської області в Польщу (й інших західних областей України), фактично було примусовим. Масовий виїзд поляків з цих земель відбувся тільки за рахунок неухильного впровадження в дію радянсько-українською стороною міжнародних домовленостей. Міжнаціональний конфлікт сприяв тому, посилюючи панічні настрої в осіб, що «підлягали евакуації». Можливості залишитися тут на

⁷²³ Archiwum Akt Nowych w Warszawie. Zesp. Główny Przedstawiciel Rządu R.P. do spraw ewakuacji ludności, mf 39 A4, sygn. 3.

⁷²⁴ ЦДАВОУ, ф.4959, оп. 2, спр. 32.

постійне місце проживання у польського населення були дуже обмежені. Виїзд польських громадян з області вплинув на етнічний склад населення, послабив економічний і людський потенціал регіону. Відновити його мало українське етнічне населення, що навзаєм переселялося з Польщі в УРСР. Цей процес залишив у свідомості обох народів багато болі й не подоланих етнічних образ. Над цим мають працювати вчені й політики, які визначають державну політику національної пам'яті.

Вочевидь перспективи дослідження пов'язані з міждисциплінарним підходом й об'єднанням зусиль науковців різних країн.

4.2. Репатріація колишніх польських громадян (спецпоселенців) із південно-східних і центральних областей України в 1945–1946 рр., 1950–1951 рр.

У повоєнні роки в СРСР піднялася могутня хвиля міграційних переміщень населення. Головну роль у цьому русі відігравали державні заходи та внутрішньополітична і соціально-економічна ситуація в країні, що спонукала людей до міграції. Організований міграційних рух значно переважав самовільні й стихійні переселення. Причорноморські степи черговий раз постали в центрі спланованої акції масового переселення населення. За кількістю осіб, які одночасно прибули до регіону та діяльною участю держави у цьому процесі (її юрисдикція), повоєнний етап (квітень 1944-1953 рр.) розвитку міграційних процесів можна охарактеризувати як “велике переміщення народів”.

У вітчизняній науковій літературі відсутні ґрунтовні дослідження із зазначеної проблеми. Побічно торкнулися руху спецпоселенців В.Сергійчук,

В.Наулко, М.Бугай⁷²⁵. Першу спробу дослідити цей процес на Півдні України було зроблено Т.Пронь⁷²⁶.

Розглядаючи реевакуаційний рух населення та рух спецпоселенців у 1944-1946 рр. на прикладі Миколаївщини і Херсонщини, автор має на меті заакцентувати увагу науковців на необхідності вирішення цієї наукової проблеми.

10 травня 1944 року виконавчий комітет Миколаївської обласної Ради депутатів трудящих офіційно дозволив повертатися у рідні місця всім, хто евакуювався за межі регіону у 1941 р.⁷²⁷. При цьому були введені деякі обмеження щодо поселення. Заборонялося поселятися в обласному центрі, Очакові та районах у яких раніше проживали німецькі колоністи, оскільки останні призначалися для організованих переселенців і репатріантів.

До повного звільнення території України від окупації зворотний рух евакуйованих не відзначався особливою активністю. Все ще існували об'єктивні та суб'єктивні причини, що гальмували та розтягували його на невизначений час. У грудні 1944 р. на Херсонщину самовільно повернулося з евакуації всього 49 чоловік⁷²⁸.

Хвиля масового повернення у рідні місця біженців та евакуйованих піднялася лише весною-літом 1945 р. Реевакуація проводилася у кілька етапів. Її темпи визначали ситуація на фронті та реальні можливості залізниць. Разом з евакуйованими поверталися у рідні місця й демобілізовані з лав Радянської Армії. До жовтня 1945 р. “армію праці” на Миколаївщині поповнили 7987 демобілізованих, 2232 з них працевлаштувалися у м. Миколаєві, 4686 у сільській місцевості, 852 по містечкам області⁷²⁹. Однак це було попереду.

⁷²⁵ Сергійчук В. Депортація поляків з України. Невідомі документи про насильницьке переселення більшовицькою владою польського населення з УРСР в Польщу в 1944-1946 роках. – К., 1999; Наулко В.І. Динаміка етнічного складу населення України в ХХ ст. / Етнонаціональні процеси в Україні: історія та сучасність / О.Б. Беренштейн, Н.А.Зіневич, В.Т.Зінич та ін. – К., 2001.; Бугай М.Ф. За повідомленням НКВС СРСР були переселені. – К., 1992.

⁷²⁶ Пронь Т.М. Міграційні та етнічні процеси на Півдні України за доби радянської державності (на матеріалах Миколаївської та Херсонської областей): Автореф.дис. ... канд.іст.наук: 07.00.01.- Донецьк, 2005.

⁷²⁷ Державний архів Миколаївської області (далі – ДАМО).– Ф.Р-992. – Оп. 2. – Спр. 153.

⁷²⁸ Державний архів Херсонської області (далі – ДАХО).– Ф.Р-1979. – Оп. 12. – Спр. 11.

⁷²⁹ ДАМО. – Ф.Р-992. – Оп. 2. – Спр. 233.

Млявість повернення у 1944 році у рідний край тих, хто перебував в евакуації ще не означала, що тут не відбувалося будь-якого руху. Розорення господарства південних областей не могло не стимулювати прийняття державного рішення про направлення міграційного потоку в даному напрямку. Природно, що здійснення господарського ривка було можливим лише при мобілізації всіх сил суспільства. Навесні 1944 року відділ спецпереселення НКВС СРСР почав звільняти громадян перебуваючих на спецпоселеннях та визначати нові місця для проживання. Відповідно до постанов Раднаркому Союзу РСР від 5 квітня 1944 №-359-105с і від 11 липня 1944 р. №-54-224с.⁷³⁰ та за згодою українського уряду у південні області республіки почали масово прибувати колишні польські громадяни депортовані у 1939-1941 рр. із районів Західної України та Білорусії у республіки Середньої Азії та східні області РРФСР. Прийняття рішення про їхнє переселення в Україну було обумовлено бажанням радянського керівництва упорядкувати взаємовідносини з Польшею та використати в якості робочої сили під час весняно-літніх польових робіт.

У травні-червні 1944 р. на південь України одночасно рушили два потоки спецпереселенців: перший – зі східних республік СРСР – Узбецької, Казахської (Алма-Атинська, Карагандинська, Кокчетавська, Північно-Казахська, Талди-Курганська області)⁷³¹, другий – зі східних областей і країв РРФСР (Свердловська, Омська, Молотовська, Кемеровська області та Красноярський край)⁷³². За соціальним статусом це були переважно «неблагонадійні», так звані осадники (військовослужбовці польської армії, які виконуючи поліцейські функції в Польщі отримали землі на території Західної України), військовополонені, колишні поміщики, фабриканти, службовці держaparату і просто біженці “евакуйовані” у 1941 р. із прифронтових районів. За національною ознакою поділялися на поляків, євреїв і незначну кількість представників інших націй і народностей. Саме вони наповнили першу організовану та потужну хвилю повоєнних мігрантів на півдні.

⁷³⁰ Сергійчук В. Вказ. праця.

⁷³¹ Наулко В.І. Вказ. праця.

⁷³² Бугай М.Ф. Вказ. праця.

В одному із документів ЦДАГОУ, введених до наукового обігу В. Сергійчуком вказується, що протягом липня – 20 листопада 1944 р. зі східних регіонів СРСР на територію 8-ми областей УРСР (Херсонська, Полтавська, Запорозька, Дніпропетровська, Одеська, Харківська, Сталінська – сучасна Донецька) прибуло 21946 колишніх польських громадян⁷³³. Провідне місце серед областей прийому належало Херсонській області. До неї було направлено найбільшу кількість спецпоселенців – 5600. У документі відсутні дані щодо прийому цієї категорії громадян Миколаївською областю. Однак, на наш погляд, це просто технічна помилка допущена при друці. Зокрема, названо тільки 7 областей. Загальна кількість прийнятих осіб становила не 21946, а 19840 (підрах. – Т.П.), тобто не зрозуміло, яку область було пропущено у списку і де поділося 2106 чоловік? Вважаємо, що цією областю була Миколаївська. Висновки базуються на наступних фактах:

1) в інформаційній довідці Миколаївського обласного земельного відділу наданою Наркомзему України 9 листопада т.р. пояснювалося: “відмовлено в прийомі колишнім польським громадянам з Казахстану 1808 чол., так як прийнято вже 3366 (ця цифра вказувалася й раніше, ще 29 серпня – Т.П.), у радгоспах немає житла”⁷³⁴;

2) за документами державного архіву Миколаївської області проходить інформація, що 1 вересня поїзд СК 991 доставив із Актюбинської області на Миколаївщину 1530 колишніх польських громадян, яких поселили у населених пунктах – Ново-Одеса, Варварівка, Нечаяне, Блюменфельд, Андрієво-Зарино, Миколаївський радгосп, Пересадівка, Лоцкіно, Добра Криниця, Єланець та у колонії Шпаєрово та Ново-Шпаєрово. Крім того, вказувалося, що сюди був відправлений і поїзд № 888 з Акмолінської області⁷³⁵;

3) на підтвердження цієї думки вказує і графік евакуації колишніх польських громадян, яких належало переселити з Миколаївської області до

⁷³³ Сергійчук В. Вказ. праця.

⁷³⁴ ДАМО. – Ф.Р-992. – Оп. 2. – Спр. 152.

⁷³⁵ Там само.

Польщі протягом січня-травня 1946 р. (всього за підрах. авт. 7797 чол.)⁷³⁶.

Тобто, зосередження такої кількості поляків в області було б не можливо без включення 3366 осіб згаданих вище;

4) стосовно розходження даних на 1260 більше прибулих, ніж за документом, наведеним В.Сергійчуком, то варто зазначити, що це підсумкові дані за липень-20 листопада, а рух розпочався у травні-червні;

5) показник 7797 чол. на січень 1946 р. також не є остаточним мірилом руху. Він не включає кількість осіб організовано відправлених до Польщі у 1945 р. та випадки самовільного руху у напрямку польського кордону колишніх польських громадян, які не могли дочекатися повернення на батьківщину;

6) на той час, область мала достатню кількість вільного житлового фонду, що сприяло переселенню.

Вищезазначене переконує, що Миколаївська область поряд з Херсонською також приймала колишніх польських громадян з Узбекистану і Казахстану. Разом з тим, обидві області були долучені до складу 15 областей, які приймали колишніх польських громадян зі східних областей РРФСР. За станом на липень 1944 р. до Миколаївської області прибуло 3700 спецпереселенців. Їх розмістили у 22 радгоспах, що спеціалізувалися на вирощуванні зернових або тваринництві. Наприклад, радгосп “Агрономія” Арбузинського району прийняв 50 чоловік, “Вознесенський” Вознесенського та “Друга п’ятирічка” Варварівського – по 200, “Реконструкція” Березнегуватського – 230, “Братський” Братського та “Блюмен” Тілігуло-Березанського по 250, колишні німецькі колонії Рорбах, Ватерлоо та єврейська Шпаєрово – 730 чоловік і тільки 30 поселилося у Миколаєві⁷³⁷. Поселяли прибулих групами по 60-250 чоловік, переважно на підприємствах сільськогосподарського призначення державної форми власності (радгоспах). Так, 2265 чоловік із 3366, що прибули у серпні поселили у населених пунктах Миколаївського Тресту радгоспів НКСГ

⁷³⁶ ДАМО. – Ф.Р-992. – Оп. 2. – Спр. 448.

⁷³⁷ ДАМО. – Ф.Р-992. – Оп. 2. – Спр. 152.

УРСР⁷³⁸. Значно меншу кількість польських спецпоселенців поселяли у колгоспах або підсобних господарствах.

Потік поляків бажаючих переселитися в Україну був настільки потужним, що 11 серпня 1944 р. РНК СРСР змушений був оголосити про завершення переселення⁷³⁹. Але зупинити рух не вдалося. Оскільки багато поляків не змогли вчасно оформити документи і виїхати на нові місця поселення, то рух колишніх спецпоселенців на південь продовжувався і в послідуючі місяці. Не бажаючи ускладнення і без того напружених радянсько-польських відносин державне керівництво подовжило строки переселення. Слід зазначити, що більшість поляків сприйняли цей захід, як легальну можливість перебратися поближче до Польщі та мали намір використати цю нагоду і територію в якості транзитного посередника для майбутнього від'їзду на батьківщину.

Всього у Миколаївській області було поселено 4485, у Херсонській 4668 колишніх польських громадян, що прибули зі східних областей РРФСР (найбільше по Україні)⁷⁴⁰. Вони зайняли більшу частину вільного житлового фонду. Виділене для них житло відповідало стандартам того часу – бараки, гуртожитки, більш-менш відремонтовані квартири або окремі будинки. Деяких розселили по домівкам місцевого населення. Було організовано також харчування в їдальнях, видачу продуктів та промтоварів – одяг, взуття, мило. Звичайно про необхідну кількість товарів і якісні послуги не могло бути і мови. Неодноразово облвиконками у телеграмах на ім'я тодішнього замголови РНК СРСР М. Косигіна повідомляли про неналагоджене централізоване забезпечення польських громадян⁷⁴¹. Радгоспам доводилося годувати прибулих власними силами. Усі запаси підсобних господарств та місцеві ресурси на закупку товарів першої необхідності були вичерпані. Багато переселенців та їх дітей через відсутність взуття не мали змоги вийти на роботу чи до школи.

⁷³⁸ ДАМО. – Ф.Р-992. – Оп. 2. – Спр. 153.

⁷³⁹ Бугай М.Ф. Вказ. праця.

⁷⁴⁰ Сергійчук В. Вказ. праця.

⁷⁴¹ ДАМО. – Ф.Р-992. – Оп. 2. – Спр. 153.

Сподіваючись на тимчасове перебування в Україні та швидке повернення на батьківщину деякі спецпоселенці протестували проти навчання дітей не польською мовою. Така поведінка дестабілізувала ситуацію у поселеннях, негативно впливала на настрої переселенців, сприяла поширенню розмов про недосконалість урядових дій. Наприклад, одна із переселених говорила: “Уряд СРСР не знає, що робить і возить поляків по всьому Союзу невідомо за чим”. Відмовляючись працювати вони лише створювали додаткові труднощі. Багато з них зверталися до керівництва радгоспів і колгоспів, районних і обласних організацій за дозволом на виїзд до Польщі.

У листопаді 1944 р. прийом колишніх польських громадян зі східних республік СРСР і східних областей РРФСР було припинено. Усім, хто надалі звертався з проханням дозволити в’їзд на територію південних областей відмовляли⁷⁴². На той час сільськогосподарські роботи були завершені, розпочався міждержавний обмін населенням з Польщею, не вистачало житла, тобто не було необхідності приймати нове поповнення або штучно стримувати зворотний переселенський рух поляків. Наркомат УРСР не заперечував проти реевакуації цих громадян у Польщу. Незабаром вони потрапили в епіцентр українсько-польського обміну населенням. Південні області перестали слугувати за транзитні для колишніх спецпоселенців – громадян Польщі.

Процес переселення поляків у Польщу розпочався на весні 1945 р. Мотивуючи тим, що “значна частина працездатних, колишніх польських громадян під різними приводами від роботи ухиляється... і беручи до уваги постійне бажання їх переселитися в Польщу”, РНК УРСР і ЦК КП(б)У просили Раднарком СРСР “дозволити переселити у березні-квітні 1945 року всіх бажаючих з їх числа, для чого виділити 1645 вагонів”⁷⁴³. Створені при облвиконкомах сектори з евакуації, репатріації та розселення проводили велику роботу по складанню списків, розгляду заяв, виписуванню перепусток⁷⁴⁴. Архівні документи свідчать, що домінуючим фактором у цьому процесі було

⁷⁴² ДАМО. – Ф.Р-992. – Оп. 2. – Спр. 152.

⁷⁴³ Сергійчук В. Вказ. праця. – С. 22.

⁷⁴⁴ ДАМО. – Ф.Р-992. – Оп. 2. – Спр. 378.

добровільне рішення самих поляків. Але вони майже не стояли перед дилемою – соціалістичний Радянський Союз чи соціалістична Польща? “Школа спецпоселень” назавжди обтяжила їхнє ставлення до СРСР і до так званої “радянської людини”⁷⁴⁵, поглибила бажання швидше виїхати.

Перші 212 польських громадян були відправлені з Миколаївської області на перевалочні станції Львів, Тернопіль, Самбір, Кам’янка-Бузька, Рава-Руська, Володимиро-Волинськ у березні-квітні 1945р.⁷⁴⁶. Саме вони відкрили міждержавний трансфер польського населення зосередженого на півдні у зворотньому напрямку. До кінця року було відправлено 853 сім’ї, загальна чисельність яких становила 1433 особи⁷⁴⁷. Та це була лише незначна частина з тих 7797 поляків та членів їх родин, яких належало переселити до січня-травня 1946 р.⁷⁴⁸

Зауважимо, що місцевим органам не під силу було виконати поставлене завдання у відведений строк. Комісії не встигали розглядати заяви, не завжди задовольняли прохання. За відведений час виїхало лише 1875 чоловік⁷⁴⁹. Із зареєстрованих 1374 заяв було розглянуто 1358, з них 10 сім’ям було відмовлено, 2 відстрочено. Відмовляли як правило тим, що не могли надати достатньої кількості доказів щодо своєї приналежності до польського громадянства станом на 17 вересня 1939 року. Вони не підпадали під дію радянсько-польської угоди⁷⁵⁰. Дозвіл на виїзд надавався, як моноетнічним польським сім’ям, так і змішаним. Особливо багато серед них було євреїв. До кінця 1946 р. із Херсонської області згідно поданих заяв та без затримування виїхало 1806 сімей поляків (4585 чол.) До їх складу також ввійшли 924 євреї, 79 українців, 20 росіян, 3 білоруси і 1 грек⁷⁵¹.

⁷⁴⁵ Міграційні процеси в сучасному світі: світовий, регіональний та національний виміри: (Понятійний апарат, концептуальні підходи, теорія та практика): Енциклопедія / За ред. Ю.Римаренка. – К., 1998.

⁷⁴⁶ ДАМО. – Ф.Р-992. – Оп. 2. – Спр.378.

⁷⁴⁷ ДАМО. – Ф.Р-992. – Оп. 2. – Спр. 233.

⁷⁴⁸ Там само. – Спр. 448.

⁷⁴⁹ Там само.

⁷⁵⁰ Див.: Угода між Урядом Української Радянської Соціалістичної республіки і Польським комітетом національного визволення про евакуацію українського населення з території Польщі і польських громадян з території УРСР // Українська РСР у міжнародних відносинах, міжнародні договори, конвенції, угоди та інші документи, які складені за участю Української РСР або до яких вона приєдналася (1945–1957). – К., 1959.

⁷⁵¹ ДАХО. – Ф.Р-1979. – Оп. 2. – Спр. 206.

Розповідь про виїзд поляків з Півдня не можна обмежити лише транзитним рухом спецпоселенців у 1944-1946 роках, оскільки тоді виїхали переважно сім'ї. До них варто включити і польських дітей-сиріт, які тимчасово проживали на території краю в дитячих будинках та сім'ях місцевих жителів. Деякі потрапили туди як діти війни, а деякі тимчасово проживали тут поки батьки перебували на спецпоселеннях⁷⁵². Їх репатріація у 1950-1951 рр. стала завершальним етапом переселення поляків до Польщі з південних областей.

На сучасному етапі суспільного розвитку України надзвичайно важливе значення має глибоке вивчення, переосмислення і узагальнення процесів, що відбувалися у повоєнні роки, донесення цієї інформації до громадськості та формування нового свідомого історичного мислення.

40-і роки ХХ століття ввійшли в історію народів Центрально-Східної Європи як час інтенсивних міграційних процесів, обумовлених державним примусом. Політичні режими прямо або опосередковано використовували насильницькі й добровільно-вимушені міграції населення з метою подолання граничного стану суспільних настроїв і підкорення почасти уявних політичних противників. Найбільш широко практикувалися насильницькі міграції у Радянському Союзі. Одну з найчисленніших національних груп, що потерпіли від масових специфічних форм міграцій: репресивних – депортацій за етнічною ознакою, склали поляки, що проживали в прикордонних районах Української РСР напередодні Другої світової війни, та ті, які опинилися у її складі після 17 вересня 1939 р., а також нерепресивної – „добровільно-вимушеної” репатріації після звільнення території південно-східних та центральних областей України від фашистської окупації (1944-1946 рр., 1951 р.).

В останні десятиліття окреслена проблема викликає посилений інтерес у науковому дискурсі польської та української історіографії⁷⁵³. Автори численних

⁷⁵² Там само. Ф.Р-1979. – Оп. 12. – Спр.106.

⁷⁵³ Kersten K. Repatriacja ludności polskiej po II wojnie światowej. – Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk, 1974. – 384 s.; Сергійчук В. Поляки на Волині у роки Другої світової війни. Документи з українських архівів і польські публікації. – К., 2003. – 576 с.; Його ж. Депортація поляків з України. Невідомі документи про насильницьке переселення більшовицькою владою польського населення з УРСР в Польщу в 1944-1946 роках. – К., 1999. – 192 с.; Його ж. Протидія поляків депортаціям з України (1944-1946 рр.) / Депортації українців та поляків: кінець 1939 – початок 50-х років (до 50-ти річчя операції „Вісла”). – Львів, 1998. – С. 29-32; Ткачов С.

історичних есе здійснили плідну пошукову роботу, ввели у науковий обіг значний обсяг джерел й висвітлили чимало маловідомих аспектів. Вагомо наповнили джерельну базу досліджень збірники документів: „Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади у трьох томах. – Т. 1. 1939-1945 рр.” (Львів, 1996), „Польща та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб. – Т. 2. Переселення поляків та українців 1944-1947” (Варшава-Київ, 2000), „Депортации польских граждан из Западной Украины и Западной Белорусии в 1940 году” (Варшава-Москва, 2003). Однак попри значну кількість наукових праць тема насильницьких міграцій не є вичерпаною.

У зв'язку з цим залишається актуальним поглиблення історичного пізнання процесу переселення поляків до Польщі в повоєнні роки, доповнення джерельної бази документами обласних і республіканських архівів України, а також Росії. На наш погляд, паралельні дослідження польських та українських істориків з порушеної проблематики уможливають адекватне висвітлення долі народів, дозволять запобігти однобічному викладу фактів й підготувати до друку – за слушною пропозицією львівського професора, керівника центру дослідження українсько-польських відносин Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України Миколи Литвина – „літопис депортацій українців, поляків, інших народів Центрально-Східної Європи середини ХХ століття”⁷⁵⁴.

Передусім звернемо увагу на історичне тло, що передувало переселенню 1944-1944 рр. і 1951 р., правомірність застосування дефініції „репатріація” щодо визначення міграційного руху поляків на батьківщину з вищезазначених областей.

Наприкінці війни кількість польського населення майже на всій території України стрімко зростає. Збільшення відбулося за рахунок організованого

Польсько-український трансфер населення 1944-1946 рр. Виселення поляків з Тернопілля. – Тернопіль, 1997. – 216 с.; Калакура О.Я. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ столітті. – К., 2007. – 508 с.; Рубльов О. Документи київських архівів про так зване переселення поляків з УРСР і українців у ПНР й акція „Вісла” / Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. Вип. 2: Депортації 1944-1951. – Львів, 2007. – С. 203-211; Стемпень С. Переселення поляків з України 1944-1946 рр. / Там само. – С. 172-181.

⁷⁵⁴ Литвин М. Депортації 1944-1951 рр. у суспільній свідомості українців / Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. Вип. 2. ... – С. 12.

механічного руху колишніх польських громадян, що прибули зі спецпоселень різних республік і країв СРСР, куди їх було депортовано у ході двох потужних передвоєнних кампаній насильницького переселення. У такий спосіб керівники радянської держави, не маючи сумніву щодо відворотності війни, вели підготовку до майбутнього театру воєнних дій й намагалися „укріпити” кордон „етнічними зачистками”. Як відомо, у 1936 році з прикордонних районів Української РСР було виселено 35 820 поляків переважно у Казахську РСР⁷⁵⁵. У 1940 році відбулося друге передвоєнне масове виселення 292 513 представників різних груп „соціально небезпечних” поляків – представників колишньої польської адміністрації, військових і політичних діячів, поміщиків і фабрикантів, офіцерів польської армії, співробітників спецслужб, поліцейських, жандармів, прикордонної і лісової сторожі (за тогочасною термінологією так звані „осадники”), білоемігрантів, українських націоналістів, декласованих елементів і біженців з території Польщі, окупованої німцями⁷⁵⁶. Названий „спецконтингент” розселили у 17 областях, краях та автономних республіках РРФСР, а також у середньоазіатських республіках СРСР. За національною приналежністю більшість із них становили поляки і євреї, хоча поміж них були українці та білоруси. Депортованих за звичай направили на висилку й поселили у спеціальних поселеннях, як спецпоселенців або спецпереселенців.

Політика ставлення сталінського керівництва до депортованих поляків змінилася на краще з початком війни СРСР з фашистською Німеччиною й відновленням у 1941 р. дипломатичних відносин з польським урядом в еміграції. Вже 12 серпня 1941 р. згідно Указу Президії Верховної Ради СРСР більшості із них було надано амністію, дозволено виїхати з місць заслання й висилки. Але воєнні дії та реквізоване раніше нерухоме майно робили зворотний рух у місця попереднього проживання не можливим. Звертаючись за роз’ясненням до В. Молотова про подальшу долю спецпоселенців-поляків Л.

⁷⁵⁵ Алиев И.И. Этнические репрессии. – М., 2008. – С. 111.

⁷⁵⁶ Репрессии против поляков и польских граждан / ред. Л.С. Еремина. – М., 1997. – С. 117; Депортации польских граждан из Западной Украины и Западной Белорусии в 1940 году. – Варшава-Москва, 2003. – С. 678.

Берія запропонував: „...Бажано їм залишатися на місцях, у містах і в районах висилки тимчасово і чекати вказівки посольства”⁷⁵⁷. Тому значна їх частина змушена була залишитися на початкових місцях поселення в Комі АРСР, південних областях Уралу та республіках Середньої Азії.

Репатріація „колишніх польських громадян” займає чільне місце у взаємних переселеннях, або ще як називають це явище, трансфері чи обміні населенням УРСР і Польщі 1944-1946 рр., оскільки, по-перше, – більшість із них тривалий час проживали у прикордонних районах, звідки були депортовані радянською владою, мали б повернутися туди з місць висилки, значить бути включеними до складу репатріантів. У деяких із них у західних областях України, що відійшли до СРСР ще залишалися рідні, які очікували їх повернення з місць заслання, щоб разом виїхати на постійне проживання у Польщу; по-друге, – частотне добровільно-примусове переміщення поляків з висилки, розселення і проживання протягом майже півтора року на території південно-східних та центральних областей Української РСР де-факто перетворило їх на польське населення України, яке підлягало переселенню у Польщу на тих же юридичних засадах, що й поляки західних областей; по-третє, – одночасне миттєве переселення поляків до Польщі з усієї території СРСР планувалося задовго до початку процесу. Їх не збиралися затримувати в місцях виселення. Хоча і не дозволили повернутися в область довоєнного проживання, але сконцентрували на кінець 1944 р. на території України в очікуванні офіційного вирішення питання про репатріацію у Польщу; по-четверте, – з планами подальшого переселення колишніх польських громадян з південно-східних та центральних областей України до Польщі впродовж березня-квітня 1945 року чітко ув’язуються масштабні операції з винищення сіл з українським населенням АК й різними збройними угрупованнями, які прокотилися територією Холмщини, Надсяння та Лемківщини з метою застрашення й прискорення прийняття ними рішення про евакуацію. Вони

⁷⁵⁷ Российский Государственный архив социально-политической истории (далі - РГАСПИ), ф. 82. – Оп. 2. – Д. 1286. – Л. 80.

опосередковано вказують на причетність керівництва СРСР і Польщі до тих подій; по-п'яте, – у тогочасній діловодній документації терміни „репатріація” й „евакуація” вживалися як стосовно тих, хто повертався зі спецпоселення у статусі „колишніх польських громадян”, так і до тих поляків, які не були депортовані до війни і яких у тому ж часі „евакуювали” (суч. депортували або репатріювали) з території, що відходила до СРСР. Це вказує на ототожнені процесу переселення (вірогідно не розумінні його сутності) самими виконавцями; по-шосте, – попри активний зворотний рух поляків у Польщу у 1944-1946 рр. із західних областей держслужбовці відзначали, що кількість населення, яке проживало на даній території „кожний раз збільшується за рахунок прибуття поляків зі східних областей та інших республік”, що підтверджує їх включення у загальні списки переселенців і статистику переселення. Отже, репатріацію на етнічну батьківщину колишніх польських громадян, яких повернули зі спецпоселень в Україну, можна вважати складовою частиною радянсько-українсько-польського обмінного процесу територіями і населенням у повоєнні роки. Він гармонійно злився з ним. Назагал те, що відбулося з польським населенням в СРСР, викривлює само по собі семантику поняття „репатріація” і не відповідає її нейтральному змісту. Остаточно питання звільнення зі спецпоселень осіб польської національності, висланих у довоєнні роки із прикордонних районів Української РСР, було вирішено у 1956 році. Однак вони залишилися громадянами СРСР. На той час цей контингент нараховував 23 519 чоловік⁷⁵⁸.

Історія редепортації поляків в УРСР з подальшою репатріацією до Польщі бере початок 5 квітня 1944 р., коли Рада Народних Комісарів СРСР своїми постановами № 359-105с та № 54-224с від 11 липня 1944 р. „Про часткове переселення колишніх польських громадян” визначила для них нове місце поселення і термін переселення. У документі вказувалося, виконавчі структури мали перевезти їх і розселити на території УРСР протягом серпня-вересня 1944 р. Рішення радянського керівництва було зумовлено бажанням пом'якшити

⁷⁵⁸ Бугай М.Ф. За повідомленням НКВС СРСР були переселені. ... – К., 1992. – С. 46.

відносини з сусідньою державою та використати „даний контингент” у сільськогосподарському виробництві під час сезонних польових робіт. 17 липня 1944 р. РНК УРСР своєю постановою № 808-43 підтвердила прийом 29 700 колишніх польських громадян й визначила 15 областей для розселення: Київську, Харківську, Сумську, Чернігівську, Кам’янець-Подільську, Вінницьку, Полтавську, Ворошиловградську (суч. Луганську), Сталінську (суч. Донецьку), Одеську, Миколаївську, Запорізьку, Дніпропетровську і Херсонську⁷⁵⁹. Найбільшу кількість спецпоселенців повинні були прийняти Херсонська, Запорізька, Миколаївська, Одеська, Дніпропетровська й Харківська області (від 2 до 5 тис. чоловік кожна). Передбачалося „розмістити цей контингент” у радгоспах спеціалізованих відомств: Наркомрадгоспів УРСР – 20.880 осіб, Наркомхарчпрому – 3.400, Наркоммясомолпрому – 490, тютюнорадгоспах Нарккомхарчпрому – 600, підсобних господарствах підприємств і колишніх німецьких колоніях – 4330⁷⁶⁰.

Масове переселення почалося влітку 1944 р. До України одночасно рухалися з двох напрямків ешелони спеціального призначення: один – зі східних республік СРСР – Казахської, Узбецької (Алма-Атинська, Карагандинська, Кокчетавська, Північно-Казахська, Талди-Курганська, Хорезмська області)⁷⁶¹, інший – зі східних та північних областей і країв РРФСР (Вологодської, Свердловської, Омської, Молотовської, Кемеровської областей, Тобольської округи, Красноярського краю та Каракалпакської АРСР)⁷⁶². Перша партія складалася в основному з сімей військовослужбовців, жінок, дітей, людей похилого віку та інвалідів. 18 липня 1944 р. на станцію Знам’янка Кіровоградської області прибув транспорт з 910 спецпоселенцями, яких розселили в радгоспах Долінського, Мало-Висковського, Велико-Висковського

⁷⁵⁹ Польща та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб. – Т. 2. Переселення поляків та українців 1944-1947 ... С. 64, 78.

⁷⁶⁰ Там само.

⁷⁶¹ Наулко В.І. Динаміка етнічного складу населення України в ХХ ст. / Етнонаціональні процеси в Україні: історія та сучасність / О.Б. Беренштейн, Н.А. Зіневич, В.Т. Зінич та ін. – К., 2001. – С. 47-48.

⁷⁶² Польща та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб. – Т. 2. Переселення поляків та українців 1944-1947 ... С. 78.

та Новоукраїнського районів⁷⁶³. 10 жовтня ешелон СК-808 доставив сюди ще одну партію спецпоселенців у складі 1555 осіб. Однак ні в першому, ні в другому випадках радгоспи не були готові до прийому спецпереселенців.

Як зазначалося вище, розселяли їх компактними групами по 60-250 осіб у поселеннях радгоспів, де вони ставали робочими. На 29 серпня 1944 р. у Миколаївську область прибуло 3366 спецпоселенців, з яких 2132 розмістили у колишніх німецьких колоніях і 17 радгоспах, що спеціалізувалися на вирощуванні зернових. Найбільшу кількість поселили в радгоспах однойменних районів: “Братському” – 298 осіб, “Снігурівському” – 213, „Тілігуло-Березанському” – 149, а також „Нечаянському” Варварівського району – 189, ім. Шмідта Очаківського – 158 та інших. Крім цього, значно менше, але все ж поселяли у колгоспах і підсобних господарствах. У колгоспах поселили 1213 осіб, у м. Вознесенську – 363 і с. Веселиніво – 850⁷⁶⁴.

Отже, колишні польські громадяни початково направлялися не до Польщі, про що вони мріяли і на що сподівалися, а в Україну. Зрозуміло, що дії влади викликали у них невдоволення. Спецпереселенка радгоспу „Індустріальний” Харківської області Кисельова говорила: “Уряд СРСР не знає, що робить, і возить поляків по всьому Союзу невідомо за чим”⁷⁶⁵. Зазначена категорія наповнила першу організовану та потужну хвилю повоєнної міграції населення у південно-східних областях України. На той час села гостро відчували нестачу робочих рук, тяглової сили, сільськогосподарської техніки тощо. Однак прибулий контингент мало міг тому зарадити.

Реалії, з якими спецпоселенці зіткнулися під час перевезення й улаштування на нових місцях зруйнували сподівання на краще майбутнє. Спочатку вони навіть не знали, куди їх направляють. „...Я вже не у Сибіру, а на Україні, так нас обманули, щоб ми збиралися їхати додому, а замість дому привезли на Україну, і так нам тепер тяжко жити. Кожний хотів би швидше

⁷⁶³ Державний архів Кіровоградської області (далі – ДАКО), ф.Р-429. – Оп. 4. – Спр. 36. – Арк. 36.

⁷⁶⁴ Державний архів Миколаївської області (далі – ДАМО), ф.Р-992. – Оп. 4. – Спр. 1. – Арк. 71.

⁷⁶⁵ Центральний державний архів громадських об’єднань України (далі – ЦДАГОУ), ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1466. – Арк. 304.

потрапити, вирватися додому, а вони не хочуть відпускати, тільки за викликами...” (тут і далі стилістику оригіналу збережено – Т.П.), „Ми думали, що нас везуть на нашу любиму батьківщину Польщу, а виявилось не так...”, „Коли нам оголосили, що їдемо додому – було багато радості, це був самий щасливий момент у Росії... Дали нам квартиру, в одну кімнату 15 чоловік. Їсти не варимо, нічого. 99 відсотків голі й босі і не можемо йти на роботу. ...Якби ми знали, що це не додому – не їхали б, так вже жили б як-небудь...”⁷⁶⁶, – писали вони у листах до рідних.

Чутки про повернення на батьківщину розповсюджувалися серед колишніх польських громадян швидко. Місяць очікували під відкритим небом у м. Котлас відправлення на батьківщину 89 сімей з дітьми і хворими, наполегливо вимагаючи потяг і не погоджуючись повернутися до м. Устюг Вологодської області, куди вони самовільно виїхали з Архангельської області ще у 1943 р. Лише за особистого втручання В. Молотова й узгодження питання із обкомом КП(б)У та облвиконкомом Херсонської області їм було виділено вагон, забезпечено продуктами і відправлено у радгосп ім. Фрунзе⁷⁶⁷. Незважаючи на те, що 11 серпня 1944 р. РНК СРСР оголосила про завершення переселення потяги з колишніми спецпоселенцями ще кілька місяців продовжували надходити у південно-східні та центральні області України.

На початку листопада 1944 р. в Одеську, Харківську і Кіровоградську області прибули до нових місць призначення 3122 поляки. У радгоспах Одеської області поселили 564 особи, Харківської – 664, Кіровоградської – 1568, з них 12 дітей влаштували у дитбудинки. Водночас у дорозі знаходилося ще 15 246 спецпереселенців⁷⁶⁸. Кількість прибулих була значно більшою за можливість їх прийняття зруйнованою за роки війни Україною. Керівництво областей систематично інформувало партійні і радянські органи про стан переселення. 16 жовтня 1944 р. Миколаївська область, зважаючи на те, що

⁷⁶⁶ Польща та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб. – Т. 2. Переселення поляків та українців 1944 -1947... - С. 90, 94.

⁷⁶⁷ РГАСПИ, ф. 82. – Оп. 2. – Д. 1286. – С. 150.

⁷⁶⁸ ЦДАГОУ, ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1466. – Арк. 324-325.

прийняла вже 3366 осіб, відмовила у прийомі 1808 колишніх польських громадян із Казахської РСР: „У радгоспах житла немає. Заявка була складена влітку, щоб допомогли у збиранні врожаю на полях і заробітку ними трудоднів. Крім того, 9 листопада прийнято 2000 сімей українців, переселених з Польщі”⁷⁶⁹. Варто зазначити, що Миколаївська та Херсонська область прийняли найбільшу кількість колишніх польських громадян серед інших областей України. Вони зайняли майже весь вільний житловий фонд. Бараки, гуртожитки, окремі будинки, почасти сараї в яких поселили прибулий контингент були сирими, холодними та малопридатними для проживання в зимових умовах.

Жодна область не могла забезпечити більш менш нормальні житлово-побутові умови переселених. Два з половиною місяці проживали у сараї без вікон і дверей, де раніше знаходилася худоба, спецпоселенці Першого відділення Шаровського радгоспу Кіровоградської області. Лише коли з’явилося багато хворих, їх переселили в інше місце та підселили в порядку ущільнення на квартири місцевих мешканців⁷⁷⁰. Схожа ситуація була в радгоспах „Більшовик” та ім. Комінтерна. У виділених під житло приміщеннях вікна були закладені цеглою, не було меблів. Група спецпоселенців радгоспу „Онуфрієвський” (61 чоловік) мешкали в брудному і неопалюваному приміщенні. У ньому не було ні столів, ні тапчанів для сну, ні печей, ні дров. Люди відпочивали, їли і зберігали продукти на підлозі. За посуд їм слугували металеві банки з під консервів⁷⁷¹. Майже половина переселених у Полтавську область, загалом 1581 особи, також проживали в невідповідних умовах. Внаслідок цього поширювалися інфекційні захворювання, педикульоз, смертність⁷⁷². У радгоспі ім. Котовського Роздільнянського району Одеської області переселені проживали по 2-3 сім’ї в одній кімнаті. Багатодітна родина, яка мала шість дітей, мешкала в маленькій кімнаті (13 м²), у якій господар

⁷⁶⁹ ДАМО, ф. Р-992. – Оп. 2. – Спр. 152. – Арк. 42.

⁷⁷⁰ ДАКО, ф. Р-429. – Оп. 4. – Спр. 36. – Арк. 37.

⁷⁷¹ ДАКО, ф. Р-429. – Оп. 4. – Спр. 36. – Арк. 30-35.

⁷⁷² ЦДАГОУ, ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1466. – Арк. 31; ДАКО. – Ф.Р-429. – Оп. 4. – Спр. 36. – Арк. 37, 40.

ремонтував взуття на замовлення. Аналогічно було в радгоспах „Червоний профінтерн” Харківської області, „Артема”, „Вугільний” Сталінської області та багатьох інших⁷⁷³.

Терпіли спецпереселені й нестатки харчування та товарів першої необхідності, хоча уряд і місцеві органи влади дещо виділяли для них. У багатьох радгоспах було організовано їдальні, видачу борошна, круп, олії, овочів, 1,5 центнера зерна на родину за збір врожаю 1945 р., промтоварів – верхнього одягу й взуття, мила й сірників, а також виділено огороди під овочеві культури (від 0,8 до 0,15 га)⁷⁷⁴. Звичайно, про необхідну кількість товарів і якісні послуги не могло бути й мови. Централізоване забезпечення не було налагоджене. Радгоспам доводилося годувати прибулих власними силами. Реакція була відповідною. Там, де було краще з харчуванням, люди значно краще працювали.

Разом з тим, в управлінні на місцях допускалися перегини. У радгоспі „Керменчик” Сталінської області не було організовано харчування, порушувалися норми видачі хліба. Замість 500 грамів на день на одну людину, відповідно норми для місцевих робочих, видавали по 300 грамів, в деяких господарствах по 200⁷⁷⁵. Не відповідала санітарним вимогам і його якість. Коли прибулі поскаржилися директору радгоспу „Вугільник”, що хліб сирий, той відповів: „Беріть цей, а то ніякого не дамо”⁷⁷⁶. Грубе ставлення керівників господарств до переселених додавало негативного відтінку в життя поляків на українській землі. Порушень було багато. У радгоспі ім. Жовтневої революції відмовилися видавати хліб хворим та інвалідам, змушуючи їх працювати понад можливості. У радгоспах Кіровоградської області, які підпорядковувалися Цукортресту, з липня по листопад 1944 р. не було виконано розпорядження щодо виділення прибулим землі під городи і забезпечення двохмісячним пайком борошна і крупи⁷⁷⁷. У колгоспах становище переселених з харчуванням

⁷⁷³ ЦДАГОУ, ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1466. – Арк. 31.

⁷⁷⁴ Там само. – Арк. 32; ДАКО, ф. Р-429. – Оп. 4. – Спр. 36. – Арк. 30.

⁷⁷⁵ ЦДАГОУ, ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1466. – Арк. 33; ДАКО, ф. Р-429. – Оп. 4. – Спр. 36. – Арк. 37.

⁷⁷⁶ ЦДАГОУ, ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1466. – Арк. 33.

⁷⁷⁷ ДАКО, ф. Р-429. – Оп. 4. – Спр. 36. – Арк.37.

було ще гірше. Траплялися отруєння через випічку хліба з борошна із протравленого зерна, призначеного для посіву⁷⁷⁸.

Незважаючи на це, настрій у більшості польських громадян був „непоганий”. Частина з них виявляли бажання працювати і навіть залишитися на постійне проживання в радгоспах. Однак, добре працюючи на полях вони певною мірою дратували своїх же співвітчизників. У Харківській області спецпоселенець радгоспу „Червона хвиля” хотів побити дівчину за те, що вона старанно працювала й „тягнула за собою інших”⁷⁷⁹. У цілому ж 50 відсотків переселених були не працездатними, майже 30 із них не хотіли включатися в роботу. Наприклад, в Одеській області з 69 зазначених осіб радгоспу ім. Котовського працювали лише 13⁷⁸⁰. Місцеві органи вбачали у цьому не лише саботаж з метою прискорення надання дозволу на виїзд у Польщу, але й об’єктивні причини. Майже 40 відсотків дорослих та дітей дійсно не мали змоги вийти на роботу чи піти до школи через відсутність взуття і теплого одягу.

Мізерні заробітки на трудодні, крайня потреба в товарах першої необхідності, антисанітарні умови проживання, відсутність належного медичного обслуговування не окреслювали позитивної перспективи, провокували до пасивного опору. Частина поселенців недобросовісно виконували доручену справу, мотивуючи свою поведінку скрутним матеріальним становищем, поганим харчуванням, бажанням працювати за професією, відсутністю дитячих закладів тощо. Так, не могли знайти застосування своїм знанням п’ять лікарів у Кіровоградській області, у тому числі зубний лікар з радгоспу ім. Котовського⁷⁸¹. Такий же випадок був у Мостовському районі Одеської області⁷⁸². Сукупність об’єктивних та суб’єктивних чинників соціально-економічного характеру нівелювали урядові прагнення підняти сільськогосподарське виробництво працею майбутніх

⁷⁷⁸ ЦДАГОУ, ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1466. – Арк. 33.

⁷⁷⁹ ЦДАГОУ, ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1466. – Арк. 34.

⁷⁸⁰ ЦДАГОУ, ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1466. – Арк. 32.

⁷⁸¹ ДАКО, ф. Р-429. – Оп. 4. – Спр. 36. – Арк. 30.

⁷⁸² ЦДАГОУ, ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1466. – Арк. 31.

репатріантів-поляків. Повоєнна руйнація та брак підготовлених управлінських кадрів, безвідповідальність й байдужість місцевих керівників не заохочували людей до старанної праці.

Очевидно, що зворотні настрої поляків були не тільки стійкими та відкритими, але й прихованими. Змучені довгим поневірянням люди з великим нетерпінням, чекали повернення на батьківщину. Все більше лунали нігілістичні оцінки і настрої у ставленні до життя в СРСР. Полька Вербинська, яка працювала в одному з радгоспів Яблонського району Харківської області, говорила у приватній розмові: „Жити тут дуже важко. Коли прийдеш на польську землю, невідомо, на Україні у 100 раз гірше, ніж на Уралі. Якби я знала, що ми не скоро поїдемо у Польщу, я би повернулась на Урал. Ми всі працюємо голодні й босі, нічого не заробляємо”⁷⁸³. Робочий зернорадгоспу ім. Т. Шевченка, Ворошилоградської області Фіговський заявив: „Нас сюди привезли для того, щоб знущатися, тут життя гірше, ніж у тюрмі. Не життя, а каторга”. „Прошу вирви нас звідси, нас не відпускають, а то загинемо передчасно”, – писала батьку у Львів поселенка радгоспу ім. Р. Люксембург Каховського району Херсонської області Новак Н.І.⁷⁸⁴ В обласних архівах до сьогодні зберігаються десятки телеграм-розпоряджень до голів облвиконкомів та керівників обласних органів НКВС про видачу перепусток для відправки польських громадян, що тимчасово проживали на території тієї чи іншої області. Наведемо одну з них: „Урядова комісія з евакуації польських громадян просить терміново видати перепустки для проїзду у м. Львів Новицькій Анелі Томашивні, Новицькому Здзиславу Францовичу, Новицькій Люцині Францивні, що проживають у зерносовхозі ім. Луначарського (ст. Мартинівка) Вознесенського району Миколаївської області. Сім'я зареєстрована, виїжджає у Польщу. Представник Польського Уряду у Львові Подкоморський”⁷⁸⁵. Затримування влади з вирішенням питання про репатріацію, надання дозвілу на виїзд лише за викликами поглиблювало невдоволення в середовищі

⁷⁸³ ЦДАГОУ, ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1466. – Арк. 258

⁷⁸⁴ ДАКО, ф. Р-429. – Оп. 4. – Спр. 36. – Арк. 37.

⁷⁸⁵ ДАМО, ф. Р-992. – Оп. 2. – Спр. 378. – Арк. 46.

зазначеного контингенту. Назагал вони все ще сподівалися повернутися до попереднього довоєнного становища.

Поряд із цим, не всі спецпоселенці мали намір виїхати до Польщі. Були такі, які відмовлялися виїжджати, або прагнули залишитися в СРСР під будь-яким приводом. Одні висловлювали задоволення, що мають можливість отримати тут роботу й освіту, хотіли вийти заміж, інші – боялися переслідувань у Польщі з боку різних угруповань за те, що члени родини були комуністами⁷⁸⁶. Таким чином, трансформація міграційної рухливості відбувалася під впливом як зовнішніх, так і внутрішніх чинників.

Дозріла зворотна міграційна тенденція поляків примусила владу коригувати методи державного управління даним процесом. У подальшому їх переправляли на батьківщину дійсно як репатріантів, без затримання на території України відповідно до Угоди від 9 вересня 1944 р. між урядом Української СРСР і Польським Комітетом Національного Визволення про евакуацію українського населення з території Польщі і польських громадян з території УРСР та Угоди від 6 липня 1945 р. між урядом СРСР і Тимчасовим Польським Урядом про вихід з радянського громадянства і переселення у Польщу колишніх польських громадян польської і єврейської національності і додаткового протоколу до останньої затвердженого рішенням Указу Президії Верховної Ради СРСР № 123/44 від 10 жовтня 1945 р.⁷⁸⁷ Відповідно до цього документу РНК встановила кінцевий строк реєстрації бажаючих виїхати до Польщі польських громадян 31 грудня 1945 р., а строк їх виїзду – 15 червня 1946 р. і зобов'язала НКВС СРСР забезпечити переїзд „евакуйованих” у Польщу з 1 листопада 1945 р. до 15 червня 1946 р.⁷⁸⁸.

Переселення потребувало від влади більших підготовчих зусиль впродовж кількох місяців. Однак рух поволі почався ще на кінець 1944 р. У грудні з Кіровоградської області виїхало 653 спецпоселенці, зокрема, це родини Франкевича К.М., Вашкевича В.З., Хвашука М.Й., Сикори Н.В., Менькуса

⁷⁸⁶ ЦДАГОУ, ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1466. – Арк. 263.

⁷⁸⁷ Государственный архив Российской Федерации, ф. 9401. – Оп. 2. – Д. 105. – Л. 23.

⁷⁸⁸ ЦДАВОУ, ф. 4959. – Оп. 2. – Спр. 2. – Арк. 21.

М.С., Адамчука С.Ю.⁷⁸⁹ та ін. У реєстраційному списку зазначалося, що до 17 вересня 1939 р. вони проживали у Станіславській (суч. Івано-Франківській), Білостоцькій та Львівській областях. Кожній родині дозволялося взяти вантаж від 50 до 400 кілограмів. Подорожний скарб репатріантів складався з швейних машинок, слюсарних й теслярних інструментів, домашніх речей та харчів⁷⁹⁰. На нашу думку, міждержавний трансфер польського населення, зосередженого на півдні та в центрі України у зворотному напрямку відкрив спецконтингент проживаючий на території саме цієї області.

Обмежене у праві прийняття політичних рішень українське керівництво ймовірно не знаючи усіх причин поспішної підготовки до переселення спецпоселенського контингенту у свою чергу переконувало ЦК ВКП(б) та РНК СРСР у необхідності прискорення переселення, посилаючись на уважне ставлення до їх постійного бажання переселитися в Польщу, а також на те, що „значна частина працездатних під різними приводами від роботи ухиляється...”⁷⁹¹. Сьогодні історикам добре відомо, що на концепції весняної кампанії 1945 року з масового взаємного переселення населення України й Польщі за етнічною ознакою позначилися не стільки сільгосподарські виробничі і соціальні чинники, стільки політичні. Способи тиску на населення з метою прискорення штучного корегування етнічного складу населення на новій лінії кордону та їх урядова мотивація більше співвідносилися з питаннями тактики виконання досягнутої міждержавної домовленості.

На підставі звітно-статистичних даних облвиконкомів направлених у відповідь на телеграми-запити ЦК КП(б)У й РНК УРСР щодо кількості колишніх польських громадян бажаючих переселитися в Польщу нами було встановлено, що у березні 1945 року в 14 областях України (немає даних про Київську область) проживало 32 666 колишніх польських громадян⁷⁹². Передбачалося відправити їх у Польщу у дві черги: у березні 9275 осіб та квітні

⁷⁸⁹ ДАКО, ф. Р-2260. – Оп. 1. – Спр. 194. – Арк. 1.

⁷⁹⁰ ДАКО, ф. Р-6639. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 1.

⁷⁹¹ ЦДАГОУ, ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1411. – Арк. 37.

⁷⁹² ЦДАГОУ, ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1466. – Арк. 91-126.

5573 (разом 14 848). Для перевезення потрібно було 998 вагонів. Ці дані не є остаточними. Зважаючи на те, що РНК УРСР і ЦК КП(б)У просили Раднарком СРСР „дозволити переселити у березні-квітні 1945 року всіх бажаючих колишніх польських громадян, для чого виділити 1645 вагонів”⁷⁹³, явно йдеться про перевезення впродовж зазначених місяців майже вдвічі більше чоловік. Транспортування мали здійснювати пасажирськими й товарними вагонами. Їх кількість визначали з розрахунку 36 чоловік в один вагон і 32 кг ваги на одну людину⁷⁹⁴. Зокрема, Харківське обласне керівництво повідомило, що у березні місяці підлягають виїзду з області 2828 „колишніх польських громадян”, Кіровоградське подало заявку на вивезення 2432 „польських патріота”⁷⁹⁵ і т. д. Для їх перевезення необхідно було відповідно 84 і 160 вагонів. Невідповідність кількості вагонів в областях для перевезення пасажирів пояснюється різницею тоннажності вантажу і можливостями залізниці. Відділ евакуації і репатріації Херсонського облвиконкому взяв на облік 5200 колишніх польських громадян, що прибули на територію області у 1944 р., із них планувалося переселити у березні 2747 осіб, а квітні 2453. Для цього потрібно було подати відповідно 90 і 82 вагонів на 8 станцій відправлення: м. Херсон, Херсон-порт, містечко Снігурівка, селища Високопілля, Акимівка, Ново-Олексіївка, Ново-Олександрівка, Біла Криниця⁷⁹⁶. Екстремальні умови війни, що продовжувалася, хаос на залізничних станціях викликаний взаємним обміном населення УРСР і Польщі й інші чинники уповільнювали процес переселення колишніх польських громадян.

З 29 листопада 1945 р. всі турботи щодо підготовки населення до виїзду покладалися на спеціально створені при облвиконкомах депутатів трудящих Комісії. Такі інституції діяли в Одеській, Ізмаїльській, Миколаївській, Херсонській, Запорізькій, Дніпропетровській, Кіровоградській, Сталінській, Ворошиловоградській, Харківській, Вінницькій, Полтавській, а також

⁷⁹³ ЦДАГОУ, ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1411. – Арк. 35.

⁷⁹⁴ ДАМО, ф. Р-992. – Оп. 4. – Спр. 1. – Арк. 76.

⁷⁹⁵ ЦДАГОУ, ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1466. – Арк. 95, 100.

⁷⁹⁶ ДАХО. ф. Р-1979сч. – Оп. 12. – Спр. 13. – Арк. 5.

Київській, Житомирській, Кам'янець-Подільській, Сумській і Чернігівській областях⁷⁹⁷. Вони відповідали за точний облік колишніх польських громадян польської і єврейської національності, оформляли і видавали через органи міліції евакуаційні посвідчення, розглядали і узгоджували з міліцією, „СМЕРШ” та іншими органами списки осіб, які були в польському громадянстві до 1(17) вересня 1939 р., а також осіб польської національності і членів їх родин, які бажали переселитися у Польщу⁷⁹⁸.

Комісії з питань репатріації завершили підготовку осіб польської та єврейської національностей, які підлягали поверненню у Польщу лише наприкінці 1945 року. Загальна кількість польських репатріантів складала 33 569 осіб⁷⁹⁹. Зокрема, на 20 листопада 1945 р. у Запорізькій, Київській, Кіровоградській, Миколаївській, Полтавській, Харківській і Херсонській областях було враховано 5898 родин, чисельністю 23 462 особи⁸⁰⁰. Ще 7928 справ на переселення 5003 сімей чисельністю 14 806 осіб знаходилися на „фільтрації”. Станом на 21 грудня 1945 р. за даними НКВС УРСР на обліку було 8473 сім'ї, у складі 36 974 особи, враховано 31 834. До кінця року планувалося провести часткову „евакуацію” з названих областей у такому порядку: із Запорізької – 1668 сімей, Миколаївської – 1433, Київської – 1044, Кіровоградської – 974, Полтавської – 689, Харківської – 636. Загалом було дозволено виїхати 7293 особам⁸⁰¹.

Малочисельним відділам переселення облвиконкомів не могли виконати поставлене завдання у відведені терміни. Комісії не встигали розглядати заяви й не завжди задовольняли прохання. Так, станом на 5 січня 1946 р. у Миколаївській області зареєструвалося на виїзд 1975 чоловік, з них було розглянуто справ 1230, належало розглянути ще 147 справ (224 особи), очікували на виїзд у Польщу тільки 497 осіб⁸⁰². На 29 травня 1946 р. з 1374

⁷⁹⁷ ЦДАГОУ, ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1466. – Арк. 290-291.

⁷⁹⁸ ЦДАГОУ, ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1466. – Арк. 290-291.

⁷⁹⁹ ЦДАГОУ, ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1466. – Арк. 257.

⁸⁰⁰ ЦДАГОУ, ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1466. – Арк. 293.

⁸⁰¹ ЦДАГОУ, ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1466. – Арк. 294-295.

⁸⁰² ДАМО, ф. Р-992. – Оп. 2. – Спр. 233. – Арк. 156.

поданих заяв було розглянуто 1358 (2215 чол.), із них 10 сім'ям було відмовлено, 2 відстрочено. Відмовляли як правило тим, що не могли надати достатньо доказів щодо своєї колишньої приналежності до польського громадянства. Вони не підпадали під дію радянсько-польської угоди. У випадку відсутності документів для реєстрації родини, які могли у будь-який спосіб підтвердити, що один або більше її членів служили у польській армії, також мали право на евакуацію⁸⁰³. Дозвіл на виїзд надавався те тільки моноетнічним польським сім'ям, але й єврейським та змішаним. До січня 1946 р. з Херсонської області виїхало 1806 сімей поляків (4585 чол.). До їх складу також ввійшли 924 євреї, 79 українців, 20 росіян, 3 білоруси і 1 грек⁸⁰⁴. Ще кілька десятків справ знаходилися на розгляді Комісії. Принциповість і обережність її членів у підході до справи уповільнювала темпи розгляду заяв. Намагаючись пришвидшити зазначений процес радянська делегація у змішаній радянсько-польській Комісії спонукала обласні організації видавати евакуаційні посвідчення і надавати дозвіл на індивідуальний виїзд, не очікуючи загальної відправки ешелону, попереджаючи: „Перешкоджати цьому не слід”⁸⁰⁵.

Обмеження відносно відправки польського населення на офіційному рівні були зняті тільки у квітні 1946 р. На завершення репатріаційного руху польські громадяни виїжджали у Польщу за спрощеною процедурою. Начальники секторів евакуації, репатріації і розселення направляли копії списків на видачу перепусток начальнику відділу перепусток НКДБ відповідного міста⁸⁰⁶ й давали вказівку начальнику залізничного вокзалу на видачу білетів на проїзд чергової партії репатрійованих, у складі не менш 14-45 чоловік, до збірних пунктів у Львові, Самборі, Володимир-Волинському, Слуцьку, Рава-Руській та Кам'янка-Бузькій. Саме тут, залежно від чисельності партії, формувалися потяги з колишніми спецпоселенцями для відправки у Польщу.

⁸⁰³ ЦДАВОУ, ф. 4959. – Оп. 2. – Спр. 2. – Арк. 21.

⁸⁰⁴ ДАХО, ф. Р-1979. – Оп. 2. – Спр. 206. – Арк. 47.

⁸⁰⁵ ДАХО, ф. Р-1979сч. – Оп. 12. – Спр. 13. – Арк. 25.

⁸⁰⁶ ДАМО, ф. Р-992. – Оп. 2. – Спр. 378. – Арк. 108-109.

Висвітлення питання репатріації польського населення, що тимчасово проживало в Миколаївській, Одеській, Херсонській, Кіровоградській й інших південно-східних і центральних областях УРСР у Польщу, не можна обмежити лише напівтранзитним рухом спецпоселенців у 1944-1946 роках. До них слід включити також тих, які були переселені у 1940 р. зі Львівської та Волинської областей в Ізмаїльську область й мешкали тут на постійній основі. Станом на 20 листопада 1945 р. у даній області проживало 2682 довоєнних переселенців, з них 930 поляків⁸⁰⁷. Майже всі польські родини подали заяви про повернення на місця попереднього проживання. Оскільки вони були громадянами СРСР їх не хотіли реєструвати на виїзд. Наполягаючи на своєму, вони перестали займатися сільським господарством, жили за рахунок побічних заробітків та продажу майна, інвентаря і коней. Найбільш рішучі самочинно виїжджали у напрямку кордону, зокрема 135 родин із колишньої німецької колонії „Ново-Тарутино” та селища Кукуруджини.

До категорії репатріантів повоєнних років слід віднести й польських дітей, які тимчасово проживали в дитячих будинках та сім'ях прийомних батьків з місцевих жителів зазначених областей. Одні з них потрапили сюди залишившись сиротами, інші – тимчасово проживали, поки батьки перебували на засланні чи в ув'язненні⁸⁰⁸.

Репатріація їх на батьківщину була складною справою не лише з морально-етичних міркувань, але й політичних. Польська сторона кілька разів робила такі спроби. Однак звернення до уряду СРСР не мали практичного результату. Проблему було зрушено польською дипломатією тільки 19 травня 1950 р. Перебуваючи на прийомі у міністра закордонних справ СРСР А.Я. Вишинського, посол Польщі у Москві Нашковський „обережно” просив міністра пришвидшити вирішення клопотання, пояснивши, що розуміє, що це „дуже делікатна справа”⁸⁰⁹. Серйозність порушеної послом проблеми засвідчує довготривале бюрократичне погодження. Майже півроку вона перебувала на

⁸⁰⁷ ЦДАВОУ, ф. 2. – Оп. 7. – Спр. 1746. – Арк. 15.

⁸⁰⁸ ДАХО, ф. Р-1979. – Оп. 12. – Спр.106. – Арк. 8.

⁸⁰⁹ РГАСПИ, ф. 82. – Оп. 2. – Д. 1296. – Л. 53.

розгляді урядових кіл, перш ніж 17 листопада 1950 р. РМ СРСР прийняла постанову за № 4668-2008с. Невдовзі РМ УРСР продублювала її постановою від 28 грудня 1950 р. № 4110-360с „Про репатріацію на батьківщину дітей польських громадян”⁸¹⁰.

Загалом кількісних даних про переселення дітей-поляків з досліджуваних областей поки що не вдалося встановити, але певна інформація є. Відомо, що відділи евакуації-репатріації і розселення облвиконкомів склали списки, здійснювали контроль за підготовкою дітей у дорогу, забезпечували їх одягом та взуттям. Діти повинні були власноруч написати заяву про бажання або відмову репатріюватися у Польщу. Однак, частіше за все, заяви від їх імені писали самі вихователі дитячих будинків, здебільшого через незнання останніми письмової української мови, або за приписом вищих інстанцій. Так, у відповідь на письмове розпорядження облвиконкому: „Терміново надішліть додаткову заяву дитини А. Богуславського про його бажання репатріюватися до Польщі” вихователь написала від імені вихованця Архангельського дитячого будинку Херсонської області наступне: „Прошу голову Високопільської Рай Ради депутатів трудящих відправити мене до моєї матері, яка розшукує мене. Я маю бажання жити у своєї матері, мені подобається жити в дитячому будинку, але я скучаю за мамою. Прошу не відказати моє прохання”⁸¹¹. Вихователі також писали за дітей листи до рідних у Польщу з проханням забрати, повідомляли їм, хто з рідних розшукує.

Складніше було з прийомними батьками, які не хотіли розлучатися зі своїми вихованцями. Так, у роки війни проживав на Херсонщині Станіслав Цуліс. Подружжя прийомних батьків не відпускало його, оскільки знали, що батько вбитий, а про матір достовірних даних не було⁸¹². Службовці тих же відділів евакуації і репатріації допомагали опікунам складати заяви-прохання, щоб залишити у сім'ях взятих на виховання польських дітей. У заяві вказувався ступінь родинних стосунків з дитиною, а також ставився підпис вихователя,

⁸¹⁰ ДАХО, ф. Р-1979. – Оп. 12. – Спр.150. – Арк. 138.

⁸¹¹ ДАХО, ф. Р-1979. – Оп. 12. – Спр.150. – Арк. 68.

⁸¹² ДАХО, ф. Р-1979. – Оп. 1. – Спр. 277. – Арк. 22.

який давав згоду на репатріацію чи вмотивовано заперечував. В основу цієї репатріаційної кампанії також був покладений добровільний принцип прийняття рішення про переселення самими дітьми. Їх наміри більшою мірою відповідали дійсності, хоча й були поодинокі випадки, коли підлітки відмовлялися виїжджати до Польщі. Зокрема, юнак В'ячеслав Смоленський, що проживав у гуртожитку Херсона й працював у будівельному тресті № 45 арматурником на запит Смоленської С.Л. з табору у Бресті відповів: „По національності я поляк, але не можу дати згоду на виїзд, оскільки моя мати знаходиться у даний час в СРСР за адресою Казахська СРС, Карагандинська область ... Громадянку Смоленську С. Л. не знаю”⁸¹³. Транспортування та матеріальні витрати на перевезення дітей покладалися на сторону відправника [959]. Виділені райвиконкомаами відповідальні особи супроводжували їх до вищезазначених прийомних пунктів у прикордонних районах західних областей України. Переселення польських дітей на батьківщину у 1950-1951 рр. завершило не тільки репатріацію поляків у Польщу з південно-східних і центральних областей України, але й міждержавні обмінні процеси території і населення в загальному підсумку.

4.3. Розселення і соціально-економічна адаптація «вихідців східних кресів» повоєнної Польщі у північно-західних воєводствах Польщі

На русі населення позначалися затримка польських організаційно-виконавчих служб з їх перевезенням та ряд супровідних чинників. Головними з них були ментальний образ «східних кресів», надзвичайно потужний тиск еміграційного уряду та підпільних формувань, які закликали поляків не покидати ці землі, латентне гальмування «евакуації» з боку ПКНВ та апарату Головного Уповноваженого, повоєнне зубожіння країни. Останнє засвідчують численні листи чи витяги з них (листування піддавалося перегляду) від військовослужбовців, родичів та знайомих до близьких, у яких вони радили їм

⁸¹³ ДАХО, ф. Р-1979. – Оп. 12. – Спр.106. – Арк. 7.

не зніматися з «насидженого місця»: «Тут для вас життя буде важким. Скільки хліба, скільки ти маєш, не має самий кращий господар. Якщо там (Преображе, населений пункт де компактно поселялися «біженці» – Т.П.) живете, то і залишайтеся на місці, тому що ваше життя не буде таким, як у Букіто»⁸¹⁴.

Слід зазначити, що розважливі польські обивателі, піклуючись про збереження свого майна, не виказували намірів чинити серйозний супротив «евакуації». Вони лише ухилялися від поспішного переселення. Своє зволікання мотивували різними причинами: бажанням закінчити збір урожаю та краще підготуватися до життя на нових місцях, наближенням зимових холодів, очікуванням повернення рідних із армії чи зі східних республік СРСР, куди вони були депортовані у 1940-1941 рр. До початку Кримської конференції (попередньо сторони домовлялися завершити переселення до 1 лютого 1945 р.) зареєструвалося на виїзд у Польщу тільки 59198 осіб. З них евакуювали тільки 12635 польських громадян (4065 родин)⁸¹⁵. Такий результат був обумовлений зимовою порою року, відсутністю транспорту та не впевненістю населення у невідворотності переселення. Деякі господарі реєструвалися на виїзд, щоб уникнути мобілізації, але не готувалися до виїзду, «вагалися». Більш того, з весни 1945 р. до переселенських комісій почали надходити заяви від осіб зареєстрованих на виїзд із проханням виключити їх із списків переселенців і дозволити подальше проживання в СРСР. Отже, настрої польських громадян щодо переселення були різними.

Позиція офіційної влади також була суперечливою. Попри те, що ПКНВ дав згоду на евакуацію власного населення, спершу він свідомо гальмував її. Ймовірно нові керівники Польської держави сумнівалися, що рішення про радянсько-польський кордон буде затверджено на повоєнній конференції та остерігалось національного руху опору, тому не хотіли заселяти прикордонні терени поляками – вихідцями із західної України, а північно-західна частина

⁸¹⁴ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ), ф.1, оп. 23, спр. 892.

⁸¹⁵ ЦДАГОУ, ф.1, оп. 23, спр. 1466.

території ще не була звільнена від фашистської окупації. Коли українська сторона спробувала вмовити їх «розпочати вивозити населення», заступник Головного Уповноваженого ПКНВ капітан Станіслав Пізло відповів: «У нас маленька територія і немає можливості розселити евакуйоване населення. У місті Любліні і Перемишлі взагалі приймати не будемо, немає площі. Коли будуть вивезені українці тоді ми вивеземо поляків»⁸¹⁶. Службовці зазначеного апарату всіляко стримували різкий наплив мігрантів, обмежували їх прийом мотивуючи тим, що Польща буде приймати лише тих, у кого є де розміститися. Вольський вимагав, щоб на евакуаційних листах виїжджаючих стояли позначки про наявність у них у Польщі родичів і знайомих. Це викликало хвилю загального обурення.

Процес облаштування та суспільно-політична адаптація переселенців/репатріантів на нових місцях поселення був тяжким. Польські громадяни, які масово поверталися в одночасному русі населення (виселені/депортовані мешканці західних областей України чи вихідці зі «східних кресів», колишні спецпоселенці, які тимчасово проживали у південно-східних областях України і чекали виїзду, репатріанти, які поверталися з Німеччини, Австрії, Франції) масово розселялися в північно-західних воєводствах Польщі. Внаслідок демографічних втрат, заподіяних війною та у зв'язку з депортацією 2 млн. німців з цих земель на півночі і Заході країни вивільнилося багато житла. Складність управління цими процесами обумовила необхідність створення спеціального апарату управління – Міністерства Земель возз'єднаних. Велика скупченість людей, зруйнована промисловість, незавершеність зворотного руху німців надзвичайно ускладнювали процес облаштування на місцях переселенців. Вони зіткнулися з універсальним комплексом проблем, які долали по ту сторону кордону українці. Крім складнощів налагодження побуту, безробіття, їх важко сприймали на батьківщині. Переселенці з колишніх східних воєводств також важко долали водорозділ по лінії «чужі серед своїх».

⁸¹⁶ ЦДАВОУ, ф. 4959, оп. 1с, т. 2, спр. 112.

Отже репатріація колишніх польських громадян-спецпоселенців, виселенців Ізмаїльської області та польських дітей, які тимчасово проживали у південно-східних та центральних областях Української РСР у повоєнні роки здійснювалася в рамках міждержавного обміну населення й відповідала взаємному прагненню Польщі й СРСР повернути „своє” населення, розпорошене під час війни та встановити дружні взаємозв’язки. Наразі проблема потребує глибшого і всебічного дослідження.

РОЗДІЛ 5.

ВНЕСЕННЯ КОРЕКТИВІВ В УСТАНОВЛЕНІЙ РАДЯНСЬКО/УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКИЙ КОРДОН Й ОСТАННЯ ХВИЛЯ ПРИМУСОВОГО ПЕРЕМІЩЕННЯ ЕТНІЧНОГО НАСЕЛЕННЯ (1951 р.)

5.1. Міждержавний обмін прикордонними ділянками територій Дрогобицької області УРСР і Люблінського воєводства ПНР

У повоєнні роки завершився процес формування державної території України - складової частини СРСР в її сучасних межах. Найбільш важким у плані становлення відтинком кордону був західний – з Польщею. Давалися взнаки довоєнні територіальні суперечки держав. Креслення нової межі державного кордону відбувалося шляхом довготривалого переговорного процесу та заключення неодноразових міждержавних Угод урядів СРСР (УРСР) та Польщі: у 1944 р., 1945 р., 1946 р., 1947 р., 1948 р., 1951 р.⁸¹⁷ Як наслідок, Україна частково повернула, проте, переважно, втратила значну частину своїх історико-етнічних земель.

⁸¹⁷ Советский Союз – Народная Польша. 1944-1974. Документы и материалы. – М., 1974. – С. 19-20; Українська РСР на міжнародній арені. Збірник документів і матеріалів. 1944-1961 рр. – К., 1963. – С. 412-414; Документи и материалы по истории советско-польских отношений. Т.9. Январь 1946 – декабрь 1949 гг. – М., 1976. – С. 293-317; Документы и материалы по истории советско-польских отношений. Т.10. Январь 1950 – декабрь 1955 гг. – М., 1980. – С. 105-106.

Останні територіальні корективи було внесено у 1951 р. На початку року польський уряд став ініціатором нового міждержавного обміну прикордонними ділянками. Вже 15 лютого 1951 р. за взаємною згодою сторін у Москві було підписано черговий договір про обмін ділянками державних територій⁸¹⁸. В його основу був покладений принцип еквівалентного обміну – «кілометр на кілометр». Сторони домовилися, що СРСР уступає Польщі 480 км² території Дрогобицької області: Нижньо-Устріківський район (м. Нижні Устрики і 27 сільських рад), 3 сільських ради Стрілківського району (Бистрянська, Липецька, Міхновецька) і 4 сільські ради Хирівського району (Коростенківська, Ліскуватенська, Нановська, Стебницька)⁸¹⁹. Так, зазначена прикордонна ділянка України стала територією Польщі. 22 травня 1951 р. газета «Известия» повідомила громадськості офіційні мотиви обміну: «Уряд Польської Республіки звернувся недавно до уряду СРСР з проханням обміняти невелику прикордонну ділянку території Польщі на рівноцінну прикордонну ділянку території СРСР внаслідок економічного тяготіння цих ділянок до суміжних районів СРСР і Польщі. Уряд СРСР погодився з пропозицією Уряду Польської Республіки»⁸²⁰.

Економічний потенціал переданої ділянки території України Польщі в історіографіях обох країн подається неоднозначно. Наприклад, львівський історик І. Козловський, зазначає, що вона була багата на нафту і газ. На момент передачі тут нараховувалося 129 нафтових свердловин, у тому числі 97 діючих з добовим видобутком нафти 85 тон⁸²¹. Польські вчені А. Роговська й С. Стемпель, навпаки, зауважують, що Польща отримала гористий терен з кепськими ґрунтами й вичерпаними родовищами нафти⁸²².

Як би не було, мусимо констатувати, що протилежна сторона отримала розвинутий район з налагодженою інфраструктурою. На цих землях

⁸¹⁸ Документи и материалы по истории советско-польских отношений. Т.10. ... - С. 105-106.

⁸¹⁹ Козловський І.С. Встановлення українсько-польського кордону. 1941-1945 . - Львів - Київ, 1998. – С. 186.

⁸²⁰ Известия. – 1951. – 22 мая.

⁸²¹ Козловський І.С. Вказ. праця. – С. 188.

⁸²² Роговська А., Стемпель С. Польсько-український кордон в останні пів століття // Україна Польща. Діалог над кордоном. Незалежний культурологічний часопис «І», 1997. - № 11. – 46.

знаходилися такі функціонуючі об'єкти і підприємства, як нафтовий промисел, нафтопереробний завод, контора зв'язку, маслозавод, електростанція, машинно-тракторні станції та ін.

На взаєм ПР передавала Радянському Союзу прикордонну ділянку відповідної площі Люблінського воєводства розташовану на лівому березі р. Солокії, Бугу і Гучви. Тут було створено новий район Львівської області – Забузький. До його складу ввійшли міста Белз - центр, Кристанопіль (сучасний Червоноград), Угнів, а також 21 сільська ради. Внаслідок угоди УРСР покращила залізничне перевезення за рахунок передачі Польщею майже 64,5 км залізничної колії з чотирьма обладнаними станціями. Поряд з цим, вона отримала високовольтну лінію електропередач завдовжки 44,281 км, 10 підприємств будівельної та переробної промисловості та поклади кам'яного вугілля⁸²³.

Сторони домовилися не тільки про передачу території, але й про взаємне переміщення населення протягом шести місяців з дня вступу договору в силу. Оскільки, Сейм Польської Республіки ратифікував договір 26 травня 1951 р., а Верховна Рада СРСР 31 травня 1951 р.⁸²⁴, переселення західної субетнічної гілки українців – бойків, які населяли прикордонну ділянку, що перейшла до сусідньої держави здійснювалося вже з території Польщі. Такою є коротка наукова ретроспектива історії встановлення державного кордону СРСР (УРСР) і Польщі у 1951 р.

Незважаючи на те, що з того часу минуло майже 60 років та достеменно дізнатися про процес переселення населення із Західної Бойківщини у науковій літературі не представляється можливим. Цю інформацію власноруч збирають, аналізують та подають у міру своїх можливостей самі переселенці та їх нащадки, намагаючись у такий спосіб самостійно розібратися в проблемі, «розставити акценти на всіх неправдах», «най люде видят, най люде знают»⁸²⁵, виказуючи свою любов до Малої Батьківщини чи то віддаючи належне пам'яті

⁸²³ Козловський І.С. Вказ. праця. – С. 188.

⁸²⁴ Фляк В. О переселенцах из Польши // Южная правда. – 2004. – 17 июня.

⁸²⁵ Самборська О. Бойки / [http:// www.bojky.wordpress.com](http://www.bojky.wordpress.com)

батьків й односельчан. Біль та спогади батьків, які вимушено полишили рідні домівки, джерельні води в гірських потічках, гори оповиті зеленими смерічками і змушені приживатися в українських степах не дають спокою навіть нащадкам, викликають у них бажання розібратися у складній долі бойків-переселенців. Підтверженням, тому є емоційні висловлювання авторів матеріалів на сторінках Інтернету. «Туди (на Бойківщину – Т.П.) повертаємо сьогодні ми, діти принижених, щоб відновити історичну справедливість і гідність батьків»⁸²⁶, - наголошує Ольга Самборська. Ці слова свідчать про заподіяну бойкам глибоку психологічну травму на генетичному рівні.

Звісно, в нефахових публікаціях допускаються і прикрі неточності, як-то: ототожнення переселення 1951 р. з переселенням холмщан, підляшців та лемків у 1944-1946 рр. Ю. Ясіною, яка пише: «Західних бойків депортовано на південь і схід України і УРСР і розселено у 17 (!) областях України»⁸²⁷. У цьому сенсі вигідно вирізняється наукова стаття М. Алфьорова, що займає поодиноке місце в Інтернет ресурсі⁸²⁸. З огляду на те, що до сьогодні ця наукова проблема не вирішена, інформація заакцентована періодичними виданнями та джерелами Інтернет видається надзвичайно важливою. Критичне осмислення розповідей старшого покоління бойків зібраних і представлених громадськості фаховими журналістами, активістами товариств та пересічними громадянами, що мають бойківське походження, введення їх до наукового обігу суттєво збагатить знання українського народу про зазначені процеси.

Свідченням того, що у вітчизняній історичній науці бракує досліджень, які б висвітлювали етносоціальний аспект міждержавного обміну територією і населенням України і Польщі у 1951 р. є zdeформована свідомість мешканців Південного та Східного мегарегіонів України у яких абсолютно відсутні знання з означеної теми. Хибне уявлення про українців усіх міграційних післявоєнних

⁸²⁶ Самборська Ольга, мешканка п.м.т. Криве Озеро Миколаївської області, нащадок бойків с. Скородне переселених у 1951 р. / <http://www.bojky.wordpress.com>

⁸²⁷ Ясіна Ю. Бойківські трембіти звучать на Одещині / <http://izvestiya.odessa.gov.ua/index.php?go=Newspaper&in=view&id=11491>

⁸²⁸ Алфьоров М. Наслідки другого розміну районів між Польщею та УРСР в 1951 р. / <http://www.bojky.wordpress.com>

хвиль західного напрямку локалізувалося ними у загальний термін “западенці”, “переселенці”⁸²⁹. Безперечно, незнання історичних фактів та подієвої історії позначилося на трансформації громадянського суспільства. Звичка жити у багатокультурному середовищі, нав’язливе домінуюче становище місцевих мешканців, радянська національна політика позначились і на самоідентифікації бойків. Науковці відмічають, що українці Півдня України здебільшого байдужі до проблеми збереження власної ідентичності та з’ясування причин цього явища⁸³⁰.

Сприятлива атмосфера у світі щодо самоідентифікації націй і народностей зачіпає національні почуття й українців. У цьому зв’язку вкрай важливо, що в Україні починають активно розроблятися перспективні напрямки наукових досліджень, зокрема усної історії, які вивчають соціальні аспекти життя суспільства, у тому числі пов’язані з повсякденним життям сільського населення⁸³¹. Антропологічний підхід до вирішення зазначеної наукової проблеми може наповнити її новим змістом. Адже, загальновідомо, що народна пам’ять є першоосновою історичної пам’яті. На жаль, архівні документи обмежують можливість дослідників щодо висвітлення людського фактору в історії, відтворення повною мірою почуттів людей, які потрапили у незвичні умови з вини політичних керівників держави.

На думку дисертанта, значне накопичення публіцистичних матеріалів, що спираються на усні джерела, по-перше, надзвичайно актуалізує дослідження проблеми. По-друге, - залучення цих важливих джерел інформації до досліджень, за умови критичного осмислення їх, доповнить емпіричні основи висновків. Усні джерела є важливим джерелом інформації локальної етнічної історії. По-третє, - час забирає з життя останніх свідків тієї події. У разі не використання їх знань втрачається зв’язок між безпосередніми свідками відповідного проміжку історичного часу й сучасними поколіннями.

⁸²⁹ Кляшторна Н. Бойківське коріння / [http:// www.bojky.wordpress.com](http://www.bojky.wordpress.com)

⁸³⁰ Ребало В.А., Обушний М.І., Майборода О.М. Етнонаціональні процеси в сучасній Україні: Досвід, проблеми, перспективи. – К., 1996. – С. 117.

⁸³¹ Нагайко Т.Ю. Повсякденне життя сільського населення у 1941-1945 рр. / Автореф. дис. ...канд. іст. наук: 07.00.01. – Переяслав-Хмельницький, 2009.- С.1.

Гортаючи сторінки зазначених видань, із різноманітного за походженням і значущістю матеріалу, перед нами постає така картина виконання радянсько-польської угоди про обмін ділянками території та населенням 1951 р. Напередодні переселення по селам і містечкам Західної Бойківщини ходило багато чуток. Консервативні господарі бойки не хотіли вірити тим чуток, заперечували найбільш сміливі з них, заявляючи, що не можна виселити ціле село та ще й не одне⁸³². Та їхні сподівання виявилися марними. «Причин того переселення нам особливо не пояснювали. Сказали лише, що Нижньоустріцький район знову повертають до Польщі й, що українці мають жити в Україні. Поїдете туди, де землі багато, а робочих рук мало», - згадує Михайло Пірка, мешканець с. Новоукраїнки, Роздільнянського району Одеської області⁸³³. Хоча переселенцям і донині важко збагнути причини та наслідки депортації та у своїх роздумах мудрий народ не далекий від істини. Цікаво розповідає онукам «бувальщину» про переселення 80-ти річна Марія Роман з Донеччини: «Біля Червонограда, який тоді належив Польщі, знайшли поклади вугілля. Сталін вирішив заволодіти тим вугіллям, а полякам натомість віддав бойківську землю, дуже багату на нафту. Так обмінялися ділянками територій, а людей з цих земель виселили»⁸³⁴. Організатори переселення, у рецепції оповідачки, - це дика орда, яка відібрала у них документи і кинула у степи, побоюючись, щоб вони не повернулися додому, горісно додаючи при цьому, – жили, як у тюрмі, нікуди не мали права поїхати. Наукове пояснення причин виселення з Польщі українців у 1951 р. подає М. Іваник, який наголошує на економічній причині⁸³⁵. Намагаються дати відповідь на поставлені питання й онуки. Так у конкурсній роботі херсонська школярка

⁸³² Петrenchко Д. Операція-51 / <http://www.bojky.wordpress.com>; Кабачій Р. Долі західних бойків в Україні. – Там само.

⁸³³ Воротнюк Г. Примусово переселені вимагають відповідних пільг та соціальних гарантій // Голос України. – 3003. – 25 червня.

⁸³⁴ Кляшторна Н. «Запорожець не машина, виселенець – не людина» // Політика і культура. – 2001. – 20-26 листопада.

⁸³⁵ Іваник М. Депортації з Закерзоння після акції «Вісла» / http://www.homin.ca/news_view.php?category=history&news=1435&lang=ua.

Анастасія Ковальова, стверджує, що встановлення кордонів Радянського Союзу було «етнічною чисткою» української та польської нації⁸³⁶.

Глибоко відгукуються у пам'яті колишніх горян образи на тогочасні владні дії. Зокрема, на те, що їх поселяли не родинами, а розсіювали компактними групами. Так, колишні мешканці с. Лютовиськ опинилися на Донеччині й Херсонщині, Миколаївщині та Одещині. На Херсонщині лютовищан розселили по трьох селах – Дудчани, Гаврилівку, Михайлівку⁸³⁷.

Важко даються переселенням і спогади про те, як їх обманювали агітатори. Варто зазначити, що потрапити в ряди ораторів за переселення було нескладно. Людей примушували цим займатися за найменшу провину. Так, на своє лихо, чергуючий у сільській раді Ілько Поточний включив радіоприймач. Захоплений зненацька за цією справою і попереджений про виселення до Сибіру він погодився переконувати односельців у перспективах переселення і закликав їх: «Кидаймо, люди добрі, ці прокляті гори, переселяймося в степ широкий. Там вдосталь хліба, й до хліба. Заживемо мов у раю»⁸³⁸. Тільки через багато років розповів про це селянам. Агітаторів за переселення із рядів односельців часто заохочували тим, що дозволяли залишитися на проживання у західному регіоні. Володимир Винар поселився на Львівщині, оскільки, як голова сільради, активно закликав земляків до «одностайної підтримки». Задоволений розважливою поведінкою бойків, які погодилися переїжджати, Уповноважений НКВС Шкварц схвально зазначив: «Свідомий у вас народ, лінію партії підтримує»⁸³⁹.

Переселенці спростовують широко пропаговану думку про добровільність переселення. «Коли виселяли сусідні села, ми чули, як голосили жінки», - розповіла Н. Кляшторній Роза Минзак з Донеччини⁸⁴⁰. Подібні думки висловлюються у багатьох публікаціях. Очевидно, що згода бойків на

⁸³⁶ Ковальова А.Ю. Депортація населення із Західної України на Херсонщину / <http://www.kherson.ucoz.ru/publ/2-1-0-21-63k>

⁸³⁷ Там само.

⁸³⁸ Воротнюк Г. Вказ.праця.

⁸³⁹ Там само.

⁸⁴⁰ Кляшторна Н. »Запорожець не машина, виселенець – не людина» ...

переселення була «добровільно-примусовою» необхідністю. Дух опору був зломлений.

Особливість цієї хвилі переселення полягала в тому, що територію, яка відходила Польщі повинні були залишити усі мешканці. Людям нічого іншого не залишалося, як підкоритися обставинам. «Масштабна депортація українського населення мала на меті викоренити не просто певні категорії людей, а всі без винятку українські й так звані змішані родини. Політичні погляди людей ніхто не брав до уваги. Польщу «очищували» від українців, а УРСР – від поляків», – вважає Голова Івано-Франківського обласного громадського товариства «Бойківщина» Дарія Петренко⁸⁴¹. Цю думку поділяють більшість авторів публіцистичних досліджень. Переконливими є судження Мирослава Іваника, який зазначає, що усі виселення після Акції «Вісла» не мають ніякого зв'язку з діяльністю українського підпілля, бо проводилися вони або після того, як на цих землях це підпілля перестало існувати, або його ніколи там не було. Виселення бойків у 1951 р. було останньою великою хвилею депортації українців із Закерзоння. Після того Закерзоння перестало бути живою – хоч закордонною – частиною українського материка, а перетворилося в категорію історичну⁸⁴². На відмінну від переселенців попередніх років бойки були позбавлені навіть права вільно обирати собі місце майбутнього проживання в СРСР. Своєрідною “смугою осідлості” їх став Степ України. Бойків розселили у 25 селах Донецької, 20 – Одеської, 10 – Миколаївської і 5 – Херсонської областей⁸⁴³. Загалом, на південно-східні землі України було примусово переселено з рідних осель 32 тисячі⁸⁴⁴, за деякими даними від 35 до 51 тисячі⁸⁴⁵ мешканців Західної Бойківщини. Лише незначна частина бойків, задіяних у вугільній та

⁸⁴¹ Петренко Д. Вказ. праця.

⁸⁴² Іваник М. Вказ. праця. «Закерзоння» - умовний термін, що широко використовується в українській історіографії та суспільному житті щодо українських етнічних земель Холмщини, Підляшшя, Надсяння, Лемківщини і Бойківщини, які відійшли до Польщі внаслідок встановлення протягом 1944-1951 рр. нової межі кордону по визначеній англійським прем'єр-міністром Керзоном у 1920 р. лінії.

⁸⁴³ Петренко Д. Вирівнювання кордонів чи депортація чистої води? / [http:// www.bojky.wordpress.com](http://www.bojky.wordpress.com)

⁸⁴⁴ Петренко Д. Вказ. праця.

⁸⁴⁵ Іваник М. Вказ. праця.

нафтопереробній галузях все ж оселилася і закріпилася у Львівській та Тернопільській областях

Переважна більшість родин не отримала обіцяних ключів від будинків, змушена була поселятися на квартири місцевих мешканців, у недобудованих або зруйнованих приміщеннях, коморах, землянках, самотійно будуватися і виплачувати великі кредити. На вирішення житлової проблеми йшли роки. Державна компенсація за старі будинки у розмірі 2,5-3 тисяч карбованців не покривала необхідні для будівництва розходи у сумі 8-12 тисяч. Переселенцям, яких держава фактично примусила взяти кредит, при розрахунках заробітної платні майже нічого не отримували. Шерег поневірянь доповнювали незвичні кліматичні умови, нові методи господарювання та ускладнені стосунки з місцевими селянами, які не виказували особливої радості з того, що до них в колгоспи привезли переселенців з-під польського кордону. Змучені голодуванням люди часто запитували новоселів: «Чого ви сюди приїхали? Аби разом з нами бідувати?»⁸⁴⁶. Проте це вже перспектива подальшого дослідження багатопланової теми.

Як і в більшості масштабних подій із великою кількістю незалежних акторів, найцікавішим є не те, що є цілком очевидним, а те, що лишається незнаним, непоміченим та/або незрозумілим.

Майже рік після підписання 16 серпня 1945 р. радянсько-польського Договору про кордон ні радянська, ні польська сторона не піднімали питання про можливе коригування кордонів у напрямку обміну ділянками прикордонних територій. Першою порушила табуйовану тему Польща. 24 травня 1946 р. у Москві відбувся прийом на найвищому рівні тодішнього президента Польщі Боліслава Берута, прем'єр-міністра Едварда Осубки-Моравського та інших посадових осіб. Розмовляючи зі Сталіним віце-маршал сейма Швальне, виразив точку зору Польського уряду і просив про «уступку Польщі радянської території». Мотивуючи дане прохання Швальбе пояснив, що уряд планує будувати гідропоруду (шлюз) для того, щоб підняти рівень води в

⁸⁴⁶ Воротнюк Г. Вказ. праця.

р. Сян, а будівництво може затопити територію СРСР. Під час бесіди в кабінет ввійшов Микита Хрущов і Сталін запитав його:

«Чи буде український уряд проти передачі зазначеної ділянки території Польщі?». Хрущов миттєво відповів: «Звичайно буде» і пояснив далі, що запитана ділянка є нафтоносною. У розмову втрутився президент Берут. Він сказав, що йому нічого невідомо про те, що ділянка є нафтоносною і питання було знято з порядку денного.

Відповідь Хрущова багато означає. Вона чудово ілюструє те, що усвідомлювали, напевно, всі від кого це залежало: Польща, у черговий раз намагалася переглянути міжнародне рішення про кордони від 1945 р. і повернути у легітимний спосіб частину довоєнної території.

Та, в ході переговорів був прийнятий, зовсім інший – третій, компромісний варіант обміну ділянками територій. Причиною цьому була фінансова сторона питання. Проблема полягала в тому, як ділити територію, яким принципом керуватися? Про затоплення території, як головної мотивації Польщі щодо обміну територій у 1946 р. взагалі не йшлося. Тепер предметом обговорення були нафта, газ, вугілля та промислові об'єкти. Польська делегація висувала спочатку на перший план економічну сторону справи, а потім відмовилася від цієї тактики і намагалася перевести питання у політичну площину. Зміна тактики була продиктована не спроможністю Польщі виплатити СРСР компенсацію за землю, об'єкти державної нерухомості, розрахунки з населення тощо.

Сума відшкодування складала 330 мільйонів карбованців. Польща мала здійснювати виплату СРСР в рублях за рахунок наданого ним кредиту. Польська делегація просила Радянський Союз зробити знижку від нарахованої суми компенсації на 50 %, з розстрочкою виплати, спершу на 50 років, після відмови на 30, а в кінці сторони домовилися на 15 років. Враховуючи те, що, за обопільною згодою, розрахунки з населенням поклалися на сторону приймаючої держави, тобто СРСР радянська делегація прорахувала, що держава має терміново відшкодувати населенню суму у 121 мільйон. Так, як до

СРСР/України переселяли у 10 разів більше населення, то миттєве фінансове навантаження на нього було абсолютно не співрозмірно, ніж на Польщу. Державі ж залишалось тільки 44 мільйони, не кажучи вже про недоплату у 165 мільйонів (на 50% знижку виплати компенсації СРСР погоджувався), і то, не відразу всієї суми, а тільки поступову виплату так, як Польща заявила, що може щорічно виплачувати не більше 4-5 млн. крб. З огляду на ці чинники учасники переговорного процесу зі сторони СРСР не погоджувалися на прохання протилежної сторони й запропонували їй подумати про можливість зменшення розмірів обмінюваних ділянок, але керуватися не політичним підходом, а принципом господарської користі. Водночас, польська делегація також не хотіла йти на зменшення радянської обмінюваної ділянки тому, що у такому разі залізничні дороги, що відходили Польщі перетворювалися в «обірвані тупики».

Слід зазначити, що під час переговорів жодна сторона не говорила про необхідність проведення даного заходу з метою позбавлення матеріальної підтримки українських націоналістичних угруповань та навіть не згадала про їхню присутність чи відсутність у цьому регіоні на той час. Ніби цієї проблеми ніколи не існувало. На переговорах йшлося тільки про економічний, політичний та етнічний чинники, історичну справедливість та назрілий політичний момент для виправлення помилки. Отже, щоб обміняти бажану ділянку території у Польщі не було скільки коштів, хоча Радянський Союз пішов на значущі поступки. Сам СРСР мав виплатити Польщі компенсацію за її ділянку території у сумі Враховуючи незначну різницю (5-7 млн. крб.) у виплаті взаємних компенсацій СРСР взагалі не вимагав у польської сторони компенсації. Визначаючи розмір повернення боргу СРСР за обмін ділянками територій зупинилися на сумі 6-7 млн. карбованців щорічно.

Після кількох марних спроб польської сторони погодити свій варіант розв'язання проблеми кордонів і переформування державних територій врешті окреслився інший варіант обміну, який був прийнятий обома сторонами. Офіційного статусу він набув, коли, як вже зазначалося, 15 лютого 1951 р. було

підписано Договір, за якою СРСР передавав Польщі ділянку державної території в Дрогобицькій області загальною площею 480 кв. км. або 48 000 гектарів землі, у тому числі орної – 20 514 га, [Для порівняння від ПР до СРСР 33338 га] під лісами 15419 гектарів [Для порівняння від ПР до СРСР 3344 га], під лугами 1748 гектари, [Для порівняння від ПР до СРСР 9527 га], під садами 9 гектарів [Для порівняння від ПР до СРСР 21, 2 га]. Для порівняння ділянка тер. ПР, що відходила до СРСР складала 480 кв.км. або 48 000 га землі.

Правовими підставами для виконання положень Договору були ратифікація парламентами Польщі й СРСР даного документу. Сейм Польської Республіки прийняв рішення про ратифікацію Договору 26 травня 1951 р., через два дні Президент Польщі ратифікував його. Верховна Рада СРСР ратифікувала документ дещо пізніше – 31 травня. 5 червня у Варшаві сторони обмінялися ратифікаційними грамотами і Договір набув чинності. Оскільки переселення розпочалося на кінець червня, згідно міжнародного права це вже була територія іншої держави – Польщі. Саме за ця обставина послугувала тому, що після здобуття незалежності Україна визнала факт насильницького виселення українського населення з власної етнічної території і віднесла переселених (депортованих) із Західної Бойківщини у 1951 р. бойків з Польщі до категорії осіб, які підпадають під дію Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» з відповідним внесенням у 2004 р. поправок у законодавство.

Згідно Договору відселення (виселення) населення не пізніше 4 місячного терміну з дня вступу в силу Договору про обмін ділянками державних територій».

З ділянки, що відійшла до Польщі відселено 7167 сімей, в них 32 066 чоловік, у тому числі: чоловіків 14200 осіб, жінок 17866 осіб. Відселене населення залишило на переданій ділян. будівель 6503. Колгоспних сімей в південні обл. СРСР відселено 5810, з кількістю працездатних 14648 чол. в райони Дрогобицької обл. 152 с. та в інші обл. 33 сім'ї. Сімей робочих і службовців відселено 1172, у т.ч. у порядку неведення згідно КЗОТ 552 сім'ї,

виїхали самостійно в райони Дрогобицької обл. 315 сімей, переселено в інші обл. 305 сімей. Відселено у колгоспи півд. обл. Сталінську 2285 - 10037 Одеську 2181 сім'я 10283 чол. Херсонську 1957 - 4861, Миколаївську 1050 - 5037.

За залишене населенням нерухоме майно складено 5953 описи з оцінкою на загальну суму 12542,6 тисяч крб. мало не лише економічний але й політичний характер.

Між народами діє те саме правило, що і між людьми: “відзначиш добре в людині, то вона стає ще кращою”. І відповідно — навпаки. Але найголовніше розділити їх радість коли теперішні односельці не ділять нікого на місцевих і переселенців й живуть Єдиною родиною.

З точки зору економіки, запропонований обмін ділянками державних територій (на думку державного апарату СРСР А. Вишенський, А. Лаврентьєв, Л. Корнієць) представлявся вигідним для обох сторін.

Сума всього нерухомого майна на рад. ділян. визначалася сумою 145 млн. Польськ. Прибл. 125-135 млн. крб.

Висновок комісії запропонований Сталіну: «Враховуючи незначне підвищення вартості нерухомого майна рад діль. Порівняно з вартістю нерухомого майна Поль. Ділянки, вважаємо можливим провести обмін ділянками без компенсації з польської сторони».

Цього року сумні 60-і роковини з часу примусового переселення чимало переселених, попри похилий вік і нездоров'я, відчують емоційний зв'язок з Польщею, намагаються поїхати до рідних сіл, проявити найкращі християнські та людські чесноти, вклонитися землі, що дала коріння їхнього роду і надію, на те, що в житті жодного народу такого більше не повториться. Розглядаючи історію формування території України у повоєнні роки та супровідні примусові міграції населення як віху життя українського народу й держави на шляху до незалежності та з нагоди 60-ти річчя обміну територією й населенням СРСР і Польщі переконана, що і в першому, і в другому випадку ми маємо справу з

долею людини, її стражданням та мужністю, які заслуговують на історичну індивідуальну і колективну (соціальну) пам'ять.

5.2. Суцільне «відселення» українців і поляків із виміняних ділянок Західної Бойківщини і Галичини та їх становище на нових місцях поселення

Загальновідомо, що в повоєнні роки Радянський Союз всіляко підтримував Польщу на міжнародному рівні та допомагав відбудовувати зруйновану економіку країни (надання доступних кредитів, постачання хліба, будівництво об'єктів промисловості й культури, замовлення для суднобудівних заводів, навчання спеціалістів тощо). Як цілком зрозуміло тепер, це не тільки згладжувало гострі кути, що утворилися в радянсько-польських відносинах у період Другої світової війни, вибудовувало новий рівень дружніх стосунків шляхом спрямування матеріальних ресурсів на зовнішню політику, але й здійснювалося за рахунок жорсткого обмеження потреб власного населення СРСР.

Наприкінці 1950 року відносини Москви і Варшави були чи не найкращими за всі попередні роки. За такої сприятливої ситуації польський уряд звернувся до керівництва СРСР з проханням піти на «уступку» – обмінятися прикордонними ділянками державних територій, запропонувавши до розгляду свій варіант обміну. Його увага була спрямована на ділянку території Української РСР, у надрах якої знаходилося 12-15 млн. тонн нафти і 12-15 млн. куб. метрів газу, що мало забезпечити країну паливом. Взамін СРСР пропонувалася ділянка з покладами кам'яного вугілля. Таким чином, польський уряд фактично зніціював внесення змін до визнаної міжнародною спільнотою угоди про радянсько-польський кордон від 16 серпня 1945 р.

Однак це не стало перешкодою для уряду Союзу РСР на чолі зі Сталіним. Він відгукнувся на прохання польської сторони і задовольнив його з урахуванням власних державних інтересів (водночас висунув на розгляд свій

проект територіального обміну), знайшовши при цьому спосіб непорушення положень міжнародного права. Одразу ж зазначу, що внаслідок обміну територіями обидві країни змінили свої прикордонні контури, але не змінили розміри загальної площі. Спільне політичне рішення надавало радянсько-польським відносинам своєрідного імпульсу, який закріплював добросусідські взаємини та сприяв співробітництву, адже ніщо так не зближує країни, як економічний проект. Так територія Західної Бойківщини, на якій споконвіку мешкала субетнічна група українського народу – бойки – відійшла до складу Польщі. Неординарна для світового політичного простору угода двох урядів визначила подальшу переселенську долю цієї субетнічної гілки українського народу, руйнацію традиційної культури та особисту трагедію кожної бойківської родини. Однак цей чинник не був суттєвим для урядів. У час, коли державні інтереси були вище інтересів людини, пріоритет мали кордони. Український уряд брав участь в обговоренні питань обміну територіями, та значущого впливу на ситуацію не мав.

Натомість усю технічну та правову документацію з обміну ділянками державних територій готував уряд СРСР, у той же час вносячи до неї пропозиції польського уряду. Спочатку кожна сторона надала економічну характеристику ділянок власних територій, запропонованих до міждержавного обміну. Вона складалася із загальних відомостей про ділянку (адміністративно-територіальний поділ, загальна площа та кількість населення із зазначенням національності, стан населених пунктів, лісового фонду і ґрунту); характеристики розвитку промисловості; опису природних багатств (корисні копалини та гідроенергетичні ресурси), сільського господарства, шляхів сполучення, а також соціально-культурного фонду. Далі сторони порівнювали і ретельно виважували всі «вигоди» обміну, керуючись принципом «господарської користі». Окрім паливно-енергетичної складової, враховувався чинник транспортного сполучення. Залізнична гілка СРСР мала поєднати Львів з Володимиром-Волинським і Ковелем та не перетворювати залізничні колії Польщі в «обірвані тупики».

Після обговорення та внесення сторонами поправок у текст проекту Договору був прийнятий зовсім інший – компромісний варіант Договору про обмін ділянками прикордонних територій, що поєднував змішані пропозиції урядів СРСР і Польщі. Причиною цього була фінансова сторона питання: неспроможність на той час Польської держави погасити велику різницю відшкодування (компенсацію) за нерухоме державне, кооперативно-колгоспне, кооперативне й інше громадське майно, розташоване на радянській стороні, що переходило до неї в разі реалізації проекту. У результаті складних обрахунків відшкодування за залишене майно, з явною фінансовою поступкою СРСР Польщі, початково на 50% (далі обрахунки велися від цієї принципової домовленості), сторони звели розрахунки нанівець і обмінялися ділянками територій «безкоштовно». Разом із тим, за пропозицією польської сторони, кожна держава сплачувала за вартість залишеного переселеними нерухомого майна на обмінюваній ділянці після прибуття сімей на нові місця поселення із свого бюджету.

15 лютого 1951 р. сторони підписали Договір, за яким СРСР уступав Польській Республіці, у порядку взаємного обміну, за принципом кілометр за кілометр, ділянку державної території у Дрогобицькій області Української РСР загальною площею 480 кв. км із запасами нафти й газу. На цій території опинився повністю нафтоносний Нижньо-Устрицький район (27 сільських рад і районний центр), три сільради Стрілківського районну (Бистрянська, Липецька і Міхновецька) та чотири сільради Хирівського районну (Коростенківська, Ліскуватенська, Нановська і Стебницька). Зі своєї сторони, Польська Республіка уступала СРСР відповідну за розміром прикордонну ділянку державної території у Люблінському воєводстві, у районі міст Кристинопіль (суч. Червоноград), Белз і Угнів (сучасний Забузький район Львівської області) з покладами кам'яного вугілля.

Інтереси корінного населення не бралися до уваги. У тексті Договору йшлося тільки про обмін ділянками державних територій. Про переселення населення згадувалося лише в Протоколі, що регулював усі майнові питання та

терміни передачі «обмениваемых участков и отселения населения». Такий обмін був схожий на продаж приватних будинків – «без меблів і мешканців», коли при виїзді попередні господарі залишають лише те, що з практичних міркувань не підлягає демонтажу. Керівники радянської держави навіть думки не допускали, що бойки-селяни, більшість із яких уже вступили до колгоспів, не захочуть переселитися. У відповідь на запитання польської сторони, яке зводилося до того, чи це буде часткове чи повне переселення населення, чиновники радянського держапарату заявили: «Нема підстав розраховувати на те, що колгоспники залишаться при відселенні колгоспів». Таким чином, радянська влада вирішувала питання покращання матеріального становища й трудового ресурсу колгоспів південно-східних областей та наочно демонструвала світу прихильність селян до колективної системи господарювання.

Бойки важко сприйняли звістку про те, що їхню землю віддають сусідній державі і що всі повинні виїхати. Вони по-своєму витлумачили причину переселення: «Нас на нафту обміняли». Першими забили тривогу жінки. Захищаючись від свавільного рішення, вони кричали на зборах: „Хто має мене з моєї хати вигнати!? Не поїдемо! Моя земля, моя хата!”, наводили вагомі аргументи, посилаючись на природну логіку: „Де птах ся виведе, там і хоче жити”. Дотепер їм важко підібрати слова, щоби передати відчуття застарілого болю. Усю весну селяни перебували в невизначеності, очікували гарних новин, марно сподіваючись на те, що все зміниться і вони залишаться у своїх домівках. Господарі, на квартирах у яких тимчасово мешкали уповноважені від уряду виконавці з «відселення населення», обережно запитували їх: «Чи не можна якось відмінити те виселення?». У відповідь чули тільки категоричні пояснення: «... Піднімайте шум чи не піднімайте – все одно ми вас забираємо звідси», або „Не поїдете по-хорошому, то погрузимо у вагони силою, у тому, в чому стоїте. Вас переселити, що дмухнути”. Не випадково з кінцевого варіанту Договору були вилучені положення про добровільність переселення, а також про терміни виплати відшкодування переселеним на нових місцях вселення, як

це було зазначено в початковому варіанті протоколу до Договору. Таким чином, в основоположні міжнародні документи – Договір і Протокол до Договору з обміну державними територіями СРСР і Польщі від 15 лютого 1951 р. були свідомо закладені положення, які порушували права людини.

Переселення здійснювалося суцільно, що дозволяє сьогодні виселеним мешканцям Західної Бойківщини розглядати даний процес як депортацію. Щоб українці-бойки «не переписалися на поляків» і не мали приводу залишитися у своїх будинках, у населених пунктах, що переходили до складу іншої держави або потрапили у 800-метрову зону, поблизу кордону не залишали жодної людини. Незначну кількість етнічних поляків, що також тут жили, переселяли в глибинні воєводства. Сьогодні подекуди можна почути накинуті колишньою пропагандою думки, що бойки добровільно переїхали. Зіставлення свідчень очевидців, зібраних та надрукованих київською журналісткою, переможцем міжнародного літературного конкурсу письменників Бойківщини ім. Мирона Утриска (2010 р.) Наталею Кляшторною у серії книг «Акція-51. Останні свідки» та «Акція-51. Книга пам'яті» та головою громадської організації «Бойківщина» з Івана-Франківська Дарією Іванівною Петречко у книзі «Втрачені українські села. Чорна», а також архівних джерел переконують у більшій об'єктивності другої точки зору – добровільність була досить умовною. Красномовно ця думка виражена в таких висловлюваннях бойків: „Люди не хотіли їхати, та куди дінешся. Виселяють і все”, „Як прийшов час, то нікого не питали, чи хочеш, чи ні. Загнали машини під двір, всі пожитки спакували і повезли на станцію”, „Перед тим, як лишити хату, наші люди всі кутки в хаті цілували і землю біля порогу. Ті хати ми лишили нашими сльозами вмиті”, „Ніхто вже не виступав, як нас везли на станцію. Люди були залякані”, „Вигнали нас з хат – позабивали вікна і двері навхрест. На станції духовий оркестр зустрів, як на свято. А яке то свято, як людей виселяють?!”, „Люди просили: не грайте, то вам не свято, не бачите, усі плачуть...”, „... Ми їхали, як під гіпнозом. Від горя не розуміли до кінця, що з нами роблять...”. Такі фрагментарні розповіді насправді засвідчують реальний стан справ. Попри запевнення агітаторів з

переселення про те, що в степовому краї горян чекають широкі лани, родюча земля і будинки, вони не надто вірили цьому: „Мені було 12 років, коли я пережив сильний стрес, бо вперше побачив сльози горя на очах рідного батька під час його прощання зі своєю хатою”. Брутальне розлучення з Малою Батьківщиною викликало в бойків справжній «культурний шок». Все життя серця старшого покоління сповнені глибоким смутком за батьківським краєм і покинутими напризволяще могилами. Не забувається відчайдушний страх перед діями влади, безпорадність у момент виселення та важке життя на нових місцях поселення в перші роки.

Протягом червня – жовтня 1951 р. (від початку процесу масового виселення і до його завершення) з ділянки державної території, яка відійшла до Польщі, переселили 7167 сімей, що склалися з 32066 чоловік, мешканців Нижньо-Устріцького, Хирівського і Стрілковського районів. Більша частина з них була колгоспниками, тому 5995 сімей розселили в неперенаселені села південно-східних областей України – Сталінську (сучасну Донецьку), Одеську, Миколаївську і Херсонську. Тамтешні колгоспи потребували робочих рук для сільськогосподарського виробництва. Довгі роки бойки не мали права вибирати для поселення інші місцевості, крім визначених державою, або переселятися в межах зазначених областей без особливого на те дозволу. У такий спосіб держава намагалася закріпити горян у селах Півдня та Сходу України. Решту сімей, що не були поселені в степових колгоспах, як уже зазначалося, склали родини робітників нафтопромислів і службовців, що мали пільги поселилися в районах Дрогобицької області та частково в інших західних областях України.

Дотепер бойки хочуть знати про ту подію якомога більше. У межах короткої публікації всього не скажеш, наведу кілька фрагментів із архівних документальних джерел, які схиляють до роздумів. У своїй сукупності вони проливають світло на деякі аспекти історичної драми бойків, що можуть допомогти шановному читачеві мати своє уявлення про виселення корінного населення Західної Бойківщини з рідної землі. Наведені нижче витяги з документів подаються у формі зауваг, умовно поставлених запитань і

відповідей на них цитатою з архівного джерела. Автор максимально дотримує принципу історизму й об'єктивного підходу до відтворення історичного полотна події. Деякі з цих матеріалів є опублікованими. Фрагменти подаються мовою оригіналу із збереженням мовних і стилістичних особливостей документа.

РОЗДІЛ 6.

ПОВОЄННЕ РОЗМЕЖУВАННЯ КОРДОНУ МІЖ СРСР/УКРАЇНОЮ І ПОЛЬЩЕЮ З ПОГЛЯДУ СУЧАСНОСТІ

Депортація українців з Польщі у 1944-1946 роках один із найтрагічніших сегментів післявоєнного періоду вітчизняної історії. Територіальний конфлікт СРСР і Польщі та роздмухване тогочасними тоталітарними режимами жорстоке протистояння українців і поляків у сорокових роках ХХ століття закінчилося тим, що керівництво СРСР на чолі зі Сталіним та підпорядкований йому уряд УРСР очолюваний Хрущовим остаточно передали у власність Польщі споконвічні українські етнічні землі Холмщини, Підляшшя, Надсяння, Лемківщини й примусово переселили впродовж 1944-1946 рр. в Україну майже 500 тисяч українців⁸⁴⁷. Так, серед мешканців Запорізької, Дніпропетровської, Одеської, Миколаївської, Херсонської, Полтавської, Ворошиловградської (суч. Луганська), Сталінської (суч. Донецька), Кіровоградської, Сумської, Харківської, Полтавської, Тернопільської, Львівської, Волинської, Станіславської (суч. Івано-Франківська), Рівненської, Дрогобицької (ввійшла до складу Львівської області) областей України у яких розселили переселенців опинилися вихідці польської пограничної території – холмщаки, підляшці, надсянці (самоназва) й лемки.

Сьогодні наративні джерела стали незмінним інструментом для дослідження національної трагедії. Переважна більшість дослідників спирається на спогади переселених, що ввійшли до третього тому збірника документів та матеріалів “Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х років: Документи, матеріали, спогади” (Львів, 2002), історично-мемуарні збірники “Депортовані чи репресовані? Документи, статті, спогади” (Івано-Франківськ, 1994), “Сагринь: біль і печаль наша. Книжка свідчень” (Львів, 2007), нариси М. Онуфрійчука “Холмському роду нема переводу...” (Луцьк, 2005). Чимало важливих свідчень виявляють у публіцистичних статтях

⁸⁴⁷ Дашкевич Я. Акція “Вісла” – важкі питання // Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. ... – С. 37-45.

часописів та преси. Зокрема, у серії статей М. Онуфрійчука про нищення сіл Сагринь, Бересть, Ласків, Турковичі, Вершин, М'яке, Телятин (“Слово і діло”, Луцьк, 2004), В. Середи, В. Бадяка, О. Літковця й інших авторів на сторінках видання Об'єднання товариств депортованих українців “Закерзоння” – “Лемківщина, Надсяння, Холмщина, Любачівщина. Інформаційний бюлетень”, у науково-публіцистичному доробку І. та Г. Щерби (“Визвольний шлях, 1991-1998). Однак український наратив має значно більше напрацювань на, які варто звернути увагу.

Не викликає заперечень, що оприлюднені усні розповіді, написані власноруч очевидцями чи добросовісно і точно записані з їх уст інтерв'юерами є цінним за “людським виміром” історико-психологічним джерелом. Іноді не значні, як на перший погляд факти у детальному викладі в усній передачі набувають масштабу і значущості, стають предметом глибокого історичного осмислення, допомагають перевірити в деталях правильність освоєння історичного матеріалу. Хоча визначальна роль у встановленні істини належить національному дискурсу, але оповідачі опосередковано виступають співавторами наукової думки й здійснюють вплив на концептуальні позиції авторів монографічних досліджень. Директор інституту українсько-польських відносин Інституту українознавства ім. І.Крип'якевича Національної академії наук України М. Р. Литвин зазначає: “Численні публікації спогадів і наукових студій, проведення конференцій і вечорів пам'яті в Україні та Польщі (Перемишль, Вроцлав, Ольштин) свідчать: колективна пам'ять про злочинні депортації таки впливає й на офіційний суспільний дискурс і тому потребує постійного вивчення, узагальнення”⁸⁴⁸. Так, пам'ять й історія утворюють єдиний простір. У цьому ми переконалися аналізуючи історіографічний наратив.

Слід зазначити, залучення джерел усного походження потребує не тільки професійних знань, навиків, але й культурно-історичної грамотності

⁸⁴⁸ Анкета-опитувальник Ярошевич М. В., 1935 р. н., с. Перекопане, Польща (Львівська область) / Особистий архів автора.

дослідника. На якості розповіді респондентів позначилися їх дитячий на момент переселення і похилий на сьогодні вік, тогочасна пропаганда, суспільне забуття. У зв'язку з цим, виникають питання: настільки ми можемо довіряти, або не довіряти інформації отриманій у процесі вербального спілкування? Як вводити її у канву тексту, щоб досягти максимальної об'єктивності у висвітленні різних аспектів проблеми. Очевидно, що ми зобов'язані провести верифікацію джерел (від лат. *verus* – істинний, *facio* – роблю), підтвердити вірогідність або істинність наукової гіпотези, тих чи інших суджень на основі співвіднесення з емпіричними даними і теоретичними положеннями науки⁸⁴⁹. Гармонійне поєднання письмових та усно історичних джерел, наукова перевірка свідчень, співставлення їх з писемними та усними спогадами переселенців різних місцевостей чи регіонів – найкращий шлях встановлення істини, розуміння комплексу негативних наслідків депортації українців з Польщі у повоєнні роки.

Витворюючи власну концепцію дослідження, автор який звертається до усних джерел неминує проходити такі етапи роботи, як пошук джерела, осмислення інформації, обробка та включення у текст. Кожний з них потребує окремих підходів, способів здійснення та має свої особливості верифікації. Якщо ми самі виступаємо у ролі історіографа і комунікатора, то маємо можливість зорозуміти образ оповідача, співвіднести адекватність розповіді реальності та ілюзії. Коли користуємося опублікованими свідченнями чи науковими публікаціями дослідників, які вивчали “усні джерела” поряд з офіційними документами і включили їх у канву тексту (діалогічне джерело – М. Бахтін), відчуваємо втручання у першоджерело упорядників⁸⁵⁰.

Також заслуговує на увагу досвід роботи зі збору і обробки усних свідчень українців переселених з Польщі у 1944-1946 рр. науковця Г. Боднар (Львів), Громадського товариства “Меморіал” (Львів), дисертантки Н. Данилихи, керівника учнівського проекту із зазначеної теми, голови товариства “Надсяння” В. Середи (Львів), активіста Луганського обласного товариства

⁸⁴⁹ Большой энциклопедический словарь / http://dic.academic.ru/dic.nsf/fin_enc/12338

⁸⁵⁰ Бездрабко В. Архівісти й “Історія міст і сіл Української РСР”: історія написання (на прикладі досвіду Хмельницького облдержархіву / <http://www.myslenedrevo.com.ua/studies/slavuta/09bezdrabko.html>

лемків “Ватра” С. Ясінчака, а також голів громадських культурних товариств “Холмщина” М. Онуфрійчука (Луцьк), В. Банащука (Львів). Досліджуючи фактори історичної пам’яті примусово переселених українців з Польщі, що нині мешкають у с. Смереківка Перемишлянського району Львівської області Г. Боднар застосовувала метод соціологічного поглибленого інтерв’ю та піддала контент-аналізу нарративні його частини – виокремила основні текстові секвенції з первинним (максимально наближеним до змісту) і вторинним (більш загальним) кодуванням. У результаті проведення серйозної аналітичної роботи дослідниця прийшла до наступного висновку: судження переселенців-українців дуже суперечливі. Розповіді насичені численними нейтральними описами подій, над оцінкою яких до інтерв’ювання вони ніколи не задумувалися⁸⁵¹. Ця думка дещо стверджує етичний принцип роботи етнографів: “Не шукати проблеми там, де її не бачить народ”. Н. Данилиха розробила детальну анкету-запитальник переселенця, опитала за ним 46 респондентів проживаючих в Західних областях України й оприлюднила матеріали власного архіву⁸⁵². Її напрацювання містять унікальні свідчення переселених проживаючих у цьому регіоні. Подібне дослідження здійснив у Луганській області С. Ясінчак. У серпні 2003 р. автор статті провела перше опитування переселених, мешканців села Улянівка Миколаївського району Миколаївської області. Сьогодні особистий архів зібраних свідчень переселенців та їх нащадків у селах Миколаївської, Херсонської та Волинської областей, а також містах Миколаєві, Херсоні, Одесі, Луцьку і Києві нараховує більше тридцяти майже не оприлюднених свідчень. Деякі з них є досить унікальними і мають елементи новизни. Змістовну підтримку власних висновків автор отримала й завдяки застосуванню методу анкетування серед 63 мешканців міста Львова та області. Автор також уважно опрацювала

⁸⁵¹ Боднар Г. “Там було добре і тут непогано жити”: особливості історичної пам’яті українців, переселених із Польщі / Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. Вип. 2: Депортації 1944-1951. – Львів: Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича, 2007. – С. 20-36.

⁸⁵² Данилиха Н.Р. Соціально-побутова адаптація українців із Польщі в УРСР у 1944-1950-х роках (на матеріалах західних областей України) : дис. На здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / Н.Р. Данилиха. – Львів, 2007. – 204 с.

листування Голови Миколаївської обласної громадської організації “Наша доля” В.Ф. Фляка з переселенцями області у 2000-2007 рр.

У наративній й історичній літературі домінує думка про те, що переселення українців з рідних земель було депортацією. Для означення події переселені застосовують такі фразеологічні звороти, як “вигнанці”, “примусово переселенні”, “у наказовому порядку” тощо. Деякі з них не вважають себе переселенцями: “Ми депортовані, це доконаний факт”⁸⁵³.

Зі спогадів лемків Луганщини стає ясно, що причини переселення їм не роз’яснювали, лише казали: “Українці повинні жити в Україні”⁸⁵⁴. Агітація тривала не довго. “...У село приїхала делегація (2 чоловіка), пішли по хатах, роз’яснювали, що люди нічого не втратять”. “Обіцяли, що на Україні нас чекає краще життя, чим тут... Навіть переміряли земельні наділи, будівлі і обіцяли, що при переїзді нам все повернуть”⁸⁵⁵.

Бажаючих переселятися майже не було. “Ніхто не вірив, що переселення буде назавжди”⁸⁵⁶. Основна маса вичікувала, намагалася відвернути труднощі пов’язані з переселенням, облаштуванням та життям у незнайомому соціальному оточенні. Львів’янка М. Ярошевич згадує про кроки своєї матері щодо уникнення виселення. У їх хаті, у селі Перекопане біля Перемишля, мешкав старшина Радянської Армії (очевидно, охоронець організаційно-виконавських підрозділів з переселення – Т.П.). Одного разу мати завела з ним таку розмову: “Я не хочу їхати”. Старшина відповів: ”Все рівно поїдете”. “Але ж це добровільно, куди я поїду, тут господарство, четверо дітей. Нас ніхто не змусить залишити свою хату”, – продовжувала мати. “От добровільно і поїдете, – сказав постоялець, – у нас усе роблять добровільно”⁸⁵⁷.

⁸⁵³ Анкета-опитувальник Дзиндри П.І., 1944 р. н., м. Ярославль (м. Львів) / Особистий архів автора.

⁸⁵⁴ Литвин М. Депортації 1944-1951 рр. у суспільній свідомості українців / Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. ... – С. 12-19.

⁸⁵⁵ Веремеєнко Г.В., 1939 р.н., с. Снитниця, Горлицького повіту, Краківського воєводства (Луганська область) / Ясінчак С. Лемки – народ позбавлений батьківщини. – С.122.

⁸⁵⁶ Гамбаль А.О., 1936 р.н., с. Чарна, Горлицького повіту, Краківського воєводства (Луганська область) / Ясінчак С. Лемки – народ позбавлений батьківщини. – С.119-120.

⁸⁵⁷ Данилиха Н.Р. Соціально-побутова адаптація українців із Польщі в УРСР у 1944-1950-х роках (на матеріалах західних областей України) : дис. На здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / Н.Р. Данилиха. – Львів, 2007. – 204 с.

Переселенці одностайно стверджують, що на них чинили безприцедентний тиск поляки з метою спонукання до виїзду. “...Панували тривога, непевність, безвихідь. ...По селу повзли чутки: Те село вирізали, а це спалили, той поїхав до міста і не повернувся, а того коні привезли на возі трупом. Жах наростав, нагромаджувався, просякав усе: і повітря, яким дихали, і душу і тіло”⁸⁵⁸. Незважаючи на піввікову давність кожний з них зберігає у пам’яті родину легенду про переселення. Земляк Г.В. розповіла, як поляки не дали забрати матері шестирічного брата Юзева охрещеного в костелі, як тоді було прийнято, оскільки батько був поляком. “Мамі говорили: Забирайся, а сина не чіпай, бо то наша польська кров. Ми не дамо його забрати. ...Дуже добре пам’ятаю, як плакав мій малий брат, коли його забирали. Хату мама при свідках залишила йому, але він виріс сиротою у хрещеного батька, який забрав його до Переворська. Мама за ним плакала дні і ночі...”⁸⁵⁹.

Опір селян переселенню ламали за допомогою польських військ. Пам’ятаю, – розповідає Михайло Боцуль, – як вересневого ранку (1945 р. –Т.П.) в наше село Нагірчани, увійшла значна група польських солдат. Пройшовши селом, залишили в кожному господарстві по двох військових, які скомандували: “За 20 хвилин, щоб Вас тут не було!” В селі здійнявся крик, зойк, плач. Транспорту нам ніхто ніякого не дав. Хто мав коней, той зложив собі, що міг, на віз і поїхав на станцію Бакунчинці в Перемишлі. А хто не мав коней, той брав клунок на себе й на дітей, корову на шнурок і, вигнаний посіпаками, чвалав пішки на станцію, залишивши все в хатині, в stodолі і на полі. Назад вже дороги не було...”⁸⁶⁰.

Не важко зрозуміти, що масове переселення людей в умовах війни здійснювалося ціною людських страждань. Голод, холод, пограбування, хвороби. Взяли ми найнеобхідніше – трохи зерна, картоплі, муки, зарізали одне

⁸⁵⁸ Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи. Матеріали. Спогади. У трьох томах. – Т. 1. 1939-1945 рр. / Упорядн. Ю. Сливка. – Львів: Жовківська книжкова друкарня видавництва ОО Василіан “Місіонер”, 1996. – 752 с.

⁸⁵⁹ Земляк (Малиновська) Г.В. Виселили – розрізали поживому // Вісник Любачівщини, 1995. – № 1. – С. 52-53.

⁸⁶⁰ Дашкевич Я. Акція “Вісла” – важкі питання // Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. ... – С. 37-45.

поросся, а з хати – те, що у руки потрапило. Покидали на фіру, яка стояла на головній вулиці і подалися в дорогу. На залізничну станцію гнали нас, як полонених. Під вартою. Там стояло вже море людей з Любачева, загороджених колючим дротом, щоб не втекли. Картина була жахливою: люди плакали, дрібні діти пищали, рев худоби не вгавав. Через три дні, усвідомивши безвихідь, народ став записуватися на це “добровільне переселення”⁸⁶¹.

По приїзду на нові місця людей охопила людей паніка. “Усі плакали і просили, щоб їх відвезли додому, так, як побачили тут зовсім не те, що обіцяли. Вразило, що зірвалися з обжитих місць і приїхали на зовсім голе, пусте. Ми мали великі угіддя, землі, ліси, пасовисько, багато худоби, гарні будинки. Жили в достатку. Життя було налагоджене. Та і природа була зовсім не така, як вдома. Там були кругом ліси, гори, ріки, а тут степ, нема води, річок, немає лісів”⁸⁶². Не піддаємо критиці й свідчення про складні відносини з місцевими мешканцями. Не було жодного регіону, населення якого б позитивно ставилося до переселенців. Розповіді про добре ставлення до них місцевих мешканців є, але таких не багато. Навіть ті, що поселилися в західних областях мріяли повернутися до рідних осель. “Надія на повернення ще довго не покидала нас”⁸⁶³.

Коли переселенці розповідають про не повернення компенсації варто додати, що вони були дітьми, й можуть не знати про деякі подробиці. Наприклад, компенсацію настійно виплачували до 1955 р. Однак частина переселенців не подала відповідних документів і навіть не піднімала питання про виплату. Працівники соціальних служб здійснювали обходи й умовляли подати документи. Дехто заявляв, що виїжджали поспіхом і не встигли зробити опис майна і оформити документи. У такому разі робилися запити, велося активне листування. Після прибуття документів до України восени 1946 р.

⁸⁶¹ Інтерв’ю Пронь Т.М. з Онуфрійчуком М.А., 1937 р.н., с. Путновичі, Холмського повіту (Луцьк, 30.04.2009 р.).

⁸⁶² Климчук П.П., с. Іванівна, Веселинівського району, Миколаївської області. Лист Голові Миколаївської обласної громадської організації “Наша доля” В.Ф. Фляку / Особистий архів В.Ф.Фляка.

⁸⁶³ Литвин М. Депортації 1944-1951 рр. у суспільній свідомості українців / Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. ... – С. 12-19.

частині переселених вдалося доказати своє право на компенсацію житла. Документи, які б зберігали відомості про здане переселенцями збіжжя і худобу, скоріше за все були утилізовані, як такі, що не представляли історичної цінності. Були й такі, які піддалися вмовлянням родичів, або сусідів поляків, які запевнили їх, що це тимчасово, і, що скоро українці повернуться, а вони доглядатимуть їх господарства. Деякі заявляли, що згубили документи, або що їх пограбували (ці факти мали місце), інші надивившись на судові процеси над тими, хто незаконно вніс виправлення у документи боялися їх показувати. Автор цікавилася думкою переселенців, чому їх батьки не подавали документів на компенсацію. М. Онуфрійчук із Луцька пояснив це тим, “багато, хто сподівався повернутися у рідні місця і не здавали квитанцій, щоб мати підставу для повернення будинку і господарських будівель”⁸⁶⁴. Ймовірно такі випадки були, але документально це не підтвержується.

Не можна приймати на віру і деяку іншу інформацію. Не відповідає дійсності коли переселенці говорять, або пишуть: 1) “Ми, ті люди, які були переселені під час операції “Вісла” із Польщі в Україну”⁸⁶⁵. Нагадаємо операція “Вісла” щодо переселення українців, які не захотіли виїхати в СРСР із вище означених територій була проведена протягом 28 квітня – 12 серпня 1947 р. в межах Польщі (зі сходу на захід), при закритих кордонах СРСР і Чехословаччини; 2) “Були переселені на Україну у 1947 р. із села Полона, Саноцького району Жешувського воєводства”⁸⁶⁶. Таку інформацію, слід уточнювати. Як відомо, офіційно переселення українців з Польщі закінчилося у червні 1946 р. Тимчасово створені організаційно-виконавські структури здали звітну документацію і були розформовані, у тому числі в Жешувському воєводстві. Однак не пізніше осені 1946 р. у винятковому порядку, поодинокі в Україну переселилася незначна частка родин; 3) “Доволі успішно й швидко

⁸⁶⁴ Лончаківська Г.Г., 1937 р.н., с. Ситниця Горлицького повіту, Краківського воєводства (Луганська область) / Ясінчак С. Лемки – народ позбавлений батьківщини. – С.124; Бочневич Й.Р., 1932 р.н., с. Чарна Горлицького повіту, Краківського воєводства (нині проживає у Луганській області) / Ясінчак С. Вказ. праця. – С.126-127.

⁸⁶⁵ Лятошинська Я.С. Мої спогади про переселення // Вісник Любачівщини, 1995. – № 1. – С. 53.

⁸⁶⁶ Назар М.Т., 1934 р.н., с. Изби, Горлицького повіту, Краківського воєводства (Луганська область) / Ясінчак С. Лемки – народ позбавлений батьківщини. ... – С. 114-115.

радянська влада дотримуючись наказу про розселення малими групами, розпорошила депортованих односельців по різних селах Сколівського і Стрийського районів”⁸⁶⁷. На підтвердження такої тези на сьогодні немає жодних джерельних документів або достовірних мемуарних даних. Говорити про непрямі докази, які в жодному випадку не є повноцінними і незаперечними також немає підстав. Настільки відомо таких інструкцій не було. Розселяли (доприселяли) селян у чинних колгоспах південно-східних і центральних областей України відповідно потреб сільськогосподарського виробництва, а також в селах західних областей за принципом наявності вільного житла і землі. 4) “Під час голоду 1946-1947 рр. врятувались тим, що з Польщі привезли з собою гроші, одержані, як компенсації за господарство. Тому голод не зачепив нашу родину”⁸⁶⁸. Ця думка також частково не є вірогідною. Привезти гроші виплачені, як компенсацію не могли з тієї причини, що виплати здійснювалися не у Польщі, а в Україні. Можливо реалізували дещо з майна самостійно, або мали заощадження. Однак вільно продавати майно заборонялося. Провезти через кордон дозволялося не більше 1000 злотих. Короткий огляд текстів та практик усної історії переконує в необхідності їх верифікації перш, ніж вони будуть включені до тексту наукового дослідження.

Насамкінець зазначимо, залучення до наукового обігу окремих фактів, суджень, висновків усних джерел є надзвичайно доцільно. “Усна історія” повертає історії людину, робить її особистісною і фактичною. У зв’язку з цим, хочеться підняти питання про перспективність реалізації всеукраїнського проекту, з робочою назвою: “Депортація автохтонних українців Холмщини, Підляшшя, Надсяння, Лемківщини, Західної Бойківщини в усній історії”. Його мета дослідити вищерозглянутий депортаційний процес у контексті національної політики тоталітарного режиму. Унікальність її впровадження щодо українського населення в Польщі, на думку відомого вітчизняного вченого Ярослава Дашкевича, полягає в тому, що: “Українці в Польщі стали – і

⁸⁶⁷ Сороканич А.П., 1928 р.н., с. Чарна, Горлицького повіту, Краківського воєводства (Луганська область) / Ясінчак С. Лемки – народ позбавлений батьківщини. – С.127-128.

⁸⁶⁸ Судин Ю.І. Акція (Один важкий день із життя мого села) // Вісник Любачівщини, 1995. – № 1. – С. 58-60.

про це треба знати і пам'ятати – єдиними для 40-х років у Європі жертвами тотальної депортації за національно-визвольний рух свого народу. Ніяких інших не було. ...”⁸⁶⁹. Планове дослідження спогадів примусово переселених протягом 1944-1946, 1951 рр. українців з Польщі в Україну на підставі міждержавних угод про обмін територіями, широке введення у науковий обіг та використання у дослідженнях відповідно методологічних принципів новітнього часу, сприятиме фундаментальному висвітленню наслідків тоталітарної системи правління. Можливо цей всеукраїнський суспільний проект “примирення з минулим – через минуле”, започаткує пошук основ єдності української нації й утвердження монолітної національної пам'яті.

6.1. Амбівалентні наслідки процесу

Переформатування державного й етнічного радянсько/українсько-польського кордону, як і будь-яке політичне рішення, мало як позитивні, так і негативні геополітичні, внутрішньополітичні, економічні, демографічні, етнічні, соціальні, етнокультурні та морально-психологічно-ментальні наслідки. З огляду на критичність ситуації на прикордонних теренах, неможливість швидко розв'язати за давній міждержавний та міжнаціональний територіальний конфлікт, досягнутий результат був вагомим. Проблему кордону було вирішено/ліквідовано у спосіб, окреслений на Тегеранській міжнародній конференції лідерами країн Великої Трійки. Проте людський вимір його неймовірно високий.

Одним із важливих історичних наслідків повоєнного розмежування територій, встановлення нового кордону між СРСР/Україною і Польщею як і загалом перемоги над фашистською Німеччиною та її союзниками було завершення об'єднання українських земель, розпорошених по сусідніх країнах, для Польщі – переформатування території держави, втрата суттєвої частини

⁸⁶⁹ Щерба І., Яремкевич Л. Переселення українців з Надсяння в 1944-1947 рр. у спогадах самих переселенців // *Визвольний шлях*, 1992. – № 2. – С.199-208.

земель на півдні і сході та водночас повернення Німеччиною значної частини земель на півночі й заході країни.

Цей результат обумовили наполегливі дії СРСР на міжнародній арені щодо встановлення кордону по «лінії Керзона», міжнародно-правового закріплення входження до України західних областей, що перебували у її складі у 1939–1941 рр. Обмін територіями і населенням СРСР/УРСР і Польщі призвів до кардинально нового геополітичного утворення на карті Європи. У повоєнні роки стартові умови для стабілізації та розвитку національних господарств були різними. Ослаблення уваги Заходу до країн східної Європи сприяло зміцненню радянського чинника, економічних важелів впливу на політичну ситуацію в регіоні й міждержавні відносини. Масові переселення українців і поляків з країни і в країну посилили внутрішній етнічний і регіональний баланс Польщі. Геополітичні зміни спричинили соціально-політичні перетворення: зменшення кількості українців, які компактно проживали на прикордонні, розсіяння української меншини в національному просторі упосліджувало проблему створення української автономії в Польщі, збільшилася висока доля титульного етносу.

Примусове переселення українців і поляків у 1944–1946 рр. стало наслідком політико-ідеологічних намірів країн-переможниць антигітлерівської коаліції – СРСР, США, Великої Британії, які прагнули забезпечити і закріпити особисті стратегічні інтереси як у Центрально-Східній Європі, так і в Європі в цілому. У нагоді стали уроки колишньої Австро-Угорської імперії Габсбургів та її багатонаціональне «каміння спотикання».

Депортації, переміщення, евакуація, репатріація, трансфер – ці терміни так чи інакше позначали один і той самий процес – репресії, тому варто виокремлювати морально-психологічно-ментальні наслідки. Зазвичай, будь-яке корінне/автохтонне населення з настоогою, обережністю й недовірою зустрічає «чужих», які прийшли з «іншого світу» зі своїми проблемами, традиціями, звичаями, віруваннями. «Синдром втраченої батьківщини» став характерним явищем у середовищі переселенців. Ностальгічні настрої в

українців у перші роки після виселення були надзвичайними. Документи свідчать, що українцям і полякам було за чим жалкувати. Втрачена нерухомість, майно, рідне оточення. Коли людина не в змозі вільно розмовляти рідною мовою, спілкуватися з ким вона хоче, читати необхідні для неї книги, пресу, мати свободу віросповідання або самостійно обирати географічно-кліматичне місце мешкання, – це торкається демократичних наслідків. Ключовою ланкою в порушенні ментальності вихованих на релігійних традиціях селян була неможливість у реалізації віросповідання. Зазначені чинники не вичерпували інші можливості щодо порушення матриці етнічної пам'яті.

Щодо соціально-демографічних наслідків переміщення населення 1944–1951 рр., то найбільш вагомими й значущими вони були в Західній Україні та східних воєводствах Польщі. У результаті всіх міграцій, депортацій, переселень Східна Галичина й Волинь перетворилися з багатонаціональних у гомогенічні (в етнічному відношенні) райони (93, 7 % становлять українці)⁸⁷⁰. Суттєво змінилася соціальна структура населення. Прибуло сільськогосподарське населення, вибула з міст достатня частина робітників, службовців, технічної, педагогічної, культурно-мистецької інтелігенції.

Сьогодні ні в кого не викликає сумніву важливість історичних знань з питань повоєнного розмежування кордонів, формування національних територій України й Польщі та етнічного складу населення країн. Мова не йде про міру страждань кожного народу. Переселені в процесі встановлення кордонів українці і поляки мають рацію, коли вважають себе постраждалими, прагнуть отримати хоча б моральну сатисфакцію в очах громадськості за заподіяну їм кривду.

На жаль, проблема переселення не набула широкого розголосу в Україні, перебуває на маргінесі суспільної уваги. Досягти внутрішньо-національного

⁸⁷⁰ Зашкільняк Л. Наслідки депортацій українців і поляків у 1944-1946 рр. // Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових статей. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. – Вип. 272. – Чернівці: Рута, 2005. – С.154.

консенсусу у питанні формування моноетнічної держави та втрати споконвічних чи обжитих теренів не просто. Неможливо здійснити перехід від травматичного індивідуального досвіду до колективного шоку від невідомої сторінки минулого, поєднати зранені пам'яті. Історія є об'єктом суперечок, які викликають необхідність суспільного діалогу і пошуку примирення. Пам'ять про минуле – «важкі питання» / набуває нового сенсу для молоді, яка дивиться на нього з погляду майбутнього. Попри розв'язання цього питання на політичному рівні, періодично (у зв'язку з ювілейними датами) воно зазнає раптового граничного загострення. Проблема повоєнного розмежування кордонів й примусового переселення більше двадцяти років не сходить з газетних шпальт, збірників фахових публікацій, становить предмет обговорень на численних конференціях і круглих столах. Така активність призвела як до позитивних зрушень у справі відкриття ніші дослідження, так і негативних наслідків: з одного боку, перенасичений інформацією читач чи локальна спільнота вважають, що вони вже зрозуміли сутність проблеми і надалі втрачають інтерес до розвитку полеміки навколо неї. Іншим, можливо, навіть ще більш шкідливим наслідком є переконання, що це питання цікавить винятково «переселенців» і фахівців. У результаті ця сфера дослідження все ще перебуває на маргінесі уваги українського суспільства в усіх мегарегіонах України, крім західного. Натомість значну роботу у справі збереження національної пам'яті здійснюють суспільно-культурні товариства «переселенців» чи депортованих українців і поляків прикордоння, що нині мекають в Україні і Польщі. Зокрема, в Україні діють Всеукраїнська громадська організація «Конгрес українців Холмщини і Підляшшя» (Рівне, голова О. Боровик), Волинське, Львівське та Київське товариства «Холмщина» (Луцьк, М. Онуфрійчук; Київ, С. Романюк; Львів, І. Банащук), Рівненське товариство «Забужжя», товариства «Надсяння» (Львів, В. Серета), «Лемківщина» (Львів, Київ), Любачівщина (Львів), «Бойківщина» (Червоноград, Миколаїв / Львівської обл., Надвірне / Івано-Франківської) й інші. 10 обласних суспільно-культурних товариств входять до єдиного товариства з

об'єднаною назвою «Закерзоння». На думку голови Волинського громадсько-культурного товариства «Холмщина» Миколи Онуфрійчука: «Найбільшою згубою для виселених є ослаблення і втрата історичної пам'яті про свою малу батьківщину, про отчий край, про родове коріння, про духовні здобутки предків, про їхні святині»⁸⁷¹. Намагаючись уповільнити руйнівну силу часу, вони організують вечори пам'яті, презентації збірок пісень рідного краю і спогадів переселенців зібраних і виданих стараннями товариств, проводять наукові конференції, пишуть і друкують у періодичних виданнях і пресі статті в яких подають історичні огляди про трагедію спалених та стертих з лиця землі сіл Павлокома, Сагринь, Новосілки, Верешин, Бересть, Ласків, Турковичі, Модринь, М'яке, Телятин, Жуличі, Терebinь, лемківських – Завадка-Мурахівська, Піскуровичі й десятки інших, повідомлення про діяльність Товариств, зокрема про мандрівки у рідний край для впорядкування могил рідних, відвідування святинь, про долю Холмської ікони Богородиці, про встановлення у Луцьку Меморіального пам'ятника жертвам воєн, терору та репресій, яких зазнали українці Холмщини, Підляшшя, Надсяння, Лемківщини і Бойківщини, про вихід у світ нових книжок на зазначену тематику, про виставки, а також про проведення розважальних заходів, вечорниць, концертів молодшого покоління тощо. На різноманітні за метою та змістом заходи запрошуються, як самі переселенці, так і їх нащадки, науковці, вчителі історії, краєзнавці, студенти, священики. Аматорські дослідження стали найбільш оперативною аналітично-синтезуючою формою впливу на свідомість сучасників. Певним чином спогади стали генератором, який будить сумління, пам'ять та наукові дослідження. Потужно працює Об'єднання Українців у Польщі. На весь світ добре відомі тижневик «Наше слово», видавництво «Тирса», національно-культурні свята, етнофестивалі, які проводить товариство. Висловлюючи збентеження української меншини з приводу

⁸⁷¹ Онуфрійчук М. Онуфрійчук М. Холмському роду нема переводу. Розповіді про депортованих українців з Холмщини, доля яких пов'язана з Волинню. – Луцьк: Волинська обл. друкарня, 2005. – С. 5.

деформації історичної пам'яті редактор «НС» Я. Присташ говорить: «Вихованих комуністичною пропагандою й ЗМІ поляків дуже важко переконати, що українці в Польщі не причетні до подій на Волині, бо більшість поляків мислять категоріями колективної відповідальності. Механізм простий: шляхом застосування асоціацій, спрощень, або з приводу недостатніх знань формуються уявлення та переконання, які мають мало спільного з історичними фактами. Найгірше, що люди в це вірять і не сприймають аргументації, що порушує весь їхній світогляд»⁸⁷². Можливо, саме тому, українці у Польщі – не типова діаспора. Вони набагато більше цікавляться історією, ніж українці в Україні.

Водночас активно діють у Польщі місцеві товариства польського Кресового патріотичного руху. У 2006 р. у Кракові був створений Кресовий інститут. Його завданнями стали документування і дослідження історії і культури Східних Кресів, популяризація знань про духовну і матеріальну спадщину польської кресової культури, а також дії з метою збереження культурної спадщини, зміни уявлення поляків про Східні Креси. Незважаючи на задекларовані наміри діяльність цієї інституції має нарікання. Українська громада в Польщі сприймає Кресовий патріотичний рух як ультранационалістичне середовище. Натомість в Україні активно діє Польський Інститут у Києві (директор Ярослав Годун), який спрямовує свою роботу не лише на столицю, але й на Львів (допомагає зберігати польську спадщину, відновлювати деякі пам'ятки). У більшості обласних міст України активно діють товариства «Полонія».

Болісні спогади про минуле чи євроінтеграція, на, чому акцентує увагу старше покоління «свідки» і до чого прагне молодше покоління. «Для чого багато наших батьків і дідів впали в забутий шал без роздумів про майбутнє своїх онуків. Молоді краще розтлумачити, як співається в одній із польських

⁸⁷² Присташ Я. Волинь 1943 і ми – українці в Польщі // Наше слово. – 2009. – 12 квітня (№ 15 /№ 2697) . – С. 8.

пісень «У чистому полі білий хрест» , - Адам Кшемінський «Пам'ять і злопам'ятність» // Політика №3, 29 серпня 2009 р.), («Пам'ятати минуле заради майбутнього», - Валентина Гошовська //День №3, 22 квітня 2003 р.). Отже історичне минуле чи Євроінтеграція? Що вибирають старші і молодші покоління сучасних дружніх держав? Відповідь є однозначною. Тому мусимо знаходити спільну мову, виважено підбирати слова, які б не запалювали негатив і не давали вверху емоціям. Видатний польський інтелектуал, мислитель, політик, громадський і культурний діяч ХХ ст.(1906-2000) Єжи Гедройць, - зазначав: «Історія не може заважати нашим націям у будівництві майбутнього, але водочас має бути ретельно вивчена». Як слушно зауважує, львівський професор Л.О. Зашкільняк: “Мусимо знаходити спільну позицію в оцінках нашого минулого, намагатися дивитися на не такі давні події з точки зору стороннього, а не українського чи польського спостерігачів. Іншого науковцям не дано, якщо вони вважаються науковцями”. Отже, майбутнє закликає витворити наві підходи до порозуміння й історичного примирення народів, створити/мати новий погляд. Адже історія, як витвір людського духу має притаманну йому послідовність (Тарас Гунчак, професор Ратчерського університету (США)).

На погляд дисертанта, потреба з'ясувати антропологічний аспект рішення тогочасних урядів СРСР (УРСР) і Польщі про взаємне переселення населення, наповнити новим змістом та рівнем розуміння його наслідків для українського та польського народів давно визріла. Переконана, що розв'язати задавнену наукову проблему можливо лише у разі об'єднання зусиль професійних істориків обох держав. Для досягнення мети, необхідно вивчити весь комплекс історичних джерел, у тому числі публікацій у сучасній українській пресі та періодичних виданнях. Тексти української публіцистики із зазначеної теми є достатньо новим і недослідженим матеріалом для історико-критичного дискурсу. Цінність їх полягає у тому, що вони містять у собі три аспекти: науковий, дидактичний та публіцистичний. Тверження переважної більшості авторів випливають з опублікованих архівних джерел, унікальних спогадів

очевидців переселення і їх нащадків. Та наукове використання оприлюднених матеріалів, у будь-якому варіанті, має бути обережним, з врахуванням внутрішньої і зовнішньої критики наведених джерел. Адже публіцистичні прийоми, продиктовані потребою привернення уваги широкого загалу громадськості до історичного упослідження можуть не лише формувати, але й деформувати громадську думку. Подеколи журналісти та дописувачі демонструють не глибоке знання проблеми, перекручують факти. Наприклад, ототожнюючи операцію “Вісла” (примусове зселення у 1947 р. з прадідних земель Холмщини, Підляшшя, Надсяння і Лемківщини та дисперсне розселення на території Польщі українців, які не захотіли переселитися в Україну) з акцією “евакуації” 1944 -1946 років. На це звертають особливу увагу, перш за все, колишні переселенці. Вони боляче реагують на друкарські помилки, довільне тлумачення журналістами їх думок висловлених під час інтерв’ювання. Науковці не мають права допускати подібні неточності. Хоча, і, з запізненням у 60 років, та маючи в руках достатньо фактичного матеріалу ми можемо співставити неповні, здебільшого суб’єктивні, побутові спогади найстаршого покоління громадян України та Польщі з документальними джерелами, прийти до більш широких узагальнень, що ґрунтуються на історичних фактах.

Відзначимо, що майже двадцять років публіцисти та активісти громадських організацій зі Львова, Тернополя, Рівного, Луцька та інших міст України намагаються якомога швидше наблизитися до істини та поширити знання про глибину понесених жертв і страждань українців примусово переселених з рідної землі і розселених в Україні, а також у Поморському регіоні Польщі. Добру справу щодо поширення знань про депортацію та визнання прав репресованих за особами, які втратили батьківщину за лінією Керзона у 1944-1946 рр. здійснили українські газети і часописи: “Голос України”, “Україна молода”, “Дзеркало тижня”, “Політика і культура”, “Визвольний шлях”, “Трибуна”, “Волинь”, “Вісник Любачівщини” тощо.

Та чи не найбільше науково-публіцистичних статей присвячених “тернистій долі” холмщан надруковано в “Інформаційному бюлетені.

Лемківщина. Надсяння. Холмщина. Любачівщина” Об’єднання товариств депортованих українців “Закерзоння” (Львів), “Вісник Любачівщини” (Львів), Всеукраїнському суспільно-політичному і літературно-мистецькому часописі “Волинь” (Луцьк), а також газеті “Слово і діло” (Луцьк). І це природньо. Сьогодні тут мешкає найбільша кількість переселених надсянців, підляшуків, а також холмщан, – неперевершених у своїй любові до отчого краю і найголовніше – талановитих письменників, поетів, істориків і журналістів, збирачів документів і свідчень людей, які прагнуть “докопатися” до “замуленої часом і лукавством” історичної долі двічі депортованих з рідної землі (1915, 1944-1947 рр.) найзахідніших гілок українського народу.

Саме таким видається Голова Волинського товариства “Холмщина”, автор біографічних та науково-публіцистичних книжок, які вміщують спогади холмщан Волині – “Солоня грудка Холмської землі” (Луцьк, 2000), “Холмському роду нема переводу” (Луцьк, 2005), багаточисленних статей про непросту долю Холмщини і Підляшшя Микола Онуфрійчук. На сторінках часопису “Волинь” та газети “Слово і діло” опубліковано десятки цінних, з наукової точки зору, матеріалів з історії примусової “евакуації” українців зі своїх прадавніх земель у Польщі зібраних і узагальнених М. Онуфрійчуком. Так, автор аргументовано доказує, що спалення українських сіл з метою примусу селян до переселення в Україну почалося раніше Волинських подій і подає хронологічно-географічну довідку нищення сіл Пасіка (серпень 1942 р.), Стрілма, Моложів, Тугані, Мірче (травень 1943 р.), Молодятичі (жовтень 1943 р.), Малків (лютий 1944 р.), Погоріле, М’яке, Турковичі, Риплин, Терebinь, Стрижівець, Маличі, Ласків, Сиховичі, Андріївка, Модринець, Модринь, Масломичі, Міняни, Козодави, Тихобіж, Сліпче, Космів, Жабче, Ощів, Хорошиці, Бересть, Верешин, Витків, Смолигів, Старе Село, Ліски, Костяшин, Василів Великий, Губинюк, Річиця, Тучапи (березень 1944 р.), Потуржин, Василів, Радостів, Новосілки, Телятин, Жуличі, Вишнів, Колдубинська, Крилів (квітень 1944 р.), Бусько, Забори, Переспа (травень 1944 р.).

Широко використовуючи у дослідженні свідчення земляків з Холмщини, М. Онуфрійчук докладно розповідає про трагічну долю українців зтертого з лиця землі 10 березня 1944 р. села Сагринь, нищення сіл Ласків, Бересть, Верешин, Модринь, Новосілки, М'яке, Телятин, Жуличі, Терebinь, Переспа, Жерники та Корхів польськими збройними формуваннями Армії Крайової, Батальйонами хлопських, Народових сил збройних, польської допоміжної поліції та інших.

Правомірно ставить питання про двостороннє вибачення країн за заподіянні страждання населенню та необхідність широкої поінформованості суспільств, визнання власних помилок кожною із ворогуючих тоді сторін. У багатьох статтях, автор розповідає про дбайливе ставлення українських холмщан, підляшуків, надсянців, лемків та їх нащадків до збереження історичної пам'яті, національно-культурних традицій, про відзначення на Волині роковин жертв операції "Вісла". Разом з тим, з боєм говорить про незнання і небажання влади незалежної України дати морально-правову оцінку акції з переселення населення. Не викликає сумніву, що активна життєва позиція та плідний науковий доробок історика і журналіста М.Онуфрійчука сприятиме встановленню історичної істини.

Загалом сучасна публіцистична Україніка містить надзвичайно важливу інформацію та судження учасників тих подій. Вона суттєво доповнює наукове розуміння епохи тоталітарної системи правління, надає змістовний поштовх до пошуку нових методологічних підходів.

6.2. Болісна точка в історичній пам'яті українського народу

Серед найсуттєвіших прикмет змін в суспільній свідомості багатьох європейських країн, перш за все пострадянського простору, став зростаючий інтерес до незнаних чи свідомо «забутих» сторінок історії доступних «живій» пам'яті, тобто тих, які сталися не далі, ніж на відстані двох-трьох поколінь. Це особливо актуально для суспільств із травматичною історичною пам'яттю.

Покликання до життя не запитаної довгі роки інформації, що зберігалася в «підпіллі» особистісної (індивідуальної, суб'єктивної) пам'яті очевидців подій, уможливило переосмислення багатьох сегментів історії Другої світової війни та повоєнних років, призвело до трансформації колективної (соціальної, групової, масової, публічної) історичної пам'яті. В сучасності науковці дедалі більше послуговуються цією категорією позначаючи нею здатність людського розуму зберігати індивідуальний і колективний досвід міжлюдських взаємин і формувати на підставі цього уявлення про історію як таку та своє місце в ній⁸⁷³. Значення історичної пам'яті та історичної свідомості для соціальної ідентифікації особистості й спільноти важко перебільшити. Тут доречно навести думку видатного американського історика Карла Беккера: «На життя суспільства, на хід подій найбільший вплив здійснюють ті історичні пізнання, які зосередженні в головах звичайних людей»⁸⁷⁴. Тож, штучно створений за ініціативи істориків пласт джерел «усної історії», поряд з опрацюванням різноманітних документів та матеріалів є незамінним інструментом для кореляції колективної історичної пам'яті. З'єднання усних та офіційних джерел дозволить наблизитися до симетрії теоретичних й емпіричних знань щодо встановлення істини, реконструювати історичне полотно Другої світової війни й повоєнних років.

Як відомо, ця значуща у вітчизняній та світовій історії подія не була вписана в концепцію історії Другої світової війни та повоєнного десятиліття за радянської доби, хоча дуже сильно врізалася в пам'ять людей. Позбавленні можливості публічно й колективно переживати трагедію свого життя переселені з Польщі українці (на відміну, скажімо, євреїв щодо Холокосту, пам'ять про який тепер являється інтегральною частиною політичної культури більшості західних країн)⁸⁷⁵ додатково зазнали значних моральних страждань.

⁸⁷³ Зашкільняк Л. Історична пам'ять і соціальні функції історії в сучасному світі // Історія – ментальність – ідентичність. Випуск IV: Історична пам'ять українців і поляків у період формування національної свідомості в XIX – першій половині XX століття: колективна монографія / за ред. Л. Зашкільняка, Й. Пісулінської, П. Серженги. – Львів: ПАІС, 2011.

⁸⁷⁴ Becker C.L. What Are Historical Facts? // Зарубавель Я. Динаміка колективної пам'яті // *Ab Imperio*. – 2004. – № 3.

⁸⁷⁵ Портнов А.В. Упражнения с историей по-украински. – М.: ОГИ; Полит. ру; Меморіал, 2010.

Надзвичайно «трепетну точку» особистісної та групової історичної пам'яті лемків, надсянців, холмщан й підляшців висвітлили надруковані протягом двох останніх десятиріч численні спогади, свідчення та усні перекази, історико-публіцистичні нариси, мемуари й біографічні есе. Їх особистісна історична пам'ять є настільки перевантаженою і живою, як для свідків, так і тих, хто торкається усних свідоцтв, що прописувати її в нові національні історичні наративи й наративи пам'яті важко навіть через сімдесят років. Якщо, знову ж таки, взяти за приклад цілком позитивний досвід примирення конфліктних версій пам'яті і повернення пам'яті про єврейську присутність в Європі у постхолокостний європейський контекст, то це відбулося лише тоді, «коли в Європі фактично не залишилося європейських євреїв як помітного суб'єктаносія живої колективної пам'яті»⁸⁷⁶. У випадку українців переселених із Польщі ситуація складніша. Їх ряди хоч і значно зменшилися, але ще живі ті, що були в ті роки підлітками і багато пам'ятають, окрім того вони нікуди не мігрували, а здебільшого мешкають в Україні та в Польщі. Переселенці прагнуть повернути пам'ять про трагедію частини українського народу в суспільну свідомість, посилюють громадський інтерес до неї, унеможливають переведення її в суто академічну площину. Однак актуалізація особистісного переживання минулого ще не означає легкість досягнення змін в унормованій раніше версії пам'яті. Віддалені від кордонів пересічні громадяни здебільшого не розуміють причин смутку українців-переселенців з Польщі. Їх висловлювання на кшталт «усім було важко», виключають морально-психологічну та ментальну сторони розуміння ситуації в якій ті опинилися. Від так, у фундаменті соціальних відносин до сьогодні жевріють етнічні образи. Та це не має бути перешкодою на шляху до встановлення істини. Навпаки – без звернення до сімейних версій пам'яті не можливо провести верифікацію теоретичних знань, створити альтернативний наратив минулого й інтегрувати його в суспільство.

За браком обсягу публікації проаналізуємо лише спогади субетнічної групи лемків. Ареал їх компактного проживання на заході та сході України й

⁸⁷⁶ Мир памяти? Примирение с прошлым и через прошлое (от редакции) // *Ab Imperio*. – 2004. – № 4.

наявність регіональних зібрань свідчень дозволяють провести порівняльний аналіз і розкрити особливість функціонування їх особистісної історичної пам'яті. Основним джерелом дослідження даної публікації послуговували комплекси «усної історії» опубліковані в останньому томі 3-х томного видання Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України «Депортації. Західні землі України 30-х – початку 50-х рр.: Документи, матеріали, спогади / відп. Ю. Сливка (Львів, 2002) та історико-археографічній праці С. Ясінчака «Лемки – народ, позбавлений Батьківщини. Нариси, спогади, факти, документи про депортацію лемків на землю Луганщини» (Луганськ, 2007). До дослідження також залучено декілька фрагментів спогадів з інших публікацій.

Спосіб використання джерел, що будуть презентовані в даній роботі обумовлені метою та завданням дослідження. Аналізуючи усний наратив переважно мешканців Львівщини та Тернопільщини, з одного боку, й Луганщини, з іншого, зосередимо увагу на тому, що пригадують про цю подію вихідці Лемківщини, які проживають у діаметрально протилежних географічних регіонах України, як вони її інтерпретують, чи є спільне для всіх розуміння минулого, які наративні сюжети набули соціальної значущості, як співвідносяться універсальний і місцевий контексти в процесі конструювання наративу пам'яті, чи є проблеми щодо формування і репрезентації образів минулого, їх закріплення, заміщення чи придушення в історичній пам'яті, які є принципи реконструкції спогадів у колективній та особистісній свідомості, чи позначається це на груповій ідентичності, і чи впливає регіон поселення в межах однієї країни на специфіку історичної пам'яті.

Нагадаємо лемками називають етнографічну групу українського народу, яка здавен заселяла північний і південний схили Карпат. За територією їх розселення закріпилася назва Лемківщина. Етнонім лемки (чол. р., одн. – лемко, жін. – лемкиня) походить від поширеної в народній мові краю діалектної частки «лем» (у значенні «лише», «тільки») чи то ймовірно запозиченого в сусідів словаків «sem», «lem». Упродовж історичного часу землі Лемківщини неодноразово ділили між собою різні держави. Після Другої світової війни,

коли північна територія Лемківщини відійшла до Польщі⁸⁷⁷ з Новосанчівського, Горлицького, Ясловського, Кросненського, Сяноцького, Ліськовського й Новотарського повітів Краківського воєводства було переселено в Україну 33348 родин, або 142859 лемків⁸⁷⁸. Їх було розселено малими групами переважно уздовж радянсько-польського кордону та в південно-східних областях. Ще кілька тисяч депортували в північно-західні воєводства Польщі під час проведення операції «Вісла». Втративши етнічне коріння Лемківщина перестала існувати як етнографічна територія⁸⁷⁹. Тепер вона існує лише в особистій та колективній історичній пам'яті.

Незважаючи на доволі розлогу історіографію досліджень, у тому числі захисту дисертацій з проблеми депортації українців з Польщі, аналітичних розвідок щодо функціонування їх особистісної пам'яті мало. Власне такі спроби належать Г. Бондар, Т. Гонтар, Н. Лобас-Данилісі, М. Литвину, О. Савчуку, Т. Пронь та Г. Щербі. У цьому зв'язку заслуговує на увагу висновок М. Литвина про необхідність постійного вивчення колективної пам'яті та узагальнення численних публікацій спогадів про злочинні депортації, оскільки вони впливають на офіційний суспільний дискурс⁸⁸⁰. Найбільш вдало підійшла до розв'язання зазначеної проблеми соціолог Г. Бондар. Вона здійснила інтерв'ювання переселенців, що були примусово виселені в 1946 р. із с. М'якиш Новий Ярославського повіту в Польщі в с. Смереківка на Львівщині та провела контент-аналіз наративних частин їх розповідей⁸⁸¹.

Частково скористаємося цим підходом для порівняння особистісної історичної пам'яті переселених лемків. Спершу розглянемо спогади тих з них, які мешкають у західних областях України. Найбільш частими сюжетами їх згадувань є міжнаціональний конфлікт, діяння польських націоналістичних

⁸⁷⁷ Мала енциклопедія українського народознавства / за ред. С.Павлюка. – Л.: Ін-т народознавства НАНУ, 2007.

⁸⁷⁸ Центральний державний архів вищих органів України, ф. 4959, оп. 1, спр. 45.

⁸⁷⁹ Кульчицький С. Лінія Керзона в історичній долі українського народу // Наука і суспільство. – 1991 – № 11.

⁸⁸⁰ Литвин М. Депортації 1941-1951 рр. у суспільній свідомості українців // Україна-Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. Вип. 2: Депортації 1944-1951 рр. – Львів, 2007.

⁸⁸¹ Бондар Г. «Там було добре і тут непогано жити»: особливості історичної пам'яті українців, переселених із Польщі // Україна-Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. Вип. 2: Депортації 1944-1951 рр. – Львів, 2007.

угруповань проти українського населення, оцінювання дій Червоної Армії й УПА щодо його захисту, життя в міжвоєнний період і воєнні роки в Польщі, агітація й добровільно-примусове переселення, відносини з місцевими мешканцями й органами влади в Польщі та в УРСР, робота в колгоспах, повторне, здебільшого самовільне, переселення з півдня на західні землі України. Звичайно в їх пам'ять вкарбувалися й страхіття війни: згарища, руїни, переховування в лісах, безкінечне риття окопів та траншей, розриви гарматних снарядів і бомб, натовпи солдатів, стогін поранених, фашисти, які подекуди проявляли людські якості тощо. Однак, оскільки це не було предметом дослідження, переселені українці з Польщі лише обіжно торкалися цих моментів. Наведемо фрагменти та текстові секвенції (ключова фраза) виділених нами із 30 написаних у довільній формі текстів розповідей лемків згрупувавши їх за тематичним принципом:

1. Життя українців (лемків) у Польщі в роки війни. «У 1941 р. (мені було 13 років) нас з односельцем перестрів озброєний бандит і погнав на хутір, де уже було багато озброєних поляків ...Нас довго били (односелець пізніше помер від побоїв), намагалися повісити. Вранці прийшла мама, принесла катам гроші, мед, масло і викупила мене. Я тяжко відхворів пережите мною, два роки не міг нічого тримати в руках, не міг спати, іноді не хотілося і жити. Несамовитий страх переслідував мене», «Після того, як у вересні 1944 р. пройшов фронт, поляки відчули себе переможцями над українським населенням.... під гаслом: «Польща – єдинородова» без жодних застережень, державних чи релігійних, нападали на українські села, де із садистичним задоволенням творили пекло на землі, оправдовуючи свої вчинки діями українських банд – УПА», «Шість місяців у селі стояв фронт, хата наша згоріла», «Ми змушені були два місяці жити в лісі. Це було дуже важко. Не можна було розпалити вогнище, бо відразу прилітали бомбардувальники і скидали бомби»⁸⁸².

⁸⁸² Депортації: Західні землі України; к. 30-х – п. 50-х рр. Документи, матеріали, спогади. У 3-х т. / Відп. ред. Ю. Сливка. Т. 3: Спогади. – Львів: НАН України, Інститут Українознавства ім. І. Крип'якевича, 2002.

2. Примус до переселення з боку польського націоналістичного підпілля (нестерпна ситуація, загроза життю). «Селяни не хотіли їхати. Тоді почали бандити з лісу нападати. Бандитами були наші колишні знайомі – разом до школи ходили», 345 «Поляки говорили: «Нам треба зробіть, жеби ні єдиного русіна тутай не било», 339 «Поляки почали нас грабувати, а потім мордувати, насамперед священиків, вчителів та найбільш свідомих селян. Щоб рятуватись від нападів у селі запровадили цілодобове чергування. Кожна десята хата виділяла чоловіків до загону самооборони... Сигнали про загрозу нападу давали ударами у підвішені рейки. Підготовка до виселення тягнулася довго. ... 11 квітня 1945 р. о четвертій ранку на село (Березка – Т.П.) напали бандити... Не чіпали тільки поляків, на дверях будинків, яких була написана літера «П». Під час тої жахливої масакри моя мама опинилася в хаті сусідки... бандити підпалили хату і мама... разом з сусідкою згоріли живими», 341 «Ми переховувалися у лісах, спали на чатинню під ялівцями, пекли картоплю, доїли корів. Восени почав докучати холод – довелося повертатися в село. Тато попросив зятя Андрія П. піти до нас за господаря, бо він мав сіру «кенкарту» з літерою «П», а батько мав синю з літерою «У», 355 «Одним із трагічних прикладів мордування є лемківське село Завадка Морахівська, мешканці якого рішуче відмовилися виїхати до УРСР. З 24 січня по 30 січня 1946 р. вояки 54 польського полку зробили п'ять наскоків на село. Це було неприховане полювання на людей», «Після цього зрозуміли, що нема чого тут оставатись», «Люди зі страху втікали на Україну. Брат мій казав, що хоч би всі поїхали, він не покине рідне село. Але пізніше... погодився виїхати. У той час майже все село записалося на переселення. Залишилося кілька осіб... Усі вони були потоплені, а (одна) застрілена»⁸⁸³.

3. Агітація за переселення на терени радянської України, «психологічний» злам опору цьому лемків. «22 вересня 1944 р. село увійшли радянські війська. За ними – переселенська комісія. Агітували людей на виїзд в Україну.

⁸⁸³ Депортації: Західні землі України; к. 30-х – п. 50-х рр. Документи, матеріали, спогади. У 3-х т. / Відп. ред. Ю. Сливка. Т. 3: Спогади. – Львів: НАН України, Інститут Українознавства ім. І. Крип'якевича, 2002.

Бажаючих не було. Тоді по ночах стали приходити польські бандити. Забирали худобу і грозили вбивством, особливо молоді» (суперечливе твердження), «Військові та агітатори вихвалювали колгоспи, говорили, яка прекрасна техніка працює на полях і як добре живуть люди. Рідко хто з селян повірив, тим більше, що люди пам'ятали, як у 1933 р. в селі збирали пожертви, щоб допомогти братам з Великої України, бо там був сильний голод. А ще краще про це свідчила армія. ... вояки п'яними проговорювались, яке в їх колгоспах «щасливе» життя», «Їхати ніхто не хотів. Люди втікали у Безкидні ліси. За короткий час зібралося у лісі біля 3000 осіб...Жили в куренях, побудованих з патикив і листя», «Першими переселенцями були люди, чії домівки знищила війна», «З кожним днем ставало зрозумілим, що нам не вдасться залишитись у рідному краю. ... Боротьба була занадто нерівною. Однієї неділі ...зійшлася на раду громада. Кепська справа, почав солтис Фалатович. Помочі нам не є от кого чекати. Советські війська пішли на Берлін, там ся й zostали, а нас залишили на розтерзання польським бандам. Треба виїжджати, поколь зме іще живи. Збентежені, стривожені селяни оточили Петра Кобель, який в час загального смутку зберігав свій звичайний спокій, свою розсудливість. За деякий час він звернувся до братії: «Не є іншого виходу! Треба виїжджати або переписуватися на поляків. Але ми того не зробимо, не можемо ся зганьбити. Наші предки пережили не єдин раз тяжкі часи». Після цих слів вчинився великий шум. Ще багато було виступів і різних думок, але врешті-решт всі зійшлися на тому, що знищене війною і пограбоване польськими бандами село знаходиться у смертельній небезпеці. Не залишилося харчів, не можна проїхати чи пройти через польські села..., щоб купити солі, нафти, одяг, інші речі домашнього вжитку. ...За таких умов громада (с. Кам'янка – Т.П.) виявила свою волю на «добровільне переселення, а фактично вигнання зі своїх споконвічних батьківських земель – і то в самий розпал жнив... Дату і план виїзду було вирішено тримати в таємниці...».

4. Переселення. «...Прийшли і почали виганяти, переселятися на Україну. Прабабця біла руками того, хто підходив до неї, плакала, кричала: «Тут

спочивають мої діди, прадіди, я хочу тут померти». На станції відібрали в них коня, корову (не відповідає дійсності, худобу не відбирали, скоріше за все її вкрали - Т.П.), і поїхали вони ні з чим і невідомо куди»⁸⁸⁴, «Як тільки ми минули наше село Ославицю, то поляки зразу запалили все село. Так що не лишилося ні однієї хати», «На початку липня 1945 р. господарі с. Босько на сходці прийняли рішення – виїжджати на Україну, іншої ради не було. Одночасно виникло питання: як же бути з церквою? Нарід села дуже любив свою церкву. Люди споглядали на гору, на церкву і плакали. І громада вирішила: де ми, там і церква. ... Лемки Боська покидали рідні обійстя, поля і прадідівські могили, їхали у невідомість, але тішилися, що їдуть зі своєю церквою», «...найсумнішого Великодня 1946 р. ми опинилися в лісах за словацьким кордоном. Тут ми сиділи три тижні в голоді і холоді, аж поки чехословацьке військо не почало нас виганяти. Хто мав гроші, викупився, але це тривало недовго. Дійшла вістка, що чехословацький уряд хоче перевести нас на Мадярщину, де втікачі могли б поселитися. Старшини й вояки УПА, криївки, яких всюди були по лісах, радили нам не слухати брехливих обіцянок і з лісу не виходити. Люди чотири дні виходили з лісів і записувались у військовому уряді. На п'ятий військо оточило людей і повело до Польщі. Зчинився плач і лемент, здавалося, серце трісне в грудях. ... Під багнетами вояків, напівмертві люди прийшли до кордону, де на них чекали вояки Польщі й СРСР, які погнали людей до поїздів, призначених для худоби. І повезли у невідоме до Радянського Союзу»⁸⁸⁵.

5. Важка дорога на Україну. «У вересні (1945 р.), безпосередньо перед виселенням, люди різали худобу, гусей, качок, курей – на дорогу. Але нам не дали приготувати їжу – вигнали з будинків, а потім погнали довгою тяжкою дорогою. Із с. Березки до Львівщини можна було добратися за добу-дві, але нас гнали конвоєм близько двох місяців», «Нас посадили в товарняки як худобу.

⁸⁸⁴ Щерба Г. „Евакуація-депортація” українців з Лемківщини в 1945-1947 роках у спогадах самих лемків // Визвольний шлях. – 1991. – № 11.

⁸⁸⁵ Депортації: Західні землі України; к. 30-х – п. 50-х рр. Документи, матеріали, спогади. У 3-х т. / Відп. ред. Ю. Сливка. Т. 3: Спогади. – Львів: НАН України, Інститут Українознавства ім. І. Крип'якевича, 2002. – С. 335.

Був при цьому і польський жандарм, який нам просичав уже в вагоні: «Ми вас, свині, і в Росії знайдемо», «Везли нас у вагоні, набитому різними клунками і речами, разом з худобою. Кожних 15 або 20 км поїзд заганяли в тупик, який довго простоював і поки начальник станції (військовий) не діставав хабара (різали теля або давали гроші), доти не відправляв поїзда (перебільшено)», «Боялися вийти з вагона, відстати від поїзда і загубитися, бо ж ніхто не знав куди ідемо. Медичної допомоги не було жодної». «З собою встигли взяти коня, корову, жорнова і реманент, але по дорозі на поїзд напали поляки, які перестріляли охорону і відчепили вагон з худобою»⁸⁸⁶.

6. Ставлення місцевого оточення до переселених (різне). «Місцеві люди (на Дніпропетровщині) зустріли нас доброзичливо, чим могли допомагали, але вони самі були дуже бідні. Називали нас поляками. Нас це ображало, тому, що виселили нас з Польщі за те, що ми українці», «Переслідувань (на Полтавщині – Т.П.) не зазнали, тому, що люди на східній Україні дуже добрі. Коли настала посуха, голова колгоспу сказав батьку: «Рятуйся як можеш, бо ти маєш дрібні діти», «Поверталися додому фронтовики, які переважно ставали головами сільрад і колгоспів. Вони ненавиділи нас за домагання землі у власне користування і цинічно обіцяли наділити її кожному переселенцю на могилу» (Дніпропетровська обл. – Т.П.). «Місцеве населення і владні особи прийняли лемків-українців за поляків. Деякі так звані тверді лемки заявляли: «Ми руські», а їм у відповідь: «Какие вы русские? Откуда вы там взялись?» Тому майже всі колишні твердо-русини змінили тоді свої погляди і більше не заявляли, що вони русини, стали твердими українцями»⁸⁸⁷. «У Кам'янці на Тернопільщині селяни дали нам притулок у стодолах. У такому житті перебували майже місяць поки батьки не знайшли ліпшого. Продукти, які взяли з собою закінчилися, приходилось жебрати», «У Золочеві на Львівщині знайшли собі притулок у доброзичливих селян навколишніх сіл. Побачивши змордованих, нещасних людей, на своїх фірах розвезли по своїх селах,

⁸⁸⁶ Ильяш И. Век прожить – не горы перейти / Голос України. – 2009. – 13 июня (№ 108 (4608)).

⁸⁸⁷ Желем М. Мацина Велика – село лемківське. Історико-красознавчий нарис. – Дрогобич: Видавнича фірма «Відродження», 2008.

розселили у колишніх польських хатах», «Батьки вийшли з поїзда в Зборові Тернопільської області, хотіли їсти, побиралися. Взяли їх до себе якісь добрі люди, що мали стару халупу»⁸⁸⁸.

7. Перші роки життя в Україні (не відповідність обіцянок і реалій). «Коли дівчата з колгоспу (на Дніпропетровщині – Т.П.) приїхали волами перевести до себе переселенців, бабуся пригостила їх лемішками, вибачившись за його якість, запитала: Хліб у Вас мабуть кращий? Вони відповіли: А у нас і такого нема», «Прижитися вихідцям з гір, лісів, у безкраїх степах, випалених сонцем і війною, було важко. Нас вражало все: палити треба було соломною, а не дровами, вода в криниці гірко-солоня, а не солодка як дома, молоко весною гірке і недобре. Не могли звикнути до їжі – тільки кукурудза і соняшникова олія. Нас лякали стіни і стеля нашої оселі, які повністю змокрили від опалювання соломною, і глина з них почала відпадати», «Збирали колоски (на Полтавщині – Т.П.), пекли хліб, годували і сусідів, бо їм збирати колоски заборонялося (такої преференції у переселенців не було – Т.П.). Сусідка говорила бабусі: «Тебе тюрма чекає», а вона відповідала: «Мі юш гіршай тюрми не треба, як мам ту», «У неділю лемки завжди збиралися, співали своїх пісень і плакали. Багато наших людей вмирало від голоду і туги. Лемки в неділю звикли йти до церкви, а тут гнали у колгоспи», «Нам було дуже тяжко жити (на Тернопільщині – Т.П.). Батько посіяв те, що привезли з дому, але через посуху нічого не вродило. Ми дуже голодували. Хто не посіяв, то був герой – мав, що їсти», «З Польщі ми вихали напевно останніми (с. Костарівці – Т.П.)... перевезли нас, 32 родини, до міста Козової Тернопільської області. Там нас вивантажили і наказали шукати собі житло по хатах. Поселились у с. Кривому... в одній хаті жило нас 6 родин, а в інших – по чотири. Хати були зруйновані, в них не було ні печей, ні вікон, вони належали людям, яких вивезли у Сибір».

⁸⁸⁸ Щерба Г. „Евакуація-депортація” українців з Лемківщини в 1945-1947 роках у спогадах самих лемків // Визвольний шлях. – 1991. – № 11.

8. Праця в колгоспах. «Побачивши величезні лани пшениці, наші люди з великим запалом узялися за збір зерна. Жінки серпами жали ті золоті ниви, чоловіки позапрягали своїх коней до косарок і щодень скошували п'ять гектарів пшениці – це дорівнювало шести трудодням. Чоловіки, котрі не мали своїх коней, косили косами, котрі привезли з собою, бо в колгоспі їх не було. Накошували вони ручними косами до одного гектара за день, за це нараховували п'ять трудоднів. Місцеві колгоспники, дивувалися з такої сумлінної праці наших жінок і чоловіків. Прошло два місяці тяжкої праці на жнивах – і ніякої, навіть ламаної копійки не заплатили...»⁸⁸⁹, «Першою роботою (на Херсонщині – Т.П.) для нас, молодих хлопців, було палити необмолочену пшеницю, яка стояла у копицях на площі 60 гектарів. Це називалося підготувати площу під оранку. Коли ми поверталися додому після цієї «операції», колгоспні охоронці вивертали нам кишені, шукаючи колосків».

9. Прагнення повернутися додому, самовільний рух на західні землі України. «Думка про повернення додому, або хоча б ближче дому, не полишала нас увесь цей час», «Прожили у визначеному місті (Одеська обл.) рік. Біда була страшна, і ми знову товарним поїздом приїхали на Львівщину. Батько з нами поїхав на захід у товарняку, бабуся з коровами йшла пішки шість тижнів. Але у Львові нас також не чекали. ... До зими жили в якійсь stodolі, а попереду нас чекала страшна і холодна зима. Тільки один Бог знає, як ми її пережили, але весни дочекалися». «Всі втікачі зупинялись і оселялись у Тернопільській, Львівській та Івано-Франківській областях. У цих областях уже були поселені лемки і, переважно дружелюбні між собою, вони дуже радо приймали до себе втікачів» (перебільшено)⁸⁹⁰.

10. Легальний виїзд у західні області. «Майже всі чоловіки Мацени Великої були нафтовими спеціалістами. Поїхав дідусь до Києва і привіз скерування із відділу праці Ради Міністрів України до міста Борислава на

⁸⁸⁹ Желем М. Мацина Велика – село лемківське. Історико-краєзнавчий нарис. – Дрогобич: Видавнича фірма «Відродження», 2008.

⁸⁹⁰ Щерба Г. „Евакуація-депортація” українців з Лемківщини в 1945-1947 роках у спогадах самих лемків // Визвольний шлях. – 1991. – № 11. – С.117.

нафтові промисли. Але все одно змушені були вночі виїжджати крадькома, залишивши на Сході все майно, корови, меблі і т.д.» (суперечлива думка), «Звернулися в Москву з проханням, до міністра нафтової промисловості СРСР Байбакова повернути нафтових спеціалістів із Ворошиловградської та Сталінської областей до Борислава... Усі наші лемки-нафтовики зі своїми сім'ями, всім своїм добром, навіть коровами, були повантажені у вагони. Навіть не спеціалісти скористалися нагодою, аби виїхати ближче рідного краю. Зустріч їх була організована добре, кожному сім'ю, просто зі станції поселили у будинки, залишені поляками – їх можна було одразу оформити у власність на основі переселених документів. Не затягувалася справа і з працевлаштуванням. Усіх переселенців влаштували на нафтопромисли міста за спеціальністю», «Виїжджаючи із Донбасу на нафтопромисли, наші люди вимагали виплати від колгоспів за зароблені трудовні, але колгоспи відмовили, заявивши: зерна нема, воно залишилося тільки для весняного посіву»⁸⁹¹.

Виділені фрагменти із текстів спогадів переселенців, мешканців західних областей України, дають можливість проаналізувати найбільш згадувані, а отже найбільш болючі моменти життя українців у Польщі, що відклалися в їх пам'яті. Спогади лемків можна умовно розділити на два великі блоки: життя в Польщі до/чи в момент переселення та в перші роки проживання на Україні. Кожний з них, у свою чергу, поділяється на декілька сегментів. Так, у першому блоці спогадів домінують згадки про напади поляків, пограбування, вбивства, примус до переселення та їх опір цьому шляхом зволікання з виїздом, переховуванням у лісах від націоналістичних угруповань та військ, організації самооборони сільських громад. Надскладну ситуацію на українсько-польській прикордонній території й становище українського населення також акумулюють текстові секвенції «Жилося весь час в страху», «Ніхто не знав, де сховатись, чи доживе до завтра», «То були дуже тяжкі часи, які розігнали наш народ у злиднях по

⁸⁹¹ Желем М. Мацина Велика – село лемківське. Історико-краєзнавчий нарис. – Дрогобич: Видавнича фірма «Відродження», 2008. – с. 120-124.

світу». Власне з цього починають свою розповідь більшість з них (див. підпункти 1, 2).

Життя українців у Польщі в період війни було переповнене емоційною гостротою, потенційним відчуттям страху, прогресуючим почуттям напруженості. Стефан Нісевич із с. Добра зауважує: «Українське населення не чекало таких жорстоких нападів. Люди були приголомшені, думаючи, що це хвильові наскоки звироднілих банд». Автори спогадів стверджують, що їх вдень і вночі підстерігала небезпека, особливо молодь та сільську інтелігенцію – вчителів, священників. Щоб брутально витіснити українців з історично укладених етнічних земель («Нех зна, як отчизну любить»), або насильно асимілювати їх вбивали, жорстоко катували, або кидали до табору в Явожно запідозрюючи в перешкоджанні переселенню чи співпраці з УПА.

Незважаючи на це в свідомості лемків відсутні однозначно негативні характеристики образу поляка. Вони цілком об'єктивно відмічають людські якості поляків, які не були вороже налаштовані до українців, тепло згадують їх: «Втік з сусідом зі станції у польське село. Добра людина поляк взяв нас до своєї хати, нагодував, втішав нас, що скоро фронт посунеться на захід і ми підемо додому». В «усній історії» також є свідчення, що польські «аківці» часто давали секретно знати, що в селі має бути завтра акція. Г. Бондар пояснює це явище наявністю у свідомості переселенців «блукаючих образів»⁸⁹².

Звичайно населення чекало захисту від державних органів безпеки. Проте, нашвидкоруч сформована польська міліція не виконувала своїх функцій, не захищала українців від нападів польських націоналістичних формувань. Селяни припускали, що міліціонери самі приймали участь у цьому свавіллі. Слід зазначити, що це відповідало дійсності. Такі факти підтверджують архівні документи. Як не дивно, але більшість лемків вбачали захист від польського націоналістичного терору в протилежних силах – Червоній Армії й УПА. Вони добре відгукуються про червоноармійців, яких розквартирували в селах, коли

⁸⁹² Бондар Г. «Там було добре і тут непогано жити»: особливості історичної пам'яті українців, переселених із Польщі // Україна-Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. Вип. 2: Депортації 1944-1951 рр. – Львів, 2007.

проходив фронт («У нашій хаті жило три червоноармійці, як виїжджали на фронт тато їм дали кілька буханок хліба на дорогу, масла, сира. Вони дякували зі сльозами на очах»), нарікали на те, що з просуванням радянських військ на захід їх села залишилися безборонними. Вочевидь, щоб врятувати свої родини й статки українці в Польщі готові були прихилити голову до будь-кого, якщо від нього не йшла загроза.

У деяких текстах спогадів вихідці Лемківщини схвалюють дії українських націоналістичних формувань: «Відділи УПА та працівники підпільної сітки ОУН допомагали населенню чинити опір – нападали на дороги, мости...», або «Українські партизани об'єднали свої сили і відповіли акціями помсти» та героїзують їх «18 квітня 1945 р. польські «червоні боївки» напали на села Бахів і Березка... Вони не мали самооборони. Було вбито 465 українців, дві третини з яких становили жінки і діти. Комендант КВС району «Хрін» видав наказ: «Розстріляємо стільки польських боївкарів, скільки загинуло наших селян, і спалимо стільки хат, стільки згоріло наших... Не вільно забивати жінок, дітей і старих». Як бачимо, тут йдеться не про згадування, тих «достовірних фактів» минулого, свідками, яких вони були, а про сконструйовані образи, які набули соціальної значущості (суб'єктивно вони розцінюються як спогади й сприймаються як знання)⁸⁹³. Незважаючи на те, що дії останніх подекуди були спрямовані на цивільне українське населення, лемки-переселенці не згадують про це. Така репрезентація образів минулого, їх закріплення, заміщення чи придушення в історичній пам'яті характерна риса функціонування соціальної народної пам'яті.

Червоною ниткою через спогади переселених проходить думка про те, що вони думали, що це добровільний захід (підп. 3) і не вірили, що їх виселять («Ніхто не сподівався, що нас будуть виганяти з наших рідних хат»), зволікали з виїздом, вважали евакуацію тимчасовим явищем, не хотіли покидати край і зробили це лише з огляду на смертельну небезпеку та безвихідне становище

⁸⁹³ Реброва І. Формування індивідуальної та колективної пам'яті в еґо-документах про Другу світову війну: тендерний аспект // Схід/Захід. Історико-культурний збірник. Вип. 13-14. Спец. Вид.: Історична пам'ять і тоталітаризм: досвід Центрально-Східної Європи / За ред. В. Кравченка. – Харків: ТОВ «НТМТ», 2009.

(«хата була зруйнована», «продукти закінчилися»). З того виходить, що рівень довіри до влади все ж був високим. Вони сподівалися, що влада зупинить вакханалію міжнаціональної ненависті й вони повернуться до рідних домівок. Щодо насильницького виселення (підп. 4), то в усних наративах пам'яті відсутнє єдине розуміння зазначеного заходу навіть мешканцями одного регіону. Так, одні оповідачі кажуть: «Правда, урядово нас до УРСР не виганяли. Але почалося у селі страшне мордерство, і люди зі страху втікали на Україну», інші твердять: «Так відібрали насильно від лемків рідні гори, рідні землі, домівки під час переселення за наказом Сталіна, котрий переганяв цілі народи, ніби отари овець – безжально і жорстоко»⁸⁹⁴.

Назагал свідчення переселенців дають повне уявлення про даний міграційний процес як примусовий (див. підп. 3). Наприклад, нашу уяву вражає розповідь про виселення мешканців с. Стежниця: «В село заїхало військо, і коли не застали людей в селі погнали в ліс. Тоді стало несамовите видовисько. Забирали речі, багнетами розпорювали перини, а був сильний вітер, то пір'я рознеслось по лісі, який став білий, як в снігу». Треба додати, що спогади переселенців, які мешкають в західних областях включають не тільки описи конкретних випадків, але й статистичні дані про кількість загиблих односельців чи мешканців інших сіл. Це вказує на поширення в регіоні серед громадськості наукової інформації, адже вже не є спогадами очевидців. При цьому вони іноді підміняють свідчення загальними роздумами.

Пам'ять лемків також зафіксувала ще один важливий сегмент переселення – психологічний стан односельців в останні хвилини перебування в рідних селах, зворушливі сцени прощання. Господарі ставали («клякали») на коліна, цілували хату і землю й молилися, наповнювали мішечки, або кишені грудками землі, щоб рідні поклали їм у могилу, якщо доведеться вмерти на чужині. Були й такі, що ридали, як малі діти. Перед самим виїздом з села, за можливості, поважні господарі прощалися від імені громади з рідним краєм як з живою

⁸⁹⁴ Желем М. Мацина Велика – село лемківське. Історико-краєзнавчий нарис. – Дрогобич: Видавнича фірма «Відродження», 2008.

істотою. «Прощай, наша рідна землечко, на якій нас матері сповивали та сон колискової співали! Прощай, рідний краю! Нас звідси доленька жене, немов від дерева відірваний листочок! Гори наші зелені, Верше і Кичеро, хати і спалениська наші дорогі, річенько наша мила, за годину-дві ми вже далеко від вас будемо, і не відомо, чи ще усміхнеться нам доля побачити Вас», – говорив приміром Барна Андрій мешканець села Кам'янка.

Не менш драматичним для українців був шлях до нових місць поселення (підп. 5). Їх виснажували тривале очікування на станціях і перевезення, несприятливі погодні умови, антисанітарія, пограбування, свавілля перевізників тощо. «У нашому вагоні їхало кілька сімей. Вагон опалювався пічкою-буржуйкою, яка не могла обігріти величезний вагон з наскрізними шпарами у стінках і напівзакритими віконними отворами. Стіни були вкриті інеєм із середини»), – згадує Марія Старчак-Вавричин родом із с. Мшана.

У другому блоці спогадів лемків йдеться про їх життя в Україні в перші роки після переселення. Він містить значно менший пласт інформації. Так лемки пам'ятають, що їм багато обіцяли з того, що потрібно людині для нормального життя на новому місці поселення й могло схилити до їх переселення (підп. 3), але в найближчій перспективі вони отримали тільки більш спокійне життя (без загрози загибелі від збройних нападів). Переселення зруйнувало/суттєво підірвало їх матеріальне становище, спричинило важку економічну та соціальну адаптацію (підп. 7, 8, 9, 10) в різних регіонах України. «Крапкову» географію деяких підпунктів даного дослідження зумовлює їх початкове розселення в південно-східних областях та внутрішнє переміщення в Україні. Щоправда про життя в незвичному для них оточенні лемки практично не згадують, хоча звіти радянських та партійних органів про влаштування переселенців рясніють прикладами не завжди адекватних відносин між місцевими мешканцями і переселенцями (підп. 6) Можна звичайно припустити, що на це їх не зорієнтували автори-укладачі збірників спогадів чи переселені свідомо не хотіли згадувати про це, або, що їх адаптація в цьому регіоні була дещо легшою, ніж у східних областях. Однак деякі обмовки в спогадах

вказують на те, що в їх свідомість міцно ввійшов «синдром переселенця» – усвідомлений страх минулого через, який довелося пройти. У цьому полягає специфіка функціонування соціальної народної пам'яті: витіснення образів минулого, які можуть зашкодити сучасним відносинам, свідоме приглушення пам'яті, щоб не травмувати всіх свідків та їх нащадків, жити гідно і спокійно. Автору цієї статті запам'яталися слова лемкині з Тернопільщини сказані доньці Ганні, нині мешканки Миколаєва: «Нікому і ніколи не кажи доню, що ти з переселенців»⁸⁹⁵. Розглянуті усні наративи вихідців Лемківщини надає можливість прослідкувати чим є пам'ять про переселення для людей різних поколінь і різних регіонів.

Натомість історична пам'ять вихідців цього ж етнографічного району, що компактно мешкають у Луганській області також поділяється на два блоки. Проте ступінь її збереження має деякі відмінності. Щонайперше – ракурс згадування. Як не дивно, але тамошні лемки-переселенці з Польщі в основному розповідають про перші кроки і роки життя на Донбасі. Загальну асиметрію спогадів переселенців спричиняють слабка мотивація зі сторони регіональної громадськості, відсутність адекватних засобів репрезентації травматичних подій та ін. Голова Луганського обласного товариства лемків «Ватра» Петро Ясінчак пояснює «запізнілу» активність лемків на Донбасі щодо відродження історичної пам'яті таким чином: «У нас інша ситуація, інша влада та інший менталітет, ніж в західних областях»⁸⁹⁶. Цю думку в основному підтверджують матеріали опитування мешканців сіл Парньове, Верхня Вольхова, Переможне та К. Лібкнехта Луганської області, колишніх мешканців сіл Снитниця, Чарна та Ізби Горлицького повіту, Краківського воєводства, вперше проведеного в даному регіоні школярами та вчителями в 2006 р. Доволі прості запитання адресовані переселенцям (розповісти про причини переселення, описати перші враження по приїзду на нові місця поселення й пригадати найбільш яскраві моменти дитинства) мали не тільки допомогти дослідникам з'ясувати, що саме

⁸⁹⁵ Інтерв'ю з Ганною К. (Миколаїв) 1956 р.н., записано 12.06.2009 р. / З власного архіву автора.

⁸⁹⁶ Ясінчак С. Лемки – народ позбавлений батьківщини. Нариси, спогади, факти, документи про депортацію лемків на землю Луганщини. – Луганськ: «Янтар», 2007.

з тієї події минулого зберігається в пам'яті лемків, але й спонукати до розповіді. Між тим, інтерв'ювання респондентів цієї ж області професійно проведене польським журналістом українського походження Богданом Гуком дозволило заглибитися в недоступні попереднім дослідникам схрони пам'яті лемків Луганщини та виявити ментальні зрушення в їх свідомості. Наведемо фрагменти наративних частин та текстові секвенції зазначених спогадів й інтерв'ю згрупувавши їх за аналогічним тематичним принципом:

1. Причини і характер переселення. «Нам говорили, після війни поляків переселяють із України, а нас українців із Польщі. Спочатку було добровільно, а потім все рівно всіх вивезли, в селі ніхто не залишився», «Це переселення мало примусовий характер. Особливого бажання для переїзду не було. Люди не хотіли переїжджати в інший край», «Нам пояснювали, що українці повинні жити на Україні», «Про переїзд ніхто нікому дотепно не пояснював. Лемки не розуміли чому їх гонять із рідних місць», «Нас перевезли сюди, тому що ми українці, а всіх українців переселяли на Україну». «Причин переїзду я не знаю. Приходили й казали: «Як не підете так, то все рівно вас виженуть», «Не виїхали б, якби не польські напади... Три гвинтівки самооборони, то радше сторожі замало, аби «добровільно» не поїхати в Росію»⁸⁹⁷.

2. Агітація (вербування) за переселення на Донбас. «До нашого села у Польщі приїжджали делегати із Східної України і закликали їхати сюди на Донбас. Жили ми бідно і батьки погодилися на переїзд, бо іншого виходу не було», «До нашого села прибули делегати зі східної України й агітували переїздити на Донбас», «...багатий край, де родючі землі, де багато шахт, виробництво», «Приїхала делегація з Росії і запропонувала переїхати на Україну. Обіцяли краще життя. Жили у с. Чарна ...мали орні землі, гектари лісу, пасовиська. Обіцяли, що на Україні будемо мати теж саме, такий самий добрий дім», «В село приїхала делегація (2 чоловіка), пішли по хатах,

⁸⁹⁷ Гук Б. Пасинки степу // Наше слово. – 2009. – 24 травня. – № 21 (2703).

роз'яснювали, що люди нічого не втратять. Мати відмовилась їхати, бо 3 дні назад забрали сина в армію. На наступний день Івана повернули додому»⁸⁹⁸.

4. Залишили в Польщі поля, свою землю, будинки. «В Польщі у нас було все необхідне: і дім, і земля, і корова, загалом, все господарство. А тут довелося виживати, хто як міг», «Там у батьків були землі під пасовища і пашня, ліс, садиба, що виходила до річки. Хижа була велика. Під одним «підом» були збудовані хижа та стайня», «Батьки мали 16 га землі, розводили скот. З цього жили», «У Чарні ми мали великі угіддя землі, ліси, пасовисько. Жили в достатку. Мали багато худоби, гарні будинки. Життя було налагоджене».

5. Важка дорога «на чужину». «Дорога була тяжка. Їхало одним ешелоном все село. Кожна сім'я везла з собою все, що могла узяти – речі, їжу, свиней та корів. Їхали довго – два місяці. Під час дороги багато зупинялись, щоб пасти і напувати худобу, заpastись питною водою та провізією. Під час зупинок місцеві жителі часто на нас сварились», «Дорога на чужину була жахлива. Людям дали відкриті вагони. У кого була можливість, той накрив їх. Переїзд тривав 6 тижнів. У Салиборі все майно довелося перевантажувати з польського на руський потяг», «Одні сім'ї їхали в закритих вагонах інші – ні. Ми їхали у відкритому вагоні і, коли йшов дощ, то заливав речі та одержу. Багато речей і продуктів харчування пропало. Худоба їхала в окремому вагоні». «Перевозили по 5 родин в одному вагоні, нас везли й везли, ми не знали де».

6. Приїзд на Східні землі України. Перше враження. «Коли ми їхали сюди, не знали, що на нас чекало», «Тільки стали розвантажувати як жінки підняли крик і плач – навколо піщані дюни, що поросли чахлою травою, вигорілою на спекотному серпневому сонці – завезли на край світу, в пустиню», «Остання станція «Бразоль», чути крики: «Везіть назад». Нам пояснювали, що нас тут чекають. Почалася метушня: довго плакали, старі губили свідомість. Виснажені довгою дорогою, збентежені, з сумними обличчями від місцевості куди попали, всі були розчаровані. Міліція викидала речі. Начальник станції благав покинути

⁸⁹⁸ Ясінчак С. Лемки – народ позбавлений батьківщини. Нариси, спогади, факти, документи про депортацію лемків на землю Луганщини. – Луганськ: «Янтар», 2007.

вагони», «Побачили зовсім не те, що нам було обіцяно: будинки були напівзруйновані, дахів на них зовсім не було, про загорожу і говорити не доводилось, так як мешканці цього села теж кудись переїхали і забрали з собою все майно», «Вразило те, що люди зірвалися з обжитих місць і приїхали на зовсім голе місце, пусте, та й природа була зовсім не така, як вдома. Дома були ліси, гори, ріки, а тут голий степ, нема води річок». «Вразив степ, гіркий полин. У Чарні цю рослину ми саджали в садку, а тут він ріс на кожному кроці», «Напередодні від'їзду ми понаривали полину, сушили його на вагонах, а приїхавши сюди, побачили, що цієї трави тут багато теж», «Вразило те, що обіцяно було багато, а по приїзду нічого не одержали.

7. Облаштування на нових місцях та перші роки життя в східних областях України. 1«Місце нам здалось диким, але треба було жити», 2. Село було напівзруйноване, на багатьох хатах не було дахів. На квартири нас пускали без особливого бажання», 3.«Поселили нас в землянки. Прийшлося жити трьом сім'ям в одному дворі (місцевих було 6 і нас 22). Спали на горищі, спостерігали небо: місяць, зорі, дощ, сніг падав на голову. Жили тут до грудня. Потім нас відокремили і дали розвалену хатку, яку до весни відремонтували», «Коли приїхали, нас розмістили в стайнях, а потім переселили в німецьке село. Люди самі займали собі хати, а їх було біля 33», «Село куди нас поселили (колгосп ім. Карла Лібкнехта) відрізнялось від інших сіл охайністю. На вулицях навіть були тротуари... З німецьких будівель залишилися млин, хати, стайні», 4«Привезли до Карла Лібкнехта, де нічого не було, тільки робота день і ніч. Мати плакали й плакали, але робили, бо не могли не робити», 5,Тут нам прийшлося виживати, хто як міг», «Пішли працювати, нам давали по 200 г зерна на трудовень», 6«У 1947 р. їли щавель, лободу, пухли від голоду. Вижила вся сім'я, крім батька», 7«Під час голоду врятувались тим, що з Польщі привезли з собою гроші, одержані як компенсація за господарство, тому голод не зачепив нашу родину» (це не зовсім так. Вони не могли привести грошову компенсацію з Польщі, так як її там не виплачували. Дозволялося перевезти з собою до 1000 злотих), 8«Умови життя були неможливі, почали хворіти люди, помирали діти»,

«Спочатку нам було важко, нова земля, нові погодні умови, а труднощі людей згуртували. Почали будувати хати, працювати в колгоспі, заробляти трудодні», 9«Довелось на пустому місці обживатись по-новому, не було в чому йти до школи – ні одягу, ні взуття», 10«Сестри ходили в школу в сусіднє село за 10 км. Важко було навчатися через те, що нічого було взути, поїсти. Тому довелося залишити навчання, йти в колгосп на роботу», 11«Ті роки були страшні. Важко було звикнути, все навколо було чужим. У колгоспі не вистачало робочих рук. Орали і сіяли на коровах. Хліба на столі не було. Мати купувала 1 стакан кукурудзи, рвала лободу і все це варили на сніданок чи вечерю. Сім'я жила в землянці з 2 кімнат: в одній жили мати з дітьми (9 чоловік), в іншій – худоба». «Ми оралі степ коровами, привезеними з Лемківщини. Перед першою оранкою начальство обіцяло, що не візьме з нас жодного податку, а як гарно вродило, то взяли багато зерна», «Поселили нас у с. Новополтавка, Костянтинівського району Донецької області. Дід почав їздити по селах району з однією метою: віднайти переселенців та намовити їх переїхати в одне село (Новополтавку). І мав успіх, зібрав до купи немало родин. Робив і робив, зачарований землею, хоч вона була не його, але там, на своїй землі, з камінням боротися не було сил»⁸⁹⁹.

8. Відносини з місцевим оточенням. «Місцеві недоброзичливо нас прийняли, називали поляками. Минав час і ділення на своїх і чужих припинилося. Дівчат наших довго не хотіли брати заміж, але потім прижились, склали сім'ї, змирились», «Нас розселили по квартирах. Місцеві люди не дуже зраділи нашому приїзду. Діти кидали в нас каміння, дражнили. Отож нам на новому місці було не дуже затишно». «До сьогодні подекуди нас поляками називають», «Називали нас «поляками» або «бандерівцями», хоч років 5 назад перестали і перейшли тільки на «бандерів»... То вже ліпше як нас називають тими «бандерами»... Ми ж є українські лемки, українці, не якісь там лемки-русини».

⁸⁹⁹ Гук Б. Пасинки степу // Наше слово. – 2009. – 24 травня. – № 21 (2703).

Розглянувши близько 25 текстів спогадів переселенців-лемків переважно з Луганської області та матеріалів інтерв'ю з ними важливо зауважити, що для більшості оповідачів причини переселення залишаються невідомі (див. підп. 1). В їх свідомості закріпилася лише нав'язана пропагандою ерзац-пам'ять – «українці повинні жити на Україні». Вочевидь це пояснення їх задовольняє, адже вказує на те, що їх переселення було безальтернативним, а не добровільним та, аж ніяк, не пов'язується з українським націоналістичним рухом з яким їх за звичкою ототожнює місцеве середовище. Вони практично не згадують про міжнаціональний конфлікт, про дії УПА та польських підпільних військово-політичних сил щодо українців. Односельці з Чарни, Снитниці та Ізби одноголосно запевняють, що погодилися покинути край піддавшись запевненням агітаторів, які обіцяли їм значно краще життя на Донбасі. Ті, що переселилися з інших сіл, зазначають, що зволікали до останнього і погодилися їхати в Радянський Союз лише тоді «...коли все ж стало зрозуміло, що жити на батьківщині все рівно не дадуть, і коли питання постало ребром – «добровільне» переселення або примусове виселення». Загалом, серед опитаних групою вчителів та школярів Луганщини лемків, лише одна людина підняла питання про ставлення поляків до українців, зазначивши: «Поляки лемків ненавиділи, утискали, але й відпускати не хотіли»⁹⁰⁰. У цьому зв'язку, слід зазначити, що переселені лемки мають проблеми з власною ідентичністю. Розмови про давню назву лемків «русини» подразнюють їх. У деяких оповідях вони настійно підкреслюють своє українське походження, відсікають інші думки, утверджують офіційний дискурс: «Ми є українські лемки, українці, не якісь там лемки-русини. ...Слово «русин», воно старе-любє, але наводить на думку Росію, а вже не треба нам тої Росії... Якби ми були росіяни, то нас би вишурували (мова оригіналу збережена – Т.П.) в Росію, а не на Україну»⁹⁰¹.

⁹⁰⁰ Гук Б. Пасинки степу // Наше слово. – 2009. – 24 травня. – № 21 (2703). – с.121.

⁹⁰¹ Боднар Г. «Там було добре і тут непогано жити»: особливості історичної пам'яті українців, переселених із Польщі // Україна-Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. Вип. 2: Депортації 1944-1951 рр. – Львів, 2007. – С. 20-36.

Правда, водночас, зауважують: «Тут у степах скоріше станеш ні ким, ніж українцем».

Щодо картин життя в Польщі, які закарбувалися в пам'яті лемків, то це звичайно війна. Образ війни для них це страшенне фізичне і психічне виснаження батьків, що без відпочинку копали траншеї й окопи, ховали старших дітей від відправки до Німеччини («на поді за шпаргетом»), зруйновані оселі, розстріли євреїв і циганів здійснювані фашистами.

Найбільшим за обсягом компонентом спогадів зазначених носіїв історичної пам'яті є оповіді про нелюдські умови їх переїзду на схід України (підп. 5), шоковий стан (підп. 6) по прибуттю на кінцеву станцію та важке облаштування на нових місцях (підп. 7). Зокрема, 800 кілометровий шлях на Донбас вони образно охарактеризували «дорогою сліз і страждання». Спершу побачене довкілля видалося їм голою, необжитою місцевістю, де немає води й лісів, лише степ і старі, напівзруйновані будинки (підп.). Повна невідповідність реалій обіцянкам викликала у них розпач і паніку «Усі плакали і просили, щоб відвезли додому, так як побачили тут зовсім не те, що обіцяли», приголомшила обманом («обіцяли рай»).

Пристосуватися до нових умов життя, «виживати» їм справді було дуже важко. В цьому блоці спогадів головний мотив пригадування – це мотив різниці. Оповідачі часто згадують про своє заможне чи налагоджене життя на Лемківщині, жалкують за тим, що довелося залишити в Польщі ліси, угіддя, нерухомість («Сім'я наша мала 32 га лісу, 15 га орної землі», «Більшу половину нажитого довелося залишити»). Ідилічна картина життя на Донбасі, змальована агітаторами, зникла як степове марево восени, коли їх поселили не в обіцяні власні гарні будинки, а зруйновані, на квартири місцевих мешканців та конюшні: «Нас поселили в стайні, потім дали один старий будинок на 2 сім'ї. Будинок був у такому стані, що був майже не придатний для життя і потребував негайного ремонту»). Пригадуючи деталі перших років життя на Донбасі деякі оповідачі наголошували на тому, що відчували себе нікому не потрібними тут

«весь час були чужими в очах тих, хто тут народився і тут живе від початку свого життя»⁹⁰².

Пам'ять оповідачів зафіксувала безособову образу на нове оточення за відчужене їх сприйняття, недоброзичливе ставлення (див. підп. 8). Часто, намагаючись показати ментальні відмінності переселенців, місцеві мешканці додавали до спілкування з ними особистісного національного компоненту, демонструючи таким чином відчуття певної етнічної переваги. «Нас все обзивали поляками. Доводилося пояснювати, що ми – не поляки, нас переселили з Польщі, тому що ми – українці. Але кожному не поясниш», – зазначають оповідачі. Ймовірно вибраний місцевим оточенням чинник образи прибулих приховував їх роздратування на переселенців, які невільно посилювали конкурентне середовище. Та незважаючи на окремі непорозуміння свідки переселення цілком справедливо пригадують і чуйних до людського горя людей. «Пам'ятаю добре одинокого, доброго, мудрого, справедливого вчителя початкової школи, який ходив вранці по хатах і носив дітей до школи, яким нічого було взути», – з приємністю говорить Йосип Бочневич про вчителя початкової школи «колонії» Чапаєва. На цих прикладах можна спостерігати, як змінювалися та трансформувалися зміст і структура пам'яті на регіональному рівні. Звичайно на процеси пригадування впливає багато чинників: стать, вік, адресат якому спрямовується оповідання тощо.

Порівнюючи множинні сюжетні лінії згадування лемків-мешканців західних і східних областей України, відзначимо, що їх єднає ностальгія за рідним краєм, розміреним цікавим культурним життям, чудовими народними обрядами та звичаями. «Пам'ятаю будинки сусідів..., щонеділі ходила до церкви, а також дуже красиве місце, де було розташоване село – ліси і гори». До сьогодні ці образи нагадують про себе їм у снах «Часто в снах бачу наше чарівне село, людей, яких вже нема». Не одному туга за втраченою батьківщиною вкоротила життя. Для більшості переселених та їх нащадків,

⁹⁰² Ясінчак С. Лемки – народ позбавлений батьківщини. Нариси, спогади, факти, документи про депортацію лемків на землю Луганщини. – Луганськ: «Янтар», 2007. – с. 115.

колишніх підлітків, які набули свідoctва про переселення в процесі згадування батьків, дідусів чи бабусь мала батьківщина набула сакрального значення. «Як то було добре вдома, там, коло Сяну», «Якби могла, то б на крилах полетіла туди», – емоційно зазначають вони⁹⁰³. Останні носії живої пам'яті сумно резюмують: «За 100 років ніхто з молодих уже і не згадає, що їх предки були з Лемківщини».

Насамкінець зазначимо, що за умов різниці в насиченні інформації в регіональному просторі колективна та особистісна історична пам'ять спільноти в межах держави, аж ніяк не можуть бути симетричними. Більш того, через порушення з'єднання офіційного й усного наративу історична пам'ять завжди асиметрична. Це актуалізує необхідність поширення академічних напрацювань серед громадськості, пошуку нових просторів пам'яті, формування адекватної суспільної свідомості, сприяння збереженню, як особистісної, так і колективної історичної пам'яті та моральної підтримки українців переселених з Польщі.

Напівдобровільне переселення / виселення українців з етнічних земель Лемківщини, Надсяння, Холмщини і Підляшшя в процесі встановлення радянсько-польського кордону на завершальному етапі Другої світової війни є тяжкою травмою минулого в Україні, однією з найбільш болісних точок в історичній (національній) пам'яті. Близько півмільйона українців зазнали тоді травматичного стресу. Його поглибила історична політика радянської влади, передусім, у публічній сфері. Вилучення цієї сторінки історії з національної пам'яті, штучне «консервування» пережитого у свідомості очевидців події, позбавили їх емоційної підтримки громадськості, яка необхідна кожній людині і спільноті для подолання психологічної травми. До сьогодні українців, переселених з Польщі, не полишає «фантомний біль» історії. Свідченням цього є поява в останні два десятиріччя численних книжок про «рідні» села та «депортацію», археографічних збірників, що вміщують спогади переселених

⁹⁰³ Щерба Г. „Евакуація-депортація” українців з Лемківщини в 1945-1947 роках у спогадах самих лемків // Визвольний шлях. – 1991. – № 11. – С. 1112.

без фахової інтерпретації. Вони дають можливість з'ясувати, чому в пам'яті людей згадана подія залишилась як трагічна.

Безперечно, це викликає необхідність посилення уваги до психологічних травм минулого, пошуку нових просторів для суспільного примирення, адже історична пам'ять є важливою складовою державного розвитку та національної безпеки. Вона має єднати суспільство з погляду виклику новітнього часу, коли посилюється інформаційно-психологічний вплив глобалізованого світу на національну пам'ять. Цілком правильно зазначає заступник директора Українського інституту національної пам'яті Д.В. Веденєєв «відновлення й збереження колективної пам'яті про державотворчі традиції, цивілізаційні досягнення, бойову і трудову звитягу, історичні трагедії сприяє єднанню громадянства та мобілізації духовних сил й будівничого потенціалу українського народу, його утвердженню як рівноправного суб'єкта системи міжнародних відносин, збереженню державного ладу та територіальної цілісності України, творенню позитивного суспільно-політичного та морально-культурного поля буття української політичної нації»⁹⁰⁴. Нагадаємо, в західному інтелектуальному середовищі постійно відбувається звернення до аналізу травм минулого, народжуються нові форми й символи, що підтримують історичну свідомість.

Цим викликані наші міркування щодо дослідження спогадів українців, переселених («евакуйованих», виселених, депортованих) з Польщі в 1944-1946 рр. Гадаємо, що з їх включенням до академічного знання можна подолати загальний конфлікт між історією та людською пам'яттю, загоїти рани минулого. Як і в піснях, в «усній» історії народ також журиться, думає і розмовляє. Відтак очищується від образи та гніву. Тому не варто цього боятися. Своєчасно обговорена проблема знімає протистояння на історичному ґрунті в майбутньому.

⁹⁰⁴ Веденєєв Д.В. Національна пам'ять та інформаційно-психологічні впливи глобалізованого світу // Науковий вісник Дипломатичної академії України. – К.: ДАУ при МЗС України, 2012. – Вип. 18. – С. 58.

На разі переселені з Польщі українці в процесі повоєнного розмежування радянсько-польського кордону вважають себе постраждалими, тому, перш за все, прагнуть розділення їх болю українським суспільством й моральної підтримки. За бажання, зрозуміти цих людей не важко. Дослухаймося до одного з них – Ткачика Нестора Денисовича, уродженця м. Новий Сонч: «Коли нас виселили до Західної України, а потім сюди (Миколаївська область, Березанський район, с. Краснопілля – Т.П.), то ми були дуже збентежені, так як стали майже жебраками, тоді як там у нас було 3 га лісу, будинки, багато різних побутових речей та живності... Виїхали ж у 1945 р. у чому стояли. Хоча я ще був неповнолітнім (13 років), але все пам'ятаю і все життя почувався скривдженим»⁹⁰⁵. Треба зазначити, що самі переселені по-різному тлумачать даний захід. Ті, що мешкають в західних областях ображаються на Сталіна, що той «не захотів» приєднати їх етнічні терени до України. У свідомості переселених, що нині мешкають в східних областях закріпилася лише нав'язана пропагандою ерзац-пам'ять – «українці повинні жити на Україні». Так, мешканці Луганщини зазначають: «Нам говорили, що після війни поляків переселяють із України, а нас українців із Польщі. Спочатку було добровільно, а потім все рівно всіх вивезли, в селі ніхто не залишився»⁹⁰⁶. Як видно з наведеного, у соціальній ідентифікації колишніх переселенців – нині населення сучасної України, посідають вагоме місце регіональні історичні стереотипи. Радянська версія минулого більш задовольняє переселених на Сході, адже вказує на те, що їх переселення було безальтернативним, а не добровільним, і аж ніяк не було пов'язано з українським націоналістичним рухом з яким нерідко ототожнює їх місцеве середовище. На відміну від них, переселенці, які мешкають у південних областях помилково пов'язують переселення з операцією «Вісла» й схиляються до думки, що їх переселяли у зв'язку з екстремістськими діями поляків. Вони

⁹⁰⁵ Лист Ткачика Нестора Денисовича, мешканця с. Краснопілля, Березанського району, Миколаївської області (уродженця м. Новий Санч) / Власний архів Василя Фляка.

⁹⁰⁶ Ясінчак С. Лемки – народ позбавлений батьківщини. Нариси, спогади, факти, документи про депортацію лемків на землю Луганщини. – Луганськ: «Янтар», 2007. – 149 с.

зазначають: «Ми ті люди, які були переселені під час операції «Вісла»⁹⁰⁷; «У роки війни, під час операції «Вісла» наше село в Польщі спалили. Бомбардувала російська авіація. ... У 1945 р. ми почали відбудовуватися, а в 1946 р. українців почали знищувати поляки... нас евакуювали на Україну...»⁹⁰⁸. Звичайно в наведених висловлюваннях щодо причин переселення є доля правди, але водночас багато навіяного.

Натомість широка громадськість України не знає цієї сторінки історії і не вбачає нічого особливого в тому, що українців переселили з Польщі. Дається взнаки відсутність суспільного діалогу з проблеми впродовж півстоліття. З огляду на це мешканці південно-східних областей України зазвичай називають переселених «бандерівцями», рідше «поляками». Це ображає останніх. Наприклад, вихідці Лемківщини, що нині мешкають на Миколаївщині, категорично наголошують: «Ми лемки, а не бандери»⁹⁰⁹. Деякі переселені вже не сподіваються на зміну громадської думки, проте, переймаються проблемою власної ідентичності. Наприклад, ті, що мешкають на Луганщині зазначають: «Називали нас «поляками» або «бандерівцями». Років 5 назад перестали і перейшли тільки на «бандерів»... То вже ліпше як нас називають тими «бандерами», а не «поляками». Ми ж є українські лемки, українці, не якісь там лемки-русини»⁹¹⁰.

Вітчизняні історики та політологи стурбовані таким нігілістичним ставленням українського соціуму до минулого радянської доби, у тому числі щодо формування території України, адже саме в історичній площині окремі радикально-націоналістичні сили суміжних держав шукають «підстави» для ревізії існуючих кордонів України, що склалися у 1939-1945 рр.⁹¹¹ (⁹¹², ⁹¹³). При

⁹⁰⁷ Лист Яцухи Михайла Ілліча, мешканця с. Терехово, Новобузького району, Миколаївської області (уродженця с. Хотиліоб, Любачівського повіту) / Власний архів Василя Фляка.

⁹⁰⁸ Лист Ганущак Івана Тимофіївича, мешканця с. Новософіївка, Снігурівського району, Миколаївської області (1930 р.н., с. Щавне, Сяноцького повіту), / Власний архів колишнього керівника Миколаївської обласної громадської організації «Наша доля» Василя Фляка.

⁹⁰⁹ Лист Нужної Меланії Григорівни, мешканки с. Чапаєво, Березанського району, Миколаївської області (уродженки Краківського воеводства).

⁹¹⁰ Гук Б. Пасинки степу // Наше слово. – 2009. – 24 травня. – № 21 (2703). – с. 6.

⁹¹¹ Григорьев В. Военно-политические игры // «2000». – 2009. – 15 мая.

⁹¹² Иванников И. Скрытая угроза-3: неправительственные организации // Секретные материалы. – 2009. – № 7. – С. 2-3.

цьому йдеться виключно про територію, а не про населення. Трагічна більш як півтора мільйони українців і поляків, що стали заручниками міждержавних територіальних суперечностей має бути ключовим застереженням непорушності усталених кордонів.

Незважаючи на доволі розлогу історіографію проблеми, у тому числі захисту дисертацій, аналітичних розвідок щодо функціонування індивідуальної пам'яті українців-переселенців з Польщі недостатньо. Власне такі спроби належать Г. Бондар, Т. Гонтар, М. Литвину, Н. Лобас-Данилісі, О. Савчуку, Т. Пронь, Г. Щербі. Вдало підійшла до розв'язання проблеми Галина Бондар. Вона здійснила інтерв'ювання переселенців, що були примусово виселені в 1946 р. із с. М'якиш Новий Ярославського повіту в Польщі в с. Смереківка на Львівщині та провела контент-аналіз нарративних частин їх розповідей⁹¹⁴.

Виходячи з вищезазначеного ставимо за мету продовжити аналіз джерел «усної історії» з травматичного минулого задля подолання «розриву пам'яті» та історичної концепції формування території України. Джерельною базою дослідження послуговували як опубліковані, так і вперше введені до історичного нарративу спогади переселенців зібрані автором статті. До аналізу також залучено матеріали соціологічного опитування, проведені ним же, серед членів львівських громадсько-культурних товариств «Надсяння» й «Холмщина» та листування переселенців з колишнім керівником Миколаївської обласної громадської організації «Наша доля» Василем Фляком.

Першу і найбільш тяжку психологічну травму українцям, що мешкали в Польщі, спричинили ворожі міжнаціональні відносини в період війни та під час переселення в Україну в 1944-1946 рр. Назагал їх життя на рідних теренах було сповнене емоційною гостротою, потенційним відчуттям страху, прогресуючим почуттям напруженості. Почалося це задовго до переселення. «У 1941 р. мені було 13 років, коли нас з односельцем перестрів озброєний бандит і погнав на

⁹¹³ Польський сейм: в 1939 году СССР совершил акт агрессии против Польши // Газета.ру. – 2009. – 23 септембрю.

⁹¹⁴ Бондар Г. «Там було добре і тут непогано жити»: особливості історичної пам'яті українців, переселених із Польщі // Україна-Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. Вип. 2: Депортації 1944-1951 рр. – Львів, 2007. – С. 20-36.

хутір, де уже було багато озброєних поляків ...Нас довго били (односелець пізніше помер від побоїв), намагалися повісити. Вранці прийшла мама, принесла катам гроші, мед, масло і викупила мене. Я тяжко відхворів пережите мною, два роки не міг нічого тримати в руках, не міг спати, іноді не хотілося і жити. Несамовитий страх переслідував мене» – згадує колишній мешканець села Поляни, Кроснянського повіту (Лемківщина), Іван Дупнак. Українське населення не чекало таких жорстоких нападів. Стефан Нісевич із с. Добра зауважує, що «люди були приголомшені, думаючи, що це «хвильові наскоки звироднілих банд»⁹¹⁵. Зауважмо, українські села на Холмщині палали вже в 1942 році.

Однак особливого загострення міжнаціональні відносини набули в процесі реалізації міждержавної угоди між Урядом СРСР і Польським Комітетом Національно Визволення (ПКНВ) про радянсько-польський кордон від 26 липня 1944 р. та угоди між урядом УРСР і ПКНВ про обопільну «евакуацію» населення від 9 вересня 1944 р. Тодішнє своє становище «переселенці» характеризують так – «жилося весь час в страху», «ніхто не знав, де сховатись, чи доживе до завтра». Поведінка поляків була для українців незрозумілою. Вони зазначають: «Поляки лемків ненавиділи, утискали, але й відпускати не хотіли»⁹¹⁶. З одного боку, вони робили все, щоб витіснити лемків, надсянців, холмщан та підляшців із території, з іншого – не хотіли, щоб ті виїжджали. У цьому вони вбачали зраду Польщі. Нерідко розправляючись з родинами, що записалися на виїзд, деякі поляки викрикували: «Нех зна, як ойчизну любиць...». Особлива небезпека підстерігала молодь та сільську інтелігенцію – вчителів, священників. Запідозрюючи в перешкоджанні переселенню чи співпраці з УПА їх вбивали, жорстоко катували, або кидали до табору в Явожно. Практично кожна сімейна історія переселених є драматичною. Мирослава Ярошевич (1935 р.н.), з м. Рудки Самбірського району Львівської

⁹¹⁵ Депортації: Західні землі України; к. 30-х – п. 50-х рр. Документи, матеріали, спогади. У 3-х т. / Відп. ред. Ю. Сливка. Т. 3: Спогади. – Львів: НАН України, Інститут Українознавства ім. І. Крип'якевича, 2002. – С. 367.

⁹¹⁶ Ясінчак С. Лемки – народ позбавлений батьківщини. Нариси, спогади, факти, документи про депортацію лемків на землю Луганщини. – Луганськ: «Янтар», 2007. – С. 121.

області, розповідає: «Коли ми вже зареєструвалися до виїзду, до хати вдерлися два поляка з нашого села, з панчохами на обличчях. Мама впізнала їх, але нічим не виказала. Вони почали погрожувати їй, викрикувати «забирайся або заберемо твоїх щенят»⁹¹⁷. Вражають жорстокістю поляків по відношенню до українців й інші оповіді. «Нас було п'ятеро у сім'ї. Мене вивезли на роботу до Німеччини. Шістнадцятирічний брат пішов у підпілля. Поляки вбили його і не давали батьку похоронити, сказали: «Як даси корову, то похорониш». Тоді батько вивів чотири корови й сказав, звернувшись до головного: «Вибирай, яку хочеш, тільки дай дитину похоронити». Невдовзі сусідній хлопець-поляк, кинув на дах нашого будинку гранату. Мама загинула, батько змушений був забрати моїх молодших сестер і виїхати в Тернопільську область. Пізніше ми переїхали до Львова» – схвильовано розповідає Єва Качмар (1923 р.н.), мешканка с. Малахів Львівської області, уродженка с. Шутків Любачівського повіту⁹¹⁸.

Під гаслом «Польща – єдинардова» польські націоналістичні угруповання масово винищували українців, грабували, руйнували житло, доводили їх до відчаю. Нового подиху ці акції набрали після того, як радянські війська пішли далі на захід. Намагаючись звільнити терени від українців «нам тшеба так зробіць, жеби ні єдного русіна тутай не било», радикальні сили почали нападали на українські села без жодних державних чи релігійних застережень. Власне у цьому криється одна з причин згоди українців на переселення. Це переконливо підтверджують 62 члени львівських громадсько-культурних товариств «Надсяння» й «Холмщина», опитаних автором цієї статті у серпні-вересні 2009 р. за допомогою власноруч розробленої анкети. Усі вони зазначили, що їх родина прийняла рішення про переселення під тиском обставин. Наприклад, Ладубець Парасковія із с. Волиця Мостиського району Львівської області написала: «Пам'ятаю як одної ночі зимою, до нас прибігла

⁹¹⁷ Опитувальна анкета Ярошевич Мирослави Володимирівни (1935 р.н., с. Перекопане), мешканки м. Рудки, Самбірського району Львівської області / З власного архіву автора.

⁹¹⁸ Інтерв'ю з Качмар (дів. прізвище Чебан) Євою Дмитрівною (1923 р.н., с. Шутків, Любачівського повіту), мешканкою с. Малахів, Львівської області / З власного архіву автора.

боса жінка із сусіднього села Новосілки і повідомила, що в їхньому селі ріжуть людей»⁹¹⁹. З погляду сучасника подібні оповіді не піддаються осмисленню.

Повірити в те, що міжнаціональне протистояння могло вмиг зруйнувати добросусідські відносини в окремих селах – важко. Ольга Горбова (1925 р.н.), уродженка с. Березка згадує: «У нашому селі було 200 будинків, крім українців проживало 10 сімей поляків. Було спокійно, ніхто ні з ким не ворогував. Коли на село напала банда я втекла з маленькою дитиною на руках. Пізніше до мене приєднався чоловік, а свекор рятуючи майно згорів у хаті. Решта людей, приблизно 200 чол. було вбито. Не жаліли нікого... Вся моя родина була розстріляна. Ми повернулися в село зібрали вбитих і похоронили в братській могилі... Я з жахом згадую ті страшні дні»⁹²⁰. Її розповідь доповнюють інші односельці: «Поляки почали нас грабувати, а потім мордувати, насамперед священиків, вчителів та найбільш свідомих селян. Щоб рятуватись від нападів у селі запровадили цілодобове чергування. Кожна десята хата виділяла чоловіків до загону самооборони... Сигнали про загрозу нападу давали ударами у підвішені рейки. Підготовка до виселення тягнулася довго. ... 11 квітня 1945 р. о четвертій ранку на село (Березка – Т.П.) напали бандити... Не чіпали тільки поляків, на дверях будинків, яких була написана літера «П». Під час тої жахливої масакри моя мама опинилася в хаті сусідки... бандити підпалили хату і мама... разом з сусідкою згоріли живими». Попередню думку також доповнює Голова культурно-громадського товариства «Холмщина» з Луцька Микола Антонович Онуфрійчук, який зазначає: «Ми неодноразово рятувалися втечею допоки не виїхали. Найперше, ховалися на купах перегною вивезеного господарями на поля, або у схронах викопаних у землі. Почасти до них набивалося по кілька родин. Довго сидіти в них було дуже важко, задушно, хотілося кашляти. Маленькі діти плакали. Щоб втамувати спрагу і голод мама

⁹¹⁹ Спогади (рукопис) Ладубець Парасковії (с. Махнів, Рава-Руського району), мешканки с. Волиця Мостиського району Львівської області / З власного архіву автора.

⁹²⁰ Спогад (рукопис) Горбової Ольги (1925 р.н., с. Березка), мешканки с. Тщенець, Мостиського району, Львівської області / З власного архіву автора.

давала нам по ковтку кислого молока». Безперечно, небезпека для життя не могла не впливати на емоційну сферу людини. Трагічними прикладами опору українців переселенню є лемківські села Завадка Морахівська та Павлокома, більше 150 сіл на Холмщині, зокрема, Бересть, Верешин, Ласков, Малковичі, Модринь, М'яжке, Новосілки, Пискоровичі, Потуржин, Сягринь, Турковичі. На жаль, у терорі українців брали участь не лише підпілля, але й працівники польської міліції.

Назагал у тому часі проявилися найгірші людські вади. Жорстокості не було меж. Ольга Гриньків, донька Дошак Софії Петрівни, уродженки с. Глудно, згадує, що одним з найбільших потрясінь її мами було вбивство поляками ксьондза у селі Мазури, розташованому за рікою від їх села, за те, що той намагався зупинити терор проти українців. Ксьондз закликав їх не робити цього, мотивуючи особливим покликанням кожної людини на землі: «Невільно вбивати – кожна пташка по-своєму співає»⁹²¹. Усі оповідачі твердять, що не хотіли переселятися, а вимушено погодилися на це, коли почалося неприховане полювання на людей. Ліс не завжди рятував українців від свавілля та переселення, тому вони мусили вдаватися до хитрощів. «Ми переховувалися у лісах, спали на чатинню під ялівцями, пекли картоплю, доїли корів. Восени почав докучати холод – довелося повертатися в село. Тато попросив зятя Андрія П. піти до нас за господаря, бо він мав сіру «кенкарту» з літерою «П», а батько мав синю з літерою «У» – розповідає Софія Романик, уродженка с. Ванькова, Ліського повіту⁹²².

Однак з кожним днем українцям ставало зрозумілим, що їм не вдасться залишитись у рідному краї. Промовистою є розповідь лемка Івана Кирпана з Камянки про те, як переселялося його село: «Однієї неділі ...зійшлася на раду громада. Кепська справа, почав солтис Фалатович. Помочі нам не є от кого чекати. Советські війська пішли на Берлін, там ся й zostали, а нас залишили на

⁹²¹ Інтерв'ю з Гриньків Ольгою (1962 р.н., донька Дошак Софії Петрівни, уродженки с. Глудно, Сяноцького повіту), мешканкою с. Дідилів, Львівської області / З власного архіву автора.

⁹²² Депортації: Західні землі України; к. 30-х – п. 50-х рр. Документи, матеріали, спогади. У 3-х т. / Відп. ред. Ю. Сливка. Т. 3: Спогади. – Львів: НАН України, Інститут Українознавства ім. І. Крип'якевича, 2002. – 418 с.

розтерзання польським бандам. Треба виїжджати, покуль зме іще живи. Збентежені, стривожені селяни оточили Петра Кобель, який в час загального смутку зберігав свій звичайний спокій, свою розсудливість. За деякий час він звернувся до братії: «Не є іншого виходу! Треба виїжджати або переписуватися на поляків. Але ми того не зробимо, не можемо ся зганьбити. Наші предки пережили не єдин раз тяжкі часи». Після цих слів вчинився великий шум. Ще багато було виступів і різних думок, але врешті-решт всі зійшлися на тому, що знищене війною і пограбоване польськими бандами село знаходиться у смертельній небезпеці. Не залишилося харчів, не можна проїхати чи пройти через польські села..., щоб купити солі, нафти, одяг, інші речі домашнього вжитку. ...За таких умов громада виявила свою волю на «добровільне переселення, а фактично вигнання зі своїх споконвічних батьківських земель – і то в самий розпал жнив... Дату і план виїзду було вирішено тримати в таємниці...».

Як бачимо, підсвідомий інстинкт самозбереження поволі переважував бажання людей залишитися в рідних місцях. «Люди зі страху втікали на Україну. Брат мій казав, що хоч би всі поїхали, він не покине рідне село. Але пізніше... погодився виїхати. У той час майже все село записалося на переселення. Залишилося кілька осіб... Усі вони були потоплені, а (одна) застрілена» – зазначає П. Купець із с. Красна Кроснянського повіту. Множинність аналогічних оповідей дають підстави вбачати певний позитив у діяльності радянської влади щодо порятунку українського населення від страшного міжетнічного протистояння. Принаймні не все так негативно як здебільшого твердять автори публіцистичних есе. Звичайно тут не можна не брати до уваги, що до розпалювання конфлікту були причетні багато політичних гравців, у тому числі й радянська сторона. Але до сьогодні ніхто не спромігся сказати, яке міжнародне рішення влаштувало б усіх учасників конфлікту. При будь-якому варіанті українці або поляки залишалися обділеними. Не важко уявити, що сталося б з українцями у випадку їх залишення в Польщі.

Водночас, треба зауважити, що в свідомості переселених відсутній однозначно негативний образ поляка. Г. Бондар пояснює це явище наявністю у свідомості переселенців «блукаючих образів». Вони цілком об'єктивно відмічають людські якості осіб, які не були вороже налаштовані до українців: «Втік з сусідом зі станції у польське село. Добра людина поляк взяв нас до своєї хати, нагодував, втішав нас, що скоро фронт посунеться на захід і ми підемо додому». Черкес (дів. прізви. Скіп) Теодозія Леонівна 1929 р.н., що нині мешкає у с. Дідилів Львівської області згадує: «Наш сусід – Борул Юзек, був гарним поляком. Він вивозив нашу родину на своїй фірі до станції Сянок. По дорозі нас перестріли польські вояки і стали вимагати 500 злотих за проїзд, погрожували забрати до лісу, якщо ми не заплатимо. Сусід почав благати їх відпустити нас, пояснював, що у фірі сховані малі діти. Вони довго не погоджувалися, зняли батька з воза, але врешті порозумілися і відпустити нас за пляшку горілки». Українці-переселенці також свідчать, що польські «аківці» бувало давали знати, що в селі завтра має бути акція.

Звичайно населення чекало захисту від державних органів безпеки. Проте, польська міліція не виконувала своїх функцій. Тому, не дивно, що українці вбачали захист від польського націоналістичного терору в протилежних силах – Червоній Армії й УПА. З того виходить, що українського населення покладало певні надії на радянську владу, що вона зупинить вакханалію міжнаціональної ненависті й вони повернуться до рідних домівок. Переселені здебільшого добре відгукуються про червоноармійців, яких розквартирували в селах, коли проходив фронт, нарікають на те, що з просуненням радянських військ на захід їх села залишалися безборонними⁹²³. Така репрезентація образів минулого характерна риса соціальної народної пам'яті. Вочевидь, щоб врятувати свої родини й статки українці в Польщі готові були прихилити голову до будь-кого, якщо від нього не йшла загроза.

⁹²³ Депортації: Західні землі України; к. 30-х – п. 50-х рр. Документи, матеріали, спогади. У 3-х т. / Відп. ред. Ю. Сливка. Т. 3: Спогади. – Львів: НАН України, Інститут Українознавства ім. І. Крип'якевича, 2002. – 418 с.

Другу психологічну травму українцям було завдано самим переселенням. Виконавці Люблінської угоди з української та польської сторони своєрідно дотримувалися принципу добровільності. Червоною ниткою через спогади переселених проходить думка про те, що вони не сподівалися, що їх «будуть виганяти з рідних хат», зволікали з виїздом, вважали оголошену «евакуацію» тимчасовим явищем і не хотіли покидати край. В усних наративах відсутня єдина думка щодо примусового характеру переселення. Одні оповідачі кажуть: «Правда, урядово нас до УРСР не виганяли. Але почалося у селі страшне мордерство, і люди зі страху втікали на Україну», інші твердять: «Так відібрали насильно від лемків рідні гори, рідні землі, домівки під час переселення за наказом Сталіна, котрий переганяв цілі народи, ніби отари овець – безжально і жорстоко»⁹²⁴.

Зауважмо, переселення прийшло в кожне село по-різному. Це обумовлює різність міркувань переселених та географічну розкиданість нашого дослідження. Наприклад, мешканці Луганщини, вихідці Холмщини та Лемківщини, зазначають: «До нашого села в Польщі приїжджали делегати із Східної України і закликали їхати сюди на Донбас. Жили ми бідно і батьки погодилися на переїзд, бо іншого виходу не було»; «Приїхала делегація з Росії і запропонувала переїхати на Україну. Обіцяли краще життя. Жили ми в с. Чарна ...мали орні землі, гектари лісу, пасовиська. Обіцяли, що на Україні будемо мати теж саме, такий самий добрий дім». Військові та агітатори справді багато, що обіцяли селянам. Вихвалювали колгоспи, говорили, яка прекрасна техніка працює на полях і як добре живуть люди. Швидше за інших в це повірили родини, чії домівки знищила війна. Однак більшість селян, що поселилися в західних областях, твердять, що не вірили обіцянкам агітаторів. Жодний з опитаних нами членів вищезазначених громадсько-культурних товариств у Львові та Луцьку не вказав на цю причину. Люди добре пам'ятали як у 1933 р. в їх селах збирали пожертви на допомогу братам з Великої України. Сумніви в їх

⁹²⁴ Щерба Г. «Евакуація-депортація» українців з Лемківщини в 1945-1947 роках у спогадах самих лемків // Визвольний шлях. – 1991. – № 11. – С. 1115.

душах сіяли й червоноармійці, які іноді невільно проговорювались про важке життя в колгоспах.

Примусовий характер заходу підтверджують окремі описи картин переселення, що не зникають із пам'яті переселених: «Прийшли і почали виганяти, переселятися на Україну. Прабабця біла руками того, хто підходив до неї, плакала, кричала: «Тут спочивають мої діди, прадіди, я хочу тут померти»; «У вересні (1945 р.), безпосередньо перед виселенням, люди різали худобу, гусей, качок, курей – на дорогу. Але нам не дали приготувати їжу – вигнали з будинків, а потім погнали довгою тяжкою дорогою. Із с. Березки до Львівщини можна було добратися за добу-дві, але нас гнали конвоєм близько двох місяців»⁹²⁵.

Не менш важкою була доля тих, які не поспішали виїжджати, а трималися до останнього. «...Найсумнішого Великодня 1946 р. ми опинилися в лісах за словацьким кордоном. Тут ми сиділи три тижні в голоді і холоді, аж поки чехословацьке військо не почало нас виганяти. Хто мав гроші, відкупився, але це тривало недовго. Дійшла звістка, що чехословацький уряд хоче перевести нас на Мадярщину, де втікачі могли б поселитися. Старшини й вояки УПА, криївки, яких всюди були по лісах, радили нам не слухати брехливих обіцянок і з лісу не виходити. ...Люди чотири дні виходили з лісів і записувались у військовому уряді. На п'ятий військо оточило людей і повело до Польщі. Зчинився плач і лемент, здавалося, серце трісне в грудях. ... Під багнетами вояків, напівмертві люди прийшли до кордону, де на них чекали вояки Польщі й СРСР, які погнали людей до поїздів, призначених для худоби. І повезли у невідоме до Радянського Союзу». Назагал свідчення переселенців дають певне уявлення про даний міграційний процес як примусовий. Наприклад, уяву читачів вражає розповідь про виселення мешканців с. Стежниця: «В село заїхало польське військо, і коли не застали людей у селі погнали в ліс. Тоді

⁹²⁵ Депортації: Західні землі України; к. 30-х – п. 50-х рр. Документи, матеріали, спогади. У 3-х т. / Відп. ред. Ю. Сливка. Т. 3: Спогади. – Львів: НАН України, Інститут Українознавства ім. І. Крип'якевича, 2002. – 341 с.

стало несамовите видовисько. Забирали речі, багнетами розпорювали перини, а був сильний вітер, те пір'я рознеслось по лісі, він став білий як в снігу».

Травмували свідомість переселенців й останні хвилини перебування в рідних селах, зворушливі сцени прощання з ними односельців, коли уповноважені відводили їм трохи більше часу на збори. В останню мить перед виїздом господарі ставали («клякали») на коліна, цілували хату і землю, молилися. Водночас, наповнювали мішечки, або кишені грудками землі, щоб рідні поклали їм у могилу, якщо доведеться вмерти на чужині. Деякі безупинно плакали. При виїзді з села, найбільш шановні господарі, що виділялися серед односельців своїм знанням, розумом та порядністю зупиняли обоз і від імені громади прощалися з рідним краєм. На все життя запам'яталася вихідцям села Кам'янка, Сяноцького повіту зворушлива промова Андрія Барни, який прощався з рідним краєм як з живою істотою. «Прощай, наша рідна землячко, на якій нас матері сповивали та сон колискової співали! Прощай, рідний краю! Нас звідси доленька жене, немов від дерева відірваний листочок! Гори наші зелені, Верше і Кичеро, хати і спаленища наші дорогі, річенька наша мила, за годину-дві ми вже далеко від вас будемо, і не відомо, чи ще усміхнеться нам доля побачити Вас» – говорив він поглядаючи на пусте село та його околиці.

Третю психологічну травму людям завдала виснажлива дорога до нових місць поселення в Україні. Крім ризиків для життя пов'язаних з транспортуванням до станцій завантаження, їх виснажували тривале очікування під відкритим небом залізничних вагонів (від кількох днів до кількох тижнів), голод, антисанітарія, пограбування тощо. «Що творилося на станції Рава-Руська, зараз тяжко описати. Падав сніг, почалися морози, а люди були на возах разом із дітьми та тим лахміттям, що взяли з собою». Виселенці замерзали взимку, мокли під проливним дощем в інші пори року та потерпали від спеки. Нагадаємо, офіційно перевезення українців почалося з 1 листопада 1944 р., а закінчилося на початку липня 1946 р. Залізничного транспорту не вистачало. Часто людей перевозили у відкритих вагонах чи на платформах. У кого була

можливість, той накрив їх. Дарія Полянська згадує: «Батько працював на залізниці і нам дали відкриту платформу на 2 сім'ї. Ми її самотужки оббивали дошками, щоб можна було їхати, але по дорозі вона потроху розвалювалась і ми ледве не загинули». Не набагато краще було й тим, що їхали у вагонах. «У нашому вагоні їхало кілька сімей. Він опалювався пічкою-буржуйкою, яка не могла обігріти величезний вагон з наскрізними шпарами в стінках і напівзакритими віконними отворами. Стіни були вкриті інсеем із середини» – згадує Марія Старчак-Вавричин, родом із с. Мшана. «Везли нас у вагоні, набитому різними клунками і речами, разом з худобою. Кожних 15 або 20 км поїзд заганяли в тупик, який довго простоював...»; «Боялися вийти з вагона, відстати від поїзда і загубитися, бо ж ніхто не знав куди їдемо. Медичної допомоги не було жодної». Недарма мешканці Луганщини образно назвали свій 800 кілометровий шлях від польського кордону до Донбасу «дорогою сліз і страждань». Витримати дорогу, які тривала до двох місяців у вагоні в якому їхало кілька родин із усіма пожитками було нестерпно важко. Йосип Бочневич із с. Переможне розповідає як вони часто зупинялись, пасли й напували худобу, запасались питною водою та провізією, як на них сварились місцеві жителі. Крім, побутових труднощів «переселенців» дуже лякала невідомість. «Перевозили по 5 родин в одному вагоні, нас везли й везли, ми не знали де»⁹²⁶.

Шоковий стан у переселених, як правило, викликало прибуття на кінцеву станцію. У південно-східних областях довкілля видавалося їм голою, необжитою місцевістю, де немає води й лісів, лише степ і старі, напівзруйновані будинки. Роза Мадяк родом із села Чарна Горлицького повіту яскраво описує стан односельців, коли поїзд прибув до Ворошиловградської області (тепер Луганська): «Остання станція «Бразоль», чути крики: «Везіть назад». Нам пояснювали, що нас тут чекають. Почалася метушня, довго плакали, старі губили свідомість. Виснажені довгою дорогою, збентежені, з сумними обличчями від місцевості куди попали, всі були розчаровані. Міліція

⁹²⁶ Ясінчак С. Лемки – народ позбавлений батьківщини. Нариси, спогади, факти, документи про депортацію лемків на землю Луганщини. – Луганськ: «Янтар», 2007. – С.7.

викидала речі. Начальник станції благав покинути вагони». Така поведінка людей пояснюється тим, що на новому місці вони «побачили зовсім не те, що було обіцяно: будинки були напівзруйновані, дахів на них зовсім не було, про загорожу і говорити не доводилось. Люди дуже образилися на агітаторів, що безсоромно їх обманули. Для більшості з тих, хто раніше не виїжджав за межі Лемківщини, Україна насправді виявилася Великою. Природа була зовсім несхожою на ту до якої вони звикли. «Дома були ліси, гори, ріки, а тут голий степ, нема води річок». Степ вражав їх своєю безкрайністю та гірким полином. У Чарні вони саджали цю рослину в садку, а тут він ріс на кожному кроці. «Напередодні від'їзду ми понаривали полину, сушили його на вагонах, а приїхавши сюди, побачили, що цієї трави тут багато теж».

П'яту психологічну травму спричинили відсутність житла та нормальних господарсько-побутових умов. Ідилічна картина життя на Донбасі, змальована агітаторами, зникла як степове марево восени, відразу по прибуттю переселенців на місця. Їх «зустріли» напівзруйновані села. На багатьох хатах не було дахів. Розселили новоселів не в обіцяні власні гарні будинки, як обіцяли, а на квартири місцевих мешканців, у зруйновані будинки, сараї та конюшні: «Нас поселили в стайні, потім дали один старий будинок на 2 сім'ї. Будинок був у такому стані, що був майже не придатний для життя і потребував негайного ремонту». Місцеві колгоспники самі жили у страшній тисняві і не охоче пускали багатодітні родини переселенців на квартири. «Поселили нас в землянки. Прийшлося жити трьом сім'ям в одному дворі (місцевих було 6 і нас 22). Спали на горищі, спостерігали небо: місяць, зорі, дощ, сніг падав на голову. Жили тут до грудня. Потім нас відокремили і дали розвалену хатку, яку до весни відремонтували».

Щоправда були винятки. «Село куди нас поселили (колгосп ім. Карла Лібкнехта) відрізнялось від інших сіл охайністю. На вулицях навіть були тротуари... З німецьких будівель залишилися млин, хати, стайні» –розповідає О.М. Стависька. Проте, навіть тут, їм було дуже важко обживатись. Взуття та одяг швидко зносилися. Нічого було їсти. «Ті роки були страшні. Важко було

звикнути, все навколо було чужим. У колгоспі не вистачало робочих рук. Орали і сіяли на коровах. Хліба на столі не було. Мати купувала 1 стакан кукурудзи, рвала лободу і все це варили на сніданок чи вечерю. Сім'я жила в землянці з 2 кімнат: в одній жили мати з дітьми (9 чоловік), в іншій – худоба»; «...Давали нам по 200 г зерна на трудовдень»; «У 1947 р. їли щавель, лободу, пухли від голоду. Вижила вся сім'я, крім батька». Пригадуючи перші роки життя на Донбасі оповідачі наголошують, що тут вони скоріше виживали, ніж жили, відчували себе нікому не потрібними «весь час були чужими в очах тих, хто тут народився і тут живе від початку свого життя». У неділю лемки збиралися, співали своїх пісень і плакали. З неприхованим смутком згадували про своє усталене та цікаве життя в Польщі, жалкували за тим, що довелося залишити: «Сім'я наша мала 32 га лісу, 15 га орної землі; «Там у батьків були землі під пасовища і пашня, ліс, садиба, що виходила до річки. Хижа була велика. Під одним «підом» були збудовані хижа та стайня». Багато людей вмирало від голоду і туги, адже в неділю вони звикли йти до церкви, а тут їх гнали у колгоспи.

Важким потрясінням для переселенців була важка праця та злиденне життя колгоспників в Україні, погіршення матеріального становища. «Коли дівчата з колгоспу (на Дніпропетровщині – Т.П.) приїхали волами перевести до себе переселенців, бабуся пригостила їх лемішками і вибачившись за його якість, запитала: Хліб у Вас мабуть кращий? Вони відповіли: А у нас і такого нема». Ті, що пробули на Донбас в жнива згадують, що з великим запалом узялися за збір зерна. «Жінки серпами жали ті золоті ниви, чоловіки позапрягали своїх коней до косарок і щодень скошували п'ять гектарів пшениці – це дорівнювало шести трудовням. Чоловіки, котрі не мали своїх коней, косили косами, котрі привезли з собою, бо в колгоспі їх не було. Накошували вони ручними косами до одного гектара за день, за це нараховували п'ять трудовнів. Місцеві колгоспники, дивувалися з такої сумлінної праці наших жінок і чоловіків. Пройшло два місяці тяжкої праці на жнивах – і ніякої, навіть ламаної копійки не заплатили...». Подібна ситуація була в усіх 17 областях України, де

розселяли переселенців. «Першою роботою (на Херсонщині – Т.П.) для нас, молодих хлопців, було палити необмолочену пшеницю, яка стояла у копицях на площі 60 гектарів. Це називалося підготувати площу під оранку. Коли ми поверталися додому після цієї «операції», колгоспні охоронці вивертали нам кишені, шукаючи колосків».

До того ж треба було призвичаїтися господарювати у безкраїх степах: палити соломною, пити гірко-солонувату воду з криниць, поливати городи. Не могли звикнути до гіркого весняного молока, одноманітної їжі – тільки кукурудза і соняшникова олія. Щоб не загинути з голоду вони крадькома «збирали колоски (на Полтавщині – Т.П.), пекли хліб, годували і сусідів, які боялися це робити. Сусідка говорила бабусі: «Тебе тюрма чекає», а вона відповідала: «Мі юш гіршай тюрми не треба, як мам ту». Не набагато краще було й в західних областях. «Нам було дуже тяжко жити (на Тернопільщині – Т.П.). Батько посіяв те, що привезли з дому, але через посуху нічого не вродило. Ми дуже голодували. Хто не посіяв, то був герой – мав, що їсти»⁹²⁷.

Вразило переселених і здебільшого не доброзичливе відношення до них місцевого населення. Щоправда їх думки з цього приводу амбівалентні. Одні говорять про доброзичливе ставлення до них, інші ні. Так, в південно-східних областях пам'ять оповідачів в основному зафіксувала безособову образу на нове оточення за відчужене їх сприйняття. Часто, намагаючись підкреслити ментальні відмінності переселенців, місцеві мешканці додавали до спілкування з ними особистісного національного компоненту, проявляли зверхність. «Нас все обзивали поляками. Доводилося пояснювати, що ми – не поляки, нас переселили з Польщі, тому що ми – українці. Але кожному не поясниш» – зазначає Меланія Назар з Луганщини. Ймовірно вибрана місцевим оточенням манера поведінки щодо прибулих приховувала їх роздратування, що ті невільно посилили конкурентне середовище. «Нас розселили по квартирах. Місцеві люди не дуже зраділи нашому приїзду. Діти кидали в нас каміння, дражнили».

⁹²⁷ Депортації: Західні землі України; к. 30-х – п. 50-х рр. Документи, матеріали, спогади. У 3-х т. / Відп. ред. Ю. Сливка. Т. 3: Спогади. – Львів: НАН України, Інститут Українознавства ім. І. Крип'якевича, 2002. – С. 345.

Звичайно не скрізь було так. Іноді думки переселенців є суперечливі. «Місцеві люди (на Дніпропетровщині – Т.П.) зустріли нас доброзичливо, чим могли допомагали, але вони самі були дуже бідні. Називали нас поляками. Нас це ображало, тому, що виселили нас з Польщі за те, що ми українці»; «Переслідувань (на Полтавщині – Т.П.) не зазнали, тому, що люди на східній Україні дуже добрі. Коли настала посуха, голова колгоспу сказав батьку: «Рятуйся як можеш, бо ти маєш дрібні діти»⁹²⁸.

Дещо подібне розповідають й ті, що осіли на Заході України. Вони відзначають, що місцеві селяни часто жаліли змордованих, нещасних людей, які по-кілька днів просиджували на станціях чи скиталися з маленькими дітьми від села до села. Дехто допомагав їм на своїх фірах розвезли по своїх селах, розселитися у колишніх польських хатах. Проте так було не скрізь. «Батьки вийшли з поїзда в Зборові Тернопільської області, хотіли їсти, побиралися. Взяли їх до себе якісь добрі люди, що мали стару халупу» . «У Кам'янці, на Тернопільщині, селяни дали нам притулок у стодолах. У такому житті перебували майже місяць поки батьки не знайшли ліпшого. Продукти, які взяли з собою закінчилися, приходилось жебрати»: «На новому місці (на Львівщині – Т.П.) нас не любили, називали західниками, заволоками». Між тим, свідки переселення все ж пригадують і чуйних до людського горя людей. «Пам'ятаю добре самотнього, доброго, мудрого, справедливого вчителя початкової школи, який ходив вранці по хатах і носив дітей до школи, яким нічого було взути» – з приємністю говорить Йосип Бочневич про вчителя початкової школи «колонії» Чапаєва.

Поволі шоківий стан минав. Більш міцніші господарі наважувалися на зворотне переселення із південно-східних областей в західні. Ті, що розселилися на західноукраїнських землях вдавалися до внутрішньо регіональних переміщень. Прагнення повернутися додому, або поближче до нього не полишала переселених з часу виїзду з Польщі. «Прожили у визначеному місті (Одеська обл.) рік. Біда була страшна, і ми знову товарним

⁹²⁸ Інтерв'ю з Ганною К. (1956 р.н.), мешканкою Миколаєва р. / З власного архіву автора.

поїздом приїхали на Львівщину. Батько з нами поїхав на захід у товарняку, бабуся з коровами йшла пішки шість тижнів. Але у Львові нас також не чекали. ... До зими жили в якійсь stodolі, а попереду нас чекала страшна і холодна зима. Тільки один Бог знає, як ми її пережили, але весни дочекалися». Зворотній рух остаточно зруйнував економічне становище переселених. Втікачі переважно зупинялись і оселялись у Волинській, Тернопільській, Львівській та Івано-Франківській областях. Легально полишити початково визначені в евакуаційних листах місця поселення вдавалося не багатьом. Здебільшого такі дозволи отримували робітники нафтових промислів, особи, чії рідні мешкали в тих місцевостях, або ті, що мали проблеми зі здоров'ям чи відправлялися на навчання. Так, майже всі чоловіки с. Мацени Великої, що були переселені на Луганщину звернулися в Москву, до міністра нафтової промисловості СРСР Байбакова з проханням дозволити їм переїхати до Борислава, адже вони були не селянами, а фахівцями з видобутку нафти. Їм дозволили переїхати, проте, колгоспи не розраховалися з ними за роботу.

Як вже зазначалося, одним з основних комплексних джерел інформації про політичну, культурну, економічну сфери життя діаспори, у тому числі й історичної ретроспективи є періодична преса. Вона може бути напрочуд змістовним об'єктом для дослідження, перш за все, окремих аспектів історії України. Предметом окремого зацікавлення є висвітлення передумов й перебігу примусового переселення українців Польщі у 1944-1947 рр. на шпальтах запитаного суспільством й популярного поміж української національної меншини у Польщі щотижневика „Наше слово” („НС”).

Перш ніж зосереджуватися на проблемі зазначимо, що функціонування національних медіа за кордоном – мало досліджений в українській науці феномен. Відомо, що перший примірник часопису „Наше слово” побачив світ 15 червня 1956 року у Варшаві. Це був останній часопис з групи видань, призначених для національних меншин, що з'явився на хвилі політичної відлиги 50-х років, як орган Українського суспільно-культурного товариства у Польщі. Не ординарна, як на той час, подія засвідчила політичні зміни у

ставленні керівництва держави до українців. Передусім тримовний тижневик (українською – переважно, польською та субетнічною-лемківською) мав виконувати роль своєрідного транслятора між владою й українським населенням, зокрема пояснювати політику по відношенню до української людності, насильно депортованої у 1947 році в рамках операції „Вісла” з етнічних південно-східних земель на північно-західні окраїни Польщі⁹²⁹.

З огляду на зміст, часопис, на відміну від видань інших національних меншин, які доходили до країн свого етнічного походження ніколи не отримав офіційної згоди на розповсюдження у Радянському Союзі й Україні. Проте, всупереч забороні, потрапляв різними шляхами в Україну та інші радянські республіки, де розсіяли у період сталінізму українців, мав численних читачів серед західної діаспори на всіх континентах.

Сьогодні, попри наявність багатьох проблем, навіть відсутності головного редактора протягом певних періодів, тижневик успішно поєднує професійний суспільно-політичний аналіз з популярним наративом, певною мірою творить реальність, яку сприймають його читачі, робить важливий внесок у підтримування ідентичності українців у Польщі, формування історичної свідомості й захисту українського населення від публікацій несумлінних авторів, які утверджують негативний стереотип українця та ускладнюють атмосферу приязного співжиття у польському суспільстві. На його шпальтах постійно друкують свої статті і матеріали інтерв'ю не лише професійні журналісти, але й громадські та культурні діячі, науковці з Польщі й України.

Публікації Богдана Гука, Євгена Місила, Ігоря Галагіди, Романа Дрозда, Володимира Мокрого, Мирослава Чеха, Марії Паньків та інших авторів „НС” спрямовані на розвінчування витвореного тогочасним радянсько-польським керівництвом міфу про жорстокий конфлікт між поляками та українцями, що ніби став головною причиною прийняття сумісного рішення тогочасного радянсько-польського керівництва про депортацію, виокремлюють інші

⁹²⁹ „Наше слово”. Редакційна сторінка [Електронний ресурс] – Режим доступу до часопису: <http://nslowo.pl/content/view/1/54/>

причини передумови переселення, викладають його перебіг шляхом детального опису події. Зазначені автори намагаються докопатися до замуленої часом істини.

На жаль, рівень обізнаності широкої громадськості Польщі (й Україні) щодо встановлення лінії західного кордону по завершенню Другої світової війни та насильницького виселення (депортації) українців у зв'язку з цим у 1944-1946 рр. з етнографічних земель Холмщини, Підляшшя, Надсяння і Лемківщини згідно угоди укладеної 9 вересня 1944 р. у м. Любліні Урядом Української РСР і Польським Комітетом Національного Визволення „Про взаємну евакуацію польського населення з території УРСР в Польщу і українського населення з території Польщі в Україну”⁹³⁰ й розселення в Україні, а також послідууючої другої кампанії насильницького виселення впродовж 28 квітня – 16 серпня 1944 р. у ході операції „Вісла” і розселення на так званих „повернених”, західних землях у Польщі тих українців, які не захотіли переселятися зі своїх домівок в УРСР є досить низький.

Між тим, фахівцям різних галузей знань – історикам, політологам, етнографам, соціологам здається про ці події відомо майже все: витоки депортації, перебіг, наслідки. Крім офіційної версії тогочасної радянської і польської влади (подолання гострого міжетнічного конфлікту, боротьба з націоналістичними угрупованнями), що підштовхнула прийняття сумісного рішення лідерів країн антигітлерівської коаліції про повоєнну лінію українсько-польського кордону, остаточне відчуження українських земель на користь Польщі й переселення населення (480 882 тисячі українців з Польщі в Україну і майже 150 тисяч на „землі одзискане”)⁹³¹, українські та польські вчені називають війну, виняткову соціальну та національну напруженість, спричинену не відповідним співвідношенням земельної та іншої власності в

⁹³⁰ Українська РСР на міжнародній арені. Збірник документів і матеріалів. 1944-1961 рр. – К.: Держ. вид-во політ. літератури УРСР, 1963. – 576 с.

⁹³¹ Депортації: Західні землі України: к. 30-х – п. 50-х рр. Документи, матеріали, спогади. У 3-х т. / Відп. ред. Ю. Сливка. – Львів: НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 1996. – Т. 2 (1946-1947 рр.). – 539 с.; Drozd R. Polityka władz wobec ludności ukraińskiej w Polsce w latach 1944-1989. – Warszawa: „Tyrsa”, 2001. – 380 s.

руках різних категорій населення й передвоєнною політикою Польської держави, національні мотиви, зовнішні провокації міжнародної ненависті з боку, як німецько-фашистської і радянської пропаганди й спецслужб, так і польського еміграційного уряду.

Аналізуючи суперечливий науковий продукт деяких польських авторів, споживачем якого є польське суспільство, вони піддають критиці різні наукові підходи до вивчення минулого. „У Польщі серед істориків відбувається щось дивне – історики відстоюють не наукові, а національні інтереси”, „...Існують польська й українська позиції в історії”, „...Національна приналежність детермінує погляд на події”, – наголошували на дискусійному форумі „Волинь 1943 і ми – українці Польщі” редакції „Наше слово” історик і журналіст Богдан Гук та Анна Лазар⁹³².

При цьому редактори й журналісти „НС” не зацікавлені в власних критичних судженнях, старанно вивчають, осмислюють і пропонують увазі читачів альтернативні наукові погляди авторитетних вчених. Наприклад, в українських та польських публікаціях висловлюються різні думки щодо того, де, коли і ким були започатковані вбивства мирного населення на польсько-українському прикордонні, як передумова кровопролиття і причина колективного покарання переселенням. Даючи відповідь на це питання, нині покійний відомий український вчений Я. Ісаєвич визнавав істотну роль провокацій ззовні, але не знімав питання про моральну відповідальність тих, що піддалися на провокації, і не звільняв істориків від обов’язку в’яснення, що створило сприятливий ґрунт для успіху провокацій⁹³³. Цим же шляхом міркувань йде голова Українського інституту національної пам’яті, академік І. Юхновський. Його думку доніс до читачів преси знаний редактор „НС” Богдан Гук. У доволі обширному інтерв’ю Юхновський зауважив, що цю ситуацію легко використали Радянський Союз та фашистська Німеччина, які були дуже

⁹³² Присташ Я. Волинь 1943 і ми – українці в Польщі // Наше слово. – 2009. – 12 квітня (№ 15 / № 2697).

⁹³³ Ісаєвич Я. Українсько-польські взаємини періоду Другої світової війни: інтерпретації істориків і політиків // Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ столітті. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (21-22 листопада 1996 р.). – Івано-Франківськ: Видавництво „Плай”. – С. 5-8.

зацікавлені у міжособній боротьбі між двома націями. Вони могли старатися відвернути українців від боротьби проти фашистів і проти комуністів, як їм вдалося відвернути поляків від боротьби проти фашистів і проти комуністів та спрямувати їх до боротьби насамперед проти українців. „Нас у 1942-1944 рр. просто вели один проти одного, а ми бездумно йшли. ... Війна – це перш за все брудна справа. Під час II Світової війни була брудна справа також між поляками та українцями”⁹³⁴. Як набат сприймаються слова: „...В цій брудній справі нині нам уже не треба купатися і намагатися в ній виділити тих, хто чесно, а хто нечесно брав участь – у цій брудній справі ми рівні. Поганих людей, начинених ненавистю, або людей з браком нормального сумління і людської свідомості як з боку поляків, так і з боку українців було абсолютно достатньо”⁹³⁵. Тисячі львівських українців (загалом понад 120 тисяч) вступили до польського війська. В авторських роздумах М. Литвин керується довершеним фактом: „Як відомо, багато українців у той час воювали в лавах 9-ї Підляської піхотної дивізії на Помор’ї, а в складі Львівської дивізії обороняли Варшаву”⁹³⁶. Він акцентує увагу на факті співпраці і координації дії союзників Німеччина-СРСР на початку війни. 17 вересня, коли готувався штурм Львова і коли у війну вступив Радянський Союз була проведена операція проти 4-тисячної польської оперативної кінної групи генерала В. Андерса. Однак подальше порозуміння диктаторів щодо участі Польщі закутувалося густою павутиною непорозумінь. Згідно з вказівками Гітлера, 21 вересня мав розпочатися вивід німецьких військ у 14 денний термін. „Союзниками” було визначено, що радянське військо досягне Перемишля ввечері 26 вересня, Варшави – жовтня. Однак у ході виводу військ з’явилися перші непорозуміння: німці відмовлялися передавати Дрогобич, звідки вивозили все цінне, насамперед нафтопродукти, а чого не могли забрати – палили. 23 вересня

⁹³⁴ Гук Б. У Європі не сприймають конфлікту пам’яті українців та поляків. Розмова з академіком Ігорем Юхновським, Головою українського інституту національної пам’яті // Наше слово. – 2009. – 9 серпня (№32 (№ 2714)).

⁹³⁵ Там само.

⁹³⁶ Литвин М.Р. Вересень 1939 року. Українці і поляки між двома тоталітаризмами // Наше слово. – 2009. – 4 жовтня (№ 40 (№ 2722)).

гітлерівці все ж покинули місто, але звинуватили в пожежах і в грабунках українців. У деяких районах проводили політичні акції. Зокрема, в околицях Львова та інших місцях збирали українців для „про німецької пропаганди”, безкоштовно роздавали промислові і продовольчі товари з реквізованих магазинів⁹³⁷. Сьогодні, загальновідомо, що тієї осені Сталін постійно наголошував на довгій перспективі дружніх радянсько-німецьких відносин. Він вважав, що спільний розгром Польщі зміцнив його союз із Гітлером. Два диктатори продовжували мріяти про розширення кордонів власних імперій. При цьому кожен намагався перехитрити і використати іншу сторону. На жаль, тоді українці опинилися по різних сторонах фронтів. Улітку 1941 і 1944 рр. воєнні дороги знову пролягли через Галичину.

Хтось може критикувати цей договір, однак він був після невеликих змін затверджений на мирних конференціях в Ялті та Потсдамі, а Рузвельт і Черчілль – це не Адольф Гітлер. Це була засаднича причина неможливості домовитися”⁹³⁸. Констатація dokonаного факту Є. Стахівим розвінчує міф в існування можливості мирно врегулювати затяжний збройний, територіальний конфлікт витоки якого сягали щонайменш Першої світової та радянсько-польської воєн 1920-1921 рр., коли західні зі сторони України або східні зі сторони Польщі пограничні землі дісталися останній, хоча й були заселені переважно українцями. Саме тому польський уряд, що перебував під час Другої світової у Лондоні наполягав на відновленні радянсько-польської лінії кордону відповідно 1939 р. і провокував до ворожнечі народи. „Все можна було узгодити, крім кордонів”⁹³⁹. Отже, йшлося про третю силу – „владну”, на яку покладалася відповідальність врегулювати конфлікт. Звичайно Радянський Союз як держава, народ якої виніс на собі основний тягар війни вирішив проблемне питання відповідно своїм уявленням про мирне життя.

⁹³⁷ Там само.

⁹³⁸ Гук Б. Українців у II Речі Посполитій поляки прирекли на загибель // Наше слово. – 2008. – 14 грудня (№ 50 /№ 2650).

⁹³⁹ Там само.

Мілітаризація свідомості призвела до деформації морально-ціннісних людських якостей. Всеохоплюючий страх – домінуюче відчуття під час війни, штовхав керманців держав і населення на аморальні вчинки. „На війні немає суддів, кругом валяється зброя, а ненависть стає неконтрольованою”, – зауважив Юхновський⁹⁴⁰. Водночас, попри те, що девіантна поведінка стала нормою воєнної повсякденності населення, ставлення поляків до українців, як відмічають громадяни Польщі українського походження було різним. „У Варшаві, Познані та Кракові одне, у Перемишлі, Львові чи Станіславові інше. У моїм домі у Перемишлі мешкали поляки, нормальні поляки, і ми могли мирно жити як друзі, дуже великі друзі”, – підкреслив в інтерв'ю Б. Гуку, Євген Стахів⁹⁴¹. Державна політика пам'яті та деформація історичної пам'яті поляків авторами окремих досліджень і ЗМІ є предметом посиленої уваги й критики журналістів „НС”. „Коли використовується негативний стереотип українців та підсилюється далі Волиню, то це передусім стосується нас – українців, які проживають у Польщі, а не громадян України, які дуже часто навіть гадки не мають про ті події. Це спричинене об'єктивним чинником. Вихованих комуністичною пропагандою й ЗМІ поляків дуже важко переконати, що українці в Польщі не причетні до подій на Волині, бо більшість поляків мислять категоріями колективної відповідальності. Механізм простий: шляхом застосування асоціацій, спрощень, або з приводу недостатніх знань формуються уявлення та переконання, які мають мало спільного з історичними фактами. Найгірше, що люди в це вірять і не сприймають аргументації, що порушує весь їхній світогляд, – емоційно зауважує редактор видання Андрій Присташ⁹⁴².

У контексті висвітлення передумов прийняття рішення про обмін територіями і населенням важливою є оригінальна відозва Миколи Кухарчука

⁹⁴⁰ Гук Б. У Європі не сприймають конфлікту пам'яті українців та поляків. Розмова з академіком Ігорем Юхновським, Головою українського інституту національної пам'яті // Наше слово. – 2009. – 9 серпня (№32 (№ 2714)).

⁹⁴¹ Гук Б. Українців у II Речі Посполитій поляки прирекли на загибель // Наше слово. – 2008. – 14 грудня (№ 50 /№ 2650).

⁹⁴² Присташ Я. Волинь 1943 і ми – українці в Польщі // Наше слово. – 2009. – 12 квітня (№ 15 /№ 2697).

на книжку Є. Маркевича „Партизанський край” підготовлена до друку Богданом Гуком. Автор руйнує незмінний алгоритм сприйняття конфлікту тогочасною владою і сучасним польським суспільством детально аналізуючи критичні коментарі М. Кухарчука, доповнюючи їх оприлюдненими джерелами, зокрема фрагментом звіту командира радянського партизанського загону Б. Шангіна й власними роздумами відповідно напрацьовань академічної науки: „Зрозуміло, що гітлерівська окупація уможливила такий, а не інший перебіг конфлікту між польськими та українськими відділами, проте якби не спалах II Світової війни, українців Холмщини та інших земель в умовах II Речі Посполитої чекав би геноцид. Він мав місце вже під час німецької окупації: відділи АК та БХ убили на Холмщині від 2000 до 4000 мирних мешканців української національності”⁹⁴³. Б. Гук поділяє думку М. Кухарчука щодо намагань Є. Маркевича зняти відповідальність з офіційних польських та міліарних чинників за їхню частку геноциду вчиненого на Холмщині.

Коментуючи окремі історичні конструкції та фіктивний сценарій боротьби з українцями на Холмщині у польській історичній літературі, Б. Гук відкидає заяви щодо перетворення українських сіл на українські твердині, бази гарнізонів УНС з якими польські війська вели бої⁹⁴⁴. Критично аналізуючи характер протистояння, встановлюючи кількість жертв зі сторони українського і польського населення понесених під час відплатних акцій Б. Гук наголошує на перебільшені і привласнені даних кількості жертв з боку польського населення відповідною стороною, викривлені історичної дійсності. Він приходить до висновку, що всі події на території Холмщини в 1939-1944 рр. слід розглядати в контексті її приналежності до Генерального губернаторства. оскільки у період окупації ця територія була предметом політичної та міліарної гри різних сил, зокрема українських й польських політичних і військових угруповань, які старалися забезпечити її приналежність після війни до польської або

⁹⁴³ Гук Б. 10 березня 1944 р. – день злочину АК щодо української людності в II Світовій війні // Наше слово. – 2009. – 2 серпня (№ 31 /№ 2713).

⁹⁴⁴ Гук Б. Про дослідження боїв АК та БХ проти УПА на Холмщині 1943-1944 рр. // Наше слово. – 2009. – 24 травня (№ 21 /№ 2703).

української національної держави. Польські антигітлерівські підпільні політичні та мілітарні утворення стали трактувати українців як ворожий елемент такою самою мірою, як німці-гітлерівці. Про події на цій території часто згадується, однак вони все ще залишаються малодослідженою проблемою, яка страждає від національної упередженості дослідників та їхньої методологічної обмеженості, – зазначає Б. Гук⁹⁴⁵. Історичне полотно про ті чи інші події він часто доповнює другорядними історичними джерелами: спогадами очевидців. І хоча ставиться до них з обережністю, але з розумінням цінності свідчень. Наприклад, розповідаючи про трагедію українців у 1943-1947 рр., яка була пов'язана з українською етнографічною територією в межах сучасної Польщі, наводить спогади свідків масового вбивства, вчиненого АК у Сагрині та 10 інших селах Холмщини 10 березня 1944 р., зауважуючи при цьому, що в Україні спогади з Сагриня почали друкуватися на початку 90-х років, але в Польщі вони невідомі. Спомини свідка трагедії 7-річної на 10 березня 1944 р. Галини Шишко (дів. Кумецька) наповнюють новим змістом наші уявлення про нищення села, коли протягом дня було вбито під час наступу, знущань, катувань 1200 його беззахисних мешканців Сагриня й околиць, що перебралися сюди з маленьких селищ. „З 6 години ранку люди, які охороняли село, побачили, що горять Турковичі (сусіднє село – Т.П.). Моя мама була там разом з охоронцями, як тільки почали стукати в рейки, забігла в хату й почала кричати: „Вставайте, напала банда!“. Я вибігла з хати й почула крик людей, ревіння корів, іржання коней, плач маленьких дітей. Вибігла на луг, бо за садком у нас був луг, і великий рів, через який проклали кладку в сторону лісу на випадок утікання, бо люди завжди чекали біди. Я побачила, як раптово, в одну хвилину, горіло все село. Коли я бігла, то ще маленькою зрозуміла розмову дорослих у нашій хаті: ”Як будуть стріляти, то лягати, бігти і знову вставати...”. Кулі свистіли в мене над головою, а я сама, без батьків, бігла за людьми в напрямку лісу... Вийшли ми на теребінську колонію Зади. Українці з цієї колонії позапрягали коней у вози і відвезли нас до міста Грубешева. Там

⁹⁴⁵ Гук Б. Холмщина в 1939-1944 роках загибель // Наше слово. – 2009. – 7 червня (№ 23 /№ 2705).

нас порозділяли по хатах українців. Село Сагринь згоріло. Хто був у схоронах повбивали, знущались як могли. Під час паління села на православному цвинтарі зробили суд, розставили столи, за якими сиділи польські бандити і присуджували вирок беззахисним старим людям”⁹⁴⁶. Далі жінка розповіла, як знущались: викручували ноги і руки, а потім вбили сестру її матері Зіну Антосюк, – молоду дівчину, яка збиралася заміж за українського хлопця, як мати розшукувала її кістки, щоб похоронити, бо тіла вже не було, і як вона ж через місяць втратила брата і матір („забили”) і всю родину дядька. Аналогічні матеріали „усної історії” доповнюють загальну картину трагедії людей, яких змушували жорстокістю полишити ці землі. Дослідження цього злочину в процесі підготовки серії публікацій дозволило Б. Гуку по-іншому інтерпретувати увесь українсько-польський конфлікт під час війни.

Застосовані принципи політичного наложництва й доконаних фактів, свідчать про байдужість польського еміграційного уряду до кількості людських жертв ⁹⁴⁷. Унаслідок цього на польському боці мала місце трагедія Волині, а на українському – Холмщини. Адже на Холмщині відділи АК, замість разом з УНС чи УПА обороняти всіх громадян II Речі Посполитої без розрізнення національності, убивали їх українську частину. Масові вбивства українців мали на меті одне: довести українське питання до такого стану, аби після війни не було потреби вести з українцями політичні переговори та щоб як меншина вони перестали існувати. Післявоєнна III Річ Посполита мала бути державою мононаціональною⁹⁴⁸.

Поволі українці втратили надію на припинення терору й після оголошення рішення про встановлення нової лінії кордону і категоричних роз’яснень типу: „Українці повинні жити в Україні, а поляки в Польщі” мусили погодитися на виїзд. Ряд документів віднайдених у польських архівах та вперше оприлюднених на сторінках газети, знову ж таки, Б. Гуком вказують на

⁹⁴⁶ Гук Б. Сагринські спогади // Наше слово. – 2009. – 20 вересня (№ 38 /№ 2720).

⁹⁴⁷ Гук Б. 10 березня 1944 р. – день злочину АК щодо української людності в II Світовій війні // Наше слово. – 2009. – 2 серпня (№ 31 /№ 2713).

⁹⁴⁸ Там само.

негативне ставлення старост територій, що відійшли до Польщі, до українців які не визнавали міждержавної угоди про „евакуацію” населення. Наприклад, староста Володавського повіту зазначав у звіті до люблінського воєводи, що „українці самі по собі винні, не хочуть покидати своїх осель, чим викликають неприхильне, вороже ставлення польських мешканців повіту”⁹⁴⁹. Варіантів збереження життя у них було небагато. Перший, – втеча або „добровільне” переселення; другий, – відмова від віросповідання і переселення⁹⁵⁰ зі східних на західні землі Польщі, які повернула їй Німеччина по закінченню війни й переселення німецького населення, що закріпилося там впродовж дев’яти віків управління на етнічну батьківщину в нових кордонах.

Остання з названих кампаній відноситься до внутрішньодержавного насильницького переселення українців в рамках операції „Вісла”. Вона до сьогодні викликає гострі дискусії у польському суспільстві. Хоча від того часу минуло 60 років, і здається про ці події докладно знають всі, однак, навіть короткий аналіз публіцистичних статей часопису „НС” спростовує багато стереотипних тверджень. Громадська думка у Польщі щодо устаткованого офіційного пояснення причин і початку переселення українців асиметрична. Українці Польщі постійно наголошують на „невинних жертвах”, характеризують депортацію з кодовою назвою Вісла як „ганебну”, „сумнозвісну”⁹⁵¹. Очевидці-старожили не можуть спокійно, без сліз, говорити про ці події, вважають, що їх виселяли за вірність православ’ю і не сприймають благодійницьких намірів влади боротьби з УПА якими пронизані устаткованого офіційного пояснення на кшталт того, що „Акція „В” мала за мету виселення людності української з Лемківщини, Надсяння, Холмщини і Підляшшя незалежно від віросповідання, і розселення їх на так зв. „землях одзисканих” з метою цілковитої асиміляції. Єдиним „гріхом” виселених в акції „Вісла” було тільки те, що вони були українці, а не те, що були православними

⁹⁴⁹ Гук Б. Ситуація української людності Володарського повіту в 1944-1945 рр. // Наше слово. – 2007. – 16 грудня (№ 50 /№ 2628).

⁹⁵⁰ Гук Б. Третя віросповідна трансформація на Холмщині ХХ століття // Наше слово. – 2007. – 25 листопада (№ 47 /№ 2625).

⁹⁵¹ Шафран П. Лемківська сторінка // Наше слово. – 2007. – 18 листопада (№ 46 /№ 2624).

чи греко-католиками”, або боротьбу з УПА⁹⁵². Автор статті „Не поїхали на схід, поїхали на захід” Іван Бакунович запевняє читачів, що під час депортації було видно, що не йдеться про боротьбу з УПА, а йдеться про знищення релігійно-національної тотожності. Більшість осіб з акції „В” до сьогодні бажають отримати правдиву відповідь на питання: Чому з ними так поводитись?, невпевнено говорять, що їх вивозили через, що „якесь було замешкання зі Сверчевським, а як на справді то було не знаю. Нас трактували, як українців”⁹⁵³, або документально доводять, що влада повоєнної Польщі, готувала депортацію українців кілька місяців до його вбивства [709, с. 3]. Звичайно, залучення до наукового обігу окремих фактів, суджень та висновків можливе тільки за умови їх верифікації з іншими історичними джерелами. На жаль, незважаючи на політичні зусилля голів держав Польщі та України в останні десятиріччя, а також науковців зрушити накопичений у суспільстві пласт знань не має відгуку серед громадськості.

Однак все пережите у тому часі українським населенням Польщі визначило подальший шлях їх життя. Важливу інформацію про хід насильницького виселення вилучаємо зі спогадів підляшуків. Добре пам’ятає день виселення із села Городники Антоніна Лугуз. Її родину виселили під час третього етапу акції („у третій тур”). Перед самими жнивами у село приїхали військові і наказали зібратися за дві години у дорогу. Батько мусив умістити господарське майно і домашні речі на два возики-залізнички, на які мало, що вдалося покласти. Багато селянського „добра” – свиней, вівців, курей залишили. Взяли тільки корову, запряли коні і поїхали на станцію у Видмінах⁹⁵⁴. Кожний з вигнанців має свою родину історію насильницького переселення та всі вони дуже схожі. 1 липня вивозили родину Івана Романця з Київця. Дали підводи і повезли на станцію до Хотилова. Там зареєстрували і розмістили по три родини на один товарний вагон. Худобу окремо. Привезли до Новограду Щецинського воєводства. Розселили по хатах де не було ні дверей,

⁹⁵² Бакунович І. Не поїхали на схід, поїхали на захід // Наше слово. – 2007. – 18 листопада (№ 46 /№ 2624).

⁹⁵³ З розмови І. Бакуновича з Іваном Романцем з Києвця // Там само.

⁹⁵⁴ Гук Б. Художній спомин лемків про акцію „Вісла” // Наше слово. – 2007. – 18 листопада (№ 46 /№ 2624).

ні вікон, ні печей. Найбільше пам'ятають голод і холод. Скромна державна продовольча допомога борошном, оселедцями та цукром не рятувала від голоду, тому збирали колоски на полях після жнив⁹⁵⁵.

Як добре відомо науковцям, поселяли депортованих дисперсно по чотири родини на село. Жити в таких умовах було складно. Саме тому двадцять відсотків депортованих повернулися у рідні місця після 1956 р. Як зауважила, Віра Романчук з с. Городник: „Так добре жилося, що треба було повертатися”. Її родина перебралася у рідне село у 1973 р. Продали, що отримали від влади після переселення у с. Бортків, колишнього Ольштинського воєводства й купили нове житло. Не кожний відважувався на такий крок, оскільки влада чинила всілякі перешкоди. Дмитро Несторук, повідав історію свого брата, що повернувся назад. Приховавши факт депортації родини, він отримав роботу у Президії повітової ради, коли ж дізналися, що він є з акції „В”, почались проблеми. Тому, не викликає подиву, що більшість вимушено пристосувалися і не мають розділеної тотожності рідного краю. Наприклад, у селі Конопках-Малих мешкало дванадцять родин поляків, німців та українців. Ставилися один до одного толерантно.

Назагал більшість публікацій тижневика „Наше слово” можуть слугувати своєрідним мірилом всебічної критики джерел, сприяти встановленню історичної правди щодо зовнішньої і внутрішньої депортації українців Польщі у 1944-1947 рр. Спосіб висвітлення, глибоке порівняння достовірності автентичних джерел, із розмовами очевидців, використання інформації з офіційних порталів гмін та польськомовних веб-порталів, критичне осмислення чи не всієї доступної літератури на задану тему позує передусім глибоке знання авторами предмету публікацій. На наш погляд, історичні рефлексії дописувачів українського часопису у Польщі на виклики загальнопольської і європейської історії є оригінальним джерелом, що має пізнавальну й академічну цінність. Вони мають право бути долученими до загального полотна історичного минулого українського народу, оскільки вводять у науковий обіг різноманітні

⁹⁵⁵ Бакунович І. Не поїхали на схід, поїхали на захід // Наше слово. – 2007. – 18 листопада (№ 46 / № 2624).

джерела, поєднують історичні деталі зі спогадами та авторськими роздумами. Слід підкреслити, що українці у Польщі – не типова діаспора. Вони набагато більше цікавляться історією, ніж українці в Україні. Практично кожний номер досліджуваного видання презентує дискусійні історичні питання. Розділена історична пам'ять українців і поляків на історичні події, у тому числі з питання про насильницьку міграцію українців Польщі у повоєнний період посилює наш інтерес до української періодичної преси у Польщі.

Отже, переселення/депортація з Польщі українців наприкінці Другої світової війни залишило важкий слід в індивідуальній та колективній історичній пам'яті України. Її травмування спричинили не тільки сам процес переселення, важка соціально-економічна адаптація переселених на нових місцях поселення, але й відсутність державної політики «комеморації» (закріплення пам'яті) з цього питання за радянської доби. Переселенці оцінюють даний міждержавний захід як акцію кривди. В їх свідомість міцно ввійшов «синдром переселенця» – усвідомлений страх минулого, передусім, приниження через яке їм довелося пройти. Автору цієї статті запам'яталися слова лемкині з Тернопільщини, сказані доньці Ганні, нині мешканки Миколаєва: «Нікому і ніколи не кажи доню, що ти з переселенців»⁹⁵⁶. Таку позицію займають багато мешканців південно-східного регіону України. На відміну від цього регіону ситуація в західних областях дещо краща. Значну роль у цьому відіграє активна діяльність культурно-громадських об'єднань українців депортованих з Польщі щодо відродження і збереження національної пам'яті.

Усе вищезазначене викликає потребу посилення уваги держави та наукових інституцій до «історичних травм», подолання «розриву пам'яті» та офіційної історичної концепції щодо формування державної території й утвердження культури пам'яті в Україні, у тому вигляді в якому вона існує в Західних країнах.

⁹⁵⁶ Інтерв'ю з Ганною К. (1956 р.н.), мешканкою Миколаєва р. / З власного архіву автора.

6.3. Вразливе місце в історичній свідомості польського суспільства

Сплеск зацікавлення минулим у світі на початку 90-х років ХХ ст. викликав справжній «меморіальний бум» Кресового патріотичного руху / «Кресофільського буму» / (похідне від «східні креси» – польська назва східного регіону країни / західноукраїнських теренів Галичини, Волині). Глибини їх історичної пам'яті зафіксували різні фрагменти життя «на кресах». Є в них місце не лише місце «злопам'ятству», але й добрій пам'яті про «креси»⁹⁵⁷. За ці роки надруковано найбільш цінні і значущі спогади, краєзнавчі роботи. Це жива історична індивідуальна і колективна пам'ять поляків репатрійованих / депортованих в Польщу із теренів Східної Галичини і Західної Волині в 1944–1946 рр. Тема «кресів» є найбільш поширеною у польському суспільстві. Матеріали сайтів «кресов'ян» сьогодні складають ціле комунікативне явище. З погляду відомого польського літературознавця, есеїста, професора Університету імені Адама Міцкевича в Познані Б. Бакули це вже не є добре: «Кресознавство – це польський спосіб домінування, реструктуризації та посідання втраченої влади на Кресах, спосіб відновити пам'ять влади і символічно її утвердити в колективній польській пам'яті. ... Слово «креси» втратило своє географічне значення, натомість набуло ідеологічного»⁹⁵⁸. Він вважає, що причини такого стану є наслідком бурхливого розвитку кресознавчої думки в історії, літературознавстві, етнології, соціології. Літературознавчий вимисел міфологізував дійсність, витіснив раціональну історичну оцінку, створюючи образ втраченої вітчизни, страждання, жертвності. І хоча, література не є джерелом історичних, політичних та патріотичних знань, йдеться не про нав'язливу прив'язаність до образу «кресів», а про «психологічний ефект комплексу відокремлення». Ідеалізація минулого є неодмінною рисою еміграції. «Культ утрачених земель» цілком

⁹⁵⁷ Гук Б. Добра пам'ять ПНП про Східні креси? / Б. Гук // Наше слово. – 2008. – 3 вересня (№ 10 (2640))

⁹⁵⁸ Бакула Б. Креси без взаємних викреслювань // Критика. – 2010. – № 1–2 (147–148). – С. 20–21.

заповнив авторські візії за межами країни. Автори не надто дисциплінують себе методологічно, не беруть до уваги об'єктивно складені історичні передумови. Нині кресовий дискурс виконує роль специфічної супер-національної історичної свідомості.

На жаль, переформатування території Польщі – доленосна для населення подія несе не лише сумний історичний тягар, але й має політичне нашарування. Міфи про «східні креси» раз по раз піднімають і поширюють політики, нав'язують «кресов'янський синдром», грають на емоційних почуттях, «замилуванні» рідним краєм поляків, маніпулюють свідомістю, провокують міжетнічну неприязнь. Перш, ніж аналізувати самі спогади провемо увагу до історіографічної оцінки доробку польських вчених. На особливій чуттєвості поляків щодо теми кресів наголошують практично усі дослідники. Так, польський історик Б. Гальчак вважає, що однобічність і перевага тлумачення пов'язана з цивілізаційною або «культурною вищістю». Однак сам вираз є образливим як для поляків, так і українців, тому не має використовуватися в наукових дослідженнях⁹⁵⁹. Звичайно вживання цієї назви у сучасному контексті з погляду українців політично некоректно по відношенню українців. Львівський вчений Б. Гудь, загалом позитивно оцінюючи сучасну польську історіографію присвячену т.зв. «кресам», звертає увагу на тенденцію «некритичного замилування кресами»⁹⁶⁰. Вслід за французьким вченим Д. Бовуа він зазначає, що гірку історичну правду (документовану – Т.П.) сприйняли далеко не всі польські історики як у самій Польщі, так і за кордоном. Романтизовані образи минулого не дозволяють дати виразні відповіді на те, «чому було так, або ж чому так сталося і хто несе відповідальність за заподіяне...»⁹⁶¹. Натомість деякі автори вважають, що життя в колі пам'яті про креси сумнівно привабливе. Чимало поляків вимушених виїхати з України в

⁹⁵⁹ Гальчак Б. «Кресов'янський синдром» / Б. Гальчак // Український альманах. – 2013. Об'єднання українців у Польщі. – Варшава: W-wo «Tyrsa», 2003. – С. 97.

⁹⁶⁰ Гудь Б. Міф „східних кресів” у сучасній польській історіографії / Б. Гудь // Historia – mentalność – tożsamość. Miejsce i rola historii oraz historyków w życiu narodu polskiego i ukraińskiego w XIX i XX wieku. Praca zbiorowa pod redakcją Joanny Pisulińskiej, Pawła Sierżęgi, Leonida Zaskilniaka. Wstępem opatrzył Jerzy Maternicki. – Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2008. – S. 581.

⁹⁶¹ Гудь Б. Міф „східних кресів” у сучасній польській історіографії.... С. 583.

Польщу після 9 вересня 1944 р. воліють не вказувати місце свого народження, з погляду на неприємний для них, існуючий в країні соціальний поділ на «своїх» і «чужих». Лише на перший погляд суспільство емоційно сприймає слово «креси» як символ місцевого та державного патріотизму, що ніби є «...автоматична належність до вищого етнокласу»⁹⁶², на разі ж, як зауважує Бакула, сприймається як підкреслена периферійність⁹⁶³. Вчений роз'яснює, що «поляки у своїй національній ідеології звикли почуватися жертвою історії, недооцінювання, поразки, охоче варяться в регресивних утопіях, які промовляють до їхньої історичної величі, вперто відбудовують свій надломлений історичний дискурс і неприхильні до голосів, які могли б ту реконструйовану споруду підважити. Тимчасом постколоніальна критика є передусім демаскуванням мови, у тому числі глибших структур колективної свідомості, захованих у літературних і не літературних текстах»⁹⁶⁴. Зрозуміло, що такі мовні конструкції важко подолати навіть критично налаштованій науці. Попри несприйняття українською громадськістю терміна «креси», слід мати на увазі, що це лише стара мовна конструкція, що існує в мові соціальної комунікації, польській літературі, документальних і політичних повідомленнях. Зважаючи на окреслену суспільну й читацьку аудиторію польська громадськість більш обізнана у питанні кордонів і переселень, але сприймає події тенденційно, відповідно з усталеними, легітимізованими комуністичною владою міфами. Найбільш поширеними сюжетами спогадів є оповіді про Волинські події. На цьому тлі тема переселення і перших років життя на нових місцях поселення згадується не так часто.

Поміж тим травмування пам'яті спричинили як вимушена необхідність переселення, так і трагічні події на Волині. «Багато польських

⁹⁶² Kwaśniewski K. Społeczne rozumienie relacji kresów i terytorium narodowego / Kresy – pojęcie s rzeczywistość. Zbiór studów / pod red. K. Handtke. – Warszawa, 1997. – С. 80.

⁹⁶³ Бакула Б. Вказ праця. – С. 21.

родин виїжджали лише з кількома валізками, залишаючи помешкання і будинки, тільки щоб бути подалі від Совітів, і на жаль, від українців. Ці останні загрожували, особливо в селах ... На польські ділянки в містечках і польські села вирушали ватаги УПА. Посилилися масові вбивства, спалення будинків і цілих сіл. Поляки самі організовували оборону. Совіти не спішили нищити українські банди. І тим, і іншим залежало на тому, щоб вигнати поляків з Поділля, Волині і Покуття. Відозви Державного Комітету Репатріації (ДКР) заохочували поляків до «репатріації». ... У цій ситуації багато з нас почали замислюватись про виїзд, на захід – в Польщу, – як казали Совіти: «Уезжайте в Польщу!» Бувало, що просто випихали нас із помешкання, погрожували арештом. ... Ми зареєструвалися на виїзд у лютому 1945 р. Для виконання усіх формальностей треба було багато разів стояти в чергах. Репатріаційна картка була листком простого газетного паперу з надруком двома мовами. Чекаючи на це нове посвідчення польського громадянства ... батько збивав з дощок коробки, щоб якимось перевезти трохи посуду і сухого провіанту.....Ми продали на ринку різні дрібні речі домашнього вжитку. За отримані гроші купували борошно і кашу, щоб мати на початок на новому місці проживання. ... На товарній станції залізничники формували склади товарних поїздів для перевезення «репатріантів». Це були товарні вагони або взагалі вагони-платформи, згадує Владислава Пегдон, виселена з Тернопілля до Сілезії⁹⁶⁵

Галина Конопінська, колишня мешканка с. Зимна Вода поблизу Львова згадує наступне: «...Почали надходити вісті, що Львів не належатиме Польщі, адже кордони було пересунуто. Треба було вибирати: або підписувати громадянство СРСР і залишатися у Львові, або польське громадянство і евакуація. Через три дні стояння у черзі в польському Посольстві я отримала евакуаційну картку. Термін виїзду: 15 серпня 1945 р., вагон № 12. У Зимній Воді в нас була вілла з великим садом 15 серпня повантажили на віз посуд та інший дріб'язок і вирушили на станцію, де ми стояли три дні ... вдень і вночі, в гарну погоду і в

⁹⁶⁵ Із Спогадів Владислави Пегдон, виселеної у 1945 р. з Тернополя до Сілезії (Північно-Західна Польща). Матеріали з архіву Фундації Карта (Варшава, Польща) [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.karta.org.pl/>

негоду під відкритим небом. Нарешті, через три дні потяг рушив ... Почалася подорож у невідоме, в умовах, які нікому й не снилися: вагон поділений на 4 родини, без туалету і води. Перед кожним семафором потяг зупинявся і стояв дуже довго, цілий день, або й більше. ... Яюсь я несміливо підійшла до одного з українських вагонів і коли доїли корів попросила продати мені горнятко молока. Замість молока на мене посипалися образливі прізвиська з приводу моєї польськості і ворожі погляди. Пізніше я вже навіть не дивилась в їх бік, а коли українка запитала мене, чи не знаю, де можна набрати води, я відповіла, що не розумію, хоча я прибула на станцію раніше і знала, де була вода. Це було негарно, але я мусила мати якусь сатисфакцію...»⁹⁶⁶.

Аналіз сучасної польської історіографії, публіцистичних статей, соціологічних опитувань, а також джерел «усної історії» проливають світло на підвалини травмованої соціальної пам'яті польського народу, що є домінуючою причиною перешкод у регіональній інтеграції України та Польщі і сучасному євроінтеграційному процесі. Натомість маємо дві важливі тенденції в сучасному польському суспільстві: болісні спогади про минуле й питання євро інтеграції. На першому акцентує увагу старше покоління «свідки», на другому – молодше покоління. Мало знаючи про минуле своїх батьків вони не розділяють їх пам'яті: «Для чого багато наших батьків і дідів впали в забутий шал, без роздумів про майбутнє своїх онуків. Молоді краще розтлумачити, як співається в одній із польських пісень: «У чистому полі білий хрест», – розмірковує Адам Кшемінський у статті «Пам'ять і злопам'ятність» // Політика. – 2009. – 29 серпня (№ 3) та Валентина Гошовська у статті «Пам'ятати минуле заради майбутнього» (День 22 квітня 2003. – № 3). Отже, молодше покоління сучасних дружніх держав не вибирає між історичним минулим і євро інтеграцію. Вони хочуть віддати належне «могилам пам'яті», засипати рови непорозуміння й мріють про нормальне, цивілізоване життя. Варто лише знаходити спільну мову, виважено підбирати слова, які б не

⁹⁶⁶ / Із Спогадів Галини Конопінської, до переселення мешканки с. Зимна Вода біля Львова. Матеріали з архіву Фондації Карта(Варшава, Польща). [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.karta.org.pl>.

розпалювали негатив і не давали вверху емоціям. Видатний польський інтелектуал, мислитель, політик, громадський і культурний діяч ХХ ст. Єжи Гедройць зазначав: «Історія не може заважати нашим націям у будівництві майбутнього, але водночас має бути ретельно вивчена». Як слушно підкреслює, львівський проф. Л.О. Зашкільняк: «Мусимо знаходити спільну позицію в оцінках нашого минулого, намагатися дивитися на не такі давні події з точки зору стороннього, а не українського чи польського спостерігачів. Іншого науковцям не дано, якщо вони вважаються науковцями»⁹⁶⁷. Майбутнє закликає витворити нові підходи до порозуміння й історичного примирення народів, створити/мати новий погляд, плекати наукову мову, яка б не відштовхувала, а зближувала. Адже історія, як витвір людського духу має притаманну йому послідовність (Тарас Гунчак, професор Ратчерського університету, США).

Отже зміни, що відбулися у суспільно-політичному житті України та на міжнародній арені на початку 90-х років ХХ ст. викликали до життя потребу переосмислення проблемних питань її спільної історичної спадщини з сусідніми країнами. Хоча, сьогодні Україна має найкращі стосунки, з поміж інших країн, саме з Польщею й надзвичайно цінує її політичну підтримку щодо інтеграції у спільний європейський простір, але у двосторонніх відносинах накопичилося чимало взаємних претензій і суперечностей, які впливають із негативних або спотворених фактів, що закріпилися у суспільній свідомості обох країн і періодично проявляються. Вказані факти повинні бути збережені, з метою не загострення, а примирення двох сусідніх країн у питаннях загальної історії.

⁹⁶⁷ Зашкільняк Л. Промова до учасників XI Міжнародного семінару істориків 26 квітня 2005 р. / Л. Зашкільняк // Україна-Польща: важкі питання. Матеріали XI Міжнародного семінару істориків «Українсько-польські відносини під час Другої світової війни» (Варшава, 26-28 квітня 2005 р.). – Варшава, 2006. – С.8.

ВИСНОВКИ

Історіографічний аналіз засвідчує достатньо високий рівень наукового опрацювання окремих аспектів теми та суспільного інтересу до неї. Неосмислені амбівалентні наслідки процесу, незняті проблеми травмованої пам'яті переселених даються взнаки досьгодні, негативно позначаються на міждержавних та міжнаціональних відносинах. Перспективи подальшої наукової розробки проблеми вбачаються у широкій контекстуалізації, інтердисциплінарних, міждисциплінарних та краєзнавчих дослідженнях. Відчувається потреба репрезентації даного сегменту історичної (національної) пам'яті у навчальній літературі. Все зазначене зумовлює створення фундаментального видання, яке б узагальнило накопичену історіографічну спадщину, сприяло поширенню академічних знань серед широкої громадськості, формуванню нового позитивного мислення.

Генезис переформатування території й встановлення повоєнного кордону між СРСР/Україною і Польщею переконує, що це – складний, багаторівневий процес взаємодії провідних держав світу того часу, обумовлений об'єктивною необхідністю швидкого розв'язання одного з найгостріших питань у повоєнному устрої, відновлення цілості європейського простору і налагодження мирного життя. Дане рішення класифікується як трансакція – компромісна політична та юридична угода про кордон, візуальні контури Польської держави і долю населення, супроводжувана різними взаємними поступками СРСР, США, Великобританії і Польщі.

Міжнародно-правове визнання конфігурації нового радянсько/українсько-польського кордону по «лінії Керзона» набуло на підставі виробленої у ході Паризької мирної конференції і задекларованої в 1919 р. союзною Комісією Антанти з територіальних питань лінії проходження східного кордону Польщі. Новий кордон 1945 рр. передбачав деякі відступи СРСР від «лінії Керзона» на користь Польщі (Перемишль і Білостоцька область). За посередництва США і Великобританії Польща погодилася поступитися лінією кордону держави 1939 р., частиною західноукраїнських земель в обмін на залишення у її складі

українських етнічних районів Холмщини, Підляшшя, Надсяння і Лемківщини та повернення Німеччиною польських земель, що були у її складі кілька століть. Крім того, Польща одержувала незалежність і можливість створення моноетнічної держави. СРСР погодився на цей варіант за умов включення до його складу Кенігсбергу, Мемеля і прилеглих до нього районів.

Повоєнне розмежування радянсько/українсько-польського кордону стало своєрідним обміном територіями (справжній обмін відбувся у 1951 р.). В обмін на міжнародне визнання західних кордонів СРСР передусім з Польщею, її згоду з цим рішенням, Радянський Союз зобов'язувався завершити звільнення європейських країн і війну з Японією, йшов на ряд інших поступок, зокрема, добровільну відмову від значної частини території, що належала до 1917 р. Росії, погоджувався надавати економічну допомогу країнам Східної Європи, не втручатися у питання колоній Великобританії тощо. Союзники зобов'язувалися надавати допомогу в розгромі фашизму, відбудові Європи.

«Лінія Керзона» стала етноісторичною альтернативою прагненням українців і поляків на встановлення «справедливої» лінії кордону. Експерти зовнішньополітичного відомства Великобританії розробляли її відповідно до етнічного та історичного чинників розселення українців (як домінуючої частини населення), проте з урахуванням інтересів польської держави. Це був проміжний варіант врахування як польських, так і українських інтересів. Тридцятип'ятирічне випробування часом концепту «лінія Керзона» стало новою альтернативою кордону, яка з'єднала часовий і етнічний підходи до розв'язання проблеми. Радянський Союз в особі Сталіна лише повернув її з небуття у політичну практику як єдино переконливу мотивацію для міжнародної спільноти, що могла нівелювати перехід Червоною Армією лінії кордону 17 вересня 1939 р. Ініціатива обміну населення належала президенту США Ф. Рузвельту, який своєрідно інтерпретував прохання польського еміграційного уряду в особі С. Миколайчика про повернення до лінії кордону 1939 р. і виселення українського населення в Україну.

Концепт «депортація», що окреслює процес виселення українців з Польщі

в УРСР у 1944–1946 рр., який закріпився в українській публіцистиці та мемуарній літературі після 1989 р., не зовсім підпадає під усталене визначення, оскільки вміщує положення, яке не відповідає цій хвилі міграційного руху українського населення. Переселення мешканців прикордоння не стало актом злого умислу чи колективного покарання, здебільшого цей захід був продиктований вимушеною необхідністю термінового розв'язання гострої міжнародної проблеми. Прискорені темпи реалізації визначали методи тиску. Однак він може повноцінно вживатися, якщо під цим розуміти процес цілеспрямованого вилучення (переселення, переміщення) етносу з історично усталеного місця постійного проживання, що опинився поза новоутвореним державним кордоном СРСР/УРСР і Польщі та його розселення в різних регіонах України, визначених урядом і здебільшого далеких від ареалу колишнього поселення.

Виокремлення множинності удокументованих та наративних концептів, що окреслюють взаємоспрямоване міждержавне переміщення (переселення, виселення, депортація, обмін/трансфер, «евакуація») населення 1944–1946 рр., у зв'язку зі значним термінологічним розмаїттям та вільністю трактування процесу, уточнення їх семантичного значення на предмет доцільності використання підтверджує змішаний характер переселення українців з Польщі і поляків з України, обумовлює потребу наукової коректності використання, творення мови, яка сприятиме взаєморозумінню і примиренню народів.

Політичне рішення про нову лінію кордону, як і будь-яке інше політичне рішення, не могло задовольнити інтереси усіх сторін. З огляду на ситуацію на кордоні, коли розроблялася «лінія Керзона» (1919 р.) і коли вона переглядалася на міжнародному рівні у 1943–1945 рр., українці не мали шансу реалізації національної державності. Вирішити територіальний спір власними силами народи не могли – жодна зі сторін не погодилася б на такий варіант кордону і необхідність переселення. У такому випадку Україні довелося б переселити половину країни, а Польща ніколи б не погодилася віддати Львів, Бориславський нафтовий район, Холмщину і Підляшшя. Залишення

українського чи польського населення в межах України чи Польщі невдовзі б стало своєрідним «рімейком» українсько-польської та радянсько-польської перманентних війн 1920-х років.

Українське та польське населення прикордоння, що підлягало переселенню, не погоджувалося на добровільний виїзд, тому владні структури робили все можливе, щоб підштовхнути людей до виїзду. Цьому сприяла і міжнаціональна боротьба. Трагізм повоєнного розмежування кордонів СРСР і Польщі полягав у тому, що ні польське, ні українське населення здебільшого не сприймали політичне рішення про новий кордон. І хоча громадська думка була амбівалентною, шансів уникнути масового переселення або суттєво зашкодити цьому процесу практично не було.

Проведення акції «Вісла» щодо тотальної депортації близько 150 тис. українців, які категорично не захотіли переїжджати в УРСР або не зробили цього з поважних причин і залишилися на теренах Лемківщини (найбільше), Підляшшя, Холмщини, Надсяння, стало одним зі способів самореалізації нової польської влади, набуття підтримки в очах польської громадськості, прагненням якнайшвидше позбутися національного руху українців, асимілювати їх та інтегрувати в неукраїнське середовище.

Після завершення міждержавного переміщення населення прикордоння сторони провели демаркацію лінії кордону 1946–1948 рр. На українській стороні кордону в 1948 р. повторно виселили близько 10 000 осіб, які оселилися в 50-кілометровій зоні кордону, з огляду на неодноразові спроби українців повернення на рідні терени, що залишилися в Польщі.

Обмін ділянками державних територій у районі Дрогобицької області й Люблінського воєводства 15 лютого 1951 р. відбувся за складних міжнародних і внутрішньопольських обставин. Варшава зверталася до радянського уряду у 1946 р. із проханням про передачу території в районі Дрогобицької області для побудови Солинської ГЕС і водосховища на гірській частині Сяну, але не отримала на це згоди. У 1950 р. Радянський Союз сам повернувся до прохання польського уряду за умови, що це ініціатива польської сторони. Рішення

радянського уряду обумовлювалося не стільки потребами вугілля, на що вказують деякі автори, а насамперед – зовнішніми викликами. Причини обміну зумовили три головні чинники: початок холодної війни, політична криза в Польщі і радянсько-югославські відносини. Польща відіграла вирішальну роль у системі радянської безпеки. Необхідний був вдалий економічний проект, який закріпив би добросусідські зв'язки, забезпечив політичну підтримку польського уряду. Обмін ділянками територій, з економічної точки зору, був вигідний обом сторонам, але політичні переваги тоді були важливішими. Населення фактично опинилося заручником ситуації.

Отже, складний, багаторівневий процес повоєнного розмежування СРСР/України і Польщі, врегулювання проблеми затяжного територіального конфлікту завершили в 1951 р. Він залишив по собі важкий слід в історичній пам'яті народів. Сучасний українсько-польський кордон не зовсім збігається з природно сформованим ареалом розселення українського та польського етносів на початку ХХ ст. по р. Сян. Проте у зв'язку зі штучним зміщенням етнічного кордону на користь Польщі, обриси державної (політичної) межі України зблизилися з деякими змінами, з лінією кордону 1340 р. (до завоювання Галицького князівства Польщею). Таким чином, українсько-польський кордон містить у собі як етнічне осердя, так і глибокі історичні витоки. «Лінія Керзона» стала етноісторичною альтернативою врегулювання гострої міжнародної проблеми. При цьому вона зазнала певної модифікації: нова ситуація диктувала політикам необхідність вибору між взаємовиключними можливостями вирішення тривалого міждержавного і міжнаціонального конфлікту на «етнічній» або «історичній» основі. З набуттям незалежності й припиненням існування СРСР Україна і Польща визнали усталену за радянської доби лінію кордону. Цей чинник став найкращим підтвердженням сталості повоєнного розмежування країн, відповідального ставлення сторін до проблем миру і безпеки, стабільного розвитку народів Європи і світу в цілому.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1.1. Документальні збірники

1. Акція “Вісла”: Документи / Впоряд. і ред. Є. Місила; Пер. з пол. І. Сварник; Наук. Т-во ім. Шевченка у Львові та ін. – Львів; Нью-Йорк, 1997. – 564 с.
2. Внешняя политика Советского Союза 1948 год. Документы и материалы. Ч. 2 (июль-декабрь 1948 г.). – М.: ОГИЗ, 1951. – 539 с.
3. Внешняя политика Советского Союза в период Великой Отечественной войны. Документы и материалы. Т. III. (1 января – 3 сентября) 1945 г. – М.: ОГИЗ, 1947. – 790 с.
4. Внешняя политика Советского Союза в период Великой Отечественной войны. Документы и материалы. Т. II. (1 января – 3 сентября) 1945 г. – М.: ОГИЗ, 1946. – 772 с.
5. Восточная Европа в документах российских архивов 1944-1953 гг. В 2 т. / Ред. коллегия: Т.В. Волокитина, Т.М. Исламов, Г.П. Мурашко и др. – Москва – Новосибирск: «Сибирский хронограф», 1997. – 985 с.
6. Депортации польских граждан из Западной Украины и Западной Белорусии в 1940 году. – Варшава-Москва, 2003. – С. 678.
7. Депортації: Західні землі України: кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади. У 3-х т. – Т. 1 (1939-1945 рр.) / Відп. ред. Ю. Сливка – Львів: НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича, 1996. – 749 с.
8. Депортації: Західні землі України: к. 30-х – п. 50-х рр. Документи, матеріали, спогади. У 3-х т. – Т. 2 (1946-1947 рр.) / Відп. ред. Ю. Сливка. – Львів: НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича, 1996. – 539 с.
9. Депортації: Західні землі України; к. 30-х – п. 50-х рр. Документи, матеріали, спогади. У 3-х т. – Т. 3: Спогади./ Відп. ред. Ю. Сливка. – Львів: НАН України, Інститут Українознавства ім. І. Крип’якевича, 2002. – 418 с.
10. Документы внешней политики СССР. В 24 т. – Т. 1. 1 июля 1920 г. – 18 марта 1921 г. – М.: Госполитиздат, 1959. – 702 с.
11. Документы и материалы по истории советско-польских отношений. – Т.9, январь 1946 – декабрь 1949 / Басинская Э., Большакова К., Валихновский Т. и др. – М.: Наука, 1976. – 682 с
12. Косик В. Україна у Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів. – Львів, 1997. В 4-х т.– Т. 1. – 384 с.
13. Косик В. Україна у Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів (1941-1942 рр.). – Львів: Львівський ун-т ім. І. Франка, Ін-т археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського, 1998–2000.

14. Литвин М. Документи Армії Крайової про військово-політичне протистояння в Західній Україні у роки Другої світової війни // Україна в минулому. – Київ-Львів, 1995. – Вип. VII. – С. 129-151.
15. НКВД и польское подполье. 1944-1945 гг. (По «Особым папкам» В. И. Сталина). Сборник документов. / Отв. ред. А.Ф. Носкова. – М.: Институт славяноведения и балканистики РАН, 1994. – 306 с.
16. «Особые папки» Сталіна і Молотова про національно-визвольну боротьбу в Західній Україні у 1944–1948 рр. Збірн. докум. / Упорядин. Я. Дашкевич Я., В. Кук. – Львів: Літ. агенція «Піраміда», 2010. – 594 с.
17. Переписка Председателя Совета Министров СССР с президентами США и премьер-министрами Великобритании во время Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. – Т.1. Переписка с У. Черчиллем и К. Эттли (июль 1941 г. – ноябрь 1945 г.). – М: Политиздат, 1957. – 408 с.
18. Переписка Председателя Совета Министров СССР с президентами США и премьер-министрами Великобритании во время Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. – Т. 2. Переписка с Ф. Рузвельтом и Г. Трумэнном. – М: Политиздат, 1957. – 296 с.
19. Переписка Председателя Совета Министров СССР с президентами США и премьер-министрами Великобритании во время Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. В 2-х т. Изд. 2-е. Т.1. Переписка с У. Черчиллем и К. Эттли (июль 1941 г. – ноябрь 1945 г.). – М: Политиздат, 1976. – 472 с.
20. Переписка Председателя Совета Министров СССР с президентами США и премьер-министрами Великобритании во время Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. В 2-х т. Изд. 2-е. Т. 2. Переписка с Ф. Рузвельтом и Г. Трумэнном (Авг. 1941 г. – дек. 1945 г.). – М: Политиздат, 1976. – 327 с.
21. Переписка Председателя Совета Министров СССР с президентами США и премьер-министрами Великобритании во время Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. – Т.2. Переписка с Ф. Рузвельтом и Г. Трумэнном. – М: Гос. изд-во полит. лит-ры, 1957. – 296 с.
22. Польское подполье на территории Западной Украины и Западной Белоруссии 1939-1941. В 2-х книгах. – Варшава-Москва: Управление регистрации и архивных фондов Федеральной службы безопасности Российской Федерации – Варшава-Москва: Ритм, 2001. – 1436 с.
23. Польща та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб. – Т. 1. Польське підпілля 1939–1941. – Варшава – Київ: Центральний архів Міністерства внутрішніх справ і адміністрації республіки Польщі, Державний архів Служби безпеки України. – Warszawa – Kijów, 1998. – 1340 с.
24. Польща та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб. – Т. 4, ч. 1. Поляки і українці між двома тоталітарними системами. 1942–1945. – Варшава – Київ: Архів Міністерства внутрішніх справ і адміністрації республіки Польщі,

- Державний архів Служби безпеки України, – Warszawa - Kijów, 2005. – 876 с.
25. Польша та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб. – Т. 2. Переселення поляків та українців 1944-1946. – Варшава – Київ: Архів Міністерства внутрішніх справ і адміністрації республіки Польщі, Державний архів Служби безпеки України, – Warszawa - Kijów, 2000. – 1008 с.
 26. Польша та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб. – Т. 5. Акція „Вісла” 1947 / Архів Міністерства внутрішніх справ і адміністрації республіки Польщі, Державний архів Служби безпеки України. – Варшава – Київ, 2006. – 832 с.
 27. Сборник действующих договоров, соглашений и конвенций, заключенных СССР с иностранными государствами. Выпуск XI. 22.VI.1941–2.IX.1945. – М.: Госполитиздат, 1955. – 200 с.
 28. Сборник законов СССР и Указов Президиума Верховного Совета СССР. 1938 г. – июль 1956 г. / род ред. Ю.И. Мандельштам. – М.: Государств. Изд. Юрид. лит-ры, 1956. – 500 с.
 29. Сергійчук В. Депортація поляків з України. Невідомі документи про насильницьке переселення більшовицькою владою польського населення з УРСР в Польщу в 1944-1946 роках. – Київ: Українська видавнича спілка, 1999. – 192 с.
 30. Сергійчук В. Десять буремних літ. Західноукраїнські землі у 1944-1953 рр. Нові документи і матеріали. – К.: Дніпро, 1998. – 944 с.
 31. Сергійчук В. Поляки на Волині у роки Другої світової війни. Документи з українських архівів і польські публікації / В. Сергійчук. – К.: Українська Видавнича Спілка, 2003. – 576 с.
 32. Сергійчук В. Трагедія українців Польщі. – Тернопіль: книжково-журнальне видавництво “Тернопіль”, 1997. – 440 с.
 33. Советский Союз – Народная Польша. 1944-1974. Документы и материалы. – М.: Изд-во полит. литературы. 1974. – 663 с.
 34. Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны 1941-1945 гг.: Сб. документов / М-во иностр. дел СССР.– Т. 1. Московская конференция министров иностранных дел СССР, США и Великобритании (19 – 30 окт. 1943 г.). – М: Политиздат, 1984. – 384 с.
 35. Советский Союз на Международных конференциях периода Великой Отечественной войны 1941-1945 гг.: Сб. документов / М-во иностр. дел СССР.– Т. 2. Тегеранская конференция руководителей трех союзных держав – СССР, США, и Великобритании (28 ноября – 1 декабря 1943 г.). Сборник документов. – М.: Политиздат, 1984. – 175 с.
 36. Советский Союз на Международных конференциях периода Великой Отечественной войны 1941-1945 гг.: Сб. документов / М-во иностр. дел СССР.– Т. 3. Конференция представителей СССР, США, и

- Великобритании в Думбартон-Оксе (21 авг. – 28 сент. 1944 г.). – М.: Политиздат, 1978. – 294 с.
37. Советский Союз на Международных конференциях периода Великой Отечественной войны 1941-1945 гг.: Сб. документов / М-во иностр. дел СССР.– Т. 4. Крымская конференция руководителей трех союзных держав – СССР, США, и Великобритании (4 – 11 февр. 1945 г.). – М.: Политиздат, 1984. – 302 с.
38. Советский Союз на Международных конференциях периода Великой Отечественной войны 1941-1945 гг.: Сб. документов / М-во иностр. дел СССР.– Т. 5. Конференция объединенных наций в Сан-Франциско (25 апр. – 26 июня 1945 г.). – М.: Политиздат, 1980. – 710 с.
39. Советский Союз на Международных конференциях периода Великой Отечественной войны 1941-1945 гг.: Сб. документов / М-во иностр. дел СССР.– Т. 6. Берлинская (Потсдамская) конференция руководителей трех союзных держав – СССР, США, и Великобритании (17 июля – 2 авг. 1945 г.). – М.: Политиздат, 1984. – 551 с.
40. Советский фактор в Восточной Европе. 1944-1953 гг. В 2-х тт. Документы / Т. 1. 1944-1948 гг. Отв. редактор – Т.В. Волокитина. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 1999. – 687 с. Режим дост. до вид. : <http://www.katyn-books.ru/foreign/sovfactor-01.htm>
41. Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941-1945 гг.: В 3 т. / Ред. кол.: Назаренко И.Д., Вивдиченко И.И., Головкин В.Я. и др./ Пер. с укр. изд. доп. и дораб. – Т. 3. Советская Украина в завершающий период Великой Отечественной войны 1944-1945 гг. – К.: Политиздат Украины, 1975. – 461 с.
42. Україна в ХХ столітті (1900–2000): Збірник документів і матеріалів / Упор.: А.Г. Слюсаренко, В.І. Гусев та ін. – К.: Вища школа, 2000. – 351 с.
43. Українська РСР на міжнародній арені. Збірник документів і матеріалів. 1944-1961 рр. – К.: Держ. Вид-во політ. літератури УРСР, 1963. – 576 с.
44. Українська РСР у міжнародних відносинах: міжнародні договори, конвенції, угоди та інші документи, які складені за участю Української РСР або до яких вона приєдналася (1945 – 1957) / АН Української РСР; Упоряд.: К. С. Забігайло, М. К. Михайловський. – Київ : Видавництво Академії Наук Української РСР, 1959. – 751 с.
45. Акція “Wisła”. Dokumenty / pod. red. E. Misiło. – Warszawa: Archiwum Ukraińskie – Zakład Wydawniczy “Tyrsa”, 1993. – 524 s.
46. Armia Krajowa w dokumentach 1939-1945. T. 3. – kwiecień 1943 – lipiec 1944. – Londyn: Studium Polski Podziemnej, 1976. – 627 s.
47. D’Ormesson B. La DES // DANS. – 14. 02. 1945 (№ 154). – S. 1. // <http://www.wikipedia.org.ua>
48. Dokumenty i materiały do historii stosunków polsko-radzieckich. – T. VIII. Styczeń 1944– grudzień 1945. – Warszawa: :Książka i Wiedza, 1974. – 749 s.
49. Dzieje konfliktów Polsko-Ukraińskich / pod. red. Siwicki M. – Tom trzeci. – Warszawa, 1994. – 439 s.

50. Repatriacja czy deportacja. Przesiedlenie Ukraińców z Polski do USRR 1944-1946. – T.1. Dokumenty 1944-1945 / pod. red. E. Misilo. – Warszawa: “Oficyna Wydawnicza “Archiwum Ukraińskie”, 1996. – 336 s.
51. Repatriacja czy deportacja. Przesiedlenie Ukraińców z Polski do USRR 1944-1946. – T.2. Dokumenty 1946 / pod. red. E. Misilo. – Warszawa: “Oficyna Wydawnicza “Archiwum Ukraińskie”, 1999. – 400 s.
52. Sprawa Polska w czasie drugiej wojny światowej na arenie międzynarodowej. Zbiór dokumentów. – Warszawa: Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1965. – 684 s.

1.2. Архіви

Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВОУ).

1. ДАХО, ф.Р. 1979, оп.2, спр.207.
2. ДАХО, ф.Р. 1979, оп.2, спр.207.
3. ДАХО, ф.Р. 1979, оп.3, спр.234.
4. ДАМО, ф.Р. 992, оп.2, спр.448.
5. ДАМО, ф.Р. 992, оп.4, спр.13.
6. ДАМО, ф.Р. 992, оп.2, спр.389.
7. ДАМО, ф.Р. 992, оп.2, спр.378.
8. Державний архів Миколаївської області (далі – ДАМО), ф.Р. 992, оп.2, спр.233.
9. ДАМО, ф.Р. 992, оп.2, спр.448.
10. Державний архів Херсонської області (далі – ДАХО), ф.Р. 1979, оп.2, спр.206.
11. Державний архів Миколаївської області (далі – ДАМО).- Ф.Р-992. – Оп. 2. – Т.2. – Спр. 377. – Арк.13, 60.
12. ДАЗО, ф. П-102. – Оп.1. – Спр. 1168, 1213, 1216.
13. Державний архів Миколаївської області (далі - ДАМО), ф. П-10. - Оп.1.- Спр. 389, 391, 394, 399.
14. Державний архів Херсонської області (далі - ДАХО). - Ф.Р. 1979. - Оп. 1. - Спр. 242.
15. Державний архів Волинської області (далі – ДАВО), ф.Р-777. - Оп. 3. – Спр. 21-124.
16. ДАЗО, ф. П-102. – Оп. 1. – Спр. 1216.
17. ДАМО, ф. Р-992. - Оп. 4. - Спр. 1.
18. ДАХО, ф. Р-1979. - Оп. 1. - Спр. 242.
19. ДАМО, ф. Р-992. - Оп. 2. - Спр. 391.
20. ДАМО, ф. Р-992. - Оп. 2. - Спр. 448.
21. ДАВО, ф. Р-919. - Оп. 2. - Спр. 32.
22. ДАХО, ф. Р-1979. - Оп. 1. - Спр. 242.
23. ДАЗО, ф. П-102. – Оп.1. – Спр. 1168.
24. ДАВО, ф. Р-919. - Оп. 2. - Спр. 32.

25. ДАЗО, ф. П-102. – Оп. 1. – Спр. 1213.
26. ДАХО, ф. П-46. - Оп. 1. - Спр. 700.
27. ДАМО, ф. Р-992. - Оп. 4. - Спр. 2.
28. ДАХО, ф. Р-1979. - Оп. 2. - Спр. 209.
29. ДАЗО, ф. П-102. – Оп.1. – Спр. 1168.
30. ДАМО, ф. Р-992. - Оп. 2. - Спр. 396.
31. Державний архів Донецької області (далі – ДАДО), ф. П-326. – Оп. 2. – Спр. 215. – Арк. 12, Спр. 865. – Арк. 166; Державний архів Луганської області (далі – ДАЛО), ф. Р-3474. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 8.
32. ДАДО, ф. П-326. – Оп. 2. – Спр. 865. – Арк. 168; ДАЛО, ф. Р-2256. – Оп. 1. – Спр. 102. – Арк. 62.
33. ДАДО, ф. П-326. – Оп. 4. – Спр. 121. – Арк. 7; ДАЛО, ф. Р-3474. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 30.
34. ДАДО, ф. П-326. – Оп. 4. – Спр. 592. – Арк. 45.
35. ДАДО, ф. П-326. – Оп. 4. – Спр. 592. – Арк. 34, 36; Ф. Р-299. – Оп. 2. – Спр. 10. – Арк. 119.
36. Archiv bezpečnostných zložiek (ABS) Praha, f. 307-95-22. Hlásenie styčného dostojníka PV VI. Odbor pri veliteľ'stve „Ocel” (24.5.1946) (документ віднайдено завдяки допомозі проф. Міхала Смагла з університету у Великій Бистриці, Словаччина).
37. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ). – Ф. 1. – Оп. 80. – Спр. 264.
38. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВОУ) – Ф. 4959. – Оп. 1, т.1. – Спр. 35.
39. Archiwum Akt Nowych w Warszawie (далі – ААН) – Zesp. Generalny Pełnomocznik Rządu R.P. do spraw repatriacji (1182/2). – Sign. 2.
40. Державний архів Волинської області (далі – ДАВО) – Ф. Р-919. – Оп. 1. – Спр. 2.
41. ЦДАВОУ. – Ф. 4959. – Оп. 1, т. 1. – Спр. 2.
42. ЦДАВОУ – Ф. 4626. – Оп. 1. – Спр. 10.
43. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 793.
44. ЦДАВОУ. – Ф. 4959. – Оп. 1, т. 1. – Спр. 2.
45. ЦДАВОУ. – Ф. 4959. – Оп. 1, т. 1. – Спр. 4.
46. ДАВО. – Ф. П-1. – Оп. 2. – Спр. 94.
47. ЦДАВОУ – Ф. 4626. – Оп. 1. – Спр. 10.
48. ДАВО. – Ф. Р-919. – Оп. – 2. – Спр. 30.
49. ДАВО. – Ф. Р-919. – Оп. – 2. – Спр. 66.
50. Державний архів Львівської області. – Ф. П-5001. – Оп. 9. – Спр. 56.
51. ДАВО. – Ф. П-1. – Оп. 2. – Спр. 94.
52. Державний архів Волинської області (далі – ДАВО) – Ф. Р-919. – Оп. 1. – Спр. 2.
53. ДАВО. – Ф. Р-919. – Оп. 1. – Спр. 9.
54. ДАВО. – Ф. Р-919. – Оп. 1. – Спр. 11.

55. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ). – Ф. 1. – Оп. 80. – Спр. 264.
56. ДАВО. – Ф. П-1. – Оп. 3. – Спр. 894.
57. ДАВО. – Ф. П-1. – Оп. 3. – Спр. 899.
58. ДАВО. – Ф. Р-919. – Оп. 2. – Спр. 12.
59. ДАВО. – Ф. Р-919. – Оп. – 2. – Спр. 66.
60. ДАВО. - Ф. П-2. – Оп. 1. – Спр. 47.
61. ДАВО. - Ф. Р-919. – Оп. 2. – Спр. 32.
62. ДАВО. – Ф. Р-919. – Оп. 1. – Спр. 12.
63. ДАВО. – Ф. Р-919. – Оп. – 2. – Спр. 30.
64. ДАВО. – Ф. П-1. – Оп. 2. – Спр. 94.
65. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 4959, оп. 1, т. 1, спр. 45, арк. 9, 12.
66. ЦДАВО України, ф. 4959, оп. 1, т. 1, спр. 13, арк. 49.
67. ЦДАВО України, ф. 4959, оп. 1, т. 1, спр. 9, арк. 14-17.
68. ЦДАВО України, ф. 4959, оп. 1, т. 1, спр. 31, арк. 37.
69. ЦДАВО України, 4959, оп. 1, т. 1, спр. 10, арк. 14.
70. ЦДГАГОУ, ф. 1. – Оп. 30. – Спр. 366.
71. ДАЗО, ф.П-102. – Оп.1. – Спр.1168.
72. ДАЗО, ф.П-102. – Оп.1. – Спр. 1213.
73. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДГАГОУ), ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 916.
74. ДАЗО, ф.П-102. – Оп.1. – Спр. 1213.
75. ДАМО, ф. Р-992. - Оп. 2. - Спр. 394 .
76. Державний архів Херсонської області (далі - ДАХО). - Ф.Р. 1979. - Оп. 1. - Спр. 242.
77. ДАМО, ф. Р-992. - Оп. 4. - Спр.1.
78. ДАМО, Державний архів Миколаївської області (далі - ДАМО), ф. П-10. - Оп.1.- Спр. 276.
79. ДАМО, ф. Р-992. - Оп. 2. - Спр. 389.
80. ДАМО, ф. Р-992. - Оп. 2. - Спр. 441.
81. ДАЗО, ф.П-102. – Оп.1. – Спр. 1213.
82. ДАХО, ф.Р-1979. - Оп. 3. - Спр. 234.
83. ДАМО, ф. Р-992. - Оп. 2. - Спр. 448.
84. ДАМО, ф. Р-992. - Оп. 4. - Спр.13.
85. ДАЗО, ф.П-102. - Оп. 2. - Спр. 244.
86. Державний архів Миколаївської області (далі – ДАМО). – Ф.Р. 992. – Оп. 2. – Т. 2. – Спр. 377. – Арк. 13, 60.
87. ДАМО. – Ф.Р. 992. – Оп. 2. – Спр. 710. – Арк. 4-8.
88. Державний архів Херсонської області (далі – ДАХО). – Ф.Р. 1979. – Оп. 1. – Спр. 270. – Арк. 35-36.
89. ДАМО. – Ф.Р. 992. – Оп. 2. – Спр. 152. – Арк. 41; Там само. – Спр. 58. – Арк. 19.
90. ДАМО. – Ф.Р. 992. – Оп. 2. – Спр. 155. – Арк. 253.

91. ДАХО. – Ф.Р. 1979. – Оп. 1. – Спр. 277. – Арк. 22.
92. ДАХО. – Ф.Р. 1979. – Оп. 1. – Спр. 207. – Арк. 17.
93. ДАМО. – Ф.Р. 992. – Оп. 2. – Спр. 233. – Арк. 47.
94. ДАХО. – Ф.Р. 1979. – Оп. 1. – Спр. 242. – Арк. 8.
95. ДАХО. – Ф.Р. 1979. – Оп. 3. – Спр. 477. – Арк. 30; ДАМО. – Ф.Р. 992. – Оп. 2. – Спр. 2003. – Арк. 57.
96. ДАМО. – Ф.Р. 992. – Оп. 2. – Спр. 153. – Арк. 9.
97. ДАХО. – Ф.Р. 1979. – Оп. 2. – Спр. 207. – Арк. 24.
98. ДАХО. – Ф.Р. 1979. – Оп. 1. – Спр. 242. – Арк. 17.
99. ДАХО. – Ф.Р. 1979. – Оп. 2. – Спр. 207. – Арк. 12, 24, 41, 44; ДАМО. – Ф.Р. 992. – Оп. 2. – Спр. 233. – Арк. 100.
100. ДАХО. – Ф.Р. 1979. – Оп. 3. – Спр. 234. – Арк. 37.
101. ДАМО. – Ф.Р. 992. – Оп. 2. – Спр. 58. – Арк. 150-151.
102. ДАМО. – Ф.Р. 992. – Оп. 2. – Спр. 501. – Арк. 38-40, 21.
103. ДАХО. – Ф.Р. 1979. – Оп. 2. – Спр. 207. – Арк. 17.
104. ДАМО. – Ф.Р. 992. – Оп. 2. – Спр. 448. – Арк. 104.
105. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГОУ), ф. 1, оп. 23, спр. 794.
106. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО), ф. Р-2000, оп. 3, спр. 37, арк. 99.
107. ДАОО, ф. Р-2000, оп. 3, спр. 86.
108. Центральний державний архів вищих органів України (ЦДАВОУ), ф. 4959, оп. 1, т. 1, спр. 68.
109. ДАОО, ф. Р-2000, оп. 3, спр. 241.
110. ДАОО, ф. Р-2000, оп. 3, спр. 86.
111. ДАОО, ф. Р-2000, оп. 3, спр. 86.
112. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО), ф. Р-2000, оп. 3, спр. 37, арк. 99.
113. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО), ф. Р-2000, оп. 3, спр. 37, арк. 99.
114. ДАОО, ф. Р-2000, оп. 3, спр. 250.
115. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО), ф. Р-2000, оп. 3, спр. 37, арк. 99.
116. ДАОО, ф. Р-2000, оп. 3, спр. 250.
117. ДАОО, ф. Р-2000, оп. 3, спр. 241.
118. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф.1. – Оп. 23. – Спр. 4356. – 143 арк.
119. Державний архів Донецької області (далі – ДАДО). – Ф. Р-326. – Оп. 4. – Спр. 121. – 31 арк.
120. Державний архів Луганської області (далі – ДАЛО). – Ф. Р-3474. – Оп. 1. – Спр. 1. – 66 арк.
121. ДАДО. – Ф. Р-326. – Оп. 4. – Спр. 592. – арк. 20-20.
122. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. П-19. – Оп. 5. – Спр. 96. – 138 арк.

123. ДАЛО. – Ф. П-28. – Оп. 1. – Спр. 358. – 37 арк.
124. Державний архів Херсонської області. – Ф. П-46. – Оп. 1. – Спр. 700. – 39 арк.
125. ДАДО. – Ф. Р-326. – Оп. 4. – Спр. 592. – арк. 20-20.
126. ДАЛО. – Ф. П-28. – Оп. 1. – Спр. 358. – 37 арк.
127. Державний архів Херсонської області. – Ф. П-46. – Оп. 1. – Спр. 700. – 39 арк.
128. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДГАГОУ), ф. 1. – Оп. 30. – Спр. 366.
129. Державний архів Запорізької області (далі – ДАЗО), ф.П-102. – Оп. 1. – Спр. 1216.
130. ДАЗО, ф.П-182. – Оп. 4. – Спр. 62.
131. ДАЗО, ф.Р-3755. – Оп.2. – Спр. 8.
132. ЦДГАГОУ, ф. 1. – Оп. 30. – Спр. 366.
133. ДАЗО, ф.П-102. – Оп. 1. – Спр. 1216.
134. ЦДГАГОУ, ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 916.
135. ДАЗО, ф.П-102. – Оп.1. – Спр. 1213.
136. ДАЗО, ф.П-102. – Оп. 1. – Спр. 1216.
137. ДАЗО, ф.П-102. – Оп.1. – Спр. 1213.
138. ЦДГАГОУ, ф. 1. – Оп. 30. – Спр. 366.
139. ДАЗО, ф.П-102. – Оп.1. – Спр. 1213.
140. ДАЗО, ф.П-102. – Оп.1. – Спр. 127.
141. ДАЗО, ф.П-102. – Оп.1. – Спр. 1213.
142. ДАЗО, ф.П-102. – Оп.1. – Спр.1168.
143. ДАЗО, ф.П-102. – Оп.1. – Спр. 1213.
144. ДАЗО, ф.П-102. – Оп.1. – Спр.1168.
145. ДАЗО, ф.П-102. – Оп.1. – Спр. 1213.
146. ДАЗО, ф.П-102. – Оп.1. – Спр.1168.
147. ДАЗО, ф.П-102. – Оп. 1. – Спр. 1216.
148. ЦДГАГОУ, ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1472.
149. ДАЗО, ф.П-102. – Оп.1. – Спр.1168.
150. ДАЗО, ф.П-102. – Оп. 2. – Спр. 244.
151. ДАЗО, ф.П-102. – Оп. 1. – Спр.1168.
152. ДАЗО, ф.П-102. – Оп.1. – Спр. 1213.
153. ДАЗО, ф.П-102. – Оп. 1. – Спр. 1216.
154. ЦДГАГОУ, ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1472.
155. ДАЗО, ф.П-102. – Оп.1. – Спр.1168.
156. ДАЗО, ф.П-102. – Оп. 2. – Спр. 244.
157. ДАЗО, ф.П-102. – Оп. 1. – Спр. 1216.
158. ДАЗО, ф.П-102. – Оп. 2. – Спр. 244.
159. ДАЗО, ф.П-102. – Оп. 1. – Спр. 1216.
160. ДАЗО, ф.П-102. – Оп.1. – Спр.1168.
161. ДАЗО, ф.П-102. – Оп.1. – Спр. 1213.
162. ДАЗО, ф.П-102. – Оп. 2. – Спр. 244.

163. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ), ф. 1, оп. 23, спр. 1470, арк. 23.
164. Центральний державний архів вищих органів України (далі – ЦДАВОУ), ф. 2, оп. 7, т. V, спр. 3140, арк. 95.
165. Державний архів Херсонської області (далі – ДАХО), Р-1979, оп. 1, спр. 242, арк. 49.
166. ДАХО, ф. Р-1979, оп. 1, спр. 242, арк. 15.
167. Державний архів Запорізької області (далі – ДАЗО), ф. Р-3755, оп. 2, спр. 8, арк. 19.
168. ДАЗО, ф. П-102, оп. 1, спр. 1168, арк. 12.
169. Державний архів Миколаївської області (далі – ДАМО), ф. Р-992, оп. 2, спр. 394, арк. 204.
170. ЦДАВОУ, ф. 4626, оп. 1, спр. 11. арк. 8.
171. ЦДАВОУ, ф. 2, оп. 7, т. V, спр. 5031, арк. 156.
172. ЦДАВОУ, ф. 4626, оп. –1, спр. 11, арк. 8.
173. ЦДАВОУ, ф. 2, оп. 1, т. IV, спр. 3816, арк. 128-129.
174. ЦДАВОУ, ф. 2, оп. 7, т. V, спр. 5031, арк. 166.
175. ДАЗО, ф. П-102, оп.1, спр.1168, арк. 14.
176. ДАЗО, ф. П-102, оп. 1, спр. 1213, арк. 44.
177. ЦДАВОУ, ф. 4626, оп. 1, спр. 11, арк. 21.
178. ДАЗО, ф. П-102, оп. 1. спр. 1213, арк. 36; Там само, спр. 1216, арк. 54.
179. ЦДАВОУ, ф. 2, оп. 1, т. IV, спр. 3816, арк. 291.
180. ЦДАВОУ, ф. 2, оп. 7, т. V, спр. 5031, арк. 156.
181. Державний архів Львівської області, ф. Р-221, оп. 2, спр.206, арк. 5.
182. ЦДАВОУ, ф. 2, оп. 7, т. V, спр. 5031, арк. 87.
183. ЦДАВОУ, ф. 2, оп. 7, т. V, спр. 5031, арк. 156.
184. Державний архів Волинської області, ф.Р-919, оп.2, спр. 68, арк. 33.
185. ДАЗО, ф. П-102, оп. 1, спр. 1213, арк. 54; Пронь Т.М. Примусове переселення // Щотижня (Миколаїв). – 2009. – 9 вересня (№ 36); Данилиха Н. Вказ. праця. – С. 165.
186. Центральний державний архів вищих органів України (далі – ЦДАВО України), ф. 4959, оп. 1, спр. 112, арк. 14.
187. Польша та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб. – Т. 2. Переселення поляків та українців 1944-1946. ... – С. 202.
188. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 892, арк. 60.
189. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 892, арк. 79.
190. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 892, арк. 61.
191. ЦДАВО України, ф. 4959, оп. 1, спр. 112, арк. 6.
192. ЦДАГО України, ф.1, оп.23, спр.711, арк.18.
193. ЦДАВО України, ф. 4959, оп. 1, т. 2, спр. 118, арк. 34.
194. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 892, арк. 81.
195. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 892, арк. 128.
196. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 1466, арк. 46.

197. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 1466, арк. 45.
198. ЦДАВО України, ф. 4959, оп. 1, т. 2, спр. 118, арк. 51.
199. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 1466, арк. 35.
200. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 1466, арк. 34.
201. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 1466, арк. 37.
202. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 1466, арк. 63.
203. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 1466, арк. 34.
204. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 1466, арк. 34.
205. ЦДАВО України, ф. 4959, оп. 2, спр. 31, арк. 10.
206. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВОУ), ф. 4959, оп. 2, спр. 31.
207. ЦДАГОУ, ф.1, оп. 23, спр. 1466.
208. Archiwum Akt Nowych w Warszawie. Zesp. Główny Przedstawiciel Rządu R.P. do spraw ewakuacji ludności, mf 39 A4, sygn. 3.
209. ЦДАВОУ, ф.4959, оп. 2, спр. 30.
210. Archiwum Akt Nowych w Warszawie. Zesp. Główny Przedstawiciel Rządu R.P. do spraw ewakuacji ludności, mf 39 A4, sygn. 3.
211. ЦДАВОУ, ф.4959, оп. 2, спр. 32.
212. Державний архів Миколаївської області (далі – ДАМО).– Ф.Р-992. – Оп. 2. – Спр. 153.
213. Державний архів Херсонської області (далі – ДАХО).– Ф.Р-1979. – Оп. 12. – Спр. 11.
214. ДАМО. – Ф.Р-992. – Оп. 2. – Спр. 233.
215. ДАМО. – Ф.Р-992. – Оп. 2. – Спр. 152.
216. ДАМО. – Ф.Р-992. – Оп. 2. – Спр. 448.
217. ДАМО. – Ф.Р-992. – Оп. 2. – Спр. 152.
218. ДАМО. – Ф.Р-992. – Оп. 2. – Спр. 153.
219. ДАМО. – Ф.Р-992. – Оп. 2. – Спр. 153.
220. ДАМО. – Ф.Р-992. – Оп. 2. – Спр. 152.
221. ДАМО. – Ф.Р-992. – Оп. 2. – Спр. 378.
222. ДАМО. – Ф.Р-992. – Оп. 2. – Спр.378.
223. ДАМО. – Ф.Р-992. – Оп. 2. – Спр. 233.
224. ДАХО. – Ф.Р-1979. – Оп. 2. – Спр. 206.
225. Державний архів Кіровоградської області (далі – ДАКО), ф.Р-429. – Оп. 4. – Спр. 36. – Арк. 36.
226. Державний архів Миколаївської області (далі – ДАМО), ф.Р-992. – Оп. 4. – Спр. 1. – Арк. 71.
227. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ), ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1466. – Арк. 304.
228. РГАСПИ, ф. 82. – Оп. 2. – Д. 1286. – С. 150.
229. ЦДАГОУ, ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1466. – Арк. 324-325.
230. ДАМО, ф. Р-992. – Оп. 2. – Спр. 152. – Арк. 42.
231. ДАКО, ф. Р-429. – Оп. 4. – Спр. 36. – Арк. 37.
232. ДАКО, ф. Р-429. – Оп. 4. – Спр. 36. – Арк. 30-35.

233. ЦДАГОУ, ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1466. – Арк. 31; ДАКО. – Ф.Р-429. – Оп. 4. – Спр. 36. – Арк. 37, 40.
234. ЦДАГОУ, ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1466. – Арк. 31.
235. Там само. – Арк. 32; ДАКО, ф. Р-429. – Оп. 4. – Спр. 36. – Арк. 30.
236. ЦДАГОУ, ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1466. – Арк. 33; ДАКО, ф. Р-429. – Оп. 4. – Спр. 36. – Арк. 37.
237. ЦДАГОУ, ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1466. – Арк. 33.
238. ДАКО, ф. Р-429. – Оп. 4. – Спр. 36. – Арк.37.
239. ЦДАГОУ, ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1466. – Арк. 33.
240. ЦДАГОУ, ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1466. – Арк. 34.
241. ЦДАГОУ, ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1466. – Арк. 32.
242. ДАКО, ф. Р-429. – Оп. 4. – Спр. 36. – Арк. 30.
243. ЦДАГОУ, ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1466. – Арк. 31.
244. ЦДАГОУ, ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1466. – Арк. 258
245. ДАКО, ф. Р-429. – Оп. 4. – Спр. 36. – Арк. 37.
246. ДАМО, ф. Р-992. – Оп. 2. – Спр. 378. – Арк. 46.
247. ЦДАГОУ, ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1466. – Арк. 263.
248. Государственный архив Российской Федерации, ф. 9401. – Оп. 2. – Д. 105. – Л. 23.
249. ЦДАВОУ, ф. 4959. – Оп. 2. – Спр. 2. – Арк. 21.
250. ДАКО, ф. Р-2260. – Оп. 1. – Спр. 194. – Арк. 1.
251. ДАКО, ф. Р-6639. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 1.
252. ЦДАГОУ, ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1411. – Арк. 37.
253. ЦДАГОУ, ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1466. – Арк. 91-126.
254. ЦДАГОУ, ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1411. – Арк. 35.
255. ДАМО, ф. Р-992. – Оп. 4. – Спр. 1. – Арк. 76.
256. ЦДАГОУ, ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1466. – Арк. 95, 100.
257. ДАХО. ф. Р-1979сч. – Оп. 12. – Спр. 13. – Арк. 5.
258. ЦДАГОУ, ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1466. – Арк. 290-291.
259. ЦДАГОУ, ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1466. – Арк. 290-291.
260. ЦДАГОУ, ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1466. – Арк. 257.
261. ЦДАГОУ, ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1466. – Арк. 293.
262. ЦДАГОУ, ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1466. – Арк. 294-295.
263. ДАМО, ф. Р-992. – Оп. 2. – Спр. 233. – Арк. 156.
264. ЦДАВОУ, ф. .4959. – Оп. 2. – Спр. 2. – Арк. 21.
265. ДАХО, ф. Р-1979. – Оп. 2. – Спр. 206. – Арк. 47.
266. ДАХО, ф. Р-1979сч. – Оп. 12. – Спр. 13. – Арк. 25.
267. ДАМО, ф. Р-992. – Оп. 2. – Спр. 378. – Арк. 108-109.
268. ЦДАВОУ, ф. 2. – Оп. 7. – Спр. 1746. – Арк. 15.
269. ДАХО, ф. Р-1979. – Оп. 12. – Спр.106. – Арк. 8.
270. РГАСПИ, ф. 82. – Оп. 2. – Д. 1296. – Л. 53.
271. ДАХО, ф. Р-1979. – Оп. 12. – Спр.150. – Арк. 138.
272. ДАХО, ф. Р-1979. – Оп. 12. – Спр.150. – Арк. 68.
273. ДАХО, ф. Р-1979. – Оп. 1. – Спр. 277. – Арк. 22.

274. ДАХО, ф. Р-1979. – Оп. 12. – Спр.106. – Арк. 7.
 275. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ), ф.1, оп. 23, спр. 892.
 276. ЦДАГОУ, ф.1, оп. 23, спр. 1466.
 277. ЦДАВОУ, ф. 4959, оп. 1с, т. 2, спр. 112.

1.3. Власні архіви (автора та інших осіб)

1. Анкета-опитувальник Дзиндри П.І., 1944 р. н., м. Ярославль (м. Львів) / Власний архів автора.
2. Анкета-опитувальник Ярш М. С., 1933 р. н., с. Слобода Ярославського повіту (м. Львів) / Власний архів автора.
3. Анкета-опитувальник Ярошевич М. В., 1935 р. н., с. Перекопане, Польща (Львівська область) / Власний архів автора.
4. Інтерв'ю з Ганною К. (Миколаїв) 1956 р.н., записано 12.06.2009 р. / Власний архів автора.
5. Інтерв'ю з Гриньків Ольгою (1962 р.н., донька Дошак Софії Петрівни, уродженки с. Глудно, Сяноцького повіту), мешканкою с. Дідилів, Львівської області / Власний архів автора.
6. Інтерв'ю з Качмар (дів. прізви. Чебан) Євою Дмитрівною (1923 р.н., с. Шутків, Любачівського повіту), мешканкою с. Малахів, Львівської області / Власний архів автора.
7. Інтерв'ю з Кватюрою О.М. мешканкою с. Дідилове, Львівської області / Власний архів автора.
8. Інтерв'ю з Онуфрійчуком Миколою Антоновичем (1937 р.н., с. Путновичі, Холмського повіту), мешканцем м. Луцька / Власний архів автора.
9. Інтерв'ю з Саліш М.Д., мешканкою с. Дідилове, Львівської області / Власний архів автора.
10. Інтерв'ю з Чайкою Надією Я., мешканкою м. Києва / Власний архів автора.
11. Інтерв'ю з Черкес (дів. прізви. Скіп) Теодозією Леонівною (1929 р.н., с. Глудно, Сяноцького повіту), мешканкою с. Дідилів, Львівської області / З власного архіву автора.
12. Климчук П.П., с. Іванівна, Веселинівського району, Миколаївської області. Лист Голові Миколаївської обласної громадської організації «Наша доля» В.Ф. Фляку / Особистий архів В.Ф.Фляка.
13. Лист Ганущак Івана Тимофіївича, мешканця с. Новософіївка, Снігурівського району, Миколаївської області (1930 р.н., с. Щавне, Сяноцького повіту), / Власний архів колишнього кер. Миколаївської обласної громадської організації «Наша доля» Василя Фляка.
14. Лист Нужної Меланії Григорівни, мешканки с. Чапаєво, Березанського району, Миколаївської області (уродженки Краківського воєводства) / Власний архів Василя Фляка.

15. Лист Ткачика Нестора Денисовича, мешканця с. Краснопілля, Березанського району, Миколаївської області (уродженця м. Новий Санч) / Власний архів Василя Фляка.
16. Лист Яцухи Михайла Ілліча, мешканця с. Терехово, Новобузького району, Миколаївської області (уродженця с. Хотилуб, Любачівського повіту) / Власний архів Василя Фляка.
17. Опитувальна анкета Полянської Дарії (1931 р.н., м. Перемишль), мешканки м. Стрий, Львівської області / Власний архів автора.
18. Опитувальна анкета Ярошевич Мирослави Володимирівни (1935 р.н., с. Перекопане), мешканки м. Рудки, Самбірського району Львівської області / Власний архів автора.
19. Спогад (рукопис) Горбової Ольги (1925 р.н., с. Березка), мешканки с. Тщенець, Мостиського району, Львівської області / Власний архів автора.
20. Спогади (рукопис) Ладубець Парасковії (с. Махнів, Рава-Руського району), мешканки с. Волиця Мостиського району Львівської області / Власний архів автора.

1.4. Мемуари

1. Андерс В. Без последней главы / пер. с пол. Т. Уманской; послесл. Н. Лебедевой // Иностранная литература. – 1990. – № 11. – С. 231-255; № 12. – С. 219-250.
2. Вторая мировая война в воспоминаниях У. Черчилля, Ш. Де Голля, К. Хелла, У. Леги, Д. Эйзенхауэра / сост. Е.Я. Трояновская. – М: Политиздат, 1990. – 558 с.
3. Мемуары Никиты Сергеевича Хрущева // Вопр. истории. – 1990. – №5.
4. Рузвельт Ф.Д. Беседы у камина. – М: ИТРК, 2003. – 408 с.
5. Сто сорок бесед с Молотовым. Из дневника Ф. Чуева. – М.: Политиздат, 1991. – 186 с.
6. Хрущёв Н.С. Воспоминания: избранные фрагменты / Никита Хрущов; сост. А. Шевеленко. – М.: Вагриус, 2007. – 512 с.
7. Хрущёв Н.С. Время. Люди. Власть. (Воспоминания). Книга I. – М., 1999.
8. Черчилль У. Вторая мировая война. В 3-х кн. Кн. 3. Т. 5-6. / Сокр. пер. с англ. – М.: Воениздат, 1991. – 702 с.
9. Черчилль У. Мускулы мира. – М.: Эксмо, 2009. – 528 с.
10. Churchill W. The Sekond World War. – Boston: Houghton Mifflin Company, 1948-1954 (1951).
11. Churchill W. Triumph and Tragedy / W. Churchill. – Cambridge, Massachusetts: Houghton Mifflin Company Boston, 1953. – 800 p.

1.5. Преса

1. 2000». – 2009. – 15 мая.
2. Dziennik Kijowski. – 2009. – Lipiec. – № 14 (357).
3. Газета.ру. – 2009. – 23 сентября.
4. Голос України. – 2003. – 25 червня.
5. Известия. – 1945. – 18 августа.
6. Известия. – 1951. – 22 мая.
7. Правда Украины. – 1945. – 11 октября. – № 302 (9759).
8. Правда Украины. – 1945. – 19 октября. – № 309 (7666).
9. Правда Украины. – 1945. – 22 апреля. – № 79 (7654).
10. Правда Украины. – 1945. – 24 апреля. – № 80 (7655).
11. Правда Украины. – 1945. – 24 апреля. – № 80 (7655).
12. Правда Украины. – 1945. – 24 апреля. – № 80 (7655).
13. Правда Украины. – 1945. – 8 мая. – № 90 (7665).
14. Правда Украины. – 1945. – 8 мая. – № 90 (7665).
15. Правда. – 1944. – 16 декабря. – № 301 (9758).
16. Правда. – 1944. – 17 декабря. – № 302 (9759).
17. Правда. – 1944. – 18 декабря. – № 303 (9760).
18. Правда. – 1944. – 22 октября. – № 254 (9711).
19. Правда. – 1944. – 23 октября. – № 255 (9712).
20. Радянська Україна. – 1944. – 10 вересня.
21. Родной причал. – 2003. – 22-28 октября.
22. Час. – 1995. – 10 листопада (№ 73).
23. Чорноморська комуна. – 1945. – 3 червня, с. 3.
24. Чорноморська комуна. – 1945. – 9 червня, с. 3.
25. Южная правда. – 2004. – 17 июля.
26. Южная правда. – 2004. – 17 июня.

II. ЛІТЕРАТУРА

1. Аксенов Ю.С. Апогей сталинизма: послевоенная пирамида власти. // Вопросы истории. – 1990. – № 11. – С. 99-105.
2. Акція "Вісла" у контексті українсько-польських відносин ХХ століття. Матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 50-літтю проведення акції "Вісла" (19 квітня 1997 р.) – Івано-Франківськ: Івано-Франківська обласна друкарня, 1999. – 84 с.
3. Алексеев Ю.М., Вертегел А.Г., Даниленко В.М. Історія України: Навч. посіб. – К.: «Каравела», 2004. – 256 с.
4. Алексієвець М. Об'єктивна необхідність наукового вивчення історії України і Польщі та їх міждержавних відносин / М. Алексієвець // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка. Серія: Історія. Вип. 5. – Тернопіль: ТДПУ, 2002. – С. 96-98.

5. Алиев И. И. Этнические репрессии. – М.: «РадиоСофт», 2008. – 472 с.
6. Алфьоров М. Наслідки другого розміну районів між Польщею та УРСР в 1951 р. [Електронний ресурс]. / М. Алфьоров. –Режим дост. до вид.: <http://www.bojky.wordpress.com>
7. Антипова О.М. Становище української національної меншини в повоєнній Польщі / О.М. Антипова // Історія України. Маловідомі імена, події, факти (Збірник статей). Вип. 8. – К.: Рідний край, 1999. – С. 386-394.
8. Ардан В. Лемки на Луганщині / В. Ардан // Українці Закерзоння. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції та спогади з нагоди 60-річчя депортації автохтонних українців з Польщі, м. Бучач, 29-30 вересня 2005 р. – Львів: Лнам-Сполом, 2007. – С. 233-239.
9. Архивы раскрывают тайны... / Сост. Н.В. Попов. – М.: Политиздат, 1991. – 381 с.
10. Бадяк В. Депортації в оцінках міждержавних стосунків / В. Бадяк // Українці Закерзоння. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції та спогади з нагоди 60-річчя депортації автохтонних українців з Польщі, м. Бучач, 29-30 вересня 2005 р. – Львів: Лнам-Сполом, 2007. – С. 3-7.
11. Бадяк В. Депортації, погляд із шістдесятилітньої віддалі // Дзвін. – 2006. – Ч. 5-6.
12. Бадяк В. Забуттю не підлягає // Свобода. – 2000. – 2 березня.
13. Бадяк В. Знати повну правду // Вільна Україна. – 1990. – 31 травня.
14. Бадяк В. Історіографія депортації українців із Закерзоння / В. Бадяк // Депортація українців з Лемківщини, Надсяння, Холмщини, Підляшшя (1944-1947 рр.). Матеріали наукової конференції “50-річчя депортації”. Львів, 22 жовтня 1994. – Львів, 1996. – С. 41-44.
15. Бадяк В. Ностальгія за правдою // Вільне життя. – 1990. – 24 червня.
16. Бадяк В. П. Надбаня. Науково-публіцистичні праці. – Львів: ЛНАМ, 2008. – 404 с.
17. Бадяк В. Пам'ятаємо. І не тільки... (замість передмови) // Депортація українців з Лемківщини, Надсяння, Холмщини, Підляшшя (1944-1947 рр.). Матеріали наукової конференції «50-річчя депортації» (Львів, 22 жовтня 1994 р.). – Львів, 1996. – С. 4.
18. Бадяк В. Так, торжество несправедливості! // Ленінська молодь. – 1990. – 9 січня.
19. Байкеніч Д. В. Встановлення радянсько-польського кордону та депортація українців з прикордонної смуги у 1945-1946 рр. / Д. В. Байкеніч // Література та культура Полісся: збірник наукових праць. Вип. 58. Проблеми філології, історії та культури ХХ століття у сучасних дослідженнях // Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя. – Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2010. – С. 214-221.
20. Байкеніч Д. В. Українські переселенці з Польщі на території Ворошиловградської області 1944-1945 рр.: планування, кількість і

- географія розселення / Байкеніч Д. В. // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Історичні науки. – Луганськ: ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2010. – № 23 (210). – С. 170-177.
21. Байкеніч Д.В. Державна фінансова допомога українським переселенцям із Польщі, розселеним у східних областях УРСР у 1945-1947 рр. / Д. В. Байкеніч // Суспільно-політичні процеси на українських землях: історія, проблеми, перспективи : збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції, 20 травня 2011 р. – Суми : СумДУ.– 2011. – Ч.1. – С. 47-50.
 22. Байкеніч Д.В. Транспортні проблеми під час депортації українців з Польщі в 1944–1946 рр. / Д.В. Байкеніч. – // Вісник Луганського національного університету ім. Тараса Шевченка. Історичні науки. – 2009. – № 20 (183) – С. 47-50.
 23. Бакула Б. Креси без взаємних викреслювань // Критика, 2010. – Число 1-2 (147-148). – С. 16-22.
 24. Баран В.К., Токарський В.В. Україна: західні землі: 1939-1941 рр. – Л.: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2009. – 448 с.
 25. Бахор М. Незаконна акція «Вісла» в моєму селі Жапалові // Вісник Любачівщини. Вип. 16. – Львів: Сполом, 2008. – С. 52-54.
 26. Безыменский Л. Секретный пакт с Гитлером писал лично Сталин // Новое время. – 1998. – № 1. – С. 30-33.
 27. Безыменский Л. Советско-германские договоры 1939 г.: новые документы и старые проблемы // Новая и новейшая история. – 1998. – № 3. – С. 3–26.
 28. Безыменский Л. Тайное и явное // Новое время. – 1979. – № 33. – С. 20–26.
 29. Белецкий В.Н. Потсдам 1945: История и современность / В.Н. Белецкий. – М.: Международные отношения, 1987. – 342 с.
 30. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания. – М.: „Медиум”, 1995.
 31. Бердяев Н. Смысл истории / Н. Бердяев. – М.: 1990.
 32. Бережков В.М. Страницы дипломатической истории. – М.: Международные отношения, 1982. – 504 с.
 33. Бескид Ю. Матеріальна культура Лемківщини. Друге доп. вид. – Торонто: Організація оборони Лемківщини, 1972. – 161 с.
 34. Бескид-Тарнович Ю. На згарищах Закерзоння. – Торонто: Видання Видавництва «Лемківщина», б.р. – 128 с.
 35. Білас І. Переселенсько-депортаційні акції: політико-правовий аспект / І. Білас // Депортації українців та поляків: кінець 1939 – початок 50-х років (до 50 річчя операції “Вісла” / Упорядник Ю. Ю. Сливка. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1998. – С. 33-35.

36. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917-1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз / І. Білас. – У 2-х кн. – Кн. перша. – К.: «Либідь» – «Військо України», 1994. – 429 с.
37. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917-1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз / І. Білас. – У 2-х кн. – Кн. друга. – К.: «Либідь» – «Військо України», 1994. – 687 с.
38. Білоцерківський В.Я. Історія України: Навч. посіб. – К.: Центр учбов. л-ри, 2007. – 536 с.
39. Боднар Г. «Там було добре і тут непогано жити»: особливості історичної пам'яті українців, переселених із Польщі // Україна-Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. Вип. 2: Депортації 1944-1951 рр. – Львів, 2007. – С. 20-37.
40. Боднарчук Ю. Економічний стан українських господарств Закарпаття напередодні їх депортації / Ю. Боднарчук // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету. Серія: Історія. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2008. – Вип. 3. – С. 157-168.
41. Боднарчук Ю. Кількісна характеристика та зони проживання української локально-етнографічної групи – надсянців на території Польщі напередодні їх виселення в УРСР (1944-1946 рр.) / Ю. Боднарчук // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету. Серія: Історія. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2008. – Вип. I. – С. 154-158.
42. Боднарчук Ю. Ю. Зміни у демографічній структурі Тернопільської області у результаті розселення українців, депортованих із території Польщі (1944–1946) / Ю.Ю. Боднарчук // Буковинська міжнародна історико-краєзнавча конференція, присвячена 140-річчю заснування першого українського культурно-освітнього товариства на Буковині «Руська Бесіда» (Чернівці, 27 – 28 листопада 2009 р.) : Тези / Наук. ред. О.В. Добжанський. – Чернівці: Чернівецький національний ун-т, 2009. С. 97–102.
43. Боднарчук Ю. Ю. Особливості соціальної диференціації у середовищі українського населення на Закарпатті за станом на 1944-1946 рр. / Ю.Ю. Боднарчук // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія. – Вип. 25. – Ужгород, 2010. – С. 164-169.
44. Боднарчук Ю.Ю. Умови та періоди розселення депортованих із Закарпаття українців на Тернопільщині в 1944-1946 рр. / Ю.Ю. Боднарчук // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія. – Вип. 24. – Ужгород, 2010. – С. 51-59.
45. Боєчко В. Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан / [Боєчко В., Ганжа О., Захарчук Б.]. – К.: Основи, 1994. – 168 с.
46. Боєчко В. Формування державних кордонів України. 1917-1940 рр. Препринт № 3 [Боєчко В., Ганжа О., Захарчук Б.]. (Редколегія: С.В. Кульчицький (гол. ред.), В.Ф. Верстюк, О.В. Гарань, В.М. Даниленко, В.С. Коваль, О.Ф. Овсієнко, В.А. Смолій та ін.). – К.:1991. – 31 с.

47. Бойківщина. Монографічний збірник матеріалів про Бойківщину з географії, історії, етнографії і побуту / Ред. і голова ред. колегії М. Утриско. – Філадельфія – Нью-Йорк, 1980. – 519 с.
48. Бойко О.Д. Історія України: навч. Посіб., 3-тє вид. / О.Д. Бойко. – К.: Академвидав, 2008. – 688 с.
49. Бойко О.Д. Проблема визнання кордонів України в період Центральної Ради (1917-1918 рр.) // Укр. іст. журн. – 2008. – № 1. – С. 31–46.
50. Боляновський А. Депортації як чинник впливу на розвиток українсько-польських відносин у 1944-1945 рр. / А. Боляновський // Україна-Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. – Вип. 2: Депортації 1944–1951 рр. – Львів: НАН України, Ін-т українозн. ім. І. Крип'якевича, 2007. – С. 54–71.
51. Бондар В., Величко О. Українські переселенці з Польщі на теренах Запорізької області (оригінальні документи з фондів Держархіву Запорізької області) / В. Бондар, О. Величко // Архіви України. – 2005– № 4. – С. 200-218.
52. Бондар В., Величко О. Українські переселенці з Польщі на теренах Запорізької області (оригінальні документи з фондів Держархіву Запорізької області) // Архіви України. – 2005. – № 4. – С. 200–218.
53. Бондаренко Г.В., Савич Р.В. Вплив Другої світової війни на долю населення прикордонних територій України і Польщі // Друга світова війна і Україна: Матеріали наукової конференції (27–28 квітня 1996 р.). – К.: Інститут історії України НАН України, 1996. – С. 213-220.
54. Боратынский С. Дипломатия периода Второй мировой войны. Международные конференции 1941-1945 годов / С. Боратынский. – М: Изд-во иностр. лит-ры, 1959. – 356 с.
55. Борисенко В. Проблеми етнографічного вивчення українців Холмщини й Підляшшя / Борисенко В // Холмщина і Підляшшя. Історико-етнографічне дослідження / [Борисенко В., Вишневецька Г., Гаврилюк Ю. та ін.]. – К.: Родовід, 1997. – С. 9-23.
56. Боровик О., Боровик А. Трагедія Холмщини. До 60-ти річчя Холмських подій. – Рівне: ВАТ «Рівненська друкарня», 2004. – 232 с.
57. Бородинов В.Д. Политология. Учеб. пособие – Донецк: б.м.и, 2002. – 392 с.
58. Боруцький С. Не забути ні днесь, ні завтра, ні потім // Високий замок (Львів). – 1997. – № 67. – С. 4.
59. Борчук С. Українське питання в політиці еміграційного уряду в Лондоні // Міжнародний Науковий Конгрес „Українська історична наука на порозі XXI століття”. Чернівці, 16-18 травня 2000 р. Доповіді та повідомлення / Українське історичне товариство, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича / відп. ред. Л. Винар, Ю. Макар. – Чернівці: Рута, 2001. – Т. 2. – С. 294-299.
60. Бугай М.Ф. За повідомленням НКВС СРСР були переселені. – К., 1992.

61. Бугай Н.Ф. Йосиф Сталин – Лаврентію Беріи. «Их надо депортировать» / Н.Ф. Бугай. – М.: Дружба народов, 1992. – С. 9-23.
62. Бухало Г. Втрати населення у південно-східних повітах сучасної Польщі в 1939-1947 роках / Г. Бухало // Україна – Польща: важкі питання. Матеріали VIII Міжнародного семінару істориків «Українсько-польські відносини під час Другої світової війни» (Варшава, 6-8 листопада 2000 р.) / наук. і заг. ред. М.М. Кучерепа. – Т. 8. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2008. – С. 268-316.
63. Бухало Г. Документи Державного архіву Рівненської області про долю депортованих українців Холмщини та Підляшшя / Г. Бухало // Українці Холмщини і Підляшшя: історична доля, духовна і матеріальна культура впродовж віків: Зб. наук. праць / Упорядн. М.М. Кучерепа, Н.Г. Сташенко; За заг. Ред. М.М. Кучерепа. – Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2008. – С. 206-215.
64. Бухало Г. Проблеми історії Холмщини на сторінках зарубіжних та українських видань //Осягнення історії: Зб. Наук. праць на пошану професора М. П. Ковальського з нагоди 70-річчя. – Острог – Нью-Йорк, 1999. – С.178-187.
65. Бухало Г. Холмський край наш український. – Рівне: АТ “Рівненська друкарня”, 1994. – 48 с.
66. Бухарин Н.И. Отношения между Советским Союзом и Польской Народной Республикой (1944-1989 гг.) // Вопросы истории. – 2007. – № 10. – С. 100-110.
67. Буцко Н.А. Украинская ССР в Великой Отечественной войне 1941- 1945 гг. В 3-х т. – Т.3. – К.: Политиздат Украины, 1975. – 461 с.
68. Буцко О. В. К истории украинско-польского переселения 1944-1946 гг. // Матеріали міжнародної конференції Україна у другій світовій війні: уроки історії та сучасність. – Київ: НАН України. Інститут історії, 1995. – 283 с.
69. Буцко О. Українсько-польське переселення 1944-1946 рр. (тези доповіді) / О. Буцко // Друга світова війна і доля народів України: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. – К.: Сфера, 2005. – С.194-195.
70. Буцко О.В. Взаимоотношения советских воинов с населением Польши. 1944-1945. / АН УССР. Институт истории Украины; Отв. ред. В.И. Клоков. – К.: Наук. думка, 1991. – 144 с.
71. Буцко О.В. Украина-Польша: миграционные процессы 40-х годов / О.В. Буцко. – К.: Наук. думка 1997. – 149 с.
72. Вавринюк А. Делімітація польсько-українського кордону в 1944-1948 роках / А. Вавринюк // Волинь і волиняни у Другій світовій війні: зб. наук. праць / упорядн. М.М. Кучерепа. – Луцьк: Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2012. – С. 581-586.
73. Вальчак Б. Буг не мусить ділити // Пам’ять століть. – 2005. – № 6. – С. 6-12.

74. Васильєва Л. Примусова міграція як засіб вирішення політичних і економічних проблем радянським урядом // *Polska i Ukraina po II wojnie światowej / pod. red. W. Bonusiaka.* – Rzeszów, 1998.
75. Великая Отечественная война. 1941–1945. Военно-исторические очерки. Книга четвертая. Народ и война. – М.: Наука, 1999. – 368 с.
76. Верменич Я.В. Історичні витоки територіальних проблем в україно-польських відносинах // *Історія України. Маловідомі імена, події, факти (Збірник статей).* Вип. 28. – Київ – Хмельницький – Кам'янець-Подільський: „Абетка-НОВА”, 2004. – С. 486-496.
77. Вестник МГИМО. Университетский специальный выпуск к 70-летию начала Второй мировой войны: «Завтра может быть уже поздно», М. Литвинов. – М.: МГИМО, 2009. – 598 с.
78. Веденєєв Д.В. Національна пам'ять та інформаційно-психологічні впливи глобалізованого світу // *Науковий вісник Дипломатичної академії України.* – К.: ДАУ при МЗС України, 2012. – Вип. 18. – С. 57-64.
79. Виговський І., Кучер В. Закерзоння // *Київська старовина*, 1994. – № 1.
80. Винниченко І. Україна 1920–1980-х: депортації, заслання, вислання / Ігор Винниченко. – К.: «Рада», 1994. – 126 с.
81. Винниченко І.І. Українці Берестейщини, Підляшшя й Холмщини в першій половині ХХ століття: Хроніка подій. – К.: ВАТ «Книжкова друкарня наукової книги», 1997. – 288 с.
82. Виноградська Г. Депортація українців з Польщі 1944-1947 рр.: Проблеми періодизації та обставини переселення (за матеріалами усних оповідей переселенців) / Г. Виноградська // *Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник.* Вип. 11-12. Усна історія в соціо-гуманітарних сиудіях. Теорія і практика досліджень. – Харків: ТОВ «НТМТ», 2008. – С. 243-250.
83. Вишневецька Г. Холмщина і Підляшшя / Г.П. Вишневецька, П.П. Левчук. – К.: Унів. вид-во ПУЛЬСАРИ, 2007. – 192 с.
84. Віднянський С. Ялта-1945: погляд на Кримську конференцію / С. Віднянський // *Пам'ять століть*, 2005. – № 5. – С. 30–38.
85. Внук Р., Мотика Г. Спроби польсько-українського порозуміння перед лицем радянської загрози в 1945–1947 роках / Р. Внук, Г. Мотика. // *Депортації українців і поляків: кінця 1939 – початку 50-х років (до 50-річчя операції «Вісла»)* [Упорядник Юрій Сливка]. – Львів: Інститут українознавства імені І.Крип'якевича НАН України, 1998. – С.44-51.
86. Вовканич І. Країни Східної Європи і «План Маршалла»: диктат Кремля в 1947 р. // *Історія України.* – 2001. – Січень (№ 1). – С. 2-3.
87. Войнаровський А.В. Відродження польської державності та національне питання в планах польських політичних сил в часи Другої світової війни// *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: історія.* Вип. V. – Вінниця, 2003. – С. 204-208.
88. Войнаровський А.В. Опір становленню тоталітарному режиму в Польщі в 1944-1948 рр.// *Наукові записки Вінницького державного педагогічного*

- університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: історія. Вип. ІХ. – Вінниця, 2005. – С. 305-313.
89. Войнаровський А.В. Процеси маргіналізації польського суспільства в повоєнні роки (1944–1947 рр.) та їх вплив на формування політичної системи.// Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: історія. Вип. VII. - Вінниця, 2004. – С. 193-197.
 90. Волинь і волиняни у Другій світовій війні: Зб. наук. праць / упорядн. М.М. Кучерепа. – Луцьк: Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2012. – 768с.
 91. Волинь і Холмщина 1938-1947 рр. польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади / Гол. редкол. Я. Ісаєвич. –Л.: Інститут українознавства ім. І Крип'якевича, 2003. – 813 с.
 92. Волинь у Другій світовій війні: Зб. наукових та публіцистичних статей/ Упоряд. М. М. Кучерепа. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2005. – 252 с.
 93. Волокитина Т.В. История Восточной Европы – от Второй мировой войны до современности / [Волокитина Т.В., Марьина В.В., Новопашин Ю.С.] // Новая и новейшая история. – 1996. – № 6. – С. 9-23.
 94. Волокитина Т.В. Народная демократия: миф или реальность? Общественно-политические процессы в странах Восточной Европы в 1944-1948 гг. / Волокитина Т. В., Мурашко Г. П., Носкова А. Ф. – М.: ИСБ РАН, 1993. – 344 с.
 95. Воротнюк Г. Примусово переселені вимагають відповідних пільг та соціальних гарантій // Голос України. – 2003. – 25червня. – С.4.
 96. Врецьона Є. Загибель Лемківщини / Є. Врецьона // Анналі Лемківщини. – Нью-Йорк: Фундація дослідження Лемківщини, 1975. – Ч. 2. – С. 118-120.
 97. Вторая мировая война в воспоминаниях У. Черчилля, Ш. Де Голля, К. Хелла, У. Леги, Д. Эйзенхауэра / сост. Е.Я. Трояновская. – М: Политиздат, 1990. – 558 с.
 98. Гаврилюк О. Політика радянзації в західному регіоні України наприкінці Другої світової війни / О. Гаврилюк // Міжнародний Науковий Конгрес „Українська історична наука на порозі ХХІ століття”. Чернівці, 16-18 травня 2000 р. Доповіді та повідомлення / Українське історичне товариство, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича / відп. ред. Л. Винар, Ю. Макар. – Чернівці: Рута, 2001. – Т. 2. – С. 109-114.
 99. Гаврилюк О.Н. Депортації українців на Волинь та поляків з Волині у повоєнні роки (навчально-методичні матеріали на допомогу вчителів при вивченні тем з новітньої історії України та Польщі 1945 – середина 50-х років) // Наук. вісник Волинського держ. ун-ту ім. Л. Українки. Луцьк: ВДУ ім. Лесі Українки. – 1998. – № 1. – С. 148-152.
 100. Гаврилюк Ю. Вогнем і мечем // Над Бугом і Нарвою. – 1997. – № 2. – С. 31-32.

101. Гальчак Б. «Кресов'якський синдром» / Б. Гальчак // Український альманах. – 2013. Об'єднання українців у Польщі. – Варшава: W-wo «Tyrsa», 2003. – С. 95-100.
102. Гальчак Б. Безглуздість проведення операції „Вісла” й дискусійні питання довкола неї / Б.М. Гальчак // Всесвітня історія та актуальні проблеми міжнародних відносин: статті та матеріали III Міжнар. конф., присвяченої пам'яті професора Г.Л. Бондаревського (3-4 квітня 2012 р., м. Луганськ). – Луганськ: ТОВ „Віртуальна реальність”, 2012. – С. 77-82
103. Гальчак Б. М., Пронь Т.М. Лемки у загальній історії Центрально-Східної Європи й Америки XX століття : до постановки проблеми / Гальчак Б. М., Пронь Т. М. // «Всесвітня історія та актуальні проблеми міжнародних відносин»: статті та матеріали II Міжнар. наук.-прак. конф., присвяченої пам'яті професора Г.Л. Бондаревського (12-13 квітня 2011 р., м. Луганськ). – Луганськ: ТОВ «Віртуальна реальність», 2011. – С. 93-99.
104. Гальчак Б. Проблеми національної ідентичності лемків в Польщі / Б. Гальчак // Етнічна історія народів Європи. Збірник наукових праць. Вип. 26. – К.: Стилос, 2008. – С.21-28.
105. Ганус А. Закон про статус депортованих з Польщі українців – акт історичної справедливості // Експрес. – 14-21 вересня 2006. – С. 5.
106. Ганус С. А. Политика памяти в Украине в контексте отношений с Россией (1990-2000-е гг.) / Россия и Центральная Европа в новых геополитических реальностях. Материалы VIII международной научной конференции. – М.: Институт Европы РАН, 2011. – С. 231-254.
107. Гвозда І. Евакуація-депортація українців в Польщі в 1945-1947 роках// Лемківський календар на 1972 рік. – Торонто: Вид-во Організації оборони Лемківщини, 1972. – С. 33-50.
108. Гейко С. Депортацій у рай не буває // Україна молода. – 2001. – 5 грудня. –С. 6.
109. Гейко С. Пам'ять, скроплена болем. До 45-р примусового переселення у село Зміївка на Херсонщині жителів карпатських сіл // Маяк (Берислав). 1997. – 11 січня.
110. Географічний фактор в історичному процесі: Зб. наук. праць / АН УРСР. Ін-т історії / Редкол.: Ф.П. Шевченко та ін. – К.: Наук. думка, 1990. – 180 с.
111. Географічний фактор в історичному процесі: Зб. наук. праць / АН УРСР. Ін-т історії; Редкол.: Ф.П. Шевченко та ін. – К.: Наук. Думка, 1990. – 180 с.
112. Гибианский Л.Я. Исследования политики СССР в Восточной Европе в конце Второй мировой войны и в первые послевоенные годы / Л.Я. Гибианский // Вопросы истории. – 2004. – № 6. – С. 148-160.
113. Гибианский Л.Я. Коминформ в действии. 1947-1948 гг. По архивнім документам // Новая и новейшая история. – 1996. – № 1. – С. 149-170.
114. Гибианский Л.Я. Проблемы Восточной Европы и начало формирования советского блока // Холодная война. 1945-1963 гг. Историческая

- ретроспектива: Сб. ст. Отв. ред. Н.И. Егорова, А.О. Чубарьян. М., 2003. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.usinfo.ru/c2.files/holodnajavojna3.htm>
115. Гісем О. Дипломатичний наступ УСРР на Польщу в другій половині 1922 – на початку 1923 років / О. Гісем // Пам'ять століть. – 2005. – № 6. – С. 64-77.
 116. Гісем О.В. Історія України: Довідник / О.В. Гісем, О.О. Мартинюк. – Х.: Вид-во «Ранок», 2009. – 480 с.
 117. Головатий Ю. Хто ми лемки? // Голос народу (Львів). – 1991. – № 30. – С. 3.
 118. Головченко В. Дебют новітньої української дипломатії на Паризькій мирній конференції 1919 р. / В. Головченко // Київська старовина. – 2003. – № 6. – С. 3–27. С. 8.
 119. Гонтар Т. Відображення переселення українців Польщі до УРСР у 1944-1946 рр. в історичній літературі // Українсько-польські відносини у ХХ столітті: державність, суспільство, культура. Матеріали наукової конференції. Тернопіль, 15-16 квітня 1999 року. – Тернопіль: «Лілея», 1999. – С. 8-13.
 120. Гонтар Т. Опір українців переселенню з Польщі до УРСР у 1944-1946 рр. / Гонтар Т. // Наукові записки Тернопільського держав. пед. ун-ту імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. Вип. VIII. – Тернопіль: Тернопільський державний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, 1999. – С. 148-153.
 121. Гонтар Т. Переселення українців з Жешувського воєводства до УРСР у 1944-1946 рр. / Гонтар Т. // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету. Вип. VI. Серія: Історія: Збірн. наук. праць / За заг. ред. проф. М.М. Алексієвця. – Тернопіль: Тернопільський державний пед. ун-т ім. Володимира Гнатюка, 1997. – С. 69-74.
 122. Гонтар Т. Переселенці з Польщі на Подніпров'ї у 1944-1946 рр. / Гонтар Т. // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. Вип. 11. – Тернопіль: Тернопільський державний пед. ун-т ім. Володимира Гнатюка, 2000. – С. 125-129.
 123. Гонтар Т. Подвійне переселення українців та його вплив на самоусвідомлення переселенських процесів з Польщі до УРСР в 1944-1946 рр // Polska-Niemcy-Ukraina / pod red. W. Bonusiaka. – Rzeszów, 1999. – S. 185-194.
 124. Гонтар Т. Політичні передумови депортації польського та українського населення у 1944-1946 рр. / Гонтар Т. // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. Вип. IX. – Тернопіль: Тернопільський державний пед. ун-т ім. Володимира Гнатюка, 1999. – С. 149-152.
 125. Гонтар Т. Політичні причини загострення українсько-польської конфронтації напередодні переселення 1944-1946 рр. / Гонтар Т. //

- Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. Вип. 13. – Тернопіль: Тернопільський державний пед. ун-т ім. Володимира Гнатюка, 2001. – С. 160-163.
126. Гонтар Т. Прихід Червоної Армії та зміни в становищі українського населення Посяння та Підляшшя у 1944 році / Гонтар Т. // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – Тернопіль: Тернопільський державний пед. ун-т ім. Володимира Гнатюка, 2003. – Вип. 1. – С. 223-226.
 127. Гонтар Т. Роль місцевих органів влади в організації депортації українців з Польщі до УРСР у 1944-1946 рр. // Україна-Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. Вип. 2: Депортації 1944-1951 рр. – Львів, 2007. – С. 81-89.
 128. Гонтар Т. Роль польських органів влади в організації переселення українців до УРСР у 1945 р. / Гонтар Т. // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – Тернопіль: Тернопільський державний пед. ун-т ім. Володимира Гнатюка, 2005. – Вип. 1. – С. 113-117.
 129. Гонтар Т. Спогади як джерело вивчення історії переселення українців з Польщі до УРСР 1944-1946 рр. / Т. Гонтар // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – Тернопіль: Тернопільський державний пед. ун-т ім. Володимира Гнатюка, 2006. – Вип. 1. – С. 251-255.
 130. Гонтар Т. Становище переселенців з Польщі у південних та східних областях УРСР у 1944-1945 рр. / Т. Гонтар // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені В. Гнатюка. Вип. VII. Серія: Історія. Збірник наук. праць. – Тернопіль, 1998. – С. 146-155.
 131. Гонтар Т. Тернопільщина в акціях переселення народів у 1945-1947 рр. / Гонтар Т. // Україна на шляху до незалежності і демократії. Тематичний зб. праць викладачів, студентів і аспірантів історичного факультету. – Тернопіль: Тернопільський державний пед. ун-т ім. Володимира Гнатюка, 1996. – С. 177-180. – С. 180-183.
 132. Гонтар Т. Тернопільщина в акціях переселення народів у 1945-1947рр. / Т. Гонтар // Україна на шляху до незалежності і демократії. – Тернопіль: «Лілея», 1996. – С. 180-183.
 133. Гонтар Т. Українське питання в планах польського еміграційного уряду в Лондоні у роки Другої світової війни / Гонтар Т. // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – Вип. 3: Національно-державне відродження слов'янських народів Центрально-Східної Європи крізь призму 85-річчя. – Тернопіль: ТДПУ, 2003. – С. 180-186.

134. Гонтар Т.М. Документи державних польських і українських архівів про депортацію українців у 1944-1946 рр. / Т.М. Гонтар // Історичний архів. Наукові студії: збірник наукових праць. – Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2011. – Вип. 7. – С. 92-96.
135. Гонтар Т.М. Труднощі адаптації українців-переселенців з Польщі в південних областях України 1944-1946 рр. з позиції історії повсякденності / Т.М. Гонтар // «Історія повсякденності: теорія та практика»: Матеріали Всеукр. наук. конф. (Переяслав-Хмельницький, 14-15 травня 2010 р.). – Переяслав-Хмельницький: ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький» державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди, 2010. – С. 178-180.
136. Гордієнко В. Українська трагедія: 1944-1947 роки // Молода Галичина (Львів). – 1991. – № 61. – С. 2; № 62. – С. 2.
137. Горний М. Вплив політики німецької окупаційної влади на формування настроїв українців Холмщини та Підляшшя напередодні виселення до УРСР / М. Горний // Україна-Польща: історична спадщина і суспільна свідомість / Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – Вип. 2: Депортації 1944-1951 рр. – Львів, 2007. – С. 155-164.
138. Горний М.М. Трагедія українських сіл Холмщини 1943-1944 рр. / М.М. Горний. – Л.: Сполом, 2007. – 304 с.
139. Горун Д. Вимушені міграції 1940-х років та їх вплив на розвиток сучасних українсько-польських відносин / Д. Горун // Проблеми міграції. – 1998. – №4 (7). – С. 30-36.
140. Гривул Т. Протипольське повстання на Західній Україні у вересні 1939 р. // Наукові записки університету «Острозька академія»: Історичні науки / Відп. ред. І.Д. Пасічник. – Острог: Національний університет «Острозька академія», 2003. – Вип. 3. – С. 230-237.
141. Губанов О. О. Виїзд депортованих українців з Півдня України в 1945-1947 рр. / О.О. Губанов // Гілея: наук вісник. Зб. наукових праць. – К.: Національний пед. ун-т імені М.П. Драгоманова, Українська Академія Наук, 2011. – Вип. 43 (№ 1). – С. 87-96.
142. Губанов О.О. Державні розрахунки з депортованими українцями Південної України за залишені в Польщі посіви і сільськогосподарські продукти (1944-1947 рр.) / О. О. Губанов // Гілея: наук вісник. Зб. наукових праць. – К.: Національний пед. ун-т імені М.П. Драгоманова, Українська Академія Наук, 2010. – Вип. 38. – С. 83-92.
143. Губанов О.О. Проблема забезпечення житлом переселенців в Миколаївській, Херсонській, Одеській областях // Гілея: наук вісник. Зб. наукових праць. – К.: Національний пед. ун-т імені М.П. Драгоманова, Українська Академія Наук, 2010. – Вип. 36. – С. 87-95.
144. Губанов О.О. Розселення українського населення депортованого з Польщі у Херсонську область в 1944-1945 рр. / О. О. Губанов // Гілея:

- наук вісник. Зб. наукових праць. – К.: Національний пед. ун-т імені М.П. Драгоманова, Українська Академія Наук, 2010. – Вип. 31. – С. 118-125.
145. Гудь Б. Загибель Аркадії. Етносоціальні аспекти українсько-польських конфліктів ХІХ – першої половини ХХ століття / Б. Гудь. – Львів: ПП «Перспективи. Поступ. Інформація», 2006. – 448 с.
 146. Гудь Б. Міф „східних кресів” у сучасній польській історіографії / Б. Гудь // *Historia – mentalność – tożsamość. Miejsce i rola historii oraz historyków w życiu narodu polskiego i ukraińskiego w ХІХ і ХХ wieku. Praca zbiorowa pod redakcją Joanny Pisulińskiej, Pawła Sierżęgi, Leonida Zaszkiłniaka. Wstępem opatrzył Jerzy Maternicki.* – Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2008. – S. 574-589.
 147. Гудь Б. Сучасний стан українсько-польського кордону та його вплив на відносини між Україною та Польщею // *Вісник Львівського університету. Серія міжнародні відносини.* – 2007. – Вип. 22. – С. 32-37.
 148. Гудь Б. Українсько-польські конфлікти: спроба методологічного аналізу / Б. Гудь // *Вісник Львівського університету. Серія міжнародні відносини.* – 2007. – Вип. 20. – С. 34-42.
 149. Гудь Б.В. До питання характеру українсько-польських конфліктів (нарис проблеми) / Б.В. Гудь // *Історичні і політологічні дослідження. Науковий журнал. Видання Донецького національного університету, історичний факультет.* – № 5/6 (35/36). – Донецьк, 2007. – С. 323-331.
 150. Гук Б. 10 березня 1944 р. – день злочину АК щодо української людності в ІІ Світовій війні // *Наше слово.* – 2009. – 2 серпня (№ 31 /№ 2713).
 151. Гук Б. Пасинки Степу // *Наше слово (Варшава).* – 2009. – 24 травня (№ 21(2703)). – С. 6-7.
 152. Гук Б. Про дослідження боїв АК та БХ проти УПА на Холмщині 1943-1944 рр. // *Наше слово.* – 2009. – 24 травня (№ 21 /№ 2703).
 153. Гук Б. Сагринські спогади // *Наше слово.* – 2009. – 20 вересня (№ 38 /№ 2720).
 154. Гук Б. Село, якого нема. Климківка (1435-1982). Наслідки акції „Вісла” // *Наше слово.* – 24 квітня 2011 р. – С. 6-7. (№ 17 (2803)).
 155. Гук Б. Ситуація української людності Володарського повіту в 1944-1945 рр. // *Наше слово.* – 2007. – 16 грудня (№ 50 /№ 2628).
 156. Гук Б. У Європі не сприймають конфлікту пам’яті українців та поляків. Розмова з академіком Ігорем Юхновським, Головою українського інституту національної пам’яті / Б. Гук // *Наше слово.* – 2009. – 9 серпня (№32 (№ 2714)).
 157. Гук Б. Українців у ІІ Речі Посполитій поляки прирекли на загибель / Б. Гук // *Наше слово.* – 2008. – 14 грудня (№ 50 /№ 2650).
 158. Гук Б. Як межове стало безмежним (малий закерзонський есей) / Ленко. Н. На межовій землі. – К.: Видання журналу «Пам’ять століть», 1999. – С. 9-18.

159. Гулай В. Етноцентризм як домінанта масової самосвідомості польського населення західної України в роки Другої Світової війни / Гулай В. // Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових статей. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. – Вип. 272. – Чернівці: Рута, 2005. – 175-180.
160. Гулай В.В. Люблінська Угода від 9 вересня 1944 року як інструмент закріплення радянського статусу Західної України на завершальному етапі Другої світової війни в оцінках місцевого населення / Гулай В. – [Електронний ресурс]. – / В.В. Гулай. – Режим доступу до вид. : http://www.nbuuv.gov.ua/portal/soc_gum/Pmv/2011_2/20_gulay.pdf
161. Гуменюк Т.І. Історико-правові аспекти входження Західної України до УРСР у ході вересневих боїв 1939 року / Гуменюк Т.І. // Університетські наукові записки. Часопис Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького, 2012. – Вип. 5. – С. 56-63.
162. Гуревич А.Я. История – нескончаемый спор. – М.: РГУ, 2005. – 899 с.
163. Гуревич А.Я. Уроки Люсьена Февра // Февр Л. Бои за историю. – М.: Наука, 1991. – С. 501-541.
164. Гурьянов А. Пакт был последним недостающим элементом, который позволил Гитлеру начать войну / Интервью с историком Александром Гурьяновым посвященное пакту Молотова-Риббентропа, истории вступления советских войск на территорию Польши в 1939 году и отношению к этой дате в России и Европе / <http://urokiistorii.ru/current/view/2009/08/aleksandr-guryanov-1>
165. Гусеф К. Повернення до польсько-українських «конфліктів пам'яті» з часів кінця війни: чорна скриня відповідальності «комунізму» / К. Гусеф // Україна модерна. – 2009. – № 4 (15). – С. 137-148.
166. Гуцал П., Бажан О. Багряний відблиск «золотого вересня» (політичні репресії на Тернопільщині // З архівів ВУКК – ГПУ – НКВД – КГБ. Науковий і документальний журнал. – 2009. – № 1 (32). – С. 182-193.
167. Давидюк Р. Особливості розселення українців із Польщі в УРСР (1944-1948 роки) / Давидюк Р. // Українці Холмщини і Підляшшя: історична доля, духовна і матеріальна культура впродовж віків: Зб. наук. праць / Упорядн. М.М. Кучерепа, Н.Г. Стащенко; За заг. Ред. М.М. Кучерепа. – Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2008. – С. 175-182.
168. Даниленко В. «Четвертий поділ» Польщі і встановлення радянського тоталітарного режиму в Західній Україні // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – К.: В-во Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, 2004. – № 22. – с.79. [Електронний ресурс] / В. Даниленко. – Режим доступу до вид. : <http://histans.com/JournALL/journal/2006/3/9.pdf>
169. Даниленко В. М., Романюк І.М. Повсякденне життя селян / Історія українського селянства. Нариси в 2-ох томах. – Т. 2. – К.: Наук. думка, 2006.

170. Даниленко В. Повсякденне життя українських селян у повоєнний період 1945-1953 рр.) // Україна ХХ ст.: Культура, ідеологія, політика. Збірник статей. – Вип. 9. – К. : Інститут історії України НАН України, 2005.
171. Данилов А.А., Пыжиков А.В. Рождение сверхдержавы. СССР в первые послевоенные годы (1945-1953) / [Данилов А.А., Пыжиков А.В.]. – М.: Олма-Пресс, 2002. – 320 с. – Режим доступу до вид.: www.e-reading.org.ua/bookreader.php/148131/Pyzhikov%2C_Danilov_-_Rozhdenie_sverhderzhavy_1945-1953_og.html
172. Дашкевич Я. «Учи неможними устами сказати правду»: історична есеїстка / Ярослав Дашкевич. – К.: Темпора, 2011. – 828 с.
173. Дашкевич Я. Акція «Вісла» – важкі питання / Дашкевич Я. // Україна-Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. Вип. 2: Депортації 1944-1951 рр. – Львів, 2007. – С. 37-45.
174. Дашкевич Я. Дискусійні питання довкола акції “Вісла” / Я. Дашкевич // Депортації українців і поляків: кінець 1939-початок 50-х років (до 50-річчя операції «Вісла») [Упорядник Юрій Сливка]. – Львів: Інститут українознавства імені І.Крип’якевича НАН України, 1998. – С.24-28.
175. Дашкевич Я. Подзвінне операції "Вісла" // Державність. – 1997. – №19 - С. 3-6.
176. Дашкевич Я. Шляхи подолання упереджень (перешкоди нормалізації польсько-українських стосунків) / Я. Дашкевич. // Польсько-українські студії. – Т.1: Україна-Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. Матеріали міжнародної наукової конференції, Кам’янець-Подільський, 29-31 травня 1992 р. – Київ: Либідь, 1993. – С. 23-29.
177. Дашкевич Я. Шляхи подолання упереджень (перешкоди нормалізації польсько-українських стосунків) / Я. Дашкевич. // Польсько-українські студії. – Т.1: Україна-Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. Матеріали міжнародної наукової конференції, Кам’янець-Подільський, 29-31 травня 1992 р. – Київ: Либідь, 1993. – С. 23-29.
178. Депортації українців і поляків: кінець 1939 – початок 50-х років (до 50-річчя операції "Вісла"). Матеріали міжнародної наукової конференції. Львів, 14-17 травня 1997 року. – Львів: Інститут українознавства імені І.Крип’якевича НАН України, 1998. – 132 с.
179. Депортації українців та поляків: кінець 1939 – початок 50-х років (до 50-річчя операції “Вісла”) / Упорядн. Ю. Сливка. – Львів, 1998. – 132 с.
180. Депортації українців та поляків: кінець 1939 – початок 50-х років (до 50-річчя операції “Вісла”) / Упорядн. Ю. Сливка. – Львів: Інститут українознавства імені І. Крип’якевича НАН України, 1998. – 132 с.
181. Депортація українців з Лемківщини, Надсяння, Холмщини, Підляшшя (1944-1947 рр.). Матеріали наукової конференції «50-річчя депортації» (Львів, 22 жовтня 1994 р.). – Львів: Стрийська міська друкарня, 1994. – 65с.

182. Депортовані чи репресовані? Документи, статті, спогади / Упорядн. О. Гречух. – Івано-Франківськ: Івано-Франківська обл. друкарня, 1994. – 120.
183. Дильонгова Г. Історія Польщі 1795-1990 / пер. з пол. М. Кірсенка. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – 239 с.
184. Дипломатический словарь в трех томах / гл. ред. А.А. Громько, А.Г. Ковалев, П.П. Севостьянов, С.Л. Тихвинский (четв. перераб. и доп. изд.). – Т.2. – М.: Изд-во «Наука», 1985. – 504 с.
185. Дипломатический словарь. – Т.2. – М.: Наука, 1986. – 504 с.
186. Дмитерко О. Українсько-польські відносини на сторінках української підпільної преси 40-х років // Наукові записки університету «Острозька академія»: Історичні науки / Відп. ред. І.Д. Пасічник. – Острог: Національний університет «Острозька академія», 2003. – Вип. 3. – С. 238-240.
187. Дністрянський М.С. Кордони України. Територіально-адміністративний устрій / Дністрянський М.С. – Львів: «Світ», 1992. – 143 с.
188. Довгалюк Х. Депортація українського населення з Польщі 1944-1946 рр. Політика уряду щодо депортованих // Міжнародний науковий конгрес “Українська історична наука на порозі ХХІ століття”. Чернівці, 16-18 жовтня 2000 р. Доповіді та повідомлення./ Українське історичне товариство, Чернівецький нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. – Чернівці: Рута, 2001. – Т.2. – С. 333-341.
189. Довгий С.Н. История села Журавин и рода Довгих. – Крым (Армянск), б.м.п., 2003. – 190 с.
190. Довідник з історії України. В трьох томах. – / За ред. І.З.Підкови, Р.М.Шуста. Київ: Генеза, 1995.
191. Дорошенко В.І., Макарчук С.С., Ташлай Л.Б. Переселення українців із Польщі до УРСР / [Дорошенко В.І., Макарчук С.С., Ташлай Л.Б.] // Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження. V Миколаївська обласна краєзнавча конференція. – Миколаїв, 2004. – С. 125-127.
192. Дрозд Р. Акція «Вісла» – метод вирішення української проблеми у Польщі / Дрозд Р. // Депортації українців та поляків: кінець 1939 – початок 50-х років (до 50-річчя операції “Вісла”) / Упорядн. Ю. Сливка. – Львів, 1998. – С. 19 – 23.
193. Дрозд Р. Боротьба за тотожність: українці на західних та північних землях Польщі після акції «Вісла» / Дрозд Р. // Українці Холмщини і Підляшшя: історична доля, духовна і матеріальна культура впродовж віків: Зб. наук. Праць / Упорядн. М.М. Кучерепа, Н.Г. Стащенко; За заг. Ред. М.М. Кучерепа. – Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2008. – С. 228-240.
194. Дрозд Р. Депортація та розселення українців – чинник асиміляції // У пошуках правди про акцію “Вісла”. Науково-практична конференція. Перемишль, 22-23 листопада 1997. Збірник доповідей і матеріалів конференції. – Перемишль: б/в, 1998. – С. 12-13.

195. Дрозд Р. Депортація українців Польщі в Радянську Україну в 1944-1946 рр. / Дрозд Р. // Південний архів: Збірник наукових праць. Історичні науки. – Випуск 16. – Херсон: Видавництво ХДУ, 2004. – С. 287-291.
196. Дрозд Р. Основна мета акції "Вісла" // Акція "Вісла" у контексті українсько-польських відносин ХХ століття. Матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 50-літтю проведення акції "Вісла" (19 квітня 1997 р.) – Івано-Франківськ: Івано-Франківська обласна друкарня, 1999 р. – С.41-53.
197. Дрозд Р. Основна мета акції «Вісла» // Акція «Вісла» в контексті українсько-польських відносин ХХ ст.: Матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 50-літтю проведення акції «Вісла» (19 квітня 1997 р.). – Івано-Франківськ, 1999. – С. 41-53.
198. Дрозд Р. Переселення українців з Польщі до Української РСР в 1944-1946 рр. / „Український альманах. – 1996”, Варшава 1996.
199. Дрозд Р. Польсько-українські відносини на Холмщині, Надсянні та Лемківщині в 1944-1947 рр. // Волинь і Холмщина. 1938-1947, Львів 2003.
200. Дрозд Р. Ставлення польських властей щодо повернення українців на рідні землі в 1947-1989 рр. / Дрозд Р. // Міжнародний Науковий Конгрес „Українська історична наука на порозі ХХІ століття”. Чернівці, 16-18 травня 2000 р. Доповіді та повідомлення / Українське історичне товариство, Чернівецький нац. ун-т імені Юрія Федьковича / відп. ред. Л. Винар, Ю. Макар. – Чернівці: Рута, 2001. – Т. 2. – С. 315-324.
201. Дрозд Р. Як відбувалося переселення українців в Радянську Україну? // Наше слово. – 2002. – 15 грудня (№ 50).
202. Дыбковская А. История Польши с древнейших времен до наших дней. – Варшава: Научное изд-во ПВН, 1995. – 380 с.
203. Дюков А.Р. «Пакт Молотова-Риббентропа» в вопросах и ответах. – М.: Фонд «Историческая память», 2009. – 176 с.
204. Дюков А.Р. «Пакт Молотова-Риббентропа» в вопросах и ответах. – М.: Фонд «Историческая память», 2009. – 176 с.
205. Дюррозель Ж-Б. Історія дипломатії від 1919 року до наших днів / Жан-Батіст Дюррозель. – К.: Основи, 1995. – 903 с.
206. Евсеев И. Сотрудничество Украинской РСР и Польской Народной Республики (1944-1960). – К.: Издательство Академии Наук Украинской ССР, 1962. – 267 с.
207. Екельчик С. Украинская историческая память и советский канон: как определялось национальное наследие Украины в сталинскую эпоху // Ab Imperio. – 2004. – № 2. – С. 77-124.
208. Еліяшевський І. Насильне виселення і геноцид – ганьба ХХ століття / І. Еліяшевський // Лемківський календар ООЛ. – Торонто: ООЛ, 1971. – С. 49.
209. Євсєєв І.Ф. Непорушна дружба народів соціалістичних держав – втілення ідей Великого Жовтня. – К.: Видавництво академії Наук Української РСР, 1957. – 81 с.

210. Євсєєв І.Ф. Непорушна дружба народів соціалістичних держав – втілення ідей Великого Жовтня. – К.: Видавництво академії Наук Української РСР, 1957. – 81 с.
211. Єременко Т.І. Політичні та дипломатичні відносини радянської України з Польською Республікою / Т.І. Єременко // Укр. істор. журн., 1998. – № 4. – С. 56-70.
212. Єфіменко Г., Кульчицький С. Кордони і територія України у ХХ ст. // Регіональна історія України: Зб. наук. статей. – Вип. 2. – К.: Інститут історії НАН України, 2008. – С. 135-160.
213. Єфіменко Г., Кульчицький С. Кордони і територія України у ХХ ст. // Регіональна історія України: Зб. наук. статей. – Вип. 2. – К.: Ін-т історії НАН України, 2008. – С. 160.
214. Желем М. Мацина Велика – село лемківське. Історико-краєзнавчий нарис / Желем М. – Дрогобич: Видавнича фірма «Відродження», 2008. – 135 с.
215. Життя етносу: соціокультурні нариси: Навч. посіб. / Б. Попов (кер. авт. кол.), В. Ігнатов, М. Степико та ін. – К.: Либідь, 1997. – 240 с.
216. Жуков Ю.Н. Тайны Кремля. Сталин, Молотов, Берия, Маленков. – М.: Терра-кн. клуб, 2000. – 688 с.
217. Жулинський М. Поминаймо в скорботі, але не в гніві. Українсько-польський конфлікт на Волині 1943-1944 рр. – Луцьк: Видавництво „Волинська обласна друкарня,” 2003. – 44 с.
218. Жулинський М. Поминаймо в скорботі, але не в гніві. Українсько-польський конфлікт на Волині 1943-1944 рр. – Луцьк: Волинська обл. друкарня, 2003. – 44 с.
219. Заброварний С. Акція “Вісла” – геноцид української меншини / С. Заброварний // Український альманах–1997. – Варшава: Об’єднання українців у Польщі, 1997. – С. 74-77.
220. Заброварний С. Депортації 1944-1946. За кремлівським взірцем – викоренити до дна // Український альманах. 2004 – Варшава, 2004.
221. Загладин Н.В. История успехов и неудач советской дипломатии / Загладин Н.В. – М.: Международные отношения, 1990. – 232 с.
222. Закерзоння Серія підпільних мемуарів за редакцією Богдана Гука. Спомини вояків УПА. –В 4-х т.– Варшава: видавництво “Тирса”, 1995. – 1997. – Т. 1. – 311 с.
223. Закерзоння. Спомини вояків УПА / Серія підпільних мемуарів за ред Б. Гука. – Варшава: Тирса, 1997. – Т. 3. – 303 с.
224. Заковоротный Д. Как нашу область пополняли переселенцами из Польши // Южная правда. – 2010. – 16 марта (№ 31 (2894)). – С. 3.
225. Заліська Воля, люди і доля. Історичний нарис. – Львів: 2003. – 262 с.
226. Заставний Ф. Д. Українські етнічні землі. – Львів: Світ, 1993. – 176 с.
227. Зашкільняк Л. До генези українсько-польського конфлікту у ХХ ст. / Л. Зашкільняк // Україна-Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. Збірник наукових праць / Національна академія наук України,

- Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів, 2010-2011. – Вип. 3-4. – С. 22-41.
228. Зашкільняк Л. Історична пам'ять і соціальні функції історії в сучасному світі // Історія – ментальність – ідентичність. – Вип. IV: Історична пам'ять українців і поляків у період формування національної свідомості в XIX – першій половині XX століття: колективна монографія / за ред. Л. Зашкільняка, Й. Пісулінської, П. Серженги. – Львів: ПАІС, 2011.
229. Зашкільняк Л. Історичні міфи і стереотипи як складова суспільної свідомості та соціальної практики / Л. Зашкільняк // Історичні міфи і стереотипи та міжнаціональні відносини в сучасній Україні / Колективна монографія за ред. Леоніда Зашкільняка. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2009. – С. 7-35.
230. Зашкільняк Л. Наслідки депортацій українців і поляків у 1944-1946 рр. // Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових статей. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. – Вип. 272. – Чернівці: Рута, 2005. – 149-156.
231. Зашкільняк Л. О., Крикун М. Г. Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів / [Зашкільняк Л.О., Крикун М. Г.]. – Львів. нац. ун-т ім. І. Франка; Ін-т іст. досліджень; Центр іст. полоністики. – Львів, 2002. – 752 с., 8 мап : іл. – Бібліогр.: С.701-727.
232. Зашкільняк Л. Політика польської влади щодо українців у 1944-1947 рр. / Л. Зашкільняк // Україна-Польща: історична спадщина і суспільна свідомість / Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2007. – Вип. 2. – С. 165-171.
233. Зашкільняк Л. Промова до учасників XI Міжнародного семінару істориків 26 квітня 2005 р. / Зашкільняк Л. // Україна-Польща: важкі питання. Матеріали XI Міжнародного семінару істориків «Українсько-польські відносини під час Другої світової війни» (Варшава, 26-28 квітня 2005 р.). – Варшава, 2006. – С.13.
234. Зашкільняк Л. Україна і Польща в XX столітті: від конфліктів до порозуміння /Зашкільняк Л. // Наукові записки університету «Острозька академія» : Історичні науки. – Острог: Національний університет «Острозька академія», 2003. – Вип. 3. – С. 72-84.
235. Зашкільняк Л. Українська історична полоністика на сучасному етапі (90-ті рр.) / Зашкільняк Л. // На службі Кліо. Зб. наук. праць на пошану Любомира Романа Винара, з нагоди 50-ліття його наукової діяльності. – Київ – Нью-Йорк – Торонто – Париж – Львів, 2000. – С. 558-585.
236. Зашкільняк Л. Українська проблема в політиці польського еміграційного уряду і польського підпілля в 1939-1945 рр. // Україна – Польща: важкі питання. – Варшава: Карта, 1999. – Т. 4. – С. 122-138.
237. Зашкільняк Л. Українсько-польські стосунки в XX столітті: історіографічні аспекти / Л. Зашкільняк // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип. 13: Україна у Другій світовій

- війні: українсько-польські стосунки. – Львів: НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 2005. – С. 3-22.
238. Зашкільняк Л. Українсько-польські стосунки ХХ ст. у суспільній свідомості українців і поляків // Вісник Львівського університету. Серія соціологія. – Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2008. – Вип. 2. – С. 127-137.
239. Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі. Від найдавніших днів. – Львів: Львівський національний університет ім. І. Франка, 2002. – 752 с.
240. Зашкільняк Л.О. Україна і українсько-польські відносини у післявоєнній польській історіографії / Зашкільняк Л.О. // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. – Вип. 4.– К., 1993. – С. 148-156.
241. Збірник наукових праць міжнародної конференції «Україна і Польща у Східно-Центральній Європі: спадок і майбуття» (Київ, 25-27 червня 1999 р.). – К.: ВАТ «Книжкова друкарня наукової книги», 1999. – 160 с.
242. Зварич О., Якель Р. Хто осудить “добровільну” депортацію? // Вільне життя. – 2000. – 9 грудня. – № 131. – С. 2.
243. Зерубавель Я. Динамика коллективной памяти / Я. Зерубавель// Ab Imperio. – 2004. – № 3. – С. 71-104.
244. Зимомря М. Депортаційні акції у контексті польсько-українських взаємодій / Зимомря М., Дрозд Р. // Депортації українців та поляків кінець 1939 – початок 50-их рр. (До 50-річчя операції «Вісла») / Упоряд. Ю. Сливка. – Л.: НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 1998. – С. 88-91.
245. Зимомря М., Пирчак В. До питання про засади акції “Вісла”: виміри, оцінки / М. Зимомря, В. Пирчак. // У пошуках правди про акцію “Вісла”. Науково-практична конференція. Перемишль, 22-23 листопада 1997 року. – Збірник доповідей і матеріалів конференції. – Перемишль, 1998. – С.31-35.
246. Зуев Ф. Польша 1939-1948 годов: Стенограмма лекции, прочитанной в ВПШ при ЦК ВКП(б) // ВПШ при ЦК ВКП(б) / Ф. Зуев. – М., 1949. – 32 с.
247. Иванов Л.Н. Мюнхенская политика западных держав и роль СССР как действительного фактора мира (1937-1940) / Иванов Л.Н. – М.: Знание, 1947. – 24 с.
248. Из истории народно-демократических и социалистических революций в странах центральной и юго-восточной Европы. – М.: Наука, 1977. – 389 с.
249. Иосиф Сталин - Лаврентию Берии: «Их надо депортировать». Документы, факты, комментарии. / [ред. Н.Ф.Бугай]. - М., 1992.
250. Ибраеян В.Л. Дипломатическая история Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. – М: Изд-во Ин-та международных отношений, 1959. – 367с.
251. История внешней политики СССР. 1917-1980 гг. В 2 томах / под ред. А.А. Громько, Б.Н. Пономарева / Т. 2 (1945-1980 гг.). – М.: Наука, 1980.
252. История международных отношений (1918-2003) / Под ред. А.Д. Богатурова. – М.: «Московский рабочий», 2000. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.diphis.ru

253. История международных отношений и внешней политики СССР: В 3-х томах: Т. 1. 1917-1945 / под ред. И.А. Кирилина. – М: Междунар. отношения, 1986. – 416 с.
254. История Польши с древнейших времен до наших дней / под ред. А. Сухени-Грабовской, Э. Круля. – Варшава: Научное изд-во ПВН, 1995.
255. Івашин І.Ф. Начало Второй мировой войны (1919-1939 гг.) / под. ред. Д.В. Юдицкого, С.М. Майорова, Івашин І.Ф. та ін. – М. – Л.: Госкомиздат, 1945. – 883 с.
256. II Міжнародний конгрес українських істориків «Українська історична наук на сучасному етапі розвитку». Кам'янець-Подільський, 17-18 вересня 2003 р. Доповіді та повідомлення / Українське історичне Товариство, Інститут історії НАН України, Кам'янець-Подільський державний університет. Редакт. Л. Винар, О. Завальнюк. – Кам'янець-Подільський; Київ; Нью-Йорк; Острог: Вид-во НаУОА, 2007. – Т. 4. – 443 с.
257. Ільющин І. Ставлення польського підпілля до переселень поляків та українців // Депортації українців і поляків: кінець 1939 – початок 50-х років (до 50-річчя операції "Вісла"). Матеріали міжнародної наукової конференції. Львів, 14-17 травня 1997 року. – Львів: Інститут українознавства імені І.Крип'якевича НАН України, 1998. – С.77-78.
258. Ільющин І. Українське питання у планах польського еміграційного уряду і польського підпілля в роки Другої світової війни / Ільющин І. // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія Вип. 63-64. – Київ: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2002. – С. 123-125.
259. Ільющин І.І. Протистояння УПА і АК (Армії Крайової) в роки Другої світової війни на тлі діяльності польського підпілля в Західній Україні / Ільющин І. – К.: Освіта, 2001. – 304 с.
260. Ісаєвич Я. Основні проблеми українсько-польських відносин у ХХ ст. / Ісаєвич Я. // У пошуках правди. Зб. матеріалів міжнародної наукової конференції «Українсько-польський конфлікт на Волині в роки Другої світової війни: генезис, характер, перебіг і наслідки», Луцьк, 20-23 травня 2003 р. – Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2003. – С. 5-21.
261. Ісаєвич Я. Українсько-польські взаємини періоду Другої світової війни: інтерпретації істориків і політиків // Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ столітті. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (21-22 листопада 1996 р.). – Івано-Франківськ: Видавництво „Плай”, 1996. – С. 5-8.
262. Ісаєвич Я. Українсько-польські відносини: спадщини історії і суспільна свідомість / Я. Ісаєвич // Україна-Польща: історична спадщина і суспільна свідомість / Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – Вип. 2: Депортації 1944-1951 рр. – Львів, 2007. – С. 5-11.

263. Історичні міфи і стереотипи та міжнаціональні відносини в сучасній Україні / Колективна монографія за ред. Леоніда Зашкільняка. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2009. – 472 с.
264. Історія міжнародних відносин і зовнішньої політики ХХ – поч. ХХІ ст. / В.Ф. Салабай, І.Д. Дудко та ін. – К.: КНЕУ, 2008. – 360 с.
265. Історія України. / кер. авт. кол. Ю. Зайцев. – Львів: Світ, 1996. – 488 с.
266. Історія України: Посібник / За ред. Г.Д. Темка, Л.С. Тупчієнка. – К.: Видавн. центр «Академія», 2001. – 480 с.
267. Історія Української РСР: У 8-ми т., 10-ти кн. / Гол. ред. кол.: Ю.Ю. Кондуфор (гол. ред.) та ін. – К.: Наукова думка, 1979. – Т.8. Кн. 1: Українська РСР в період зміцнення соціалізму (1945 – 50-ті роки). – 390 с.
268. Кабачій Р. Вершин 44-го. Трагедія однієї родини – Режим доступу до вид. : <http://www.ethnos.lemky.com/2006/03/04> Львівська газета. 2003. № 135. 23 липня. – С.4 ?
269. Кабачій Р. Вісла в степах України // Критика-коментарі. – 2003. – 21 липня. – Режим доступу до вид. : <http://www.krytyka.kiev.ua/comments/kabachij.html>
270. Кабачій Р. Деякі морально-етичні аспекти акції переселення польських українців на Херсонщину в 1945 р. / Кабачій Р. // Південний архів. Збірник наукових праць. Історичні науки. – Випуск 5. – Херсон: Айлант, 2001. – С. 170-176.
271. Кабачій Р. Долі західних бойків в Україні / Р. Кабачій // Наше слово. – 2006. – 7 травня (№ 19). – С. 4-5.
272. Кабачій Р. Комплексна асиміляція // Наше слово. – 2003. – № 4. – С. 4-5.
273. Кабачій Р. Комплексна асиміляція або як радянська влада вчила виселених з Польщі українців патріотизму й національного самоусвідомлення // Наше слово. – 2003. – 26 січня (№ 4).
274. Кабачій Р. Переселенці з Польщі в колгоспах півдня (1951-1954). – / Р. Кабачій [Електронний ресурс]. – Режим доступу до вид.: [www // nslowo. Free ngo/](http://www.nslowo.free.ngo/)
275. Кабачій Р. Повернення по-українськи / Р. Кабачій [Електронний ресурс]. – Режим доступу до вид.: <http://www.ethnos.lemky.com/2006/02/06/>
276. Кабачій Р. Причини й особливості переселення українців з Закарпаття / Р. Кабачій [Електронний ресурс]. – Режим доступу до вид.: <http://www.ethnos.lemky.com/2004/07/22/>
277. Кабачій Р. Проблема переселення українців з Польщі до УРСР в 1944-1946 рр. та 1951 роках у сучасній публіцистиці / Кабачій Р. / Матеріали наукового семінару молодих вчених «Україна – Польща: Уроки Другої світової війни» (27 лютого 2003 р. та IV міжнародної наукової конференції молодих вчених «Україна – Польща: шлях до європейської співдружності» (15-16 травня 2003 р.). – Тернопіль, 2003. – С. 160-166.
278. Кабачій Р. Проблеми адаптації депортованих з Польщі українців у Миколаївській області // Наукові записки Тернопільського педагогічного

- університету імені В. Гнатюка. Вип. V. Серія: Історія. Збірник наук. праць. – Тернопіль, 2002. – С. 130-138.
279. Кабачій Р. Проблеми адаптації переселених з Холмщини та Південної Лемківщини українців у Волинській області (1945-1948 рр) // Український альманах. – Варшава, 2005. – С. 157-166.
280. Кабачій Р. Проблеми адаптації переселених з Холмщини та Південної Лемківщини українців у Волинській області (1945-1948 рр. / Р. Кабачій [Електронний ресурс]. – Режим доступу до вид.: <http://www.ethnos.lemky.com/2006/03/19/>
281. Кабачій Р. Степові бойки // Український тиждень. – 2009. – 7 серпня.
282. Кабачій Р. Тяжкий шлях на схід // Політика і культура (ПіК). – 2000. – 5-11 вересня. – № 32. – С. 21.
283. Кабачій Р. Українці між Кресами і Закерзонням // Критика. – 2003. – № 9. – С. 5-6.
284. Кабачій Р. Хрущов і Закерзоння / Р. Кабачій Р. // Наше слово. – 2004. – 7 листопада. – № 45. – С. 8.
285. Кабачій Р. Чим завинили українці Закерзоння? / Кабачій Р. // Наше слово. – 2007. – 29 квітня (№ 17).
286. Кабачій Р.І. Переселення українців з Польщі у Миколаївську область у 1944-1946 рр. / Кабачій Р.І. // Rocznik Europejskiego Kolegium Polskich i Ukrainiskich Uniwersytetów. – Lublin, 2003. 2002. Т.1. – S. 135-143.
287. Калакура О. Інспірація польсько-українського міжетнічного конфлікту на завершальному етапі Другої світової війни / Калакура О. // Над Дніпром і Віслою. Україна і Польща в європейському вимірі – минуле і сучасність. – Київ–Торунь, 2003–2004. – № 2–3. – С. 280-289.
288. Калакура О. Люблінська угода 1944 р. та її етнополітичні наслідки / Калакура О. // Наук. вісн. Дипломатичної академії України. – 2005. – Вип. 11. – С. 158-170.
289. Калакура О. Новий статус поляків західноукраїнських земель після їх включення до УРСР (1939–1941 рр.) / Калакура О. // Істор. журнал. – 2005. – № 5. – С. 36-49.
290. Калакура О. Я. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ столітті / Калакура О. Я. – К.: Знання України, 2007. – 508 с.
291. Каліщук О. Протистояння на українсько-польському пограниччі в роки Другої світової війни у політологічному вимірі / Каліщук О. // Україна-Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. Збірник наукових праць / Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2012. – Вип. 5: Ювілейний збірник на пошану Олександра Колянчука. – С. 103-110.
292. Керниця Г. Депортація українців Закерзоння 1945-1947 рр. та її передумови / Керниця Г. // Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст.: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (21-22 листопада 1996 р.). – Івано-Франківськ: Плай, 1997. – С. 45-48.

293. Киричук О. Торжество історичної несправедливості? // Ленінська молодь. – 1989. – 11 листопада.
294. Киричук Ю. Спроби співробітництва польських та українських національно-патріотичних угруповань у 1939-1945 рр. / Киричук Ю. // Наукові записки університету «Острозька академія» : Історичні науки / Відп. ред. І.Д. Пасічник. – Острог: Національний університет «Острозька академія», 2003. – Вип. 3. – С. 222-229.
295. Киричук Ю. Ставлення ОУН-УПА до депортації українського і польського населення в 1944-47 рр. // Республіканець. – Львів, 1993. – № 4. – С. 24-26.
296. Кирпан І. Спогади про важкі повоєнні роки та переселення на Україну. – Львів: 1991.
297. Кисіль В.І. Дзвінок в редакцію // Дзвін. – 1990. – №5.
298. Кислий В. Нові джерела щодо примусового переселення українців у 1944-1946 роках (за матеріалами Державного архіву Львівської області) / Р. Кислий // Українці Закарпаття. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції та спогади з нагоди 60-річчя депортації автохтонних українців з Польщі, м. Бучач, 29-30 вересня 2005 р. – Львів: ЛНАМ-СПОЛОМ, 2007. – С. 59-71.
299. Кислий В. Статистика переселенсько-депортаційних процесів в українському середовищі Холмщини, Надсяння і Лемківщини: шлях до радянської України (1944-1951 рр.) / Кислий Р. // Наукові записки: Збірник молодих вчених та аспірантів Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського. – С. 379-395.
300. Киссинджер Г. Дипломатія / Пер. с англ. В.В. Львова. – М.: Ладомир, 1997. – 848 с.
301. Кіцак В. Адаптація українців Закарпаття в Україні: урядові документи і реалії часу / Кіцак В. // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Вип. VII. Серія: Історія: Збірн. наук. праць / За заг. ред. проф. М.М. Алексієвця. – Тернопіль: Тернопільський державний пед. ун-т ім. Володимира Гнатюка, 1998. – С. 137-146.
302. Кіцак В. Депортації українців Польщі в УРСР: історіографія проблеми// Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. Вип. 10. – Тернопіль: редакційно-видавничий відділ історичного факультету “Літопис”, 2000. – С. 296-299.
303. Кіцак В. Депортація українців з Польщі. Третій етап (1 вересня – 31 грудня 1945 р.) / Кіцак В. III Міжнародний науковий конгрес українських істориків „Українська історична наука на шляху творчого поступу”. Луцьк, 17-19 травня 2006 р.: Доповіді та повідомлення: В 3-х т. – Т. 3. – Луцьк: РВВ „Вежа” Волинського нац. ун.-ту ім. Лесі Українки, 2008. – С.128-133.

304. Кіцак В. Депортовані з Польщі українці: результати першого етапу входження в соціум та економічного пристосування у 1944-1947 рр. / В. Куцак // Україна-Польща: історична спадщина і суспільна свідомість / Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – Вип. 2: Депортації 1944-1951 рр. – Львів, 2007. – С. 90-103.
305. Кіцак В. Доля переселенців із Закерзоння. Соціально-психологічна адаптація на Тернопіллі у 1944-1947 рр. / Кіцак В. // Український Світ. Спецвипуск. Українські етнічні землі та діаспора. Люди. Культура. Історія. – 1999. – С. 34-38.
306. Кіцак В. Житлове влаштування переселенців з Польщі в УРСР та наділення їх землею у 1944-1947рр.) // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету. Серія: Історія. Вип. ІХ. – Тернопіль: редакційно-видавничий відділ історичного факультету “Літопис”, 1999. – С.152-157.
307. Кіцак В. Переселення українців Польщі до УРСР (1944 – 1947 рр.) // Наукові записки: Збірник наукових статей Національний педагогічного університету імені М.Драгоманова. – К.: НПУ, 2000. – Ч. 3. – С. 153 – 160.
308. Кіцак В. Переселення українців Польщі із південних та східних областей УРСР в Західну Україну // Українсько-польські відносини у ХХ столітті: державність, суспільство, культура. Матеріали наукової конференції. Тернопіль, 15-16 квітня 1999 року – Тернопіль: «Лілея», 1999. – С. 40-47.
309. Кіцак В. Розселення українців з Польщі в УРСР (1944-1947). Переселення їх із південних та східних областей в Західну Україну // Молода нація. Альманах. – К.: «Смолоскип», 2000. – С. 96-122.
310. Кіцак В. Розселення українців Польщі в Тернопільській області та їх соціально-економічна адаптація // Матеріали науково-методичної конференції “Краєзнавство в системі підготовки сучасного вчителя”. – Тернопіль: редакційно-видавничий відділ історичного факультету “Літопис”, 2000. – 38-42 с.
311. Кіцак В. Система оподаткування українців депортованих з Польщі в УРСР у повоєнний період / В. Кіцак // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету. Серія: Історія. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2008. – Вип. 3. – С. 168-179.
312. Кіцак В. Соціально-психологічна адаптація переселенців із Закерзоння в Західній Україні (1944-1947) // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія: Історія / Ред. кол.: М. Алексієвець (гол. ред.) та ін. –Тернопіль, 1999. – Вип. VIII. – С. 144-148.
313. Клименко Б.М. Государственные границы – проблемы мира. – М.: изд-во „Международные отношения”, 1964. – С. 26-28.
314. Климків Ю. Радянсько-польська військова співпраця у 1943-1945 рр. / Климків Ю. // Наукові записки університету «Острозька академія» :

- Історичні науки / Відп. ред. І.Д. Пасічник. – Острого: Національний університет «Острозька академія», 2003. – Вип. 3. – С. 269-274.
315. Клоков В.И. Вынужденное признание / Клоков В.И. – К.: Наук. думка, 1991. – 148 с.
316. Клос А. Початковий етап розміщення примусово евакуйованих забужан в Запорізькій області. – Режим доступу до вид: http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/nzzpmv/2009_20/Klos.pdf
317. Кляшторна Н. «Запорожець не машина, виселенець – не людина» / Н. Кляшторна // Політика і культура. – 2001. – 20-26 листопада.
318. Кляшторна Н. 1951 рік. Як Польща і УРСР востаннє обмінялися територіями // Історична правда. – 2011. – 20 серпня.
319. Кляшторна Н. А дзвони й нині там // Український тиждень. – 2011. – 1 липня.
320. Кляшторна Н. Акція-51. Книга пам'яті / Н. Кляшторна. – Брошнів-Осада: МПП «Талія», 2009. – 528 с.
321. Кляшторна Н. Акція-51. Останні свідки. / Н. Кляшторна. – Вінниця: ДП «ДКФ», 2006. – 232 с.
322. Кляшторна Н. Без провини винні // Політика і культура (ПіК). – 2001. № 26. – С. 38-40.
323. Кляшторна Н. Бойківське коріння / Н. Кляшторна [Електронний ресурс]. – Режим доступу до вид.: / <http://www.bojky.wordpress.com>
324. Кляшторна Н. Етнічна чистка // Українське слово. – 2001. – 4 -10 жовтня, №40. – С. 13.
325. Кляшторна Н. Залізний хрест // Україна молода. – 2001. – 14 листопада. – С. 5.
326. Кляшторна Н. І ось так нам довелося жити в чужій стороні // Наше слово. – 2001. – 28 липня. – № 30 (2295). – С. 8.
327. Кляшторна Н. Кордони як виправдання байдужості // ПіК. – 2000. – № 32. – С. 34-37.
328. Кляшторна Н. На рідній не своїй землі // Дзеркало тижня. – 2001. – 3-9 листопада (№ 43).
329. Кляшторна Н. Недоспівана пісня з Тихані // Наше слово. – 2002. – 3-10 березня (№ 9-10).
330. Кляшторна Н. Про депортацію бойків з рідних земель 1951 року // <http://www.haidamaka.org.ua/0115.html>
331. Коваль В.С. Возз'єднання західноукраїнських земель і міжнародні відносини. 1939-1941. – К.: Наук. думка, 1976. – 110 с.
332. Коваль М.В. Друга світова війна та історична пам'ять / Коваль М.В. // Укр. іст. журн. – 2000. – № 3. – С. 3-19.
333. Коваль М.В. Україна в Другій Світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939-1945 рр.) / Коваль М.В. // Україна крізь віки. Том 12. – К.: „Альтернативи”, 1999.
334. Коваль М.В. Україна: 1939-1945. Маловідомі і непрочитані сторінки історії / Коваль М.В. – К.: Вища шк., 1995. – 194 с.

335. Ковальов І.М. Українсько-польський трансфер населення 1944-1946 рр. і польське збройне підпілля // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Зб. наук. праць. – Харків: Харківський нац. ун-т ім. В.Н. Карабіна, 2006. – Вип. 9. – С. 126- 133.
336. Ковальова А.Ю. Депортація населення із Західної України на Херсонщину / А.Ю. Ковальова [Електронний ресурс]. – Режим доступу / <http://www.kherson.ucoz.ru/publ/2-1-0-21-63k>
337. Козловський І. Демаркація українсько-польського кордону 1946-1948 рр. та переселення поляків і українців / Козловський І. // Депортації українців та поляків: кінець 1939 – початок 50-х років (до 50-річчя операції “Вісла”) / Упорядн. Ю. Сливка. – Львів, 1998. – С. 97 – 98.
338. Козловський І. Депортації українського населення у Польщі у 1941-1946 роках / І. Козловський. // Матеріали науково-практичної конференції “Акція “Вісла” в контексті українсько-польських відносин ХХ століття”, 19 квітня 1997 р. / Під ред. М. Геника – Івано-Франківськ, 1999. – С. 30-38.
339. Козловський І.С. Встановлення українсько-польського кордону.1941-1951 рр. / Козловський І.С. – Львів: Каменяр, 1998. – 202 с.
340. Колесник В. З історії визначення і встановлення кордону між Україною і Польщею у ХХ столітті (хроніка найважливіших подій) // III Міжнародний науковий конгрес українських істориків „Українська історична наука на шляху творчого поступу”. Луцьк, 17-19 травня 2006 р.: Доповіді та повідомлення: В 3-х т. – Т. 3. – Луцьк: РВВ „Вежа” Волинського нац. ун.-ту ім. Лесі Українки, 2008. – С. 503-507.
341. Колянчук О. Холмщакі і підляшукі на Вармії та Мазурах після акції «Вісла» / Колянчук О. // Українці Холмщини і Підляшшя: історична доля, духовна і матеріальна культура впродовж віків: Зб. наук. праць / За заг. ред. М.М. Кучерепи. – Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2008. – С. 240-249.
342. Команча: 28 квітня – 19 травня 1947. Спогад Юлії Кошіль (діво́че прізвище Мацко), народженої 1925 року в Команчі. Записав і підготував до друку Богдан Гук // Наше слово. – 1995. – 17 грудня, № 50. – С. 3.
343. Комар В.Л. „Українське питання” в політиці урядів Польщі (1926-1939 рр.) // Український історичний журнал. – 2001. –№ 5.
344. Кондратюк К. Втрати серед цивільного українського населення Лемківщини. Надсяння і Холмщини під час переселенських акцій 1944-1947 рр. / К. Кондратюк // Україна-Польща: історична спадщина і суспільна свідомість / Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича. –Вип. 2: Депортації 1944-1951 рр. – Львів, 2007. – С. 72-80.
345. Кондратюк К. Етапи та засоби реалізації депортацій українців і поляків / [Кондратюк К., Киричук Ю., Лучаківська І.] // Депортації українців та поляків: кінець 1939 – початок 50-х років (до 50-річчя операції “Вісла”) / Упорядн. Ю. Сливка. – Львів, 1998. – С. 74 – 76.

346. Кондрач Я. Етнодемографічні процеси на Холмщині / Я. Кондрач // Україна-Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. Збірник наукових праць / [відп. ред. Микола Литвин]; Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів, 2010-2011. – Вип. 3-4. – С. 186-194.
347. Кондрач Я. Холм: Етнокультурна специфіка міста новітньої доби, вплив на неї депортацій 40-х років ХХ століття / Кондрач Я. // Україна-Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. Збірник наукових праць / Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2012. – Вип. 5: Ювілейний збірник на пошану Олександра Колянчука. – С. 111-128.
348. Конечна Й. Поляки-українці, Польща-Україна – парадокси стосунків між сусідами. – К.: Міжнародний фонд “Відродження”, 2003.
349. Копчак С., Коваль Л. Акція “Вісла”: причини і наслідки / С. Копчак, Л. Коваль. // Матеріали науково-практичної конференції “Акція “Вісла” в контексті українсько-польських відносин ХХ століття”, 19 квітня 1997 р. / Під ред. М. Геника. – Івано-Франківськ, 1999. – С. 52-58.
350. Копчак С., Романюк М. Депортація населення Польщі і Західної України у повоєнний період (1945—1947 рр.) // Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст.: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (21–22 листопада 1996 р.). – Івано-Франківськ: Плай, 1997. – С. 39-42.
351. Корогод Г.І. Україна після Другої світової війни: політичні наслідки і перспективи [Електронний ресурс] / Г.І. Корогод Д. – Режим доступу www.history.sumynews.com/xx/1946-1952-vidbudova-gospodarstva-rujnuvannya-ilyuzij/item/176
352. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Львів-Париж-Нью-Йорк: Наукове т-во ім. Шевченка у Львові, 1993. – 658 с.
353. Косик В. Україна у Другій світовій війні. Збірник німецьких архівних матеріалів. У 3-х т. – Львів, 1997-1999.
354. Коць М. Вербиця в історії та переказах (X ст.-1939 р.). – Львів: б.в., 2000. – 199 с.
355. Кравчук О. Депортація як один із засобів тоталітарної комуністичної системи в реалізації імперіалістичних планів в Україні / Кравчук О. // Українці Холмщини і Підляшшя: історична доля, духовна і матеріальна культура впродовж віків: Зб. наук. праць / За заг. Ред. М.М. Кучерепи. – Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2008. – С. 172-174.
356. Крамар Ю. Політика «зміцнення польської присутності» на Волині та її вплив на характер українсько-польських стосунків напередодні Другої світової війни / Ю. Крамар // Друга світова війна і доля народів України: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. – К.: Сфера, 2005. – С. 196-205.

357. Крамар Ю.В. Депортація українців з Лемківщини у 1944-1947 рр. / Крамар Ю.В. // Науковий вісник Волинського державн. ун-ту ім. Лесі Українки. Історичні науки. – Луцьк: Вид-во Волинського державного університету ім. Лесі Українки. – 2001. – № 10. – С. 36-41.
358. Крамаревський О.С., Пирожков С.І. Польсько-українські відносини: Погляд з України (укр., пол.) / Крамаревський О.С., Пирожков С.І. – Warszawa, 1995. – 51 с.
359. Красовський І., Солинко Д. Хто ми лемки... – Львів: Ред. – вид. відділ обл. управління по пресі, 1991. – 48 с.
360. Краткая история Польши. – М.: Наука, 1993. – 528 с.
361. Краткая история Польши: С древнейших времен до наших дней / Л.Е. Горизонтов, В.А. Дьяков, Ф.Г. Зуев и др.; РАН. Ин-т славяноведения и балканистики. – Москва: Наука, 1993. – 528 с. – (История стран Центр. и Юго-Восточ. Европы / Ред. кол.: В. К. Волков (председатель) и др.).
362. Краткая история Польши: С древнейших времен до наших дней / Л.Е. Горизонтов, В.А. Дьяков, Ф.Г. Зуев и др.; РАН. Ин-т славяноведения и балканистики. – Москва: Наука, 1993. – С. 252.
363. Кривуцький І. Закерзоння моє спалене // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1993. – № 10-11. – С. 42-45.
364. Криницький С. Боротьба української громадськості за ліквідацію наслідків операції «Вісла» // Акція «Вісла» в контексті українсько-польських відносин ХХ ст.: Матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 50-літтю проведення акції «Вісла» (19 квітня 1997 р.). – Івано-Франківськ, 1999. – С. 73-76.
365. Кристофер Э., Гордиевский О. КГБ: История внешнеполитических операций от Ленина до Горбачева. – Лондон; Сидней; Торонто: «Nota Bene», 1992. – 767 с.
366. Кріль М.М. Історія країн Центрально-Східної Європи (кінець ХХ – початок ХХІ ст.): Навч. посіб. – К.: Знання, 284 с.
367. Крохмаль А. Документи з історії України і польсько-українських відносин у зібраннях полоністичних інституцій // Архіви України. – 2005. – № 4. – 60-75.
368. Круглый стол: Вторая мировая война – истоки и причины // Вопросы истории. – 1989. – № 6. – С. 3-32.
369. Круглый стол: Советский Союз и страны Восточной Европы: Эволюция и крушение политических режимов (середина 40-х – конец 80-х годов ХХ века) // История СССР. – 1991. – № 1. – С. 3-68.
370. Кубійович В. Етнічні групи Південно-Західної України (Галичини) на 1.01.1939. – Wiesbaden, 1983. – Львів: Репринт. Вид. дім «Наутілус», 2007. – 174 с.
371. Кудряченко А. Ялтинська конференція: погляд через століття // Пам'ять століть. – 2005. – № 5. – С. 53-65.

372. Кудряченко А.І. Політична історія України ХХ століття: Підруч. для студ. вищ. навч. закл. / А.І. Кудряченко, А.І. Калінічева, А.А. Костира. – К.: МАУП, 2006. – 696 с.
373. Кузовова Н. Документи з історії українських переселенців із Польщі у фонді обласного комітету КП(б)У (1944-1947) / Кузовова Н. // Архіви України. – 2005. – № 4. – С. 200-218.
374. Кулаков А. Трансформації мови українських медій: ключові концепти як підвалини їхнього розвитку / Кулаков А. // Україна модерна. – 2010. – № 5(16). – С. 87-112.
375. Кульчицький В.С. Вхідження Галичини, Північної Буковини та Закарпаття до складу України (1939-1945) / [Кульчицький В.С., Настюк М.І., Тищик Б.Й., Глубіш М.І.]. – Дрогобич: «Добре серце», 1995. – 68 с.
376. Кульчицький С. Возз'єднання Західної України з УРСР: проблема легітимності // Київська старовина. – 1999. – № 6. – С. 80-96.
377. Кульчицький С. Коли і як відбулося возз'єднання Західної України з УРСР // Укр. іст. журн. – 2009. – № 5. – С. 122-138.
378. Кульчицький С. Лінія Керзона в історичній долі українського народу С. Кульчицький // Наука і суспільство. – 1991 – № 11. – С. 6–13.
379. Кульчицький С. Лінія Керзона в історичній долі українського народу / С. Кульчицький // Наука і суспільство. – 1991. – № 11. – С. 11.
380. Кульчицький С. Перші депортації польського населення УРСР у світлі сталінської національної політики // Депортації українців та поляків: кінець 1939 — початок 50-х років: (До 50-річчя операції «Вісла») / Упорядник Юрій Сливка. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1998. – С. 13-18.
381. Кульчицький С. Проблема кордону між Україною і Польщею в радянській політиці 1919-1921 рр. // Україна-Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. Матеріали міжнар. наук. конф., Кам'янець-Подільський, 29-31 травня 1992 р. – К.: Либідь, 1993. – С. 187-199.
382. Кульчицький С.В. Коли і як відбулося возз'єднання західної України з УРСР / Кульчицький С. В. // Укр. іст. журн. – 2009. – № 5. – С. 122-138.
383. Кунець І. Адаптація депортованих з Польщі українців у Тернопільській області в 1944-1948 рр. / Кунець І. // Історико-політичні проблеми сучасного світу: Збірник наукових статей. – Чернівці: Рута, 2009. – Т. 19-20. – С. 203-207.
384. Кунець І. Переселення українців з Польщі до УРСР (1944-1947): етапи і характер // Науковий вісник Чернівецького університету імені Юрія Федьковича: Зб. наук. праць. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. Випуск 590-591. – Чернівці: Чернівецький нац. університет, 2012. – С. 64-71.
385. Курашвили Б.П. Политическая доктрина Сиалинизма / Б.П. Курашвили // История СССР. – 1989. – № 5. – С. 60-91.

386. Куцинда В. Документи державного архіву Львівської області про переселення і депортацію українців та поляків // Депортації українців та поляків: кінець 1939 – початок 50-х років (до 50 річчя операції “Вісла”) / Упоряд. Ю. Ю. Сливка. – Львів: НАН України, Ін-т українознавства ім. І. Крип’якевича, 1998. – С. 92-96.
387. Кучер В.І. До питання про «добровільне» переселення українців з Польщі до УРСР // Збірник наукових праць «Питання гуманітарних наук». – Миколаїв: Український державний морський технічний ун-т, 1994. – С. 79-86.
388. Кучера І.В. Добровільна і примусова міграції населення Східної Галичини в роки Першої світової війни / Кучера І.В. – Режим доступу до ст: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/2009_19/Gileya19/I2.pdf
Кучерепа М. Волинь: 1939-1941 рр. Навчальний посібник / Кучерепа М., Вісин В. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2005. – 486 с.
389. Кучерепа М. До генези конфлікту: українсько-польські відносини на Волині напередодні Другої світової війни // У пошуках правди. Зб. матеріалів міжнародної наукової конференції «Українсько-польський конфлікт на волині в роки Другої світової війни : генезис, характер, перебіг і наслідки», Луцьк, 20-23 травня 2003 р. – Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2003. – С. 36-49.
390. Кучерепа М. Політика Другої Річпосполитої щодо українців на Волині / Кучерепа М. // Депортації українців та поляків: кінець 1939 – початок 50-х років (до 50-річчя операції “Вісла”) / Упорядн. Ю. Сливка. – Львів, 1998. – С. 70 – 73.
391. Кучерепа М., Вісин В. Волинь: 1939-1941 рр. Навчальний посібник. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2005. – 486 с.: іл. 112 с.
392. Кучерепа М.М. Етнодемографічні зміни у Волинському воєводстві 1921-1939 рр. // Науковий вісник ВНУ ім. Л. Українки. Серія: Історичні науки. Вип. 3. – Луцьк, 2003. – С. 97-106.
393. Кушнір Б. Трагедія і біль Лемківщини // Молодь України. – 1993. – № 116 (17050). – С. 2.
394. Лебедева Н.С. Четвертый раздел Польши и Катинская трагедия // Другая война. 1939-1945 / Под ред. Ю.Н. Афанасьева. – М.: РГГУ, 1996. – 478 с.
395. Лемківщина. Земля – історія – культура. Під заг. ред. Струмінського Б. О. – Т.І. – Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто: Б.М.В., 1988. – 568 с.
396. Лемківщина. Земля – люди – історія – культура / Під заг. ред. Струмінського Б. О. – Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1988. – В 2-х т.
397. Лемко Г. Акція “В” – глум з гуманності / Г. Лемко // Лемківський календар на 1972 рік. – Торонто: ООЛ, 1972. – С. 51-54.
398. Ленартович О. Депортаційно-переселенські акції на Закерзонні 1944-1947 рр. // Українці Холмщини і Підляшшя: історична доля, духовна і матеріальна культура впродовж віків: Зб. наук. Праць / Упорядн. М.М.

- Кучерепа, Н.Г. Сташенко; За заг. Ред. М.М. Кучерепа. – Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2008. – С. 192-198.
399. Ленко Н. (Наталія Леонтович-Башук). На межовій землі (спогади з Закерзоння). – Київ: видання журналу “Пам’ять століть”, 1999. – 128 с.
400. Ленко Н. На межовій землі (Спогади з Закерзоння). – Київ: б/в, 1999. – 127 с.
401. Лебедев М.І. СРСР у світовій політиці 1917-1982 рр. / Лебедев М.І. – К.: Видавництво політичної літератури, 1982. – 347 с.
402. Лисенко О., Марущенко О. Українсько-польські стосунки періоду Другої світової війни у вітчизняній історіографії. Бібліографічний покажчик. – Київ; Івано-Франківськ: Інститут історії України НАН України; Прикарпатський ун-т ім. Василя Стефаника, 2003. – 124 с.
403. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. В 2-х т. /Лисяк-Рудницький І. Т1. – К: «Основи», 1994. – 554 с.
404. Литвин В. Тисяча років сусідства і взаємодії. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2002. – 133 с.
405. Литвин В. Україна у першому повоєнному десятилітті (1946–1955) – К.: Видавничий дім «Лі-Терра», 2004. – 240 с.
406. Литвин В.М. Україна в Другій світовій війні (1939-1945). – К., 2004.
407. Литвин В.М. Україна в Другій світовій війні (1939–1945). – К.: Видавничий дім «Лі-Терра», 2004. – 464 с.
408. Литвин М. Вересень 1939 року. Українці і поляки між двома тоталітаризмами / М. Литвин // Наше слово. – 2009. – 4 жовтня (№ 40 (№ 2722)).
409. Литвин М. Депортації 1941-1951 рр. у суспільній свідомості українців // Україна-Польща: історична спадщина і суспільна свідомість / Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича. – Вип. 2: Депортації 1944-1951 рр. – Львів, 2007. – С. 12-19.
410. Литвин М. Історичні передумови депортаційних акцій на українсько-польському пограниччі першої половини ХХ ст. / М. Литвин. // У пошуках правди про акцію “Вісла”. Науково-практична конференція. Перемишль, 22-23 листопада 1997 року. – Збірник доповідей і матеріалів конференції. – Перемишль, 1998. – С.6-11.
411. Литвин М. Питання українсько-польських відносин у науковій спадщині та громадській діяльності Ярослава Ісаєвича / М. Литвин // Україна-Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. Збірник наукових праць / Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, 2010–2011. – Вип. 3–4. – С. 5-21.
412. Литвин М. Українсько-польська боротьба за Львів: військово-політичний аспект (листопад 1918 – січень 1919 рр. // Львів: місто – суспільство – культура: Збірник наукових праць / за ред. М. Мудрого. – Львів: ЛДУ ім. Франка, 1999. – С. 462-492.

413. Литвин М.Р. Литвин М.Р. Вересень 1939 року. Українці і поляки між двома тоталітаризмами // Наше слово. – 2009. – 4 жовтня (№ 40 (№ 2722)).
414. Литвин М.Р., Луцький О.І., Науменко К.Є. 1939. Західні землі України / [М.Р. Литвин, О.І. Луцький, К.Є. Науменко]. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1999. – 152 с.
415. Ліпкан А.Г. Операція «Вісла»: минуле і сьогодення // Наукові Записки: Збірник наукових статей Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова / Укл. П.В. Дмитренко, О.Л. Макаренко. – К.: НПУ, 2000. – Ч. 4. – С. 187-197.
416. Літковець О. 65-та річниця мордування українського населення Холмщини та Підляшшя // Інформаційний бюлетень. Лемківщина, Надсяння, Холмщина, Любачівщина. – 2009. – березень (№ 16).
417. Літковець О. Депортації українців Холмщини і Підляшшя // Вісник Любачівщини. Вип. 16. – Львів: Сполом, 2008. – С. 40-52.
418. Літковець О. До трагічної долі українців Холмщини і Підляшшя // Час і події. – 2007. – 12 червня (№ #2007- 49).
419. Літковець О. Трагедія українців Холмщини і Підляшшя // Інформаційний бюлетень. Лемківщина, Надсяння, Холмщина, Любачівщина. – 2007. – 23 березня (№ 15). – С. 12-13.
420. Лобас-Данилиха Н. Майнові розрахунки органів радянської влади із переселенцями з Польщі у 1944-1950-х роках (На матеріалах західних областей України) // Етнічна культура українців / За заг. Ред.. М. Глушка. – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2006–С. 101-111.
421. Лобас-Данилиха Н. Умови переселення українців з Польщі в західні області України у 1944-1946 рр. // Ефективність державного управління. Збірник наукових праць Львівського регіонального інституту управління Національної академії державного управління при Президентіві України / За заг. ред. А. О. Чемериса. – Львів: ЛРІДУ НАДУ, 2004/2005. – Вип. 6/7. – С. 153-162.
422. Ломницький Я. Тернистою дорогою // Дзвін (Львів). –1993. – № 4-6. – С. 102-105.
423. Лундестад Г. Восток, Запад, Север, Юг: Основные направления международной политики, 1945-1996: [Учебник] / Лундестад Г. – М.: Весь Мир, 2002. – 358 с.
424. Любчик І. Становлення національної ідентичності лемків / Любчик І. // Київська старовина. – 2006. – № 3. – С. 98-104.
425. Мазур Г. Проблеми переселення поляків з України і українців з Польщі у 1945-1946 роках / Г. Мазур // Україна – Польща: важкі питання. Матеріали VIII Міжнародного семінару істориків «Українсько-польські відносини під час Другої світової війни» (Варшава, 6-8 листопада 2000 р.) / наук. і заг. ред. М.М. Кучерепи. – Т. 8. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2008. – С. 12-61.

426. Макар В. Акція «Вісла» й остаточне розв'язання української проблеми Холмщини та Підляшшя // Українці Холмщини і Підляшшя: історична доля, духовна і матеріальна культура впродовж віків: Зб. наук. Праць / Упорядн. М.М. Кучерепа, Н.Г. Сташенко; За заг. Ред. М.М. Кучерепа. – Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2008. – С. 221-228.
427. Макар В. Політика властей щодо українців Польщі (1944-1989) / Макар В., Яценюк Т. – Варшава: Тирса, 2001. – 380 с. // Науковий вісник Чернівецького університету. Серія Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. Збірник наукових праць. – Чернівці, 2002. – Вип. 123-124. – С. 493-495.
428. Макар В. Українське біженство з Закерзоння на захід внаслідок акції «Вісла» // Науковий вісник Чернівецького університету. Зб. наук. праць. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. Вип. 123-124. – С. 72-81.
429. Макар Ю. Акція «Вісла»: характер та наслідки для українців Польщі / Ю. Макар. // Буковинський журнал. – 1997. – №1. – С.102-116.
430. Макар Ю. Від депортації до депортації. Суспільно-політичне життя холмсько-підляських українців (1915-1947). Дослідження. Спогади. документи / [Макар Ю., Горний М., Макар В., Салюк А.] – Том. 1. Дослідження. – Чернівці: Букрек, 2011. – 880 с.
431. Макар Ю. Депортація українців з Польщі до УРСР (1944-1946): політико-правовий аспект / Ю. Макар. // Історико-політичні проблеми сучасного світу. Збірник наукових статей. – Т.10-11. – Чернівці: “Рута”, 2005. – С.13-27.
432. Макар Ю. Національно-релігійна трагедія холмсько-підляських українців у міжвоєнній Польщі / Макар Ю. // Історико-політичні проблеми сучасного світу: Збірник наукових статей. – Чернівці: Рута, 2009. – Т. 19-20. – 190-202.
433. Макар Ю. Холмщина і Підляшшя в першій половині ХХ століття: Історико-політична проблематика. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003. – 88 с.
434. Макар Ю., Горний М., Макар В., Салюк А. Від депортації до депортації. Суспільно-політичне життя холмсько-підляських українців (1915–1947). Дослідження. Спогади. Документи. Том 1. Дослідження. – Чернівці: Букрек, 2011. – 880 с.
435. Макар Ю.И. Становление и укрепление строя народной демократии в Польше (1944-1949). - Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора исторических наук / Ю. И. Макар. - К., 1989. – 39 с.
436. Макар Ю.І. Історичні передумови переходу Польщі до соціалізму // Укр. істор. журн., 1979. – № 5. – С. 50-57.
437. Макар Ю.І. Польська народна республіка на міжнародній арені (1944-1974) // Укр. істор. журн., 1974. – № 9. – С. 88-95.
438. Макар Ю.І. Характер та наслідки акції “Вісла” / Ю. Макар. // Етнонаціональний розвиток в Україні та стан української етнічності в

- діаспорі: сутність, реалії конфліктності, проблеми та прогнози на порозі ХХІ століття. – Київ-Чернівці, 1997. – Ч.1. – С.574-582.
439. Макарчук В. Ставлення польського еміграційного уряду до проблеми східного кордону Польщі у 1939-1945 рр. / В. Макарчук // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип. 13: Україна у Другій світовій війні: українсько-польські стосунки. – Львів: НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 2005. – С. 3-22.
440. Макарчук В.С. Американсько-британські протиріччя в період Другої світової війни та їх використання Москвою // Часопис Київського університету права. – 2005. – № 3. – С. 13-18.
441. Макарчук В.С. Визначення лінії міждержавного кордону на радянсько-німецьких переговорах у вересні–жовтні 1939 р. (аспекти міжнародної політики та міжнародного права) // Вісник Запорізького юридичного інституту. – 2004. – № 3. – С. 296-305.
442. Макарчук В.С. Міжнародно-правове визнання державного кордону між Україною і Польщею (1939-1945 рр.). Монографія. – К.: Атака, 2004. – 348 с.
443. Макарчук В.С. Міжнародно-правове значення рішень Народних Зборів Західної України 26 жовтня 1939 р. та Акту проголошення Української державності 30 червня 1941 р. (спроба порівняльного аналізу) // Правова держава. – К.: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2005. – Вип. 16. – С. 198-209.
444. Макарчук В.С. Облаштування лінії радянсько-німецького кордону в 1939–1941 рр.: від демаркації до співробітництва і торгівлі // Підприємництво, господарство і право. – 2005. – № 5. – С. 3-7.
445. Макарчук В.С. Переселення і депортація населення в 1944-1947 рр. в контексті польської і української політики Сталіна // Друга світова війна і Україна. Політичний аспект: Матеріали регіональної наукової конференції (26–27 жовтня 1995 р.). – Львів, 1996. – С. 22-24.
446. Макарчук В.С. Питання кордонів Другої Речіпосполитої в міжнародних відносинах міжвоєнного періоду // Ефективність державного управління: Збірник наукових праць Львівського регіонального інституту державного управління Української Академії державного управління при Президентіві України / За заг. ред. А.О. Чемериса. – Львів: ЛРІДУ УАДУ, 2003. – Вип. 3. – С. 88-95.
447. Макарчук В.С. Питання післявоєнного радянсько-польського кордону на Тегеранській (1943 р.) та Ялтинській (1945 р.) конференціях Великої Трійки – аспекти моралі і права // Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності: Зб. наукових праць Донецького юридичного інституту при Донецькому національному університеті – Донецьк, 2005. № 1. – С. 28-36.

448. Макарчук В.С. Політика де-факто в міжнародно-правовій практиці Радянського Союзу на заключному етапі Другої світової війни та західноукраїнське питання // Життя і право. – 2004. – № 10. – С. 44-53.
449. Макарчук В.С. Польська політика депортацій українського населення (30–40-і рр. ХХ ст.) – питання ідеологічного обґрунтування та права // Життя і право. – 2005. – № 7. – С. 15-23.
450. Макарчук В.С. Пошук стратегічного партнера // Українська Повстанська Армія в боротьбі проти тоталітарних режимів. Україна – культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2004. – С. 132-141.
451. Макарчук В.С. Правове врегулювання кордонів незалежної України // Вісник Львівського інституту внутр. справ: Збірник / Гол. ред. В.Л. Регульський. – Львів: Львівський ін-т внутрішніх справ при НАВС України, 2001. – № 2. – С. 107-116.
452. Макарчук В.С. Ризький мир 1921 р.: міжнародно-правові аспекти // Вісник Луганської академії внутрішніх справ МВС імені 10-річчя незалежності України: Науково-теоретичний журнал. Вип. 3. – Луганськ, 2004. – С. 39-49.
453. Макарчук О. Західні історики міжнародних відносин і міжнародного права про Возз'єднання західноукраїнських земель з Українською РСР / Макарчук О. // Українознавець. Connoisseur of Ukraine. Вип. 1. – Львів: «Сполом», 2005. – С. 46-49.
454. Макарчук С. А Розміщення українських переселенців з Польщі в Україні у 1944-1947 рр. // Наукові записки: Історичні науки. – Острог: Національний університет “Острозька академія”, 2003. – С. 281-287.
455. Макарчук С. А. Евакуація поляків зі Львова у 1944-1946 рр. // Lwow: miasto – społeczeństwo – kultura.– Kraków: Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej, 2002. – Том. IV. – С. 401-411.
456. Макарчук С. Згуба Лемківщини як злочин проти українського народу і Польської держави // Депортація українців з Лемківщини, Надсяння, Холмщини, Підляшшя (1944-1947 рр.): матеріали наукової конференції [“50-річчя депортації”], (Львів, 22 жовтня 1994 р.) / Львівська крайова організація товариства “Лемківщина”. – Львів: Стрийська міська друкарня, 1996. – С. 24-32
457. Макарчук С. Нищення населення на Волині в часи війни (1941-1945) // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 1999. – Вип. 34. – С. 361-382.
458. Макарчук С. Розміщення українських переселенців з Польщі в Україні у 1944-1947 рр. / Макарчук С. // Наукові записки університету «Острозька академія» : Історичні науки / Відп. ред. І.Д. Пасічник. – Острог: Національний університет «Острозька академія», 2003. – Вип. 3. – С. 281-287.

459. Макарчук С.А. Переселення поляків із західних областей України в Польщу у 1944-1946 рр. / Макарчук О. А. // Укр. іст. журнал. – 2003. – №3. – С. 104.
460. Макарчука С. Згуба Лемківщини як злочин проти українського народу і Польської держави // Депортація українців з Лемківщини, Надсяння, Холмщини, Підляшшя (1944-1947 рр.): матеріали наукової конференції [“50-річчя депортації”], (Львів, 22 жовтня 1994 р.) / Львівська крайова організація товариства “Лемківщина”. – Львів: Стрийська міська друкарня, 1996. – С. 24-32.
461. Максимчук Т.А. Переселение украинцев из Польши в 1944-1947 гг. // Летопись Донбасса. – 2005. – № 12. – С. 23-26.
462. Мала енциклопедія етносторонництва / НАН України. Ін-т держави і права ім. В.М. Корещького; Редкол.: Ю.І. Римаренко (відп. ред.) та ін. – К.: Довіра: Генеза, 1996. – 942.
463. Мала енциклопедія українського народознавства / за ред. С. Павлюка. – Львів: Ін-т народознавства НАНУ, 2007. – 832 с.
464. Малий словник історії України / відп. ред. В. Смолій. – К.: Либідь, 1997. – 464 с.
465. Малярчук О. Радянська господарського сектору західноукраїнського села (1944-1946 рр.) / Малярчук О. // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. М.М. Алексієвця. – Тернопіль: Тернопільський державний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, 2005. – Вип. 1. – С. 299-304.
466. Мартиненко А.К. Міжнародні відносини 1945-1975 рр. – К.: Лібра, 2007. – 359 с.
467. Масаев Михаил Образ Пакта Молотова-Риббентропа в глазах современных украинцев: логические, юридические и иные последствия функционирования этого образа в правовом и политическом поле Украины и вокруг неё. (Выступление на 53-м заседании российской секции Всемирной ассоциации международного права 29 июня 2010 года в Москве) // <http://www.otechestvo.org.ua/main/20107/0119.htm>
468. Мельтюхов М. Советско-польские войны. Военно-политическое противостояние 1918-1939 гг. / Мельтюхов М. – М., 2001.
469. Мемуары Никиты Сергеевича Хрущева // Вопр. истории. – 1990. – №5.
470. Менджецький В. Мова діалогу між польськими та українськими істориками на зламі ХХ-ХХІ століть / В. Менджецький // Україна модерна. – 2010. – № 5 (16). – С. 175-185.
471. Мигаль М. Дзвони Лемківщини: чи дослухається до них влада України та Польщі? // Дзеркало тижня. – 2002. – 20-25 травня (№ 20).
472. Мизак Н. Велика депортація західних українців 21 жовтня 1947 р. (на матеріалах південних районів Тернопільської області) / Мизак Н. // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. М.М.

- Алексієвця. – Тернопіль: Тернопільський державний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, 2005. – Вип. 1. – С. 304-309.
473. Мир памяти? Примирение с прошлым и через прошлое. От редакции // *Ab Imperio*. – 2004. – № 2. – С. 33-76.
474. Мировая политика и международные отношения: Уч. пособ. / под ред С.А. Ланцова, В.А. Ачкасова. – СПб.: Питер, 2007. – С. 39.
475. Міграційні процеси в сучасному світі: світовий регіональний та національний виміри: (Понятійний апарат, концептуальні підходи, теорія та практика). Енциклопедія / Упоряд. Ю.І. Римаренко; За ред. Ю. Римаренка. – К.: Довіра, 1998. – 912 с.
476. Мігус С. Немір'яні втрати // *Наше слово*. – 24 квітня 2011 р. – С. 9. (№ 17 (2803)).
477. Міжнародні відносини та зовнішня політика. 1945-1970-ті роки / Манжола В.А. та ін. – К.: Либідь, 1999. – 557 с.
478. Місило Є. Українці в Польщі (1944-1947). Генеза акції «Вісла» // *Україна і Польща між минулим і майбутнім*. – Львів, 1991. – С. 13-14.
479. Москва и Восточная Европа. Становление политических режимов советского типа (1949-1953) / [Волокитина Т.В., Мурашко Г.П., Носкова А.Ф., Покивайлова Т.А.]. Очерки истории. – М.: Рос. полит. энциклопедия, 2002. – 686 с.
480. Московская конференция министров иностранных дел СССР, США и Великобритании (19-30 октября 1943 г.): Сборник документов. – Т.1. – М: Изд-во полит. лит-ры, 1984. – 384 с.
481. Мотика Г. Історіографія Народної Польщі про польсько-українські взаємовідносини в 1939-1956 рр. // Четвертий Міжнародний Конгрес українців. Одеса 26-29 серпня 1999 р. Доповіді та повідомлення. Історія. Ч. 2 : ХХ століття /// Міжнародна асоціація українців. Відп. ред. С. Кульчицький, В. Даниленко. – Одеса-Київ-Львів, 1999. – 85-90.
482. Мрака І. Великобританія і питання кордону в польсько-радянських відносинах (червень – липень 1941 року) / І. Мрака // *Вісник Львівського університету*. Серія. Історія. – Львів, 2003. – Вип. 38. – С. 684-704.
483. Мрака І. Східний кордон Польщі в контексті англо-радянських відносин (1939-1941) // *Наукові записки університету «Острозька академія» : Історичні науки* / Відп. ред. І.Д. Пасічник. – Острог: Національний університет «Острозька академія», 2003. – Вип. 3. – С. 212-216.
484. Мурашко Г.П. Создание соцлагеря // *Советское общество: возникновение, развитие, исторический финал: В 2 т. Т. 2. Апогей и крах сталинизма* / [Мурашко Г.П., Волокитина Т.В., Носкова А.Ф., под ред. Ю.Н. Афанасьева]. – М.: Рос. гос. ун-т, 1997 – Режим доступу до кн. : you1917-91.narod.ru/murashko.sodag.html
485. Мусієнко В.Є. Фактор західноукраїнських земель у польсько-радянських стосунках на початковому етапі Другої світової війни [Електронний ресурс] / В.Є. Мусієнко. – Режим доступу до вид.: http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/lipd/2009_1/34Musienko.htm

486. Мушинка М. Паралельно з „Віслою”. Оптація // Загорода (Кросно). – 2000. С. 37-45.
487. Мушинка М. Трагедія лемків Польщі. Свідчення очевидця / М. Мушинка. // Сучасність (Нью-Йорк). – 1991. – №5. – С.63-66.
488. Надбужанщина. Сокальщина, Белзчина, Радехівщина, Каміначчина, Холмщина і Підляшшя. Історико-мемуарний збірник. Т.ІІІ. – Нью-Йорк-Париж-Сідней-Торонто. Об'єднання надбужанців, 1994. – 735 с.
489. Надольська В. Друга світова війна і доля національних меншин Волині / Волинь у Другій світовій війні: Зб. наукових та публіцистичних статей... – С. 84-86.
490. Надольська В. Поширення на західноукраїнські землі радянської національної політики в 1939-1941 рр. (тези доповіді) / В. Надольська // Друга світова війна і доля народів України: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. – К.: Сфера, 2005. – С. 188-190.
491. Надольський Й. Депортації як засіб політичних репресій / Надольський Й. // Українці Холмщини і Підляшшя: історична доля, духовна і матеріальна культура впродовж віків: Зб. наук. праць... – Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2008. – С. 164-171.
492. Нариси з історії дипломатії України / О.І. Галенко, Є.Є. Каменський, М.В. Кірсенко та ін.; За ред. В.А. Смолія. – К.: Альтернативи, 2001. – 736 с.
493. Нарочниая Н.А. За что и с кем мы воевали. Издание 2-е. – М.: “Минувшее”, 2007. – 80 с.
494. Науковець перед з'явою пам'яті / Єва Доманська, Бенедикт Маузер, Богуміл Косс-Євсевіцький, Юлія Зерній та ін. // Україна модерна. – 2009. – № 4 (15). – С. 9-52.
495. Наулко В.І. Динаміка етнічного складу населення України в ХХ ст. / Етнонаціональні процеси в Україні: історія та сучасність / О.Б.Беренштейн, Н.А.Зіневич, В.Т.Зінич та ін.; За ред. В.І.Наулко. – К.: Голов. спеціаліз.ред. літ. мовами нац. меншин України, 2001. – С.46-69.
496. Национальные меньшинства как фактор становления коммунистического режима в Польше / Национальная политика в странах формирующегося советского блока. – М., 2004.
497. Національний атлас України. – К.: Державне науково-виробниче підприємство «Картографія», 2007.
498. Національно-визвольна боротьба 20-50-х років ХХ ст. в Україні. Збірник матеріалів Першої міжнародної наукової конференції. – Львів, 25-26 червня 1991 р. – Київ-Львів: Інститут української археографії, АНУ, УЦЕДОК, 1993.
499. Нежинский Л.Н. У истоков социалистического содружества: СССР и страны Центральной и Юго-Восточной Европы во второй половине 40-х гг. ХХ ст. / Нежинский Л.Н. – М.: Международные отношения, 1987. – 271 с.
500. Нестеряк Ю. Відлуння старого дзвону // Голос України. – 1991. – №14. – С.15.

501. Никольский В.Н. Обвинения репрессированных органами госбезопасности в СССР в годы Великой Отечественной войны // Историчні і політологічні дослідження. – 2011. – № 1-2 (47-48). – С. 58.
502. Ніточко І. Депортація. Історія примусового переселення українців з Польщі в 1944-1947 і 1951 роках // Прес-кур'єр. – 2006. – 23-39 марта (№ 13(639)).
503. Ніточко І.І. Маринове. Історико-краєзнавчий нарис / Ніточко І.І., Рим як Л.І. – Одеса: Астропринт, 2008. – 224 с.
504. Ніточко І.І. Остання депортація: до 60-річчя примусового переселення 1951 року / І.І. Ніточко. – Одеса: «Прес-кур'єр», 2011. – 240 с.
505. Новак А. Історик на полі битви за пам'ять / Новак А. // Україна модерна. – 2009. – № 4 (15). – С. 95-102.
506. Норман Д. Боже ігрище: історія Польщі / Д. Норман, пер. з англ. П. Таращук. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2008. – 1080 с.
507. Носкова А. Крестьянское политическое движение в Польше (сент. 1939 – весна 1948 гг.). – М.: Наука, 1987. – 316 с.
508. Ольшанський Т. Навколо операції «Вісла» / Т. Ольшанський. // Україна і Польща між минулим і майбутнім / [редактор і упорядник А.Павлишин]. – Львів: Видавничий центр «Фенікс», 1991. – С.47-59.
509. Ольшанський Т. Польсько-український конфлікт 1943-1947 / Т. Ольшанський. // Незалежний культурологічний часопис «І». – 1997. – №10. – С. 35-54.
510. Ольшанський Т.А. Формування польсько-українського кордону [Електронний ресурс] / Т.А. Ольшанський. Режим доступу до вид: / http://www/ji.lviv.ua/n12_exts/olszanski/htp
511. Онишкевич Р. Біль, який не забути // Незалежність (Львів). – 2002. – № 8. – С. 15.
512. Онуфрійчук М. 65-та річниця мордування українського населення Холмщини та Підляшшя // Інформаційний бюлетень. Лемківщина, Надсяння, Холмщина, Любачівщина. – 2009. – березень (№ 16). – С. 1-2.
513. Онуфрійчук М. Бересть // Слово і діло. – 2004 – 5 березня.
514. Онуфрійчук М. Верешин // Слово і діло 2004. – 26 березня.
515. Онуфрійчук М. Двічі депортовані // Слово і діло. – 2007. - 4 січня.
516. Онуфрійчук М. Депортації українців Холмщини і Підляшшя // Вісник Любачівщини. Вип. 16. – Львів, 2008. – С. 40-52.
517. Онуфрійчук М. Дзвони Холмщини / М. Онуфрійчук. – Луцьк: «Ініціал», 2012. – 49 с.
518. Онуфрійчук М. Жерники. Корхів // Слово і діло. – 2004. - 13 серпня.
519. Онуфрійчук М. Жуличі // Слово і діло 2004. – 21 травня.
520. Онуфрійчук М. Ласків // Слово і діло 2004. – 9 березня.
521. Онуфрійчук М. М'яке // Слово і діло 2004. – 23 квітня.
522. Онуфрійчук М. Мета, характер і наслідки примусового переселення етнічних українців із території Холмщини й Підляшшя // Українці Холмщини і Підляшшя: історична доля, духовна і матеріальна культура

- впродовж віків: Зб. наук. праць / за заг. ред. М.М. Кучерепи.– Луцьк: ВАТ «Волинська обласна друкарня» – РВВ «Вежа» Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2008. – С. 157-163.
523. Онуфрійчук М. Модринь // Слово і діло 2004. – 2 квітня.
524. Онуфрійчук М. Не дивитися крізь приціл зброї // Наше слово. – 2002. – 7 липня.
525. Онуфрійчук М. Новосілки // Слово і діло 2004. – 9 квітня.
526. Онуфрійчук М. Очевидці про передумови, перебіг і наслідки українсько-польського конфлікту на Холмщині / Онуфрійчук М. // У пошуках правди: Зб. матеріалів міжнар. наук. конф. «Українсько-польський конфлікт на Волині в роки Другої світової війни: генезис, характер, перебіг, наслідки», Луцьк, 20-23 травня 2003 р. / Упор. В.К. Баран, М.М. Кучерепа, М.В. Моклиця, В.І. Гребенюк. – Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. держ. Ун-ту ім. Л. Українки, 2003. – с. 372-375.
527. Онуфрійчук М. Пам'янули жертв операції “Вісла” // Наше слово. – 2002. – 7 липня. – С.8.
528. Онуфрійчук М. Пам'ятник жертвам воєн, терору, репресій // Наше слово. 2002. – № 20. – С.8.
529. Онуфрійчук М. Переспа // Слово і діло (Луцьк). – 2004. – 6 серпня.
530. Онуфрійчук М. Сагринь // Слово і діло. – 2004. – 27 лютого.
531. Онуфрійчук М. Солона грудка Холмської землі: повість. – Луцьк: Надстир'я, 2000. – 156 с.
532. Онуфрійчук М. Телятин // Слово і діло. – 2004. – 14 травня.
533. Онуфрійчук М. Терebinь // Слово і діло 2004. – 28 травня.
534. Онуфрійчук М. Терновий вінок нашої долі // Волинь (Луцьк). – 2008. – Ч. 10. – С. 233-246.
535. Онуфрійчук М. Турковичі // Слово і діло 2004. – 19 березня.
536. Онуфрійчук М. Холмському роду нема переводу. Розповіді про депортованих українців з Холмщини, доля яких пов'язана з Волинню. – Луцьк: Волинська обл. друкарня, 2005. – 164 с.
537. Онуфрійчук М. Як за Буг нас виганяли // Слово і діло. – 2004. – 27 серпня, 3, 10, 17 вересня.
538. Онуфрійчук М.А., Журавльова Н.М. Нас поріднили Холмщина й Волинь. Документально-біографічні нариси. – Луцьк: ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2010. – 288 с.
539. Орлик И.И. СССР и возникновение международных отношений нового типа // История СССР. – 1973. – № 5. – С. 17-32.
540. От Мюнхена до Токийского залива: Взгляд с Запада на трагические страницы истории Второй мировой войны. – М.: Политиздат, 1992. – 448с.
541. Очерки истории советско-польских отношений. 1917-1977 гг. – М.: Наука, 1979. – 585 с.

542. Павлишин А. Студії над генезою польсько-українських конфліктів у ХХ столітті / А. Павлишин // Незалежний культурологічний часопис «І». - 1997. – №10. – С. 114-135.
543. Павлокома – символ трагедії Закерзоння / Редкол. О. Веремкович-Різник, Р. Різник. – Львів: «Друкарські куншти», 2005. – 165 с.
544. Палієнко В.І. Місця історичного розселення польської людності в Україні в кінці ХІХ–ХХ ст. – К.: Інститут історії України НАН України, 1998. – 78 с.
545. Парнета О. Польща 1918-1923 рр.: усталення кордонів держави. [Електронний ресурс] / О. Парнета. Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/Uks/2008_17/PDF/180Parneta.pdf
546. Парсаданова В. Депортация населения из Западной Украины и Западной Белоруссии в 1939-1941 гг. // Новая и новейшая история. – 1989. – № 2. – С. 26-44.
547. Парсаданова В. Советский Союз и борьба польского народа за свободу и независимость. В кн.: Советский Союз и борьба народов Центральной и Юго-Восточной Европы за свободу и независимость 1941-1945. – М.: Наука, 1978. – С. 21-76.
548. Парсаданова В. Трагедия Польши // Актуальные проблемы новейшей истории. – М., 1991. – С. 72-99.
549. Парсаданова В.С. Владислав Сикорский // Новая и новейшая история. – 1989. – № 2. – С. 26-44.
550. Парсаданова В.С. Советско-польские отношения в годы Великой Отечественной войны 1941-1945. – М.: Наука, 1982. – 280 с.
551. Партитура Второй мировой. Кто и когда начал войну? / [Н.А. Нарочницкая, В.М. Фалин и др.]. – М.: Вече, 2009. – 416 с.
552. Пацула Й. Репатріація чи депортація // Світовий конгрес українців Холмщини і Підляшшя. Матеріали наукової конференції. Львів-Холм, 17-21 вересня 1994 року. – Львів: Жовківська друкарня отців Василіян “Місіонер”, 1996. – С.136-147.
553. Петляк Ф., Кур’ята Ю. Трагедія Польської держави у вересні 1939 р. // Наукові записки університету «Острозька академія»: Історичні науки / Відп. ред. І.Д. Пасічник. – Острог: Національний університет «Острозька академія», 2003. – Вип. 3. – С. 217-221.
554. Петречко Д. Вирівнювання кордонів чи депортація чистої води? / Д. Петречко [Електронний ресурс]. – Режим доступу до вид.: <http://www.bojky.wordpress.com>
555. Петречко Д. Втрачені українські села. Чорна / Д. Петречко. – Брошнів-Осада: МПП «Талія», 2010. – 528 с.
556. Петречко Д. Операція-51 / Д. Петречко [Електронний ресурс]. – Режим доступу до вид.: / <http://www.bojky.wordpress.com>
557. Печатнов В.О. Сталин, Рузвельт, Трумэн: СССР и США в 1940-х гг. – М.: ТЕРРА – Книжный клуб, 2006. – 752 с.

558. Печеніна Н. До проблеми визначення кордонів України в умовах Другої світової війни / Н. Печеніна // Волинь і волиняни у Другій світській війні: зб. наук. праць / упорядн. М.М. Кучерепа. – Луцьк: Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2012. – С. 577-581.
559. Перса Д. Переселення українців з Польщі до Української Радянської Соціалістичної Республіки в 1944-1946 рр. (На матеріалах Холмського, Томашівського і Грубешівського повітів) // Українці Холмщини і Підляштя: історична доля, духовна і матеріальна культура впродовж віків: Зб. наук. праць / За заг. Ред. М.М. Кучерепа. – Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2008. – С. 199-206.
560. Пиріг Р., Цепенда І. Листування Микити Хрущова з питань евакуації українського і польського населення за Люблінською Угодою 1944 р. // Архіви України. – 1998. – № 3. – С. 155-161.
561. Під жорнами трьох депортацій. Ще раз до “важких питань” українсько-польських взаємин (інтерв’ю з О. Боровиком) // Урядовий кур’єр. – 2002. – 30 листопада (№ 224). – С. 11.
562. Пінчук А. Більше уваги влаштуванню переселенців // Південна правда. – 1946. – 11 серпня.
563. Пісулінський Я. Два переселення // Наше слово. – 2012. – 29 липня (№31).
564. Пісулінський Я. Поляки, які були переселені під час акції „Вісла” // Наше слово. – 24 квітня 2011 р. – С. 9. (№ 17 (2803)).
565. Поїздник І. Українсько-польський трансфер 1944-1946 рр.: етнорелігійний аспект // Університет, 2007. – № 3. – С. 56-65.
566. Политическое руководство Украины. 1938-1989 / Сост . В. Ю. Васильев, Р.Ю. Подкур, Х. Куромия, Ю.И. Шаповал, А. Вайнер. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2006. – 584 с.
567. Політична історія України. ХХ століття. У 6-ти т. Т.4. Україна у Другій світській війні (1939-1945) / В.І. Кучер, В.А. Гриневич, В.С. Коваль (Кер. тому В.І. Кучер). – К.: Видавництво «Генеза», 2003. – 584 с.
568. Полян П.М. География принудительных миграций в СССР // Известия АН. Серия географическая, 1990. – № 6. – С. 55-62.
569. Польсько-українські студії. – Ч. 1. «Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість». Матеріали міжнародної наукової конференції, Кам’янець-Подільський, 29-31 травня 1992 р. – К.: Либідь, 1993. – 264 с.
570. Портнов А.В. Упражнения с историей по-украински. – М.: ОГИ; Полит. ру; Меморіал, 2010. – 224 с.
571. Посетители кремлевского кабинета И.В. Сталина. Журналы (тетради) записи лиц, принятых первым генсеком. 1924-1953 гг. // Исторический архив. – 1996. – № 4. – С. 66-136; 1997. – № 1. – С. 3-39 (продовження).
572. Притуляк П.П. Ратифікація Брестського миру: за і проти // Наукові праці історичного факультету. Випуск II. – Дніпропетровськ: МП «Промінь», 1997. – С. 2-9.

573. Прокоп М. Українська політика III Рейху в Другій світовій війні // В боротьбі за українську державу. Есеї, спогади, свідчення, літописання, літописання, документи Другої світової війни. – Вінніпег, 1990. – 1294 с.
574. Пронь Т.М. «Евакуація» – депортація українського населення з території Польщі на Україну відповідно до укладеної Угоди між урядами УРСР і ПР 9 вересня 1944 р. / Пронь Т.М. // Наукові праці: Науково-методичний журнал. – Т. 94. Вип. 81. Історичні науки. – Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2009. – С. 57-62.
575. Пронь Т.М. «Вимушене переселення» і господарсько-побутове влаштування українців з Польщі в Україні у 1944-1946 рр.: Запорізька область / Т.М. Пронь // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя: Просвіта, 2009. – Вип. XXV. – С. 98-104.
576. Пронь Т.М. «Договір передбачає переселення...» (до 60-ї річниці остаточного встановлення лінії кордону СРСР/України і Польщі) / Т.М. Пронь. – // ЩОтижня (Миколаїв). – 2011. – 9 лютого (№ 6). – С. 6.
577. Пронь Т.М. «За винятком випадку з Польщею»: сучасна рецепція інформації преси 1944-1945 років про територіальні зміни Польської Республіки й СРСР/України / Т.М. Пронь // Наукові записки з української історії. Зб. наук. статей. – Вип. 23. – Переяслав-Хмельницький: ДПУ ім. Г. Сковороди, 2009. – С. 133-139.
578. Пронь Т.М. Антологія колективної (соціальної) історичної пам'яті [Рец. Онуфрійчук М.А., Журавльова Н.М. Нас породили Холмщина й Волинь. Документально-біографічні нариси] / Пронь Т.М. – Луцьк: ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2010. – 288 с.) // Науковий вісник Волинського державного університету ім. Лесі Українки. Історичні науки. – Луцьк: «Вежа» ВНУ ім. Лесі Українки, 2011. – Вип. XV. – С. 290-297.
579. Пронь Т.М. Болісна точка в історичній пам'яті України: переселення українців з Польщі в 1944-1946 роках у спогадах очевидців / Т.М. Пронь // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія. – Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла», 2012. – Вип. 29. – С. 173-182.
580. Пронь Т.М. Верифікація спогадів українців депортованих із Польщі у середині 40-х років ХХ ст. як засіб емпіричного підтвердження або спростування теоретичних положень науки / Т.М. Пронь // Наукові записки з української історії: Зб. наук. статей. – Вип. 25. – Переяслав-Хмельницький: ДПУ ім. Г. Сковороди, 2010. – С. 250-256.
581. Пронь Т.М. Взаємовідносини українців, депортованих з Польщі в Україну в 1944-1946 рр., у трикутнику «громада – влада – переселенці» / Т.М. Пронь // Збірник наукових праць Національного інституту українознавства та всесвітньої історії. – Вип. XXIX. – К.: ННДІУВІ, 2012. – С. 101-121.
582. Пронь Т.М. Депортовані з Польщі українці на тлі повоєнного повсякденного життя колгоспників східних областей Української РСР / Т.М. Пронь // «Історія повсякденності: теорія та практика»: Матеріали

- Всеукр. наук. конф. (Переяслав-Хмельницький, 14-15 травня 2010 р.).
– Переяслав-Хмельницький: ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький» державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди, 2010. – С. 171-174.
583. Пронь Т.М. Історія холмсько-підляських українців у ґрунтовній праці вітчизняних дослідників (До виходу в світ першого тому колективної монографії Ю.І. Макара, М.М. Горного, В.Ю. Макара, А.І. Салюка «Від депортації до депортації. Суспільно-політичне життя холмсько-підляських українців (1915-1947). Дослідження. Спогади. Документи». Том. 1. Дослідження. – Чернівці: Букрек, 2011. – 880 с.: іл.) / Т.М. Пронь // Наукові праці: науково-методичний журнал. – Т. 198. Вип. 186. Історія. – Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2012. – С. 133-137.
584. Пронь Т.М. Макрорегіональні особливості міграційного руху та становище українців з Польщі на території Волинської області в перше повоєнне десятиріччя / Т.М. Пронь // Історичні студії Волинського національного університету імені Лесі Українки. – Вип. 7. – Луцьк: ВНУ ім. Л. Українки, 2012. – С. 99-107.
585. Пронь Т.М. Масове переселення українців з Польщі в УРСР в 1944-1946 рр.: ключові концепти удокументованого та історіографічного наративу / Т.М. Пронь // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2012. – Вип. 17. – С. 59-72.
586. Пронь Т.М. Міждержавне переміщення етнічного населення українсько-польського прикордоння на території Волинської області (1944-1946 рр.) / Т. Пронь // Україна-Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. Збірник наукових праць / НАН України, Інститут українозн. ім. І. Крип'якевича. – Львів, 2012. – Вип. 5: Ювілейний збірник на пошану Олександра Колянчука. – С. 92-102.
587. Пронь Т.М. Переселення населення польської частини Лемківщини в Україну в 1944-1946 рр.: теорія і практика розв'язання дискурсу про походження лемків / Т.М. Пронь // *Łemkowie, Wojkowie, Rusini – historia, współczesność, kultura materialna i duchowa*. Tom IV / pod redakcją: Stefan Dudra, Bohdan Halczak, Roman Drozd, Iryna Betko, Michal Smigel. – Słupsk-Zielona Góra: Wyd. Naukowe Akademii Pomorskiej w Słupsku, 2012. – S. 291-306.
588. Пронь Т.М. Переселення польського населення з території Волинської області в Польщу в 1944-1946 рр. / Т.М. Пронь // Волинь і волиняни у Другій світовій війні: Збірник наук. праць / упорядн. М.М. Кучерепа. – Луцьк: Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2012. – С. 509-514.
589. Пронь Т.М. Переселення українського населення з Польщі в Одеську область та його інтеграція в локальне середовище краю (1944-1946 рр.) / Т.М. Пронь // Краєзнавство. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2012. – Т. 1. – С. 59-72.

590. Пронь Т.М. Переселення українського населення з Польщі на Південь України в 1944 -1946 рр. (на матеріалах Миколаївської та Херсонської областей) // Україна ХХ ст.: Культура, ідеологія, політика. Збірник статей. – Вип. 9. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2005. – С. 269-282.
591. Пронь Т.М. Періодика України про переселення/депортацію українців Польщі в 1944-1947 рр.: історіографічний огляд / Т.М. Пронь // Науковий вісник Чернівецького університету ім. Юрія Федьковича: Зб. наук. праць. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. Випуск 590-591. – Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2012. – С. 64-71.
592. Пронь Т.М. Повернення населення з евакуації і ”транзитний рух” спецпоселенців на Півдні України у повоєнні роки: до постановки проблеми / Пронь Т.М. // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя: Вид-во ЗНУ, 2006. – Вип. ХХ. – С. 253 – 257.
593. Пронь Т.М. Польсько-українська територіальна проблема у міжнародних відносинах кінця Другої світової війни / Т.М. Пронь // Університет. Історико-філософський журнал. – К.: Київський славистичний ун-т, 2009. – № 3 (29) – С. 83-87.
594. Пронь Т.М. Початки ментальних зрушень у свідомості українців, переселених з Польщі в південні та східні області України в 1944-1946 роках / Т.М. Пронь // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. 20. Серія: Історія: Зб. наук. праць. – Вінниця: Вінницький держ. пед. ун-т ім. Михайла Коцюбинського, 2012. – С. 117-121.
595. Пронь Т.М. Предтеча історичної драми Західної Бойківщини / Т.М. Пронь // Остання злочинна акція. Матеріали науково-практичної конференції з нагоди 60-річчя депортації українців із Західної Бойківщини у 1951 р. (15 серпня 2011 р., Львів) / Упорядн. В. Бадяк, В. Середа. – Львів: СПОЛОМ, 2011. – С. 5-15.
596. Пронь Т.М. Примусове переселення (До 65-річчя підписання угоди про депортацію українців з Польщі) // Щотижня (Миколаїв). – 2009. – 9 вересня. – С. 6.
597. Пронь Т.М. Продовження строків виконання Люблінської угоди від 9 вересня 1944 р. щодо евакуації українського населення з території Польщі і польських громадян з України // Вісник Київського нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка. Серія: Історія. – К.: Вид.-поліграф. центр «Київський університет», 2012. – № 113. – С. 39-43.
598. Пронь Т.М. Радянсько-польський обмін ділянками територій 1951 р. у переказах бойків Степу України / Т.М. Пронь // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів / Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. Т. 19. (у 2-х кн.). Тематичн. випуск: «Джерела локальної історії: методи дослідження, проблеми інтерпретації, популяризація». Книга II, частина 2. – К.:

- Поліграф. дільниця Ін-ту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, 2009. – С. 264-273.
599. Пронь Т.М. Репатріація польського населення з південно-східних та центральних областей Української РСР у Польщу у 1944-1951 роках / Т.М. Пронь // Україна-Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. Збірник наукових праць / НАН України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів, 2010-2011. – Вип. 3-4. – С. 170-185.
600. Пронь Т.М. Ресоціалізація депортованих українців Польщі в радянській Україні у повоєнні роки / Т.М. Пронь // Українці Холмщини і Підляшшя: історична доля, духовна і матеріальна культура впродовж віків: Зб. наук. праць. – Т. 2. / За заг. ред. М.М. Кучерепи. – Луцьк: ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2010. – С. 232-240.
601. Пронь Т.М. Службове листування Головного Уповноваженого уряду УРСР у справах евакуації українського населення з території Польщі з питань виконання Люблінської угоди (9 вересня 1944 р.) / Т.М. Пронь // Історичні і політологічні дослідження. – Донецьк: ДонНУ, 2012. – № 2 (50). – С. 95-105.
602. Пронь Т.М. Соціально-економічні чинники самовільного руху з південних областей України у західні українців депортованих з Польщі у 1944-1946 рр. / Т.М. Пронь // Науковий вісник Волинського державного університету ім. Лесі Українки. Історичні науки. – Луцьк: «Вежа» ВНУ ім. Лесі Українки, 2009. – Вип. XIII. – С. 211-217.
603. Пронь Т.М. Сучасна польська історіографія про становище українців у Польщі після закінчення Другої Світової війни // «Всесвітня історія та актуальні проблеми міжнародних відносин»: Стат. та матеріали Міжнар. наук.-прак. конф. присвяченої пам'яті професора Г.Л. Бондаревського (7-8 квітня 2010 р., м. Луганськ). – Луганськ: ТОВ «Віртуальна реальність», 2010. – Ч. I. – С. 319-326.
604. Пронь Т.М. Сучасна публіцистична Україніка як історіографічне джерело «тернової долі» українців Холмщини і Підляшшя у другій половині 40-х років ХХ ст. / Т.М. Пронь // Polska – Ukraina. Dziedzictwo i współczesność. Польща – Україна. Спадщина і сучасність / pod redakcją: Romana Drozda i Tadeusza Sucharskiego. – Słupsk: Wyd-wo Naukowe Akademii Pomorskiej w Słupsku, 2012. – S. 133-137.
605. Пронь Т.М. Український тижневик «Наше слово» (Варшава) як оригінальне джерело вивчення передумов й перебігу примусового переселення українців з Польщі в 1946-1947 рр. / Т.М. Пронь // Історичний архів. Наукові студії: Зб. наук. праць. – Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2010. – Вип. 5. – С. 147-152.
606. Пронь Т.М. Українсько-польське переселення на Півдні України у 1944-1946 роках: історіографічний та джерелознавчий аспекти / Пронь Т.М. // Південний архів. Збірник наукових праць. Історичні науки. – Вип. 16. – Херсон: Вид-во ХДУ, 2004. – С. 282-286.

607. Пронь Т.М. Українсько-польський трансфер населення 1944-1946 рр. у контексті актуалітету людської цивілізації ХХІ століття // Наукові праці: Науково-методичний журнал. – Т. 104. – Вип. 91. Історичні науки. – Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2009. – С. 133-137.
608. Пронь Т.М. Утворення Херсонської області – початок нового етапу в історії заселення Південного регіону України (1944 – 1959 рр.) // Південний архів. Зб. наук. праць. Історичні науки. – Вип. 12. – Херсон: Вид-во ХДУ, 2003. – С. 250-257.
609. Пронь Т.М. Херсонщина: за півстоліття до проголошення незалежності України... (до 60-ї річниці переформування прикордонної території України і переселення/виселення українців з Польщі на Херсонщину) / Пронь Т.М. // Наддніпрянська правда. – 2011. – 26 серпня (№№ 66-67). – С. 6-7.
610. Процюк В. Книга пам'яті. – Львів: Друкарня вид-ва “Вільна Україна”, 1996. – 320 с.
611. Радельчук С. Відповідальність польської сторони // За вільну Україну. – 2003. – 24-25 січня.
612. Радкевич-Винницький Я. Етнос і субетноси: діалектика взаємин // Визвольний шлях. – 2006. – Кн. 11 (704). – с.21.
613. Расевич В. Політика пам'яті і подолання міжнаціональних стереотипів в сучасній Україні. Історична політика чи політика пам'яті? / В. Расевич // Історичні міфи і стереотипи та міжнаціональні відносини в сучасній Україні / за ред. Л. Запшкільняка. – Львів: Ін-т українозн. ім. І. Крип'якевича НАН України, 2009. – С. 53-71.
614. Рафальський О.О. Національні меншини в Україні у ХХ столітті. Історіографічний нарис / О. О. Рафальський. – К.: Поліс, 2000. – 447 с.
615. Рачинського Dębski S., Kornat M. Polska nie była bierna // Gazeta Wyborcza. – 2009. – 21 sierpnia. – s. 22-23.
616. Ревуцький М. Проблеми культурно-психологічної адаптації переселенців з Польщі в повоєнній Україні (на матеріалах Тернопільської області) // Українсько-польські відносини в ХХ столітті: державність, суспільство, культура. Матеріали міжнародної наукової конференції. – Тернопіль: «Лілея», 1999. – С. 36-39.
617. Резніченко С. Шляхи розв'язання проблем українців, примусово переселених з території Польщі в Україну в 1944-1946 роках // У майбутнє – в ім'я України!: Матеріали III Всесвіт. форуму українців, 18 – 20 серпня 2001 р. – К., 2001. – С. 257-258.
618. Репрессии против поляков и польских граждан / ред. коллегия изд. прогр. НИПЦ „Мемориал”: А.Ю. Даниэль, Л.С. Еремина, Т.И. Касаткина, А.Б. Рогинский и др. – М.: «Звенья», 1997. – 256 с.
619. Репринцев В. Украина в польских внешнеполитических доктринах / В. Репринцев // Украинская государственность в ХХ веке. Историко-политологический анализ / авт. коллектив, рук. А. Дергачев. – К.: Політ. думка, 1996. – С. 147-159.

620. Речи, которые изменили мир: Сборник / сост. Саймон Сибэг Монтефиоре: пер. с англ. И. Матвеева. – М.: Манн, Иванов и Фербер, 2008. – 256 с.
621. Ржешевский О.А. Сталин и Черчилль. Встречи. Беседы. Дискуссии. Документы, комментарии, 1941–1945 / О.А. Ржешевский; Ин-т всеобщей истории. – М.: Наука, 2004. – 564 с.
622. Рисак О. „Забутий краю мій, о Холмщино кохана...”. Тема рідного краю у творчості українських письменників, вихідців з Холмщини // Над Бугом і Нарвою. – 1999. – №1. – С. 26-30.
623. Роговська А., Степень С. Польсько-український кордон в останні пів століття // Україна Польща. Діалог над кордоном. Незалежний культурологічний часопис «І». – 1997. – № 11.
624. Романовский Н.В. Лики сталинизма. – М.: Российская академия гос. службы при Президенте Российской Федерации, 1995. – 228 с.
625. Романюк Й. Львівське обласне суспільно-культурне товариство „Холмщина” – 10 років діяльності // Холмський вісник. – 2000. – С.10-11(№2).
626. Романюк Н. Переселенці чи вигнанці? Виповнюється 65-років від початку депортації українців з їх етнічних земель на території Польщі / Романюк Н. // Україна молода <http://www.umoloda.kiev.ua/regions/75/163/0/9262/>
627. Романюк Н. Хто ще знає про “Віслу” // Україна молода. – 2002. - 29 березня.
628. Романюк Р. До причин загострення польсько-українських стосунків на Холмщині під час Другої світової війни // Депортації українців і поляків: кінець 1939 – початок 50-х років (До 50-річчя операції "Вісла") Матеріали Міжнародної наукової конференції. Львів, 14-17 травня 1997 року. – Львів, Інститут українознавства імені І.Крип'якевича НАН України, 1998. – С. 53-66.
629. Роцин А.А. Послевоенное урегулирование в Европе. – М.: Мысль, 1984. – 294 с.
630. Рубльов О. Документи київських архівів про так зване переселення поляків з УРСР і українців у ПНР й акція „Вісла” / О. Рубльов // Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість / НАН України, Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича Вип. 2: Депортації 1944-1951. – Львів, 2007. – С. 203-211.
631. Руда О. До джерел міфологізації українсько-польської відносин / О. Руда // Історичні міфи і стереотипи та міжнаціональні відносини в сучасній Україні / за ред. Л. Зашкільняка. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2009. – С. 289-333.
632. Рузвельт Ф. Д. Беседы у камина. – М: ИТРК, 2003. – 408 с.
633. Рузвельт Ф.Д. Беседы у камина. – М: ИТРК, 2003. – 408 с.
634. Русначенко А. Українсько-польський конфлікт у Галичині в 1940-х роках // Міжнародний Науковий Конгрес „Українська історична наука на порозі

- XXI століття”. Чернівці, 16-18 травня 2000 р. Доповіді та повідомлення / Українське історичне товариство, Чернівецький нац. Ун-т ім. Ю. Федьковича / відп. ред. Л. Винар, Ю. Макар. – Чернівці: Рута, 2001. – Т. 2. – С. 126-134.
635. Русначенко А. Українсько-польські відносини в ХХ столітті: погляд українського автора // У пошуках правди. Зб. матеріалів міжн. наук. конф. «Українсько-польський конфлікт на Волині в роки Другої світової війни : генезис, характер, перебіг і наслідки», Луцьк, 20-23 травня 2003 р. – Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2003. – С. 21-36.
636. Савич Р., Савич З. Переселення українців з Польщі до УРСР (на матеріалах Волинської області) / Волинь у Другій світовій війні: Зб. наукових та публіцистичних статей/ Упоряд. М. М. Кучерепа. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2005. – С. 156-159.
637. Савіцький М. Історія польсько-українських конфліктів / Переклад з пол. Є. Петренка. У 3-х т. – К.: Видавництво ім. О. Теліги, 2005, – Т. 3. – 431 с.
638. Савченко В.Н. Восточнославянско-польское пограничье 1918-1921 гг. (Этнополитическая ситуация и государственно-политическое размежевание). – М.: РАН, ЦЕСЛАВ, 1995.
639. Савчук О. Поляки на Волині: особливості повоєнного переселення 1944-1946 рр. / О.А. Савчук // Волинський музей. Історія і сучасність: наук. зб. – Луцьк, 1999. – Вип. 2. – С. 98-104.
640. Савчук О. Український рух опору на Холмщині та Підляшші у 1945-1946 роках / О.А. Савчук // Минуле і сучасне Волині: Олександр Цинкаловський і Волинь: матеріали ІХ наук. іст.-краєзн. конф., 20-23 січня 1998 р. / відп. ред. Г.В. Бондаренко. – Луцьк: Надстир'я, 1998. – С. 113–115.
641. Савчук О. Чужі серед своїх. Доля депортованих українців Холмщини / Депортації українців та поляків: кінець 1939 – початок 50-х років (до 50-річчя операції “Вісла”). – Львів, 1998. – С. 82–83.
642. Савчук О.А. Засади «добровільності» переселенської політики СРСР та Польщі щодо українців 1944-1945 років / О.А. Савчук // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип. 17. Українсько-польсько-білоруське сусідство: ХХ століття / НАН України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів, 2008.– С. 406-412.
643. Сагринь: біль і печаль наша: Книжка свідчень / Упоряд. І. Банащук. – Львів: Каменяр, 2007. – 47 с.
644. Саквук В. “Боже, верни нас у Лемковину...” // За вільну Україну. – № 35. – 1991 – С. 4.
645. Салюк А., Салюк Д. Депортація українців з Польщі 1944-1946 рр.: Історичний і соціально-політичний аспекти (на прикладі Холмщини і Підляшшя) // Науковий вісник Чернівецького університету. Збірник наукових праць. Історія / Відп. Редактор Ю. І. Макар. – Чернівці: Рута, 2000. – Вип. 73-74. – С. 38-41.

646. Самборська О. Бойки. – Режим доступу до вид. : <http://www.bojky.wordpress.com>
647. Свинко Й. Депортація українців з Надсяння та її наслідки // Депортації українців та поляків: кінець 1939 – початок 50-х років (до 50-річчя операції “Вісла”) / Упорядн. Ю. Сливка. – Львів, 1998. – С. 79 – 80.
648. Свинко Й. Лановик Б. Межовий край у вогні (Польсько-українські взаємини у 1944-1947 рр.). – Тернопіль: Воля, 2004. – 340 с.
649. Свинко Й. Ямна – знищене село Перемишльського краю (історія, спогади) / Серія: Моє село. – Вип. 4. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2005. – 192с.
650. Світовий конгрес українців Холмщини і Підляшшя. Матеріали наукової конференції. Львів-Холм, 17-21 вересня 1994 року. – Львів: Жовківська друкарня отців Василіян “Місіонер”, 1996. – 180 с.
651. Семиряга М. Тайны сталинской дипломатии. – М.: Высшая школа, 1992. – 302 с.
652. Сергійчук В. Вигнання лемків з рідної землі // Український світ. – 1997 (рік 6, т. 14). Спецвипуск. – С. 12-14.
653. Сергійчук В. Депортація поляків з Галичини в Польщу в 1944-1946 роках // Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. Івано-Франківськ, 21-22 листопада 1996 р. / ред. кол.: П. Федорак та ін. – Івано-Франківськ: Плай, 1997. – С. 274-277.
654. Сергійчук В. До питання про причини українсько-польського конфлікту в роки Другої світової війни / В. Сергійчук // Українсько-польські відносини в Галичині в ХХ столітті. Матеріали. – Івано-Франківськ, 1997. – С. 27-34.
655. Сергійчук В. Етнічні межі і державний кордон України / В. Сергійчук. – К.: Українська видавнича спілка, 2000. – 432 с.
656. Сергійчук В. З історії українців Холмщини й Підляшшя /Холмщина і Підляшшя. Історико-етнографічне дослідження / [В. Борисенко, Г. Вишневська, Ю. Гаврилюк та ін.]. – К.: “Родовід”, 1997. – С. 82-83. – С. 77-85.
657. Сергійчук В. Микита Хрущов та депортація поляків з України / В. Сергійчук // Українсько-польські відносини в ХХ столітті: державність, суспільство, культура. Матеріали міжн. конф. (Тернопіль, 15-16 квітня 1999 р.). – Тернопіль, 1999. – С. 4-8.
658. Сергійчук В. На чужій землі серед чужих / В. Сергійчук // Трагедія українців Польщі. Документи. – Тернопіль: Книж.-журн. вид-во «Тернопіль», 1997. – С. 408-415.
659. Сергійчук В. Польська етнічна меншина України / Сергійчук В. / Етнонаціональні процеси в Україні: історія та сучасність / [О.Б. Беренштейн, Н.А. Зіневич, В.Т. Зінич та ін.; За ред. В.І. Наулка]. – К.: Голов. спеціаліз. ред. літ. мовами нац. меншин України, 2001. – С. 274-293.

660. Сергійчук В. Польща-Україна. Десять віків непорозумінь / В. Сергійчук. // Польсько-українські студії. – Т.1: Україна-Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. Матеріали міжнародної наукової конференції, Кам'янець-Подільський, 29-31 травня 1992 р. – К.: Либідь, 1993. – С.7-18.
661. Сергійчук В. Прелюдія до акції „Вісла” // Молодь України. – 1992. – 9 червня. – С. 1, 3, 4.
662. Сергійчук В. Проблеми переселення українців з Польщі у 1945-1946 роках / В. Сергійчук // Україна – Польща: важкі питання. Матеріали VIII Міжнародного семінару істориків «Українсько-польські відносини під час Другої світової війни» (Варшава, 6–8 листопада 2000 р.) / наук. і заг. ред. М.М. Кучерепи. – Т. 8. – Луцьк: Волинська обл. друкарня, 2008. – С. 62-90.
663. Сергійчук В. Протидія поляків депортаціям з України (1944-1946 рр.) / В. Сергійчук // Депортації українців і поляків: кінець 1939-початок 50-х років (до 50-річчя операції «Вісла») / [упорядник Юрій Сливка]. – Львів: Ін-т українозн. ім. І. Крип'якевича НАН України, 1998. – С. 29-32.
664. Сергійчук В. Так переселяли українців з Польщі / В. Сергійчук // Трагедія українців Польщі. Документи. – Тернопіль: Книжково-журн. вид-во «Тернопіль», 1997. – С. 94-102.
665. Сергійчук В. Трагедія Волині: причини і перебіг польсько-українського конфлікту в роки Другої світової війни / В. Сергійчук. – К.: Українська видавнича спілка, 2003. – 140 с.
666. Сергійчук В. Україна інкогніто. Деякі факти про переселення українців поляками з етнічних українських земель Лемківщини, Надсяння, Холмщини / Сергійчук В. <http://ridnaukraina.com/view.aspx?type=news&lang=1&nid=279&id=95>
667. Сергійчук В. Український здвиг: Волинь. 1939-1955 / Сергійчук В. – К.: Українська Видавнича Спілка, 2005. – 840 с.
668. Серета В. Без подвійних стандартів і фальшивих стереотипів / Серета В. // Львівська газета. – 2008. – 10 листопада (№ 65). – С. 7.
669. Серета В. Злочин і реалії примирення та взаємопрощення / В. Серета // Українці Закерзоння. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції та спогади з нагоди 60-річчя депортації автохтонних українців з Польщі, м. Бучач, 29-30 вересня 2005 р. – Львів: ЛНАМ-СПОЛОМ, 2007. – С. 24-37.
670. Сивіцький М. Польсько-український конфлікт 1943-1944 рр. / М. Сивіцький. // Польсько-українські студії. – Т.1: Україна-Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. Матеріали міжнародної наукової конференції, Кам'янець-Подільський, 29-31 травня 1992 р. – Київ: Либідь, 1993. – С. 341-248.
671. Сиколс В. Тайны дипломатические. Канун Великой Отечественной войны. 1939-1941. – М.: Международные отношения, 1997. – 320 с.

672. Сирота Р. «Лінія Керзона» чи «лінія Нем'єра»? Кордон і модернізація в багатоетнічному регіоні // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів: ЛНУ ім. Ів. Франка, 2005. – Вип. 39-40. – С. 314-348.
673. Сирота Р. Українське питання у зовнішній політиці Великої Британії в роки Другої світової війни / Сирота Р. // Міжнародний Науковий Конгрес „Українська історична наука на порозі ХХІ століття” (Чернівці, 16-18 травня 2000 р.) Доповіді та повідомлення / Українське історичне товариство, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича / відп. ред. Л. Винар, Ю. Макар. – Чернівці: Рута, 2001. – Т. 2. – С. 95-104.
674. Системная история международных отношений в двух томах / под ред. А.Д. Богатурова. Том первый. События 1918-1945 годов. – Изд. 2-е. – М.: Культурная революция, 2009. – 480 с.
675. Системная история международных отношений в двух томах / под ред. А.Д. Богатурова. Том второй. События 1945-2003 годов. – Изд. 2-е. – М.: Изд-во «Культурная революция», 2009. – 720 с.
676. Системная история международных отношений. В четырех томах. 1918-1991 / под ред. А.Д. Богатурова. – Изд. 2-е. – М.: Культурная революция, 2000. – 480 с.
677. Сінкевич Є.Г., Покачалова А.Г. Становище переселенців із Польщі на теренах Херсонської області УРСР в 1944-1946 роках (за архівними матеріалами) / Сінкевич Є.Г., Покачалова А.Г. // Південний архів. Зб. наук. праць. – Історичні науки. – Вип. 9. – Херсон: Вид-во ХДУ, 2002. – С. 74-77.
678. Склярєнко Д.Є. Україна в міжнародній ситуації 1920 року (україно-польський аспект) / Д.Є. Склярєнко // Історія України. Маловідомі імена, події, факти (Збірник статей). – Вип. 2. – К.: НАН України, 1998. – С. 113– 133.
679. Скороход Т. Голос далеких дзвонів // Новий день (Херсон). – 2001. – 1 лютого. – С. 12.
680. Сливка Ю. Витоки і наслідки національної трагедії / Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади / Упорядн. Ю. Сливка. – У трьох томах. – Т. 1. 1939-1945 рр. – Львів, 1996. – С. 5-26.
681. Сливка Ю. Першопричини та геополітичні цілі переселенських акцій // Депортації українців та поляків: кінець 1939 – початок 50-х років (до 50 річчя операції “Вісла”) / Упоряд. Ю.Ю. Сливка. – Львів: НАН України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, 1998. – С. 9-12.
682. Сливка Ю. Українсько-польське протистояння періоду Другої світової війни: витоки та наслідки. – Львів: Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича, 2003. – 52 с.
683. Словарь иностранных слов. – М.: Рус. яз., 1989. – 624 с.
684. Словник соціологічних і політологічних термінів / за заг. ред. В.І. Астахової, В.І. Даниленка, А.І. Панова. – К.: «Вища школа», 1993. – 141с.

685. Советская внешняя политика в годы «холодной войны» (1945-1985). Новое прочтение / Отв. ред. Л.Н. Нежинский. – М.: Международные отношения, 1995. – 512 с.
686. Советская внешняя политика в ретроспективе. 1917-1991 / ред. коллег., отв. ред. А.О. Чубарьян. – М.: Наука, 1993. – 192 с.
687. Сорока Ю. Утвердження радянсько-польського кордону в повоєнні роки та його наслідки для українського і польського населення / Ю. Сорока // Волинь і волиняни у Другій світовій війні: зб. наук. праць / упорядн. М.М. Кучерепа. – Луцьк: Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2012. – С. 570-577.
688. Сорока Ю.М. Населення західноукраїнських земель: депортації, переселення, мобілізації, міграції (1939-1950-ті роки): Монографія / Сорока Ю.М. – К.: Видавничо-поліграф. центр “Київський університет”, 2007. – 275 с.
689. Сорока Ю.М. Переселення українців з етнічних земель і польського населення з УРСР (1944-1946 роки) / Ю.М. Сорока // Етнічна історія народів Європи. Історико-етнологічні дослідження і національна ідея: збірник наукових праць. – Вип. 9 / Київський нац. ун-т ім. Тараса Шевченка / гол. ред. кол. А. Г. Слюсаренко. – К.: УНІСЕРВ, 2001. – С. 95-99.
690. Сорока Ю.М. Сучасна українська історіографія про українсько-польське переселення 1944-1946 рр. / Ю.М. Сорока // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія Вип. 63-64. – К.: Київський нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, 2002. – С. 26-27.
691. СССР-Польша. Механизмы подчинения 1944-1949 гг. Сб. документов. Под ред. Г.Бордюгова, А.Косеского, Г.Матвеева, А.Пачковского. – М.: “АИРО-XX”, 1995. – 382 с.
692. Стемпень С. Переселення поляків з України 1944-1946 рр. / С. Стемпень // Україна-Польща: історична спадщина і суспільна свідомість / Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – Вип. 2: Депортації 1944-1951 рр. – Львів, 2007. – С. 172-181.
693. Степовое: История, события, люди / [О.Н. Афанасьев, М.А. Багмет (рук.), Л.Г. Горохова, А.А. Гуменна, А.С. Клименко, Н.А. Крылова и др.] – Николаев: 1991. – 83 с.
694. Стех Я. Відлуння 60-річчя акції «Вісла» з села Вербиця // Вісник Любачівщини. Вип. 16. – Львів: Сполом, 2008. – С. 18-27.
695. Сто сорок бесед с Молотовым. Из дневника Ф. Чуева. – М.: Политиздат, 1991. – 186 с.
696. Стоцький Я.В. Конфесійні трансформації внаслідок українсько-польського переселення 1944-1946 рр. / Я.В. Соцький // Укр.. іст. журн., 2008. - № 3. – С. 123-134.

697. Стоцький Я.В. Конфесійні трансформації внаслідок українсько-польського переселення 1944-1946 рр. / Я.В. Стоцький // Укр. іст. журн., 2008. – № 3. – С 123-143.
698. Стрілька Р. Польсько-українські взаємини на Волині під час Другої світової війни// Депортації українців і поляків: кінець 1939 – початок 50-х років (До 50-річчя операції «Вісла») Матеріали... Міжнародної наукової конференції. Львів, 14-17 травня 1997 року. – Львів, Інститут українознавства імені І. Крип'якевича НАН України: Жовківська друкарня видавництва Отців Василян “Місіонер”, 1998. – С.50-52.
699. Стрільчук В. Операція «Вісла»: перебіг, наслідки, сучасні оцінки / В. Стрільчук // Волинь і волиняни у Другій світовій війні: зб. наук. праць / упорядн. М.М. Кучерепа. – Луцьк: Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2012. – С. 541-556.
700. Сушик І. Волинь в українсько-польських відносинах (1944-1946) / Сушик І. // Наукові записки університету «Острозька академія» : Історичні науки / Відп. ред. І.Д. Пасічник. – Острог: Національний університет «Острозька академія», 2003. – Вип. 3. – С. 275-279.
701. Сушик І. Етнодемографічні й міграційні процеси на Волині у перші повоєнні роки (1944-1943 рр.) / Сушик І. // II Міжнародний конгрес українських істориків «Українська історична наук на сучасному етапі розвитку». Кам'янець-Подільський, 17-18 вересня 2003 р. Доповіді та повідомлення / Українське історичне Товариство, Інститут історії НАН України, Кам'янець-Подільський державний університет. Редакт. Л. Винар, О. Завальнюк. – Кам'янець-Подільський; Київ; Нью-Йорк; Острог: Вид-во НаУОА, 2007. – Т. 4. – С. 348-356.
702. Табачник Д. От Риббентропа до майдана // Известия. – 2009. – 29 сентября. – http://news.bigmir.net/world/about_us/1900749/
703. Табачник Д. От Риббентропа до майдана // Известия. – 2009. – 29 сентября. – http://news.bigmir.net/world/about_us/1900749/
704. Теліпко В.Є., Овчаренко А.С. Міжнародне публічне право: Навч. посіб. / За заг ред. Теліпко В.Є. – К.: Центр учбової літератури, 2010. – 608 с.
705. Ткачов С. Польсько-український трансфер населення 1944-1946 рр. Виселення поляків з Терн опілля / С.Ткачов. – Тернопіль: Підручники і посібники, 1997. – 216 с.
706. Ткачук П., Ткачук В., Депортація населення: її завдання і мета // Polska i Ukraina po II wojnie światowej / pod. red. W. Bonusiaka. – Rzeszów, 1998.
707. Траба Р. «Другий бік пам'яті». Історичні досвіди та їхнє пам'ятання в Центральній-Східній Європі / Р. Траба // Україна модерна. – 2009. – № 4 (15). – С. 53-62.
708. Трофимович В. Деякі аспекти українсько-польських відносин у роки Другої світової війни / В. Трофимович // Наукові записки університету «Острозька академія» : Історичні науки / Відп. ред. І.Д. Пасічник. – Острог: Національний університет «Острозька академія», 2003. – Вип. 3. – С. 250-261.

709. Трофимович В. Західний кордон України у контексті польської проблеми (1941-1945 рр.) / В. Трохимович // Волинь і волиняни у Другій світовій війні: зб. наук. праць / упорядн. М.М. Кучерепа. – Луцьк: Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2012. – С. 564-570.
710. Трофимович В. Роль Німеччини і Радянського Союзу в українсько-польському конфлікті в 1939-1945 рр. // Україна – Польща: важкі питання. – Варшава: Карта, 2001. – Т. 5. – С. 181-207.
711. Трофимчук В. Польське питання в українській національній ідеї (1939-1945) // Міжнародний Науковий Конгрес „Українська історична наука на порозі XXI століття”. Чернівці, 16-18 травня 2000 р. Доповіді та повідомлення / Українське історичне товариство, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича / відп. ред. Л. Винар, Ю. Макар. – Чернівці: Рута, 2001. – Т. 2. – С. 310-315.
712. Трухан М. Негативний стереотип українця в польській післявоєнній літературі / М. Трухан. – Львів: ВП «Троян», 1992. – 256 с.
713. Трухан М. Українці в Польщі після другої світової війни 1944-1984. – Нью-Йорк; Париж; Сідней-Торонто: НТШ, 1990. – 404 с.
714. Трухановский В.Г. Уинстон Черчилль / Трухановский В.Г. – 4-е, доп. изд. – М: Международные отношения, 1989. – 456 с.
715. У пошуках правди про акцію «Вісла». Збірник доповідей і матеріалів конференції, присвяченої акції «Вісла» / Упор. М. Козак. – Перемишль: ОУП, 1998. – 192 с.
716. У пошуках правди. Збірник матеріалів міжнародної наукової конференції «українсько-польський конфлікт на Волині в роки Другої світової війни: генезис, характер, перебіг і наслідки» (Луцьк, 20-23 травня 2003 р.). – Луцьк: Ред.-вид. відділ «Вежа» Волинського держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2003. – 536 с.
717. У пошуках правди: Зб. матеріалів міжнар. наук. конф. «Українсько-польський конфлікт на Волині в роки Другої світової війни: генезис, характер, перебіг, наслідки», Луцьк, 20-23 травня 2003 р. / Упор. В.К. Баран, М.М. Кучерепа, М.В. Моклиця, В.І. Гребенюк. – Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. держ. Ун-ту ім. Л. Українки, 2003. – 536 с.
718. Удод О. Про психоісторичний підхід до історії / О. Удод // Борисфен. – 2000. – № 3. – С. 12–14.
719. Украинская государственность в XX веке: Историко-политологический анализ / А. Дергачёв (рук. авт. коллектива). – К.: Політ. думка, 1996. – 448 с.
720. Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза. 1941-1945. В 3-х т. / Пер. с укр., изд. доп. и перераб. – Т. 3. Советская Украина в завершающий период Великой Отечественной войны (1944-1945 гг.) / [Буцко Н.А., Власов Н.М., Денисенко И.П. и др.]. – К.: Политиздат Украины, 1975. – 461 с.

721. Україна – Польща: важкі питання. Матеріали V Міжнародного семінару істориків «Українсько-польські відносини під час Другої світової війни» (Луцьк, 27-29 квітня 1999 року). – Т. 5. – Варшава: «Tyrsa», 2001. – 359 с.
722. Україна – Польща: важкі питання. Матеріали VII Міжнародного семінару істориків «Українсько-польські відносини під час Другої світової війни» (Луцьк, 24-26 травня 2000 року) / За заг. ред. М.М. Кучерепи. – Т. 7. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2008. – 300 с.
723. Україна – Польща: важкі питання. Матеріали VIII Міжнародного семінару істориків «Українсько-польські відносини під час Другої світової війни» (Варшава, 6-8 листопада 2000 р.) / наук. і заг. ред. М.М. Кучерепи. – Т. 8. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2008. – 342 с.
724. Україна – Польща: важкі питання. Матеріали II Міжнародного семінару істориків «Українсько-польські відносини під час Другої світової війни» (Варшава, 22-24 травня 1997 року). – Т. 1-2. – Варшава: «Tyrsa», 2006. – 345 с.
725. Україна – Польща: важкі питання. Матеріали III Міжнародного семінару істориків «Українсько-польські відносини під час Другої світової війни» (Луцьк, 20-22 травня 1998 року). – Т. 3. – Варшава: ТОВ «Тирса», 1998. – 267 с.
726. Україна – Польща: важкі питання. Матеріали IX і X Міжнародних наукових семінарів «Українсько-польські відносини під час Другої світової війни» (Варшава, 6-10 листопада 2001 р.) / Наук. ред. М.М. Кучерепи. – Т. 9. – Луцьк: ВМА «Терен», 2008. – 496 с.
727. Україна – Польща: важкі питання. Матеріали XI Міжнародного семінару істориків «Українсько-польські відносини під час Другої світової війни» (Варшава, 26-28 квітня 2005 року). – Т.10. – Варшава: ТОВ «Тирса», 2006. – 370 с.
728. Україна – Польща: важкі питання. Т. 5: Матеріали V міжнар. семінару істориків “Українсько-польські відносини під час Другої світової війни”, Луцьк, 27–29 квіт. 1999 р. / Світовий союз воїнів Армії Крайової, Об’єднання українців у Польщі. – Варшава: Tyrsa, 2001. – 359 с.
729. Україна – Польща: уроки Другої світової війни. Матеріали наукового семінару молодих вчених та IV міжнародної наукової конференції молодих вчених «Україна – Польща: шлях європейської співдружності» (15-16 травня 2003 р.). – Тернопіль, 2003. – 196 с.
730. Україна і Польща у Східно-Центральній Європі: спадок і майбуття: Конф. під патронатом Прем'єр-міністрів України і Польщі (Київ, 25–27 черв. 1999 р.) / Ін-т Центрально-Східної Європи та ін.; Упоряд.: Т. Балабушевич, Н. Довженко. – К., 1999. – 159 с.
731. Україна крізь віки. В 15 томах. – Т. 13. – Баран В., Даниленко В. Україна в умовах системної кризи (1946-1980-і рр.). – К.: Видавн. Дім «Альтернативи», 1999. – 304 с.

732. Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст. / Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (21-22 листопада 1996 р.) – Івано-Франківськ: Вид-во «Плай», 1997. – 452 с.
733. Українці Закарпаття. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції та спогади з нагоди 60-річчя депортації автохтонних українців з Польщі, м. Бучач, 29-30 вересня 2005 р. – Львів: ЛНАМ-СПОЛОМ, 2007. –
734. Уткин А.И. Дипломатия Франклина Рузвельта / Уткин А.И. – Свердловськ: Изд-во Уральського ун-та, 1990. – 544 с.
735. Уткин А.И. Унижение России. Брест, Версаль, Мюнхен / Уткин А.И. – М.: Изд-во ЭКСМО, Изд-во Алгоритм, 2004. – 624 с.
736. Федорчак П., Федорчак Т. Депортація українців з Польщі та поляків із західних областей України (1944-1946) // Міжнародний Науковий Конгрес „Українська історична наука на порозі ХХІ століття” (Чернівці, 16-18 травня 2000 р.) Доповіді та повідомлення / Українське історичне товариство, Чернівецький нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. – Чернівці: Рута, 2001. – Т. 2. – С. 299-306.
737. Фельштинский Ю. Крушение мировой революции. Брестский мир: Октябрь 1917–ноябрь 1818. – М.: ТЕРРА, 1992. – 656 с.
738. Філіпчук Н. Хто захистить права депортованих українців? // Голос України. – 2003. – 25 червня. – С. 5.
739. Філософський словник / За ред. В.І. Шинкарука. – 2 вид., перероб. і доп. – К.: Голов. ред. УРЕ, 1986. – 800 с.
740. Філяр В. Українсько-польська збройна конфронтація на Волині в роки Другої світової війни: джерела, перебіг і наслідки // У пошуках правди. Зб. матеріалів міжнар. наук. конференції «Українсько-польський конфлікт на Волині в роки Другої світової війни : генезис, характер, перебіг і наслідки», Луцьк, 20-23 травня 2003 р. – Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2003. – С. 192-215.
741. Флейшхауэр И. Пакт. Гитлер, Сталин и инициатива германской дипломатии. 1938-1939 / пер. с нем. – М.: Прогресс, 1990. – 480 с.
742. Фляк В. О переселенцах из Польши // Южная правда (Миколаїв). – 2004. – 17 июня. – С. 2.
743. Фляк В. Переселенці з Польщі побували вдома / Фляк В. // Український південь. – 2011. – 8-14 червня (№ 30 (921)).
744. Холмщина – споконвічна земля наших предків / ред. колегія Львівського суспільно-культурного товариства «Холмщина». Львів: «Сполом», 2003. – 267 с.
745. Холмщина і Підляшшя. Історико-етнографічне дослідження / [В. Борисенко, Г. Вишневецька, Ю. Гаврилюк та ін.]. – К.: Родовід, 1997. – 384 с.
746. Хомра У., Секела М. Переселення українців з польського прикордоння в 40-х роках: розселенський аспект // Світовий конгрес українців Холмщини і Підляшшя. Матеріали наукової конференції. Львів-Холм, 17-

- 19 вересня 1994 року. – Львів: Жовківська друк. Вид-а Отців Василян “Місіонер”, 1996. – С.148-154.
747. Хрущёв Н.С. Воспоминания: избранные фрагменты / Никита Хрущёв; сост. А. Шевеленко. – М.: Вагриус, 2007. – 512 с.
748. Хрущёв Н.С. Время. Люди. Власть. (Воспоминания). Книга I. – М., 1999.
749. Цепенда І. Законодавчий досвід Польщі в питанні відшкодування залишеної власності на території колишнього СРСР під час репатріації 1944-1946 років // Українці Холмщини і Підляшшя: історична доля, духовна і матеріальна культура впродовж віків: Зб. наук. праць / Упорядн. М.М. Кучерепа, Н.Г. Сташенко; За заг. ред. М.М. Кучерепа. – Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2008. – С. 249-252.
750. Цепенда І. Обіцянки та реалії: соціально-економічні аспекти переселення українського населення з Польщі до УРСР (1944-1946) // Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових статей. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. – Вип. 272. – Чернівці: Рута, 2005. – 206-215.
751. Цепенда І. Операція “Вісла” в польській історіографії / І.Є. Цепенда // Укр. істор. журнал. – 2002. – № 3. – С. 84-93.
752. Цепенда І. Суспільно-політична ситуація на Волині в 1943-1944 роках / І.Є. Цепенда // Науковий вісник Волинського університету ім. Л. Українки. Історичні науки. – Луцьк, 2001. – С. 168-171.
753. Цепенда І. Таємниця загибелі генерала К. Сверчевського та “рука Кремля” в операції “Вісла”: один погляд на дві проблеми / І.Є. Цепенда // Галичина. – 2002. – № 8. – С. 101-106.
754. Цепенда І. Українська громада Польщі в умовах національної ізоляції (1948-1956) / Цепенда І. // Міжнародний Науковий Конгрес „Українська історична наука на порозі XXI століття”. Чернівці, 16-18 травня 2000 р. Доповіді та повідомлення / Українське історичне товариство, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича / відп. ред. Л. Винар, Ю. Макар. – Чернівці: Рута, 2001. – Т. 2. – С. 306-310.
755. Цепенда І. Українське питання в Польщі на початку 1947 року та розробка силової концепції його вирішення / І.Є. Цепенда // Наукові записки Київського нац. пед. ун-ту імені М.П. Драгоманова. Серія: Історія. – К., 2002. – С.191-195.
756. Цепенда І.Є. Українсько-польські відносини 40-50-х років ХХ століття: етнополітичний аналіз. – К.: ТОВ «Видавництво Дельта», 2009. – 387 с.
757. Чайківський Б. У двадцятиліття трагедії Закерзоння / Б. Чайківський // Анналі Лемківщини. – Нью-Йорк: Фундація дослідження Лемківщини, 1975. – Ч. 2. – С. 116-117.
758. Черкес М.Д. Закерзоння. Історико-мемуарний нарис. Спогади / Черкес М.Д., Черкес С.Й. – Львів: Край, 2006. – 194 с.
759. Черчилль: Сборник статей и документов. – К.: «Личности», 2008. – 304 с
760. Чушак Х. «Українці – брати чи вороги?»: спроби польської антикомуністичної опозиції подолати негативні стереотипи щодо

- українців та України / Х. Чушак // Історичні міфи і стереотипи та міжнародні відносини в сучасній Україні / Колективна монографія за ред. Леоніда Зашкільняка. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2009. – С. 334-351.
761. Чушак Х. Шляхи врегулювання проблеми польсько-українського кордону в публікаціях польських опозиціонерів (1976 – 1989) / Х. Чушак // Україна-Польща: історична спадщина і суспільна свідомість / Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – Вип. 2: Депортації 1944–1951 рр. – Львів, 2007. – С. 195-211.
762. Шаповал Ю. Акція «Вісла»: криваве річище пам'яті / Ю. Шаповал // Україна Incognita / За заг. ред. Л. Івшиної. Вид. др., стереотипне. – К.: Факт, 2003. – С. 331–338.
763. Шаповал Ю. Нові документи про депортаційно-переселенські процеси // Депортації українців та поляків: кінець 1939 – початок 50-х років (до 50-річчя операції “Вісла”) / Упорядн. Ю. Сливка. – Львів, 1998. – С. 41 – 43.
764. Шаповал Ю. ОУН і УПА на терені Польщі (1944-1947рр.). – Київ: Інститут історії України НАН України, 2000. – 229 с.
765. Шаповал Ю. Потенціал взаєморозуміння та історичний простір ненависті: роздуми над опублікованими документами про польсько-українські взаємини під час Другої світової війни // Війни і мир, або “Українці-поляки: брати/вороги, сусіди...” / Ю. Шаповал. – К., 2004. – С.298-315.
766. Шацька Б. Зміни ставлення до минулого в Польщі після 1989 року / Б. Шацька // Україна модерна. – 2009. – № 4 (15). – С. 175-185.
767. Шевчук Ю. Історію треба осмислювати і рухатися в майбутнє // Голос України. – 2002. – 14 листопада; № 211 – 212. – С. 1 – 2.
768. Шиманський О. “Вісла” повертає у зворотний бік. Переселеним півстоліття тому українцям у Польщі повертають нерухомість // Україна молода. – 2001.– 4 жовтня (№ 181).– С.1-3.
769. Шипік Н.Ф. Сільськогосподарські переселення в Донбас у повоєнні роки // Нові сторінки історії Донбасу: Збірник статей. Кн. 10. – Донецьк: ДонНУ, 2003. – С.124.
770. Шитюк М.М. 1946-1947 рр. – трагічна сторінка в історії Миколаївщини // Миколаївщина: літопис історичних подій / Під заг. ред. М.М. Шитюка. – Миколаїв, 2002.
771. Шишела С.І. Люблінська Угода від 9 вересня 1944 року та реакція польського та українського населення на її підписання / Всесвітня історія та актуальні проблеми міжнародних відносин: статті та матеріали III Міжнар. конф., присвяченої пам'яті професора Г.Л. Бондаревського (3-4 квітня 2012 р., м. Луганськ) / Під ред М.С. Бур'яна. – Луганськ: ТОВ „Віртуальна реальність”, 2012. – С. 172-175.
772. Шишкін І. Українсько-польський конфлікт в 1943-1944 рр. // Наукові записки університету «Острозька академія»: Історичні науки / Відп. ред.

- І.Д. Пасічник. – Острог: Національний університет «Острозька академія», 2003. – Вип. 3. – С. 263-268.
773. 60 років Волинської трагедії. Матеріали форуму українських і польських експертів «Події на Волині: як жити з цим тягарем?» (м. Острог, 11-12 квітня 2003 р.) / Посольство Республіки Польща в Україні. – К., 2003. – 194 с.
774. Шляхтицький Г. Виселення українців у Кристинопільщині // Надбужанщина. Сокальщина, Белзчина, Радехівщина, Каміначчина, Холмщина і Підляшшя. Історико-мемуарний збірник. – Нью-Йорк-Париж-Сідней-Торонто. Об'єднання надбужанців, 1994. – С. 279–284.
775. Шот М. Два кольори долі // Урядовий кур'єр. – 2004. – 26 червня.
776. Шот М. Дзвони лемківської туги / М. Шот [Електронний ресурс]. – Режим доступу до вид.: <http://www.ethnos.lemky.com/2005/05/11>
777. Шот М. Жорстокий вересень 44-го / М. Шот // Урядовий кур'єр. – 2004. – № 185. – С. 18.
778. Шот М. Не забудем – покля жити будем! / М. Шот // Урядовий кур'єр. – 2002. – 23 жовтня.
779. Шот М. Плідна гілка дерева України / М. Шот [Електронний ресурс]. – Режим доступу до вид.: <http://www.ethnos.lemky.com/2004/07/22/>
780. Шот М. Розп'ята земля / М. Шот [Електронний ресурс]. – Режим доступу до вид.: <http://www.ethnos.lemky.com/2004/09/30/>
781. Щерба Г. Переселення українців з польсько-українського пограниччя в 40-х роках // Визвольний шлях. – 1991. – № 10. – С. 954 -966.
782. Щерба Г. «Евакуація-депортація» українців з Лемківщини в 1945-1947 роках у спогадах самих лемків // Визвольний шлях. – 1991. – № 11. – С. 1104-1114.
783. Щерба Г. «Евакуація-депортація» українців Лемківщини в 1945-1947 роках у спогадах самих лемків // Визвольний шлях – 1991. – № 9. – С. 1104-1118.
784. Щерба Г. «Евакуація-депортація» українців Лемківщини в 1945-1947 роках у спогадах самих лемків // Визвольний шлях. – 1991. – № 9. – С. 1104-1118.
785. Щерба Г. До подій на Лемківщині в 40-х роках ХХ століття // Визвольний шлях, 1999. – № 7. – С.859-867.
786. Щерба Г. Історична правда про переселення українців з Холмщини в 1944-1947 рр. у спогадах самих переселенців з відстані 45 років // Визвольний шлях, 1991.– № 10. – С. 1239-1245; Продовж. 1991. – № 11. – С. 1373-1379.
787. Щерба Г. Операція “Вісла” // Поклик сумління. – 1991. – № 2 (16). – С. 1-2.
788. Щерба Г. Переселення українців з польсько-українського пограниччя в 40-х роках // Визвольний шлях. – 1991. – № 8. – С. 954-966.

789. Щерба Г. Переселення українців з польсько-українського пограниччя в 40-х роках (продовження) // *Визвольний шлях*. – 1991. – № 10. – С. 954-966.
790. Щерба Г. Півстоліття скорботи... (виселення українців з Лемківщини в 1944-1947 рр.) // *Лемківський календар* – 1995. – Львів, 1994.
791. Щерба Г. Яремкевич Л. Лемківська трагедія // *Трибуна*. – 1991. – № 10. С. 12-13.
792. Щерба І. Переселення українців з Надсяння в 1944-1947 рр. у спогадах самих переселенців / [Щерба І., Яремкевич Л.]. // *Визвольний шлях*. – 1992. – № 2. – С.198-208.
793. Щерба І., Яремкевич Л. Переселення українців з Надсяння в 1944-1947 рр. у спогадах самих переселенців // *Визвольний шлях*. – 1992. – № 2. – С.198-208.
794. Щетніков В. Переселення українців з Польщі в Україну за матеріалами державного архіву Одеської області / *Polacy na Południowej Ukrainie XVII-XX wiek / pod red. T. Ciesielskiego, E. Czapiewskiego, A. Korytki, W. Kuznira, H. Strońskiego*. – Olsztyn-Opole-Wrocław-Odessa, 2007.
795. Эрст. Г. К вопросу о внешней политике Сталина (записка). Прометей. пер. с англ. – М.: Русский паритет, 2007. – 464 с.
796. Юристовський О. Депортація бойків // *За вільну Україну*. – 2001. – 17 жовтня. – № 116. – С. 3.
797. Юристовський О. Депортація з українських Бескидів 1951 року / О. Юристовський // *Українці Закарпаття. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції та спогади з нагоди 60-річчя депортації автохтонних українців з Польщі, м. Бучач, 29-30 вересня 2005 р.* – Львів: ЛНАМ-СПОЛОМ, 2007. – С. 72-81.
798. Юрченко С. На перехресті трьох стратегій і особистої дипломатії: Ялтинська конференція 1945 р. керівників СРСР, США й Великобританії // *Пам'ять століть*. – 2005. – № 5. – С. 66-84.
799. Юрченко С.В. Ялтинская конференция 1945 года: хроника создания нового мира. – Симферополь: ИД «Крым», 2005. – 340 с.
800. Юсупов Р. Р. Власть и интеллигенция: Из истории Польши XX столетия (1918–1980 гг.). – Казань : Изд-во Казан. ун-та, 1996. – 312 с.
801. Ядловський А. Депортація українського населення Закарпаття // *Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст.: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (21—22 листопада 1996 р.)*. — Івано-Франківськ: Плай, 1997. — С. 293—296.
802. Яжборовская И.С. О характере и этапах революционного процесса в Польше в 1944-1948 годах // *Вопросы истории*. – 1973. – № 12. – С. 67-77.
803. Язькова А.А. Восточная Европа в политике СССР и США (1944-1945) // *Новая и новейшая история*. – 1991. – № 3. – С. 68-76.
804. Якименко М. Депортація українців Польщі на Полтавщину в 1944-1945 роках та її соціально-економічні наслідки // *Березіль*. – 1998. – №1-2. – С. 162-169.

805. Яковенко Н. Вступ до історії / Н. Яковенко. – К.: Вид-во «Часопис “Критика”», 2007. – 376 с.
806. Яковлева Е.В. Польша против СССР 1939-1950 гг. / Елена Яковлева. – М.: Вече, 2007. – 416 с.
807. Яровий В.І. Новітня історія країн Східної Європи. 40-ві – 90-ті рр. ХХ ст. – К.: Либідь, 1997. – 269 с.
808. Яровий В.І. Новітня історія країн Східної Європи. 40-ві – 90-ті рр. ХХ ст. – К.: Либідь, 1997. – 269 с.
809. Ярославщина і Засяння 1031-1947. Історично-мемуарний збірник. [Український Архів. Т. XLII] / Ред.-упор. М. Семчишин // Нью-Йорк – Париж – Сидней – Торонто, 1986. – 798 с.
810. Ярославщина. Історико-мемуарний збірник. Вип. 1 / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Львівське регіональне суспільно-культурне товариство «Надсяння» / Упоряд. М. Литвин, В. Середа. – Львів: Видавн. Дім «Високий замок», 2009. – 212 с.
811. Ярош Б. Політичні аспекти операції «Вісла» // Українці Холмщини і Підляштя: історична доля, духовна і матеріальна культура впродовж віків: Зб. наук. праць / Упорядн. М.М. Кучерепа, Н.Г. Стащенко; За заг. ред. М.М. Кучерепа. – Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2008. – С. 215-220.
812. Ярош Б.О. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях. 30-50-ті роки ХХ століття (історико-політологічний аспект). – Луцьк: Надстир'я, 1995. – С. 62.
813. Ясінчак С. Лемки – народ позбавлений батьківщини. Нариси, спогади, факти, документи про депортацію лемків на землю Луганщини. – Луганськ: «Янтар», 2007. – 151 с.
814. Ясіна Ю. Бойківські трембіти звучать на Одещині/ Ю. Ясіна [Електронний ресурс]. – Режим доступу до вид.: <http://izvestiya.odessa.gov.ua/index.php?go=11491>
815. Ясперс. К. Истоки истории и ее цель / Пер. с нем. М.И. Левиной. – М.: Республика, 1984. – С. 15.
816. Ясяк М. Генезис і перебіг акції «Вісла» / М. Ясяк // Україна – Польща: важкі питання. Матеріали VIII Міжнародного семінару істориків «Українсько-польські відносини під час Другої світової війни» (Варшава, 6-8 листопада 2000 р.) / наук. і заг. ред. М.М. Кучерепа. – Т. 8. – Луцьк: Волинська обл. друкарня, 2008. – С. 117-171.
817. Яценюк Ф. Рецензія: Макар Юрій, Горний Михайло, Макар Віталій, Салюк Анатолій. Від депортації до депортації. Суспільно-політичне життя холмсько-підляських українців (1915-1947). Дослідження. Спогади. документи. Том. 1. дослідження. – Чернівці: Букрек, 2011. – 880 с. / Питання історії України. Збірник наукових праць. – Чернівці: 2011. – Т. 14. – С. 255-256.

818. Akcja „Wisła”. Przyczyny, przebieg, konsekwencje. Materiały konferencji naukowej zorganizowanej 23-24 lutego 2007 r. w Przemyślu. – Przemyśl: Wydawca: Archiwum Państwowe w Przemyślu, 2007. – 295 s.
819. Bartoszewicz H. Sowiecka polityka dominacji w Europie Środkowej i Południowo-Wschodniej 1944–1947 / H. Bartoszewicz // Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. – № 1122. – Prace Historyczne. – Z. 107. – 1993. – S. 35–49.
820. Becker C.L. What Are Historical Facts? // Зарубавель Я. Динамика коллективной памяти // Ab Imperio. – 2004. – № 3.
821. Bonusiak W. Ewakuacja i przesiedlenia Ukraińców w polskiej historiografii // Polska, Niemcy, Ukraina w Europie / pod. red. W. Bonusiaka. – Rzeszów, 2000.
822. Bonusiak W. Historia Polski: Skrypt dla studentów historii i politologii. – Rzeszów: W-wo uniwersytetu Rzeszowskiego, 2007. – 394 s. Krzemiński A. Pamięć i pamiętliwość / A. Krzemiński // Polityka. – 2009. – № 35(2720). – S. 12-14.
823. Bonusiak W. Polityka pieniężna ZSRR na okupowanych ziemiach Polskich w latach 1939–1941 // Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових статей. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. – Вип. 272. – Чернівці: Рута, 2005. – 127–132.
824. Bonusiak W. Postawy polaków i ukraińców wobec okupantów na ternie Zachodniej Ukrainy (Małopolski wschodniej i wołyniaj w czasie II wojny światowej // Міжнародний Науковий Конгрес „Українська історична наука на порозі XXI століття”. Чернівці, 16-18 травня 2000 р. Доповіді та повідомлення / Українське історичне товариство, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича / відп. ред. Л. Винар, Ю. Макар. – Чернівці: Рута, 2001. – Т. 2. – С. 91–95.
825. Borodziej W. Wstęp / [Borodziej W., Ciesielski S., Kochanowski J.] // Przesiedlenie ludności polskiej z kresów wschodnich do Polski. 1944-1947 / Wybór, opracowanie i red. Dokumentów S. Ciesielski. – Warszawa: Wyd. NERITON, 1999. – 470 s.
826. Cependa I. Polityka władz PRL wobec ukraińskiej mniejszości narodowej w latach 1944-1989 / I. Cependa // Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze. Studia Ucrainica. T.XIII-XIV. Pod redakcją prof. Stefana Kozaka. – Warszawa: Wyd. Uniwersytetu Warszawskiego, 2002. – S. 133–146.
827. Cependa I. Ukraina i Polska wobec wyzwań XXI wieku / I. Cependa // Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze. Studia Ucrainica. T.XIII-XIV. / [Pod redakcją prof. Stefana Kozaka]. – Warszawa: Wyd. Uniwersytetu Warszawskiego, 2002. – S. 83–88.
828. Chojnowska A. Operacja „Wisła” (Przesiedlenie ludności ukraińskiej na ziemie zachodnie i północne w 1947 r.) / A. Chojnowska. // Zeszyty Historyczne. – №102. – 1992. – S. 3–101.
829. Ciesielski S. Rosja – Czeczenia. Dwa stulecia konfliktu. – Wrocław: W-wo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2003. – 220 s.

830. Ciesielski S., Hryciuk G., Srebrakowski A. Masowe deportacje radzieckie w okresie II wojny światowej / S. Ciesielski, G. Hryciuk, A. Srebrakowski. // Prace Historyczne. – T. III. Instytut Historyczny Uniwersytetu Wrocławskiego. – Wrocław, 1994. – 228 s.
831. Czech M. Mniejszość ukraińska w Polsce // Więź. – Warszawa, 1991. – № 11-12.
832. Czerniakiewicz J. Repatriacja ludności z ZSRR 1944-1948 / J. Czerniakiewicz. – Warszawa: PWN, 1987. – 244 s.
833. Dąbrowski D. Rzeczpospolita Polska wobec kwestii Rusi Zakarpackiej (Podkarpackiej) 1938-1939. – Toruń: Europejskie Centrum Edukacyjne, 2007. – 278 s.
834. Dąbrowski S. Ruch ludowy wobec kwestii granicy wschodniej 1940-1945 / S. Dąbrowski. // Polska – Kresy – Polacy. Studia historyczne. – [red. S. Ciesielski, T. Kulak, K. Matwijowski]. – Wyd-wo Uniwersytetu Wrocławskiego. – Wrocław, 1994. – S. 271–279.
835. Drozd R. Dążenie ludności ukraińskiej do moralnego i prawnego potępienia akcji „Wisła” // Łemkowie, Bojkowie, Rusini – historia, współczesność, kultura materialna i duchowna. – T. IV, cz. 1 / red. S. Dudra, B. Halchak, R. Drozda, I. Betko, M. Śmigiel. – Słupsk – Zielona Góra, 2012. – S. 73–81.
836. Drozd R. Droga na zachód. Osadnictwo ludności ukraińskiej na ziemiach zachodnich i północnych Polski w ramach akcji „Wisła”. – Warszawa: „Tyrsa”, 1997. – 189 s.
837. Drozd R. Dzieje Ukraińców w Polsce w latach 1921–1989 / R. Drozd, B. Halczak. – Warszawa: „Tyrsa”, 2010. – 237 s.
838. Drozd R. Geneza i przebieg akcji „Wisła” // Ukraińcy w najnowszych dziejach Polski (1918-1989). – T. II. Akcja „Wisła” / pod. red. R. Drozda. – Warszawa: „TYRSA”. – S. 23–44.
839. Drozd R. Geneza i założenia organizacyjne akcji „Wisła» // Słupskie Studia Historyczne / R. Drozd. – 1993. – N 2. – S.113–136.
840. Drozd R. Ocena akcji „Wisła” przez władze w świetle dokumentów z 1956 r. // Słupskie studia historyczne, 2004. – N 11. – S. 287–298.
841. Drozd R. Polityka narodowościowa władz polskich wobec Ukraińców w Polsce Ludowej // Ukraina-polska. Kultura. Wartości. Zmagania Duchowe. Praca zbiorowa / pod red. R. Drozda, R. Skeckowskiego, M. Zymomrji. – Koszalin, 1999. – S. 133–158.
842. Drozd R. Polityka narodowościowa w Polsce w latach 1944-1947 // Słupskie studia historyczne, 2003. – N 10. – 183–202.
843. Drozd R. Polityka narodowościowa władz komunistycznych w Polsce wobec Ukraińców w latach 1944–1989 / R. Drozd, I. Hałagida // Ukraińcy w Polsce 1944-1989. Walka o tożsamość (Dokumenty i materiały). – Warszawa: Burchard Edition, 1999. – S. 7–28.
844. Drozd R. Polityka władz wobec ludności ukraińskiej w Polsce w latach 1944-1989. – Warszawa: „Tyrsa”, 2001. – 380 s.

845. Drozd R. Postulaty ludności ukraińskiej w Polsce w latach 1944-1989 / Polska – Urraina. Dziedzictwo i współczesność / pod red. R. Drozda i T. Sucharskiego. – Słupsk: Wyd. Naukowe Akademii Pomorskiej w Słupsku, 2012. – S. 111–132.
846. Drozd R. Powojenne wysiedlenia Łemków polskich w latach 1944-1950 // Łemkowie, Bojkowie, Rusini – historia, współczesność, kultura materialna i duchowna / red. S. Dudra, B. Halchak, A. Ksenicz, J. Starzyński. – Legnica-Zielona Góra. – S. 118–128.
847. Drozd R. Przesiedlenia ludności ukraińskiej w 1947 r. w założeniach organizacyjnych I w praktyce // Polska i Ukraina po II wojnie światowej / Pod red. W. Bonusiaka. – Rzeszów: Wyd. Wyższej szkoły pedagogicznej, 1998. – S. 223–242.
848. Drozd R. Ukraińcy na Pomorzu Zachodnim w latach 1947–1952 / R. Drozd. // Problemy Ukraińców w Polsce po wysiedleńczej akcji «Wisła» 1947 roku / pod red. W. Mokrego. – Kraków, 1997. – S. 49–58.
849. Drozd R. Ukraińcy w Polsce 1944–1947 – losy, postawy, nastroje / Akcja „Wisła” / pod red. J. Pisulińskiego. – Warszawa: IPN, 2003.
850. Drozd R. Ukraińcy w Polsce 1944–1989. Walka o tożsamość (Dokumenty i materiały) / R. Drozd, I. Hałagida. – Warszawa: Burchard Edition, 1999. – 302 s.
851. Dudra S. Lemkowie. Deportacja i osadnictwo ludności lemkowskijskiej na Środkowym Nadodrzu w latach 1947–1960 / S. Dudra. – Głogów: „Intro Druk”, 1998. – 199 s.
852. Dudra S. Stowarzyszenie Łemków jako element tożsamości narodowej // S. Dudra // Łemkowie, Bojkowie, Rusini – historia, współczesność, kultura materialna i duchowna. – T. IV, cz. 1 / red. S. Dudra, B. Halchak, R. Drozda, I. Betko, M. Śmigiel’. – Słupsk – Zielona Góra, 2012. – S. 83–97.
853. Dzieje Polski / red. J. Topolski. – Warszawa: Państwowe Wyd. Naukowe, 1977. – 936 s.
854. Eberhardt P. Polska granica wschodnia 1939–1945. – Warszawa: Editions spotkania, 1982– 223 s.
855. Filar W. Wołyn 1939–1944 eksterminacja czy walki polsko-ukraińskie / W. Filar. – Toruń, 2004. – 465 s.
856. Flynn J. T. The Roosevelt’s Myth. Revised edition. – New-York: The Devin Adair Co, 1956. – 465 p.
857. Forowicz T. Etapy życia. – Lwów-Wrocław: b.n.w., 2009. – 159 s.
858. Golon M. Deportacje ludności ukraińskiej z terenów Pomorza Nadwiślańskiego do obozów pracy w ZSSR w 1945 r. na tle operacji NKVD na zapleczu 2 Frontu Białoruskiego / M. Golon // Polska i Ukraina po II wojnie światowej / pod red. W. Bonusiaka. – Rzeszów: Wyd. Wyższej szkoły pedagogicznej, 1998. – S. 187–207.
859. Hałagida I. Wsiedlenia ludności ukraińskiej i polskiej z powiatu chełmskiego – nieznaną kartą historii / I. Hałagida // Ukraina-polska. Kultura. Wartości.

- Zmagania Duchowe. Praca zbiorowa / pod red. R. Drozda, R. Skeckowsiego, M. Zymomrji. – Koszalin, 1999. – S. 197–213.
860. Halbwachs M. The Collective Memory. –New-York, 1950. – P. 22–30.
861. Halczak B. Kwaterunek urzędników wojewódzkich w Zielonej Górze w roku 1950 / B. Halczak // *Studia Zachodnie*. – Zielona Góra: Oficyna Wydawnicza Uniwersytetu Zielonogórskiego, 2008. – Nr 10. – S.147–158.
862. Halczak B. Łemkowszczyzna w latach 1944–1947 / B. Halczak // *Південний архів: Збірник наукових праць. Історичні науки*. – Вип. 16. – Херсон: Видавництво ХДУ, 2004. – С. 267-282.
863. Halczak B. Łemki i jichne widnoszennia do Ukraińskoj Armiji // *Український альманах*. 2009. – Warszawa: „Tyrsa”, 2009. – S. 175–185.
864. Halczak B. Przyczyny akcji „Wisła” / Polska – Urraina. Dziedzictwo i współczesność / pod red. R. Drozda i T. Sucharskiego. – Słupsk: Wyd. Naukowe Akademii Pomorskiej w Słupsku, 2012. – S. 80–91.
865. Halczak B. Publicystyka narodowo-demokratyczna wobec problemów narodowościowych i etnicznych II Rzeczypospolitej / B. Halczak. – Zielona Góra: Wyd. Wyższej Szkoły Pedagogicznej, 2000. – 222 s.
866. Halczak B., Šmigel M. Działalność oddziału UPA „Smyrnego” na pograniczu polsko-czechosłowackim w latach 1945-1948 / B. Halczak, M. Šmigel // *Ukraińcy w najnowszych dziejach Polski 1918-1989*. – Słupsk: Wyd. Naukowe Akademii Pomorskiej w Słupsku, 2007. – T. 3. – S. 91-104.
867. Hałagida I. Pierwsze lata Ukraińców na zachodnich i północnych ziemiach Polski po przesiedleniu w ramach akcji „Wisła” (1947-1952) / I. Hałagida // *Akcja „Wisła”* / pod red. J. Pisulińskiego. – Warszawa: IPN, 2003. – s.
868. Hałagida I. Ukraińcy na zachodnich i północnych ziemiach polski 1947-1957. – T. 1. – Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej, 2002. – 260 s.
869. Hałagida I. Życie Ukraińców na ziemiach zachodnich w pierwszych latach po wysiedleńczej akcji «Wisła» / I. Hałagida. // *Problemy Ukraińców w Polsce po wysiedleńczej akcji «Wisła» 1947 roku* / pod red. W. Mokrego. – Kraków, 1997. – S. 37–48.
870. Hejger M. Ludność ukraińska w powiecie słupskim po zakończeniu akcji „Wisła” // *Ukraińcy w najnowszych dziejach Polski (1918-1989)*. – T. II. Akcja „Wisła” / pod. red. R. Drozda. – Warszawa: „TYRSA” – S. 83-94.
871. Hejger M. Problemy adaptacji ludności ukraińskiej na Pomorzu Zachodnim w latach 1947-1956 // *Ukraińcy w Najnowszych dziejach Polski 1918-1989* / pod. red. R. Drozda. – T. III. – Słupsk: Akademia Pomorska w Słupsku, 2007. – C. 115-140.
872. Hryciuk G. Polacy we Lwowe 1939-1944. Życie codzienne. – Warszawa: Książka i Wiedza, 2000. – 432 s.
873. Hrywna I. Powojenne losy Ukraińców w Polsce // *Dziś* – Warszawa, 1992. – № 8.
874. Iljuszyn I. Stosunki ukraińsko-polskie w okresie II wojny światowej oraz pierwszych latach powojennych w historiografii ukraińskiej po roku 1989 //

- Historycy polscy i ukraińscy wobec problemów XX w. Pod red. P.Kosiewskiego i G.Motyki. – Kraków: Veritas, 2000. – S. 179-189.
875. Pjuszyn I. Українсько-польські взаємини за часів Другої світової війни // Ukraińcy w Najnowszych dziejach Polski 1918-1989 / pod. red. R. Drozda. – T. III. – Słupsk: Akademia Pomorska w Słupsku, 2007. – C. 67-90.
876. Iwaneczko D. Wysiedlenia Ukraińców a Kościół greckokatolicki w Polsce (1944-1947) // Akcja „Wisła” / pod red. J. Pisulińskiego. – Warszawa: IPN, 2003.
877. Iwanek M. Sowiecko-polska wymiana terytorialna z 1951 roku i jej społeczne koszty. Przymusowe przesiedlenie Bojkow z okolic Dolnych / M. Iwanek // Łemkowie, Bojkowie, Rusini – historia, współczesność, kultura materialna i duchowna. – T. IV, cz. 1 / red. S. Dudra, B. Halchak, R. Drozda, I. Betko, M. Śmigiel. – Słupsk – Zielona Góra, 2012. – S. 135–148.
878. Jasiak M. Geneza i przebieg akcji „Wisła” / M. Jasiak. // Polska-Ukraina: trudne pytania. Materiały VIII międzynarodowego seminarium historycznego „Stosunki polsko-ukraińskie w latach II wojny światowej”. – Warszawa, 6-8 listopada 2000. – T.8. – Warszawa: KARTA, 2001. – S.111-159.
879. Kabaczij R.I. Przesiedlenie Ukraińców z Chełmszczyzny na Chersońszczyznę w latach 1944-1946 // Rocznik Chełmski. – T.VIII. – 2002. – S. 297-317.
880. Karski J. Wielkie mocarstwa wobec Polski 1919-1945: od Wersalu do Jałty. – Krakow: Wszechnica Społeczno-Polityczna, 1989. – 398 s.
881. Kersten K. Jałta w polskiej perspektywie/ K. Kersten. – Warszawa, 1989.
882. Kersten K. Język dokumentów programowych 1943-1944 / K. Kersten. // Polska – Kresy – Polacy. Studia historyczne. [Red. S.Ciesielski, T.Kulak, K.Matwijowski]. – Wrocław, 1994. – S.317-324.
883. Kersten K. Kształtowanie się stosunków ludnościowych / K. Kersten. // Polska Ludowa 1944-1950. Przemiany społeczne, Wrocław 1974.
884. Kersten K. Ludzie na drogach. O przesiedleniach ludności w Polsce 1939-48 / K. Kersten. // Respublika. – 1987. – nr. 4.
885. Kersten K. Repariacja ludności polskiej po II wojnie światowej. – Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk : Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1974. – 384 s.
886. Kołodziej E. Polityka Rządu RP w Warszawie wobec repatriacji i reemigracji obywateli polskich z ZSRR w latach 1944-1948 / E. Kołodziej. // Komunikaty Mazursko-Warmińskie. – 1994. - №2/3. – S. 317-332.
887. Konflikty polsko-sowieckie 1942-1944 // «Z Archiwów Sowieckich». - T. III. – Dok. oprac, oraz opatrzył przypisami i wstępem W. Roszkowski, przekł. dokumentów z j. ros. W.Materski. Instytut Studiów Politycznych PAN,. – Warszawa, 1993. – 195 s.
888. Konieczny Z. Polacy i Ukraińcy na ziemiach obecnej Polski w latach 1918-1947 (zarys problematyki). – Przemyśl: Archiwum Państwowe w Przemyślu, 2010. – 379 s.

889. Koseski A. Polacy w ZSRR – niektóre kierunki badań w historiografii polskiej / A. Korseski. // *Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej*. –1994. – T. XXIX. – S.131-139.
890. Kowalski W. Walka dyplomatyczna o miejsce Polski w Europie (1939-1945). – Część 1. – Warszawa: Wydawnictwo „Książka i Wiedza”, 1985. – 432 s.
891. Kowalski W. Walka dyplomatyczna o miejsce Polski w Europie (1939-1945). – Część 2. – Warszawa: Wydawnictwo „Książka i Wiedza”, 1985. – 265 s.
892. Kozak S. Polska a Ukraina. Drogi i bezdroża porozumienia // *Więź*. - Warszawa, 1991. – № 11-12.
893. Kraśniewska W. Granica. Losy Polaków w ZSRR. – Warszawa: Wydawnictwo imienia Olofa Palme, 1986. – 16 s.
894. Kubis B. Poznawcze i kształcące walory literatury dokumentu osobistego (na przykładzie relacji Polaków wysiedlonych z Kresów Wschodnich oraz Niemców wysiedlonych ze Śląska w latach 1944-1946). – Opole: Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, 2007. – 321 s.
895. Kulińska L. Dzieje Komitetu Ziem Wschodnich na tle losów ludności polskich Kresów w latach 1943-1947. – T. 2. – Kraków: Oficyna Wydawnicza ABRYS, 2002. – 547 s.
896. Kwilecki A. Lemkowie. Zagadnienie migracji i asymilacji / A. Kwilecki. – Warszawa: “Państwowe wydawnictwo Naukowe”, 1974. – 231 s.
897. Kwilecki A. Problemy sociologiczne łemkow na Ziemiach Zachodnich // *Kultura i Społeczeństwo*. – Warszawa. – 3 lipiec-wrzesień 1966. – 91 s.
898. Lemberg H. Problem wypędzeń w polityce europejskiej XX wieku // *Utracona ojczyzna: przymusowe wysiedlenia, deportacje i przesiedlenia jako wspólne doświadczenie*. – Poznań, 1996.
899. List Prezydenta RP Aleksandra Kwaśniewskiego w sprawie „Wisła”. Uchwała Senatu RP z 3 sierpnia 1990 r. Potępiająca akcję „Wisła” // *Ukraińcy w najnowszych dziejach Polski (1918-1989)*. – T. II. Akcja „Wisła” / pod. red. R. Drozda. – Warszawa: „TYRSA” – S. 6– 8.
900. Lubuszanie z Kresów Wschodnich. Wspomnienia i dokonania / red. E. Kraszewska. –Gorzów: Wlkp, 2008.
901. Lukas R. *The Strange Allies. The United States and Poland, 1941-1945*. – Knoxville: The University of Tennessee Press, 1978. – 230 p.
902. Łukaszów J. (Olszański T.A.). Walki polsko-ukraińskie 1943-1947 // *Zeszyty Historyczne*. – 1989. – № 90. – S. 159– 199.
903. Łach S. Roman Drozd. Polityka władz wobec ludności ukraińskiej w Polsce w latach 1944–1989, Wyd. „Tyrsa”, Warszawa 2001, ss. 380 // *Słupskie studia historyczne*, 2003. –N 10. – 330-333.
904. Łukaszów J. Walki polsko-ukraińskie 1943-1947 // *Zeszyty historyczne*. – Paryż: Instytut literacki, 1989. – № 90.
905. Mac J. Pielgrzymka w przyszłość przeszłości / Mac J. // *Wprost*. –2001. – Nr 25.
906. Mac J. Pielgrzymka w przyszłość przeszłości / Mac J. // *Wprost*. 2001. Nr 25.

907. Makar J. Kwestia Bojków, Hucułów, Łemków, Rusinów wobec problemu jedności narodu ukraińskiego // *Łemkowie, Bojkowie, Rusini – historia, współczesność, kultura materialna i duchowa / pod red. S. Dudra, B. Halczak, A. Ksenicz, J. Starzyński*. – Legnica-Zielona Góra: Wydawca Łemkowski Zespół Pieśni i Tańca „Kyczer”, 2007. – T. 1. – S. 74-84.
908. Makar J. Ukraińsko-polski konflikt naradawościowy w latach II wojny światowej: przyczyny, przebieg, skutki, wnioski na przyszłość // *Polska-Ukraina: trudne pytania. Materiały IX i X międzynarodowego seminarium historycznego “Stosunki polsko-ukraińskie w latach II wojny światowej”*, Warszawa, 6–10 listopada 2001. – Warszawa: Karta, 2002. – S. 325–341.
909. Makarczuk S. Ewakuacja Polaków ze Lwowa w latach 1944-1946 // *Klio (Toruń)*, 2001. – Nr. 1.
910. Makarczuk S. Konflikt ukraińsko-polski w latach drugiej wojny światowej: przyczyny, przebieg, skutki, propozycje // *Polska-Ukraina: trudne pytania. Materiały IX i X międzynarodowego seminarium historycznego “Stosunki polsko-ukraińskie w latach II wojny światowej”*, Warszawa, 6–10 listopada 2001. – Warszawa: Karta, 2002. – S. 308-324.
911. Marczak W. Ukrajinec u Polaszcz. – Lwiv-Sjanok, 2006.
912. Mazur G. Problemy przesiedlenia Polakw z Ukrainy i Ukraińców z Polski w latach 1945-1946/ G. Mazur. // *Polska-Ukraina: trudne pytania. Materiały VIII międzynarodowego seminarium historycznego „Stosunki polsko-ukraińskie w latach II wojny światowej”*. – Warszawa, 6-8 listopada 2000. – T.8. – Warszawa: KARTA, 2001. – S.15-57.
913. Mędrzecki W. Polskie relacje pamiętnikarskie i wspomnieniowe jako źródło do badania stosunków polsko-ukraińskich w okresie II wojny światowej W. Mędrzecki // *Przegląd Wschodni*. – T.IV. – Z. 1 (13). – 1997. – S. 227-233.
914. Mironowicz E. Polityka władz Polski Ludowej wobec ukraińców w latach 1944-1947. / Akcja «Wisła» pod red. J. Pisulińskiego. – Warszawa: IPN, 2003.
915. Misilo E. Wstęp // *Repatriacja czy deportacja. Przesiedlenie Ukraińcyw z Polski do USRR 1944-1946 / E. Misilo*. – T. 1. Dokumenty 1944-1945. – Warszawa: “Oficyna Wydawnicza “Archiwum Ukraińskie””, 1996. – S. 5–16.
916. Misilo E. Kwestia ukraińska w polityce polskiego rządu i podziemia w latach 1939-1944. Dokumenty. // *Zustriczi*. – 1990. – № 3-4. – S. 141-172.
917. Misilo E. Kwestia ukraińska w polityce polskiego rządu i podziemia w latach 1939–1944. Dokumenty / E. Misilo // *Zustriczi*. – 1990. – № 3–4. – S. 141–172.
918. Misilo E. Polska polityka narodowościowa wobec Ukraińców 1944–1947 // *Polska-Polacy-mniejszości narodowe*. – Wrocław – Warszawa – Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1992.
919. Moklak J. *Łemkowszczyzna w Drugiej Rzeczypospolitej. Zagadnienia polityczne i wyznaniowe*. – Kraków: Towarzystwo Wyd. „Historia Iagellonica”, 1997. – 278 s.
920. Mokry W. Gdzie jest ojczyzna? // *Res Publica*, 1989. – № 9-12.

921. Mokry W. Krzyż Łemków // Tygodnik powszechny. – 1984. – 2 września (№ 36).
922. Mokry W. Nie wojskowy lecz polityczny cel wysiedleńczej akcji “Wisła” w 1947 r. // Problemy ukraińców w Polsce po wysiedleńczej akcji “Wisła” 1947 roku / pod red. W. Mokrego. – Kraków: “Szwajpolt Fiol”, 1997. – S. 13-22.
923. Mokry W. Rusini, Łemkowie – Ukraińcy. Spory, polemiki // Tygodnik powszechny. – 1984. – 4 listopada (№45).
924. Mokry W. Ukraińcy w Jaworznie / W. Mokry. // Problemy Ukraińców w Polsce po wysiedleńczej akcji «Wisła» 1947 roku / pod red. W. Mokrego. – Kraków, 1997. – S. 83–90.
925. Motyka G. „Łuny –w Bieszczadach” Jana Gerharda a prawda historyczna / G. Motyka. // Problemy Ukraińców w Polsce po wysiedleńczej akcji «Wisła» 1947 roku / pod red. W. Mokrego. – Kraków, 1997. – S. 161–172.
926. Motyka G. Konflikt polsko-ukraiński na Wołyniu w świetle polskiej historiografii // Przegląd wschodni. – T. IV. – Z.1(13). – 1997. – S. 219–226.
927. Motyka G. Konflikt polsko-ukraiński w latach 1943-1948: aktualny stan badań // Warszawskie zeszyty ukrajinoznawcze. Nr. 8–9. Spotkania polsko-ukraińskie / Studia Ucrainica / pod. red. S. Kozaka. – Warszawa: „TYRSA” – S. 316–329.
928. Motyka G. Problematyka stosunków polsko-ukraińskich w latach 1939-1948 w polskiej historiografii po roku 1989 // Historycy polscy i ukraińscy wobec problemów XX w. / pod red. P. Kosiewskiego i G. Motyki. – Kraków: Veritas, 2000. – S. 166–178.
929. Motyka G. Problematyka stosunków polsko-ukraińskich w latach 1939-1948 w polskiej historiografii po roku 1989 // Historycy polscy i ukraińscy wobec problemów XX wieku. – Kraków, 2000.
930. Motyka G. Pryby porozumienia Polsko-Ukraińskiego wobec zagrożenia sowieckiego w latach 1945-1947 / G. Motyka, R. Wnuk // Депортації українців і поляків: кінець 1939 – початок 50-х років (До 50-річчя операції "Вісла"). – Львів, Інститут українознавства імені І.Крип'якевича НАН України, 1998. – С. 44–51.
931. Motyka G. Tak było w Bieszczadach. Walki polsko-ukraińskie 1943-1948. – Warszawa: Oficyna Wydawnicza Volumen, 1999. – 552 s.
932. Motyka G., Wnuk R. Pany i rezuny: Współpraca AK-WIN i UPA. 1945-1947. – Warszawa: Oficyna Wyd. Volumen, 1997. – 212 s. 232 s.
933. Mowrer E.A. The Nightmare of American Foreign Policy. – New-York: Alfred A Knopf, 1978. – 284 p.
934. Myszkowski K. Grekokatolicy z powiatu bytowskiego wobec polityki wyznaniowej państwa 1947-1989 // Ukraińcy w Najnowszych dziejach Polski 1918-1989 / pod. red. R. Drozda. – T. III. – Słupsk: Akademia Pomorska w Słupsku, 2007. – С. 193-214.
935. Ociepka B. Deportacje, wysiedlenie, przesiedlenia – powojenne migracje z Polski i do Polski. – Poznań: Instytut Zachodni, 2001. – 34 s.

936. Olejnik L. Problem ukraiński w polityce narodowościowej państwa polskiego w latach 1944-1957 / L. Olejnik. // Polska i Ukraina po drugiej wojnie światowej. – Pod redakcją W. Bonusiaka. – Rzeszów, 1998. – S. 109–127.
937. Olszański T. Historia Ukrainy XX w. / T. Olszański. – Warszawa: Volumen, 1994. – 349 s.
938. Olszański T. Konflikt polsko-ukraiński 1943-1947 / T. Olszański. // Więż. – 1991. – № 11–12. – S. 214–232.
939. Orlof E. Próby porozumienia między ukraińskim i polskim podziemiem w latach II wojny światowej i po jej zakończeniu / E. Orlof // Polacy i Ukraińcy podczas II wojny światowej / pod red. W. Bonusiaka. – Rzeszów: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej, 2000. – S. 173–174.
940. Osadcuk B. Musimy odpuścić sobie nawzajem swoje winy // Tygodnik Solidarność. – 1997. – № 24. – S. 12–13.
941. Palski Z. Polityczne, ekonomiczne, i narodowościowo-demograficzne następstwa operacji „Wisła” / Z. Palski // Polska-Ukraina: trudne pytania. Materiały VIII międzynarodowego seminarium historycznego „Stosunki polsko-ukraińskie w latach II wojny światowej”. – Warszawa, 6–8 listopada 2000. – T. 8. – Warszawa: KARTA, 2001. – S. 188–204.
942. Pastusiak L. Dramatyczne sześć miesięcy. Od Rządu Tymczasowego RP do Tymczasowego Rządu Jedności Narodowej (styczeń – czerwiec 1945 r.). – Toruń: Wydawnictwo Adama Marszałek, 1991. – 140 s.
943. Pecuch M. Wpływ szkolnictwa na procesy akulturacji, asymilacji i rekulturacji Łemków // Rocznik Lubuski. – T. XXX. – C. I. – Zielona Góra: Lubuskie Towarzystwo Naukowe, 2004. – S. 131–141.
944. Piersa D. O akcji „Wisła” raz jeszcze // Nad Wisła i Dnieprem. Polska i Ukraina w przestrzeni europejskiej – przeszłość i teraźniejszość. Seria: Systemy Międzynarodowe i Globalny Rozwój. – Toruń-Kijów, 2002. – S. 199–205.
945. Pisuliński J. Akcja „Wisła” w polskiej historiografii / J. Pisuliński // Україна-Польща: історична спадщина і суспільна свідомість / НАН України, Ін-т українозн. ім. І. Крип’якевича. – Вип. 2: Депортації 1944-1951 рр. – Львів, 2007. – С. 46–53.
946. Pisuliński J. Przesiedlenie ludności ukraińskiej z Polski do USRR w latach 1944–1947. – Rzeszów: Wyd. uniwersytetu Rzeszowskiego, 2009. – 588 s.
947. Pisuliński J. Stosunki polsko-ukraińskie w województwie rzeszowskim przed rozpoczęciem akcji „Wisła” (w świetle sprawozdań lokalnej administracji) // Ukraińcy w najnowszych dziejach Polski (1918-1989). – T. II. Akcja „Wisła” / pod. red. R. Drozda. – Warszawa: „TYRSA”. – S. 9–22.
948. Płaskowski T. Ostatnia inspekcja gen. Broni Karola Świerczewskiego (23-28.03.1947 r.) / T. Płaskowski. // Wojskowy Przegląd Historyczny. – 1983. – nr 4. – S. 96–112.
949. Poliszczuk W. Gorzka prawda. Zbrodnictwo OUN-UPA. – Warszawa–Toronto–Kijów. 1995–1997. – 423 s.

950. Poliszczuk W. Akcja „Wisła”. Próba oceny. – Toronto, 1997. – 73 s.
951. Polska i Ukraina po II wojnie swatovej. Pod redakcją Włodzimierza Bonusiaka. – Rzeszów: wyd. Wyższej szkoły pedagogicznej, 1998. – 358 s.
952. Powiat Przemyski w latach 1944-1956 / pod red. K. Kaczmarek, M. Krzysztofinskiego. – Przemysł-Rzeszów, 2006. – 247 s.
953. Problem repatriacji wojennych po Drugiej wojnie światowej (Wybór dokumentów) / opracowanie B. Franczyk. – Warszawa, 1972.
954. Problemy Ukraińców w Polsce po wysiedleńczej akcji „Wisła” 1947 roku / Pod red. W. Mokrego. – Kraków: Szwaipolt Fiol, 1997. – 465 s.
955. Prus E. Operacja „Wisła”. Farty – fikcje – refleksje. – Wrocław: Nortom, 1994.
956. Przed akcją „Wisła” był Wołyń. Praca zbiorowa pod red. W. Filara. – Warszawa: ŚZŻAK, 2000. – 186 s.
957. Przemiany narodowościowe na Kresach Wchodnich II Rzeczypospolitej. 1931–1948 / pod. red. S. Ciesielskiego. – Toruń: Wyd. Adama Marszałek, 2004.
958. Przesiedlenie ludności polskiej z kresów wschodnich do Polski. 1944–1947 / Wybór, opracow. i red. dokumentów S. Ciesielski. – Warszawa: Wyd. NERITON, 1999. – 470 s.
959. Przewodnik po upamiętnionych miejscach walk i męczeństwa lata wojny 1939-1945 / mat. pod kier. C. Czubyryt-Borkowskiego, oprac. Z. Czarnocki, W. Iwaszkiewicz, M. Paprocka, M. Peciakowska, J. Wodzyński. – Wyd. IV rozszerzone i uzupełnione. – Warszawa: Wyd. „Sport i Turystyka”, 1988. – 879 s.
960. Pudło K. Polityka państwa polskiego wobec ludności ukraińskiej (1944-1991) / K. Pudło // Україна – Польща. Історична спадщина і суспільна свідомість. Матеріали міжнародної наукової конференції. – Кам’янець-Подільський, 29-31 травня 1992. – К.: Либідь, 1993. – С. 257–261.
961. Pudło K. Łemkowie. Proces wrastania w środowisko Dolnego Śląska 1947–1985. – Wrocław: Polskie Towarzystwo Ludoznawcze, 1987. – 330 s.
962. Rozek E. Allied Wartime Diplomacy. A Patlern in Poland. – New-York: Yohn Willey and Sons, Inc, 1958. – 481 p.
963. Semków P. Rok 1947 w stosunkach polsko-ukraińskich na łamach „Żołnierza Polskiego” // Ukraińcy w najnowszych dziejach Polski (1918-1989). – T. II. Akcja „Wisła” / pod. red. R. Drozda. – Warszawa: „TYRSA”. – S. 73–82.
964. Serebnicki A. Polsko-ukraiński dialog pojednawczy. – Warszawa, 2000. – 43 s.
965. Siekierka S. Przewodnik pomniki, tablice pamięci i mogiły na terenie polski ofiar ludobójstwa dokonanego na Polakach przez organizację ukraińską powstrzącająrmie (UPA) w latach 1939-1947 / S. Siekierka S., H. Komański. – Wrocław: „Jakopol”, 2007..
966. Siemaszko W., Siemaszko E. Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939-1945. – T.1-2 / W. Siemaszko, E. Siemaszko. – Warszawa: Wyd. Von Borowiecky, 2000. – 1440 s.
967. Sikorski F. Kabewiaczy w akcji „Wisła”. – Warszawa: Wyd. Ministerstwa Obrony Narodowej, 1989. – 190 s.

968. Siwicki M. Dzieje konfliktów polsko-ukraińskich. T. 1-3. – Warszawa: Tyrsa, 1992–1994.
969. Skrzynecki P. Wyszalenie ludności ukraińskiej z Polski w latach 1944 –1946. – Warszawa, 1988.
970. Skrzypek A. Plan Stalina skupienia państw Europy Środkowo-Wschodniej w jednolity organizm gospodarczy 1948-1952 / A. Skrzypek. // Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. – Nr. 1122. – Prace Historyczne. – 1993. – S. 51-64.
971. Słabig A. „Potencjalnie wrogie elementy...”. Obraz Ukraińców w dokumentach komunistycznego aparatu bezpieczeństwa w Polsce po II wojny światowej / Polska – Ukraina. Dziedzictwo i współczesność / pod red. R. Drozda i T. Sucharskiego. – Słupsk: Wydawnictwo Naukowe Akademii Pomorskiej w Słupsku, 2012. – S. 91-110.
972. Słabig A. Aparat bezpieczeństwa wobec mniejszości narodowych na Pomorzu Zachodnim w latach 1945-1989. – Szczecin: Instytut Pamięci Narodowej, 2008. – 426 s.
973. Słabig A. Przesiedleńcy z akcji „Wisła” w powiecie Pilskim/Trzecieckim w latach 1947–1970 / A. Słabig // Łemkowie, Bojkowie, Rusini – historia, współczesność, kultura materialna i duchowna. – T. IV, cz. 1 / red. S. Dudra, B. Halchak, R. Drozda, I. Betko, M. Śmigiel. – Słupsk – Zielona Góra, 2012. – S. 307–331.
974. Sobków M. Historio, historio... – Wrocław: Atut, 2007. – 413 s.
975. Soroka J. Операція „Вісла” як геноцид українців у Польщі // Ukraińcy w najnowszych dziejach Polski (1918-1989). – T. II. Akcja „Wisła” / pod. red. R. Drozda. – Warszawa: „TYRSA”, C. 57-64.
976. Sorokowski A. Ukraińscy katolicy i prawosławni w Polsce po roku 1945 // Sztetyn. – 1989. –N 3-4. – S. 14.
977. Sowa A.L. Stosunki polsko-ukraińskie 1939-1947. Zarys problematyki. – Kraków: Towarzystwo Sympatyków Historii, 1998.– 342 s.
978. Sprawy polsko-ukraińskie w czasie II wojny światowej. Rozmowa z doc. R. Torzeckim // Зустрічі. – 1990. – №3-4. – S. 113.
979. Spychalski M. Początek walki. Fragmenty wspomnień. – Warszawa, 1983. – S. 231-232. з чуж ст.
980. Stosunki społeczne i etniczne na ziemiach wschodnich Rzeczypospolitej 1939–1953 / Praca zbiorowa pod red. K. Jasiewicz. – Warszawa: Oficyna Wydawnicza „RYTM”, 2002.
981. Syrnik J. Zagadnienie ukraińskie w powiecie lubińskim (1947-1989). – Lubin-Wrocław: Wyd. In-t Śląski, 2007. – 274 s.
982. Szcześniak A. Szota W. Droga do nikąd. Działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i jej likwidacja w Polsce. – Warszawa, 1973. – 305 s.
983. Szcześniak A.L. Deportacje w XX wieku. – Radom: Polwen, 2002.
984. Szwydiuk S. Акція „Вісла” та її наслідки за матеріалами тижневика „Наше слово” // Ukraińcy w najnowszych dziejach Polski (1918-1989). – T. II. Akcja „Wisła” / pod. red. R. Drozda. – Warszawa: „TYRSA”. – S. 139-152.

985. Śliwa M. Stosunki polsko-ukraińskie w powojennej publicystyce i historiografii emigracyjnej // Polska i Ukraina po II wojnie światowej / pod. red. W. Bonusiaka. – Rzeszów, 1998.
986. Tarnowski Z. Ze Zbaraża. – Zielona Góra: Wydawnictwo „Organon”, 2000. – 292 s.
987. Tłomacki A. Akcja „Wisła” w powiecie bialskim na tle walki politycznej i zbrojnej w latach 1944-1947. – Biała Podlaska-Warszawa, 2003.
988. Torzecki R. Kontakty polsko-ukraińskie na tle problemu ukraińskiego w polityce polskiego rządu emigracyjnego i podziemia (1939-1944) / R. Torzecki // Dzieje najnowsze. – 1981. – № 1-2. – S. 319-346.
989. Torzecki R. Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej / R. Torzecki. – Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1993. – 349 s.
990. Torzecki R. Sprawy polsko-ukraińskie w czasie II wojny światowej // Zustrzyci. – 1990. – № 3-4. – S. 104-117.
991. Torzecki R. Wisła zaczęła się w Moskwie / R. Torzecki. // Gazeta Wyborcza. – 1997. – 20 maja.
992. Tygiel narodów. Melting Pot Nations. Stosunki społeczne i etniczne na ziemiach wschodnich Rzeczypospolitej 1939-1953 / Praca zbiorowa pod red. K. Jasiewicz. – Warszawa: Oficyna Wydawnicza „RYTM”, 2002.
993. Ukraina-Polska. Kultura. Wartości. Zmagania Duchowe. Praca zbiorowa pod redakcją Romana Drozda, Romana Skeckowskiego, Mykoły Zymomrji. – Koszalin, 1999. – 312 s.
994. Ukraińcy w najnowszych dziejach Polski (1918-1989). – Tom II. Akcja «Wisła» / pod red. Romana Drozda. – Warszawa, «Tyrsa», 2005. – 216 s.
995. Waberski E. Ludność ukraińska w województwie koszalińskim / E. Waberski. // Zapiski Koszalińskie. – 1967. – nr 1.
996. Wieliński B. Nieszczęsny pakt. Niemieccy intelektualiści o układzie Ribbentrop-Mołotow / B. Wieliński // Gazeta Wyborcza. – 2009. – 21 sierpnia.
997. Wilczak J. Cmentarze zgody i niezgody. Strażnik pamięci // Polityka. – 1995. – 4 listopada (Nr 44).
998. Wilczak J. Cmentarze zgody i niezgody. Strażnik pamięci // Polityka. – 1995. Nr 44. – 4 listopada.
999. Wnuk R. Stosunek polskiego podziemia niepodległościowego i legalnej opozycji do mniejszości ukraińskiej w latach 1944-1947 // Akcja „Wisła” / pod red. Jana Pisulińskiego. – Warszawa: IPN, 2003.
1000. Wołosiuk L. Przebiegi skutki akcji «Wisła» / L. Wołosiuk. // Problemy Ukraińców w Polsce po wysiedleńczej akcji «Wisła» 1947 roku. – Pod redakcją W. Mokrego. – Kraków, 1997. – S.23-36.
1001. Woodward L. British Foreign Policy in the Second World War. – Vol / 1. – London: Her Majesty's Stationery Office, 1970. – 640 p.
1002. Wójcik W., Kozak Z. Akta dotyczące mniejszości ukraińskiej w Polsce i stosunków polsko-ukraińskich w zasobie Centralnego Archiwum Wojskowego

- // Ukraina a Polska partnerstwo strategiczne. Historia. Czas teraźniejszy. Przyszłość. – K., 2002. Cz. dr. – S. 171-178.
1003. Wrona J. Stosunki polsko-radzieckie w latach 1944-1945 i ich ukraińskie aspekty // Pogranicze. Studia z dziejów stosunków polsko-ukraińskich w XX wieku. – Lublin, 1992.
1004. Wypędzenie Polaków z Kresów Wschodnich. Pryjazd na Śląsk (1944-1946). W zapisach wspomnieniowych 40 lat później / wyb., wstęp, opracowanie dr. hab. B. – K. Kubis. – Opole: Wyd. ALMar, 2009. – 268 s.
1005. Zabrowarny B. Geneza i przebieg akcji „Wisła” // Polska-Ukraina: trudne pytania. Materiały VIII międzynarodowego seminarium historycznego „Stosunki polsko-ukraińskie w latach II wojny światowej”. – Warszawa, 6-8 listopada 2000. – T.8. – Warszawa: KARTA, 2001. – S.160-175.
1006. Zabrowarny S. Polityka narodowościowa polskich władz komunistycznych w kwestii ukraińskiej / S. Zabrowarny. // Polityka narodowościowa państw Europy Środkowowschodniej. [Pod red. J.Pietrasia i A.Czarneckiego]. – Lublin, 1993. – S.126-148.
1007. Zabrowarny S. Ukraińcy na Pomorzu Zachodnim w latach 1947-1956 / S. Zabrowarny. // Ukraińcy w Polsce. Poszukiwania i odkrycia. – Koszalin-Poznań, 1992. – S. 38-47.

ДОДАТКИ

Додаток А

Сов.Секретно.

Товарищу СТАЛИНУ И.В.

Представляем проекты Договора об обмене участками территорий между СССР и Польшей и Протокола к нему, а также карту, описание линии государственной границы и справку, относящиеся к обмениваемым участкам.

С точки зрения экономики, предположенный обмен участками государственных территорий представляет выгоды для обеих сторон.

На участке Дрогобычской области, который отойдет к Польше, имеются выходы нефти и газа с годовой добычей в настоящее время 38 тыс. тонн нефти и 1 млн. кубометров газа. Кроме того, поляки получают хорошо обжитой район, где имеется 21 колхоз и 1 машинно-тракторная станция.

На участке Люблинского воеводства, который отойдет к Советскому Союзу, имеются залежи нужного нам угля. С переходом этого участка к СССР железная дорога Рава Русская - Крыстынополь окажется вся на советской территории.

По площади обмениваемые участки одинаковы /480 кв.км.

Стоимость всего недвижимого имущества на советском участке определяется в сумме около 145 млн. рублей.

Что касается стоимости недвижимого имущества на польском участке, те, исходя из данных польской делегации, можно определит; эту стоимость ориентировочно в 125-135 млн. рублей.

Учитывая незначительное превышение стоимости недвижимого имущества советского участка по сравнению со стоимостью недвижимого имущества польского участка, считаем возможным произвести обмен участками без компенсации с польской стороны.

Проект Постановления ЦК ВКП/б/ прилагается.

Просим рассмотреть.

А. ВЫШИНСКИЙ
А. ЛАВРЕНТЬЕВ
Л. КОРНИЕЦ

" " февраля 1951 года

Копии разосланы товарищам Молотову

Маленкову

Берия

Микояну

Кагановичу

Булганину

Хрущеву

*РГАСПИ, ф. 82, оп. 2, д. 1294, л. 43.

Додаток Б
Проект.
Сов.секретно.

ПОСТМОВЛЕНИЕ ЦК ВКП/б/
/Вопрос МИД СССР/

1. Утвердить в качестве основы для переговоров с Польским правительством проект Договора между СССР и Польской Республикой об обмене участками государственных территорий и проект Протокола к Договору /прилагаются/.

2. Стоимость оставляемого переселяющимися колхозами и населением недвижимого вещества, а также произведенных ими посевов возместить за счет государства в порядке и по нормам, утвержденным Советом Министров СССР по представлению Совета Министров УССР.

3. Поручить Совету Министров Украинской ССР /т.Коротченко/ в 3-недельный срок представить Совету Министров СССР предложения о мероприятиях по реализации Договора между СССР и Польшей об обмене участками государственных территорий» а также смету расходов» связанных с проведением указанных мероприятий.

***РГАСПИ, ф. 82, оп. 2, д. 1294, л. 44.**

Додаток В

Копия.

ДОГОВОР

между Союзом Советских Социалистических Республик
и Польской Республикой об обмене участками государ-
ственных территорий.

Президиум Верховного Совета Союза Советских Социалистических Республик и Президент Польской Республики в частичное изменение и дополнение Договора между Союзом Советских Социалистических Республик и Польской Республикой о советско-польской государственной границе от 16 августа 1945 года решили заключить настоящий Договор и назначили в качестве своих Уполномоченных:

Президиум Верховного Совета Союза Советских Социалистических Республик -
Министра Иностранных Дел Союза ССР ВЫШИНСКОГО Андрея Януарьевича;

Президент Польской Республики - Заместителя Председателя Совета Министров
Польской Республики ЗАВАДСКОГО Александра, которые после обмена своими
полномочиями, найденными в должной форме и в полном порядке, согласились о
нижеследующем:

Статья I.

Союз Советских Социалистических Республик уступает в порядке взаимного обмена
Польской Республике участок государственной территории в Дрогобычской области общим
размером 480 квадратных километров, со включением этого участка в состав
государственной территории Польской Республики и с соответственным изменением
существующей границы между Союзом ССР и Польшей, согласно прилагаемому описанию
границы и карте масштаба 1:500.000.

Статья 2.

В свою очередь Польская Республика уступает в порядке взаимного обмена Союзу
Советских Социалистических Республик участок государственной территории в
Люблинском воеводстве общим размером 480 квадратных километров, со включением это го
участка в состав государственной территории Союза Советских Социалистических
Республик и с соответственным изменением существующей границы между Союзом ССР и
Польшей, согласно прилагаемому описанию границы и карте масштаба 1:500.000.

Статья 3.

Для проведения на местности линии границы между Союзом Советских
Социалистических Республик и Кольской Республикой согласно статьям I и 2 настоящего
Договора, и для составления соответствующих актов Стороны образуют на паритетных
началах Смешанную Советско-Польскую Комиссию по демаркации границы.

Комиссия должна начать свою работу не позже двух недель и закончить ее не позже
2-3 месяцев со дня обмена ратификационными грамотами.

Расходы по содержанию Смешанной Советско-Польской Комиссии по демаркации границы будут нести договаривающиеся Стороны поровну.

Статья 4.

Связанные с обменом участков имущественные вопросы регулируются Протоколом, приложенным к настоящему Договору и вступающим в силу одновременно с Договором, неотъемлемой частью которого Протокол является.

Статья 5.

Настоящий Договор подлежит ратификации в возможно короткий срок и вступит в силу со дня обмена ратификационными грамотами.

Обмен ратификационными грамотами будет произведен в Варшаве.

Составлен в Москве 15 февраля 1951 года в двух экземплярах, каждый на русском и польском языках, причем оба текста имеют одинаковую силу.

По уполномочию
Президиума Верховного Совета
Союза Советских Социалистических
Республик

А. ВЬШИНСКИЙ

М.П.

По уполномочию
Президента Польской
Республики

А. ЗАВАДСКИЙ

М.П.

Верно:

И.О. Зав. Договорным
Договорно-Правовым Управлением
МИД СССР

(Е. Насиновский)

ПРОТОКОЛ

к Договору между Союзом Советских Социалистических Республик и Польской Республикой от 15 февраля 1951 г. об обмене участками государственных территорий.

Статья I.

Каждая из Договаривающихся Сторон передает безвозмездно в полной сохранности Недвижимую государственную, кооперативно-колхозную, кооперативную, а равно иную общественную собственность, включая оборудование предприятий, железных дорог, средств связи. Правительству государства, к которому отходит данная территория.

Договаривающиеся Стороны имеют право вывоза с обмениваемых территорий движимой государственной, кооперативно-колхозной и кооперативной, а равно иной общественной собственности, включая резервное и невмонтированное оборудование предприятий, железных дорог, средств связи, а также средств транспорта (подвижной железнодорожный состав, автомашины, повозки, упряжные животные), тракторов, комбайнов, других сельскохозяйственных машин, скота.

Статья 2.

За каждой Стороной оставляется право переноса своих пограничных сооружений и оборудования.

Статья 3.

Стоимость оставляемого переселяющимися недвижимого имущества на обмениваемых участках не подлежит компенсации со стороны государства, на территории которого это имущество остается.

Статья 4.

Стороны условились, что передача обмениваемых участков и отселение населения должны быть закончены каждой Стороной не позже 6 месяцев со дня вступления в силу Договора.

Статья 5.

Для проведения в жизнь постановлений настоящего Протокола учреждается Советско-Польская Комиссия, в состав которой каждая из Договаривающихся Сторон назначит трех уполномоченных с соответствующим аппаратом не позже, чем через две недели со дня вступления в силу Договора.

В компетенцию Комиссии входит составление приемо-сдаточных актов на передаваемое имущество и составление Заключительного протокола.

Статья 6.

Охрана оставляемого на обмениваемых участках имущества, вплоть до фактической передачи соответствующего участка, осуществляется властями передающей участок Стороны.

По Уполномочию
Президиума Верховного Совета
Союза Советских Социалистиче-
ских Республик

А. ВЬШИНСКИЙ

М.П.

По уполномочию
Президента Польской
Республики

А. ЗАВАДСКИЙ

М.П.

Верно:

И.О. Зав. Договорным Отделом
Договорно-Правового Управления
МИД СССР

Е. Насиновский

(Е. Насиновский)

*РГАСПИ, ф. 82, оп. 2, д. 1294, л. 70-71.

Додаток Д

Приложение к статье I Договора между Союзом Советских Социалистических Республик и Польской Республикой от 15 февраля 1951 г.

ОПИСАНИЕ

линии государственной границы на участке территории, уступаемой Союзом Советских Социалистических Республик Польской Республике.

Начальным пунктом линии государственной границы на участке территории, уступаемой Союзом Советских Социалистических Республик Польской Республике в порядке обмена, является точка, расположенная на советско-польской государственной границе на реке Сан приблизительно в 3,9 км. (по прямой) северо-восточнее впадения реки Волосаты в реку Сан и приблизительно в 0,5 км, южнее церкви населенного пункта Журавин.

Отсюда линия границы проходит сначала в северном, а затем в северо-западном направлении, оставляя на стороне СССР населенные пункты Журавин, Хащув, Гронзева, Нанова и Лопушница, а на стороне Польши - Лютовиска, Михновец, Быстре, Бандров Колония, Кросценко и Лисковате и примыкает к советско-польской государственной границе в точке, расположенной приблизительно в 3,8 км. восточнее церкви населенного пункта Юречково и в 6,7 км, северо-западнее церкви населенного пункта Лопушница.

А.В.

А.З.

М.П.

М.П.

Верно:

И.О. Зав. Договорным Отделом
Договорно-Правового Управления
МИД СССР

И.О. Зав. Договорным Отделом
И.О. Зав. Договорным Отделом
(И.О. Зав. Договорным Отделом
Договорно-Правового Управления
МИД СССР)

*РГАСПИ, ф. 82, оп. 2, д. 1294, л. 72.

ПРЕДЛАГАЕМАЯ СОВЕТСКОЕ ДЕЛЕГАЦИЕЙ РЕДАКЦИЯ СТАТЕЙ
2, 3 и 5 ПРОТОКОЛА К ДОГОВОРУ МЕЖДУ СССР И ПОЛЬСКОЙ
РЕСПУБЛИКОЙ ОБ ОБМЕНЕ УЧАСТКАМИ ГОСУДАРСТВЕННЫХ
ТЕРРИТОРИЙ.

/Внесенные дополнения к ранее утвержденному проекту
Протокола подчеркнуты/

Статья 2.

Лица, пользующиеся установленным в предыдущей статье правом переселения, могут при выезде взять с собой свое движимое имущество. Это имущество не будет подлежать никакому таможенному обложению.

Стоимость оставляемого пере селящимися недвижимого имущества, а также произведенных ими посевов будет возмещена Правительством государства, на территории которого это имущество и посева остались, путем перевода соответствующих сумм Правительству государства, в которое упомянутые лица переселяются, для выдачи этих сумм по назначению.

Порядок расчетов с банками и по вкладам в сберегательные кассы остающегося на передаваемых участках населения, а также расчета по сдаваемым этим населением валюте и облигациям государственных займов, определяется специальным соглашением Сторон. Взаимные расчеты между Правительствами по вышеупомянутым операциям, а также по банковским ссудам, производятся в течение года после вхождения в силу Договора.

Статья 3.

Договаривающиеся Стороны имеют право вывоза с обмениваемых территорий движимой государственной, кооперативно-колхозной и кооперативной, а равно иной общественной собственности, включая резервное и не смонтированное оборудование промышленных и сельскохозяйственных предприятий, а также средства транспорта /подвижной железнодорожный состав, самолеты, автомашины и горючее, повозки, упряжные животные/.

Стоимость оставляемых построек и иного оставляемого государству иного, кооперативно-колхозного и кооперативного и другого общественного недвижимого имущества будет возмещена Правительством государства, к которому отходит данная территория.

Статья 5.

В компетенцию Комиссии /ст.4/ входит содействие отъезду переселяющихся лиц, издание инструкций относительно выезда лиц и вывоза имущества и инструкций по охране оставляемого на обмениваемых участках территорий имущества, производство оценки оставляемого имущества - советского в рублях и польского в злотых, а также перевод, с

указанием оценки оставленного на обмениваемых участках территорий государственного, кооперативно-колхозного и кооперативного и другого общественного имущества в собственность государства, к которому данная территория отходит, и составление заключительного Протокола о взаимных расчетах на основании описей и актов, подписанных представителями Сторон.

Леса, сады и виноградники учитываются в целях сохранения, но оценке и компенсации не подлежат; равным образом не подлежат оценке и компенсации земля и ее недра.

Государственные, кооперативно-колхозные и кооперативные, иные общественные и другие здания, сооружения и предприятия передаются по специальным оценочным актам, подписанным представителями Сторон. Государственное, кооперативно-колхозное и кооперативное и иное общественное имущество оценивается по балансовой стоимости, имущество отдельных граждан - по существующей страховой оценке.

За каждой Стороной оставляется право переноса своих пограничных построек сооружений и оборудования.

Встречные претензии будут зачтены и оплата разницы /сальдо/ будет произведена не позже со дня вступления в силу Договора. Порядок оплаты разницы /сальдо/ будет установлен особым соглашением Договаривающихся Сторон.

***РГАСПИ, ф. 82, оп. 2, д. 1294, л. 15-17.**

РАССЕКРЕТНО
 СОВ. СЕКРЕТНО.

X 19
 10

Всесо
 1

Товарищу МОЛОТОВУ В.М.

(111)

I. Польская делегация /зам.премьер-министра Завадский, зам.министра иностранных дел Скушевский и зам.председателя Госплана Ендриховский/ при встрече 10 января с советской делегацией по вопросу об обмене пограничными участками государственных территорий заявила, что Польское правительство согласно с проектом Договора и намечаемой границей предлагаемых к обмену территорий, но имеет поправки к предлагаемому Советским правительством проекту Протокола к Договору об обмене участками. /Польские предложения прилагаются/.

Суть предложений Польского правительства, с учетом их комментариев при переговорах, сводится к следующему:

I. Из статьи 2 советского проекта Протокола Польское правительство предлагает исключить предложение о возмещении стоимости оставляемого переселяющимися недвижимого имущества и посевов Правительством государства, к которому перейдут имущество и посевы. Вместо этого Польское правительство предлагает возмещать стоимость оставляемого переселяющимися имущества и посевов Правительством государства, на территорию которого будут отселяться граждане из обмениваемых участков.

Это, согласно польскому предложению, для нас означает, что все издержки по возмещению за оставленное недвижимое имущество и посевы переселенцев с советского участка должно будет нести Советское правительство без всякой компенсации этих издержек со стороны Польского правительства.

С-т А. И. Молотов
 13/5 1951 г.
 Вх. № М-5330

11

в.

2. Из статьи 3 советского проекта Протокола Польское правительство предлагает из"ять предложение о взаимных расчетах между СССР и Польшей за государственную собственность, оставляемую на передаваемых участках, а вместо этого установить, что каждая из договаривающихся сторон передает другой стороне безвозмездно в полной сохранности государственную недвижимую собственность, а также оборудование промышленных предприятий, железнодорожных линий, средств связи и прочее, находящиеся на обмениваемой территории.

3. Из статьи 5 советского проекта Протокола Польское правительство предлагает исключить положение, определяющее компетенцию Советско-Польской Комиссии в части оценки оставляемого на обмениваемых участках государственного имущества и составления заключительного протокола о взаимных финансовых расчетах. Кроме того, из статьи 5 Польское правительство предлагает исключить указание о производстве в определенный срок оплаты разницы за оставляемое имущество.

Советская делегация, руководствуясь утвержденным проектом Протокола, отклонила польские предложения.

Польская делегация, отстаивая свои предложения, заявила, что, поскольку эти предложения внесены по поручению Польского правительства, она просит доложить о них Советскому правительству.

II. При встрече с т.Лаврентьевым 12 января председатель Польской делегации Завадский заявил, что польская сторона вносит дополнение в свои предложения, предусматривающее вза-

12

В.

иморасчеты и компенсацию за капиталовложения, сделанные в общественный сектор после 1945 г., а также за произведенные посеы. Выплата разницы по взаиморасчетам по этим статьям должна быть произведена примерно в течение 50 лет.

Что касается остального недвижимого имущества - как государственной собственности, колхозно-кооперативной, так и частной собственности, - то польская сторона продолжает придерживаться своих прежних позиций, т.е. безвозмездной передачи.

Завадским также было сказано, что если это предложение не будет приемлемо для Советского правительства, то, по мнению польской стороны, следовало бы произвести точный подсчет стоимости всего недвижимого имущества, оставляемого на передаваемых участках. После изучения данных этого подсчета каждой стороной можно было бы рассмотреть вопрос о взаиморасчетах, но при условии выплаты разницы в течение длительного периода времени.

По ориентировочным данным Совета Министров УССР, стоимость советского недвижимого имущества на предполагаемом к обмену советском участке исчисляется в сумме около 200 млн. рублей.

Что же касается стоимости недвижимого имущества на предполагаемых к обмену польских участках, то такими данными польская делегация, по ее заявлению, не располагает.

13
4.

Из устной информации польской делегации об экономике предполагаемых к обмену польских участков видно, что промышленных предприятий на этих участках не имеется и недвижимое имущество в основном состоит из построек и жилищного фонда сельскохозяйственных имений, жилищных поселков и железнодорожной линии протяженностью около 60 км., часть из которой в настоящее время не эксплуатируется.

III. Наши предложения.

1. Считаю целесообразным настаивать на принятии советских предложений о взаимных расчетах и компенсации за все оставленное недвижимое имущество и посевы на обмениваемых участках советской и польской территорий, мотивируя тем, что принцип взаиморасчетов уже был принят в соглашениях между Польшей и союзными республиками /УССР, БССР и Литовской ССР/, а также СССР по вопросам эвакуации населения. Этот же принцип взаиморасчетов за оставляемое недвижимое имущество был принят советско-польской демаркационной комиссией при отселении граждан.

Что касается срока оплаты разницы стоимости оставляемого недвижимого имущества на передаваемых участках, то считали бы возможным установить его в 10-15 лет.

2. Вместе с тем, учитывая просьбу Польского правительства о передаче предприятий в рабочем состоянии /не демонтируя оборудование/, считаем возможным в первоначальный советский проект Протокола внести некоторые уточнения, предусматривающие сохранение передаваемого имущества и предприятий.

Предлагаем также внести в советский проект Протокола дополнение о компенсации стоимости, оставляемой на предполага-

15
14
8.

емых к передаче участках, кооперативно-колхозной, кооперативной и иной общественной собственности и предусмотреть возможность урегулирования расчетов с банками и по вкладам в сберегательные кассы оставшегося на передаваемых участках населения /дополнения прилагаются/.

3. Считаю возможным не возражать против предложения польской делегации, если она вернется к нему, о предоставлении более полных данных о стоимости оставляемого недвижимого имущества на передаваемых участках с временным приостановлением переговоров до сбора таких данных каждой стороной.

Просим рассмотреть.

/Лаврентьев/

/Коринец/

13 октября 1952.

Разослано:

т. т. Молотову,

Хрущеву,

Вышинскому.

с 10/АМ.

*РГАСПИ, ф. 82, оп. 2, д. 1294, л. 10-14.